

Bibliotheca Comeniana X.

Comenius
élő pedagógiai öröksége

Bibliotheca Comeniana

X.

Bibliotheca Comeniana
X.

Comenius **élő pedagógiai öröksége**

SZEMELVÉNYGYŰJTEMÉNY

Sárospatak
2003

**Szerkesztette:
KÖDÖBÖCZ JÓZSEF**

•

**A szerkesztésben közreműködött:
DR. FÜLE SÁNDOR**

**Technikai szerkesztő:
DR. KOVÁTS DÁNIEL**

**A címlapon:
Comenius sárospataki emléktáblájának domborműve,
MLADONYICZKY BÉLA
alkotása**

A fényképeket MOLNÁR LÁSZLÓ készítette

**Kötetünk kiadását
az OKTATÁSI MINISZTERIUM
támogatta**

**Kiadta
a MAGYAR COMENIUS TÁRSASÁG**

**Felelős kiadó:
DR. FÖLDY FERENC
alelnök**

**Tipográfiai terv és szövegszerkesztés:
Fortuna 97 Bt., Szeged
Nyomás és kötés:
START Rehabilitációs Vállalat Sátoraljaújhelyi Nyomdaüzeme**

**ISBN 9637299041
ISSN 0237-6024**

Pedagógiánk továbbfejlesztéséért

Régi adósságot törlesztett a magyar pedagógus társadalom 1986-ban, amikor dr. Kardoss Béla pataki tanítóképzős öregdiák, művészeti író ösztönzésére megalapította a *Magyar Comenius Társaságot*. A Társaság azt tűzte ki célul, hogy felhívja a szélesebb társadalom, mindenekelőtt a pedagógusok figyelmét C o m e n i u s nagy örökségére, kutassa, ismertesse, terjessze, tudatosítsa a pedagógiai rendszerünkben, nevelési-oktatási tevékenységünkben ma is élő s ható, esetleg eddig kellően nem érvényesülő eszméit, törekvéseit. Társaságunk az egész emberiséget szolgáló sokirányú odaadó munkásságáért, a pataki iskola korszerűsítésével kapcsolatos tevékenységéért, hazánk és Sárospatak egyetemes művelődéstörténeti szerepének erősítéséért különösen hálás Comeniusnak. Ezért fontos feladatának tekinti, hogy Comenius eszméinek és a magyar művelődés, a pedagógia történetének kutatására ösztönözzön. Ezzel együtt fórumot, lehetőséget kíván biztosítani ahhoz, hogy a gyakorlati megfigyelések, eredmények publikálásával a pedagógiai elmélet és gyakorlat továbbfejlesztése a történelmi múlttal, a fejlődés tapasztalataival szembeállítva, a tanulságok figyelembevételével, felhasználásával minél hatékonyabban, sikeresebben valósuljon meg.

Az évenként tartott egynapos, olykor kétnapos tudományos felolvasóületeken elhangzott tanulmányismertetések anyagát a Társaság könyvsorozatában, a *Bibliotheca Comeniana*ban megjelenteti, így ezek minden érdeklődő rendelkezésére állnak. Eddig kilenc kötet kiadására került sor. Közöttük az első volt a Sárospatakon 1897-ben három (latin, magyar, német) nyelven megjelent *Orbis Pictus* hasonmás kiadása. Számtalan kisebb műve mellett nagyobb munkái közül kiadtuk még a *Pampaediát*, a *Tirociniumot*, a *Schola Ludus* három részét stb.

Jelen kötetünket azzal a céllal bocsátjuk útjára, hogy a nagyközönség túl, külön céltudatossággal szólítsa meg a pedagógusképzésben és továbbképzésben résztvevő nevelőket, és segítse őket Comenius haladó

pedagógiai örökségének tudatos ismertetésével. A kötet ilyen célú szerkesztését és kiadását dr. Füle Sándor indítványozta, s Társaságunk azt elfogadta. Így kerül sor jelen kötetünk kiadására. Kitartó, szorgos munkával, az indítványozó segítségével megtörtént Comenius fontosabb, célunkkal szorosabb kapcsolatban lévő munkáinak és a vele kapcsolatos tanulmányoknak a kiválogatása. Pályázat segítségével sikerült megszerezni a nyomdai költségekre a fedezetet: az Oktatási Minisztérium biztosította a szükséges összeget, melyért Társaságunk itt is köszönetét fejezi ki.

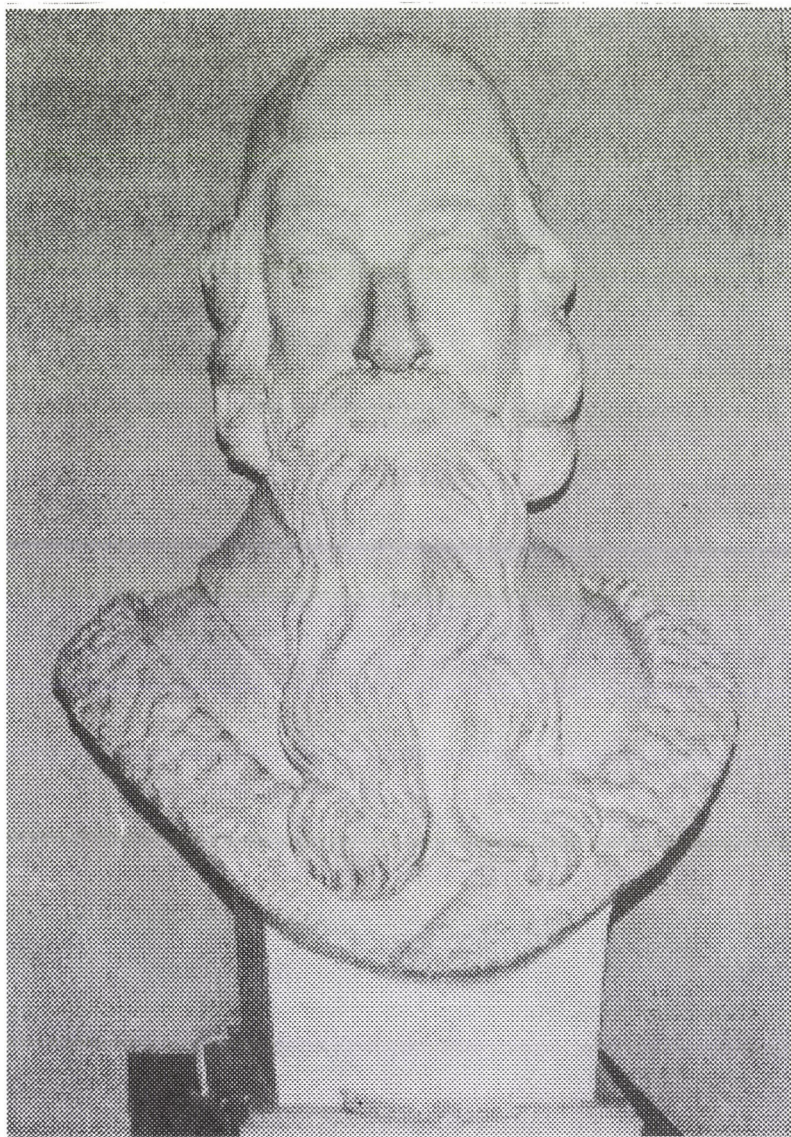
Tervünk szerint jelen kötetünket minden pedagógusképző intézmény és megyei pedagógiai intézet mutatóváltópéldányként megkapja. Reméljük, hogy dr. Mészáros István professzornak az Új Magyar Pedagógiai Szemle 2000. évi júliusi-augusztusi számában közzétett ajánlása s a rendelkezésre bocsátott kötet segítségével könyvsorozatunk közelebb kerül a magyar pedagógiai társadalomhoz, s Comenius eszméinek, továbbá a pedagógiai tanulmányoknak a megismerése, felidézése segíteni fogja neveléstudományi és gyakorlati munkálkodásunk tudatosítását, fejlesztését, hatékonyságának fokozását.

Örölnénk, ha Társaságunk eme kezdeményezésével, kiadói szerepvállalásával is elősegíthetné a magyar pedagógiai gondolkodás, különösen pedig az iskolai gyakorlat tudatosítását s vele együtt nevelési tevékenységünk eredményességét.

Ködöböcz József

I.

Comenius a nevelés-oktatás céljáról, feladatairól

COMENIUS MELLSZOBRA
Vay Miklós alkotása (1859)

COMENIUS

Nagy Oktatástana

Latin eredetiből fordította:

*Dezső Lajos*¹

VI. FEJEZET

AZ EMBERNEK, HOGY IGAZÁN EMBERRÉ LEGYEN,
NEVELÉSRE VAN SZÜKSÉGE

1. A tudománynak, erkölcsnek és vallásnak csiráit, mint láttuk, a természet kölcsönzi; tudományt, erkölcsöt, vallást nem ad, ezeket tanulás, cselekvés és imádkozás által szerezzük. Nem helytelenül határozta meg egy valaki az embert akként, hogy az tanítható teremtmény; csak az által lesz valóban emberré, ha taníttatik.

2. Ha a dolgok ismeretét vizsgáljuk, úgy találjuk, hogy csak Istennek tulajdona: kezdés, folytatás és végzés nélkül, csupán és egyedül elmélkedés (intuitus) által, mindent tudni; az embernek és angyaloknak azért nem volt adható e tulajdon, mert végtelenséggel és örökkévalósággal azaz istenséggel nem bírhatnak. Elég kiválóság az emberben és angyalokban, hogy éles elmét nyertek, mellyel Isten műveit nyomozhatják, s ezáltal maguknak az ismeret kincseit megszerezhetik. Az angyalokról bizonyos, hogy ők is szemlélet által tanulnak (I. Péter I. 12, Ef. III. 10, I. Kir. XXII. 20, Jób I. 6.), s innen az ő ismeretük, mint a mienk, tapasztalati.

3. Ne higgyük tehát, hogy valaki valóban ember lehet, ha emberré lenni nem tanult, azaz azokra, amik a valódi embert teszik, nem neveltetett. Kiválglik ez egyéb teremtések példájából is, melyek az ember használatára, habár arra rendeltettek, nem jutnak, míg kezeink által arra alkalmasakká

¹ Megjelent Sárospatakon 1896-ban. A fordítás szövegét helyesírásunk mai szabályai szerint közöljük. A lábjegyzetek a szerzőtől valók.

nem tétetnek. Pl. a kövek rendeltetése, hogy házak, tornyok, kőfalak, oszlopok építéséhez szolgáljanak; de hogy e célra alkalmasak legyenek, emberi kéz által kell törni, vésni, csiszolni. Így az ember ékszereiül rendelt gyöngyöket és drágaköveket metszeni, simítani, csiszolni kell; a fémeket, melyek életünknek kiváló hasznára vannak, bányászni, olvasztani, tisztítani, különbözőképp önteni s kalapálni kell; e nélkül kevesebb hasznuk van, mint a föld sarának. A növényekből nyerjük ételünket, italunkat, gyógyszereinket; de a füveket és a gabonaneműeket vetnünk, kapálnunk, aratnunk, csépelünk, őrölnünk, zúznunk kell; a fákat el kell ültetnünk, nyesnünk, trágyáznunk, a gyümölcsöt leszednünk s aszalnunk. S ha még mint gyógyszert vagy épületfát akarjuk használni, különböző módokon kell előkészíteni. Úgy tetszik, hogy az állatok, melyek életükkel vagy erejükkel használnak az embernek, már magukban elégségesek e célra; mégis ha azoknak hasznát akarjuk venni, gyakorlásnak kell azt megelőzni. Íme! a ló hadviselésre, az ökör igavonásra, a szamár teherhordásra, a kutya házőrzésre és vadászatra, a sólyom és ölyv madarászatra rendeltettek; de nem sokat érnek, míg a rendeltetésük szerinti dologra rá nincsenek szoktatva.

4. Az ember testi részről munkára van alkotva; mégis a pusztá képességen kívül semmit sem látunk, ami vele született; ülni, állni, járni, kezeivel foglalkozni csak lassankint tanul. Honnét volna hát elménknek az az előnye, hogy előzetes tanulás nélkül magától tökéletes lenne? holott minden lénynek törvénye: semmin kezdeni, fokankint emelkedni, úgy állománya, mint életmunkássága tekintetében. Az angyalokról, az Istenhez tökéletesség tekintetében legközelebb álló eme lényekről tudjuk, hogy azok sem tudnak mindent, hogy fokankint haladnak Isten csudálatra méltó bölcsességének megismerésében; miként erre főtebb utaltunk.

5. Az is világos, hogy az embernek már az eset előtt² iskolája volt a paradicsomban, melyben fokról-fokra előmenetelt tenne. Mert bár az első emberpárnak teremtése után sem járása, sem beszéde, sem esze nem hiányzott; mindazáltal azon beszédből, melyet Éva a kígyóval folytatott, nyilvánvaló, hogy hiányzott a dolgokról való tapasztalati ismerete. Ha ugyanis bővebb tapasztalata lett volna, akkor nem kerülte volna ki figyelmét oly könnyen, hogy azt a teremtményt nem illeti meg a beszédképesség, s bizonyos lett volna abban, hogy itt csel forog fenn. Sokkal inkább áll most, a romlottság állapotában, hogy ha valamit tudni akarunk, azt tanulni kell; mi-

² a bűnbeesés előtt

vel a lelket igazában meztelenül, mint beíratlan táblát hozzuk magunkkal, és semmit sem tudunk arról, hogyan kell cselekedni, beszélni, megérteni, sőt inkább mindent alapjából kell létrehozni! És ez sokkal nehezebben történik velünk, mint a tökéletesség állapotában (az eset előtt), mivelhogy nemcsak a dolgok homályosodtak el előttünk, hanem a nyelvet is összezavarták, (egy helyett már egynehányat kell tanulni annak, aki tudományos célból élőkkel és holtakkal akar érintkezni). Még az anyanyelv is bonyolultabb lett, és semmi sem születik velünk belőle.

6. Példák vannak előttünk, hogy emberek, kik csecsemő korukban vad-állatoktól elragadtattak és azok között nevedtek, semmivel sem tudtak többet az oktan állatoknál; még nyelvük, kezük, lábuk használatára sem különböztek azoktól, ha csak ismét emberek közé nem kerültek. Íme néhány példa. 1540 körül Hessen tartománynak egyik erdős vidékű helységében egy hároméves gyermek, szülei gondatlansága folytán elveszett. Néhány év múlva a parasztok egy állatot láttak a farkasokkal, melynek formája különbözött ugyan, de négy lábon járt s emberi ábrázata volt. Midőn ez köztudomású lett, a községi bíró megbízta őket, hogy ha csak lehet, élve fogják meg. Megfogván a bíróhoz, majd a hesseni örgróf elé vitték. Az örgróf palotájában az öröktől elfutott, s egy pad alá bújva mérgesen nézett s éktelen ordítást vitt véghez. Az örgróf aztán emberek között neveltette, s a vad teremtés napról-napra szelídebb lett elkezdett hátsó lábaira állni, két lábon járni, értelmesen, ember módra beszélni. Ez beszélté aztán, hogy – amennyire emlékezhetett – őt a farkasok rabolták el, s felnevelték, magukkal zsákmányra vitték. E történetet Dresserus³ a Régibb és újabb nevelésről szóló könyvében közli. Camerarius⁴ (I. k. 75. fejezet) is említi ezt, s egy hasonló esetet fűz hozzá. Gulartius (Századunk csodái című munkájában) írja, hogy 1563-ban Franciaországban néhány lovag vadászatra ment, s 12 farkas elejtése után hurokkal mintegy hétéves, meztelen fiút fogtak, melynek barna bőre és göndör haja volt, körmei hasonlók voltak a sasnak karmaihoz, nem tudott beszélni s szabálytalan, ordításszerű hangot adott. A várba vitetvén, bilincsre verték, amikor is igen felbőszült; pár nap alatt az éhség szelíddé tette, s hét hó alatt beszélni kezdett. A városokban aztán pénzért mutogatták, s egy szegény aszszony saját elveszett fiát ismerte fel benne. Igaz hát, amit Platón (De legibus 6.) írt: „Az ember a legszelídebb. a legistenibb teremtmény, ha igazi fegy-

³ Dresserus Mátyás (1536–1671) bölcseleti író, a görög és latin nyelv tanára a lipcsei egyetemen.

⁴ Camerius Joachim (1500–1573) kora tudósainak egyik legjelesebbike, egyetemi tanár Lipcsében.

lem által neveltetett; de a legvadabb minden földi teremtmény között, ha semmi vagy hamis nevelésben részesült”.

7. A művelésre *mindenkinek* szüksége van. Ezt találjuk, ha a különböző tehetségűeket tekintjük. Ki kétlené, hogy a *gyenge tehetségűeknek* elméjük gyengeségének eltávolítása végett a nevelésre szükségük van. De a tehetségeseknek még nagyobb szükségük van erre; mert az éles elme, ha hasznos dolgokkal nem foglalkozik, akkor haszontalanságba, léha, sőt veszélyes vállalatokba fog. Miként a szántóföld, minél termékenyebb, annál bővebben terem gyomot és tüskét is; így a kiváló elme a legcsapongóbb gondolatokra téved, ha a bölcsesség és erény magvaival nincs bevetve. S miként a malomkő, ha nem gabonát, a liszt anyagát, öntenek reá, önmagát súrolja, haszontalan porlasztván önfelületét, zörgés, recsegés, sőt a részek szétrepedése közben; így a tevékeny elme komoly foglalkozás hiányában léha, ártalmas dolgokba bonyolulván, önmagának vesztere lesz.

8. A *gazdagok* bölcsesség nélkül mik egyebek, mint darával hízott malacok. A *szegények* a dolgok ismerete nélkül mik mások, mint teherhordó állatok. Mi egyéb a tudatlan szép ember, mint szép tollú szajkó? vagy, mint egy valaki mondja: arany hüvelyben ólom kard.

9. Akik egykor *a dolgok élére lesznek állítva*: királyok, fejedelmek, előljárók, lelkészek és tudósok, ezeknek épp oly szükséges a bölcsességbe bevezettetniük, miként hogy a kalauzt szemekkel, a tolmácsot nyelvvel, a trombitát hanggal, a fegyvert éllel kell ellátni. Hasonlóképpen az *alattvalók* elméjét is fel kell világosítani, hogy megtanuljanak eszesen engedelmeskedni a bölcsen parancsolóknak, nem kényszerűségből, lomha megnyugvással, hanem önként, a rend iránt való szeretetből. Mert nem szidással, börtönnel s botbüntetéssel, hanem értelemmel kell vezetni az értelmes lényt. Ha ellenkezőképp történnék, az Istenre háramlana a vád, ki azokra is a maga képét adta; s az emberek dolga teljes lenne erőszakoskodással és nyugtalansággal.

10. Így hát minden embernek szüksége van nevelésre; mert szükség, hogy emberek, nem vad, okatlan állatok, nem tehetetlen tuskók legyenek. Ebből az is következik, hogy *ki-ki annyival derekabb másoknál, amennyivel okosabb*. A bölcs szavaival zárjuk e fejezetet: „Nyomorult, ki semmibe sem veszi a bölcsességet és jó nevelést; hiábavaló az ilyennek az ő céljai elérésében a remény, dolgai gyümölcstelenek, fáradozásai haszontalanok lesznek.” (Bölcs. III. 10.)

IX. FEJEZET

MINDKÉT NEMEN LÉVŐ ÖSSZES IFJÚSÁGOT AZ ISKOLÁBA KELL KÜLDENI

1. Nemcsak a gazdagok és előkelők gyermekeit kell iskolába küldeni, hanem valamennyit egyaránt: nemeseket és nem nemeseket, gazdagokat és szegényeket, fiúkat és leányokat, nagy és kis városokban, falukban és szállásokon; mint a következőkben kimutatom.

2. Először is, mert minden ember ugyanazon fő célra született, hogy igazán ember legyen, azaz: eszes teremtmény, ki a teremtmények felett uralkodik, teremtményének képmása. Mindnyájának arra kell tehát képeztetnie, hogy a tudományba, a jó erkölcsökbe, a vallásba kellően beavattatván, a jelen életet hasznosan eltölteni, a jövőre méltóan előkészülni képes legyen. Hogy Isten előtt nincs személyre való tekintet, arról ő maga többször tett tanúságot. Ha tehát csak némelyeket részesítünk az elme kiművelésében, egyebeknek kizárásával, akkor igaztalanok vagyunk, nemcsak a mi saját természetünk részes társai iránt, hanem Isten iránt is, ki azt akarja, hogy mindazok, kiket az ő saját képére teremtett, őt egyaránt megismerjék, szeressék és dicsőítsék. Ez pedig annál buzgóbban történik, minél nagyobb világa az ismeretnek lett meggyújtva. Mert csak annyiban szeretünk valamit, amennyiben megismerjük.

3. Továbbá nem ismeretes előttünk, hogy mely közelebbi célra szánta az isteni gondviselés az emberek egyikét vagy másikát. Bizonyos, hogy Isten olykor-olykor a legszegényebbekből, a legalacsonyabb sorsúakból, a legismeretlenebbekből is dicsőségének kiváló eszközeit állította elő. Kövessük az égen levő nap példáját, mely az egész földet megvilágítja, fölmelegíti s megtermékenyíti, hogy ami csak élni, tenyészni, virágozni, gyümölcsözni képes, minden éljen, tenyesszen, viragozzék, gyümölcsözzék.

4. Ennek nem mond ellent az a tapasztalat sem, hogy (3.) némelyek természettől fogva együgyűeknek, gyöngé elméjűeknek látszanak; sőt ez parancsolólag sürgeti az elmék amaz egyetemes képzését. Mert mennél tunyább s kedvezőtlenebb valakinek a természete: annál több segítségre van szüksége, hogy ama gyöngeségtől, tompaelmőségétől, amennyire lehetséges, megszabaduljon. Az elmebeli képesség hiányos volta nem is szokott oly nagy mérvű lenni, hogy művelés által semmit ne lehetne rajta segíteni.

Miként a lyukas fazék, mely jól kiöblítették, ha szintén nem tartja meg a vizet magában, mégis tisztább lesz; így a tompa elméjük s hibás érzékük, ha semmi előmenetelt nem tesznek is a tudományokban, de erkölcsükben nemesíttetnek, hogy a világi és egyházi hatóságoknak engedelmeskedni tudjanak. Tapasztalati tény, hogy vannak természettől fölöttébb lassú elméjük, kik a tudományokra adván magokat, a tehetségeseket is megelőzték; helyesen mondja a költő, hogy kitartó munka minden nehézséget legyőz. Sőt az is tény, hogy miként némely gyermek testileg igen egészséges, s később elgyengül, elbetegesedik; a másik pedig ifjú korában beteges, de később megerősödik s felcseperedik; így az elme tekintetében is némelyik korán érik, de csakhamar kimerül s eltompul; mások ellenben eleinte gyöngék, de azután fölpendülnek és erőteljesen átgázolnak a nehézségeken. A gyümölcsöskertben is szeretjük, ha nemcsak nyáron, hanem ősszel, sőt későn érő almafáink is vannak, mert mindegyik kellemes a maga idejében; nem hiábavaló, ha valamikor, noha későn érik is. Miért akarnók hát a tudomány kertjében csak az egyik fajtáját az elmének – a korait és könnyűt – tűrni? Senkit sem kell kizárni, ha csak Isten az ép érzéket, vagy az ész teljesen meg nem tagadta tőle.

5. Annak sincs elegendő értelme, hogy miért kellene a nőnemet (hogy külön is szóljak róla) a tudományos műveltségtől (a latin nyelv ismeretétől vagy az anyanyelv irodalmának ismeretétől) egyáltalán kizárni. Ők is Isten képére teremtettek, egyenlőképp részesei a jövő élet kegyelmének, szintén bírnak a tudományokra fogékony (gyakran a mi nemünket is fölülmúló) elmével, szintén nyitva áll előttük az őt magas állásokra; hiszen gyakorta maga Isten alkalmazta őket országok kormányzatára, királyok, fejedelmek tanácsolására, orvoslásra, s egyéb az emberi nemnek üdvös dolgokra, még próféta tisztre, a papok és püspökök dorgálására is. Miért akarjuk hát az ABC-re megtanítani, s azután a könyvektől távol tartan? Talán meggondolatlanságukat féltjük? De hát minél inkább foglalkozunk gondolkodással, annál kevésbé lesz helye a meggondolatlanságnak, mely az elme üres voltából származik.

6. Mindazáltal ne álljon előttük a könyvek egyvelege (melyre nézve sajnálatos, hogy a másik nemű ifjúságra is nem fordított nagyobb gond és óvatosság); hanem olyan könyvek, melyekből Istennek s az ő műveinek helyes ismeretével folyvást igazi jó erkölcsöket s isteni félelmet meríthetnek.

7. Senki se hivatkozzék hát az apostolra: *Az asszonynak nem engedem meg, hogy tanítson* (I. Tim. II. 12.) vagy Juvenalis 6. satírájára:¹ Feleséged ne legyen bőbeszédű; körben forgó beszéddel ne csavarja ki hézagos okoskodásának a nyakát; ne tudjon minden hírecskét; vagy amit Euripidésznél mond Hippolitusz: Nem szeretem a tudós nőt: házamnál ne legyen oly nő, ki többet tud, mint egy nőnek tudnia kell. Maga Vénusz nagyobb ravaszságot csepegtetett a tudós asszonyokba.

Ez – mondom – nem ellenkezik az én javaslatommal, mert nem fölöttebb való kiművelés végett, hanem a tisztességes és boldog életre szükséges mértékig kívánjuk a nőt nevelni. Különösen azokban kívánjuk a nőket nevelni leginkább, miket nekik tudniuk és gyakorolniuk illik, hogy a háztartást kellően gondolják; saját maguk, valamint férjük és gyermekeik, szóval az egész család jólétét előmozdítsák.

8. Kérdi valaki: mi lesz abból, ha a kézművesek, napszámosok, földművesek, sőt még az asszonyok is tudósok lesznek? Felelet: Kellő módon rendeztetvén az ifjúság ez általános oktatása, ezután senki sem lesz híjával a gondolkodáshoz, lelkesedéshez, törekvéshez és cselekvéshez szükséges anyagnak. Mindannyian tudni fogják, hogy mi végre van az élet, annak minden vágya és törekvése, mely korlátok közé kell azokat szorítani, s kinek-kinek saját hivatáskörét miképpen kell őrizni. Ezen felül munkáik és fáradalmaik közepette is gyönyörködnek Isten ígéje és művei fölötti elmélkedésük közben, s elkerülik a test tétlenségéből eredő veszélyeket a szentírásnak s más hasznos könyveknek olvasása által, melyre őket ama jobb csemegek megízlelése vonja. Egyszóval tanulják Istent mindenütt látni, mindenütt dicsérni, mindenütt átölelni, s illetéknéppen e bajjal telt életet kellemesebben átélni s az örök életet nagyobb vágyakozással és reménységgel várni. Avagy nem tenné-e jelenvalóvá az egyház ilyen állapotára a paradicsomot már t. i. amennyire az itt e földön megvalósítható?

¹ Juvenalis Kr. u. az első század végén élt római költő.

X. FEJEZET

AZ OKTATÁS AZ ISKOLÁBAN LEGYEN ÁLTALÁNOS

1. Immár azt kell kimutatnunk, hogy az iskolákban mindenkit mindenre kell tanítani. Ez alatt nem azt kell érteni, hogy mindenkitől minden tudomány és művészet (szabatos és beható) ismeretét kívánnánk; ez a dolog természetéhez képest nem szükséges, sem – az élet rövidsége miatt – nem lehetséges. Egyik-másik tudomány ugyanis oly terjedelmes, oly mélyreható (gondoljunk csak a fizikára, szám- és mértanra, csillagászatra vagy a földművelésre, gyümölcsfatenyésztésre), hogy a legfényesebb elmének is – ha megfigyelésre és kísérletezésre adja magát – egész életét igénybe veheti, miként ez Püthagorasszal¹ az aritmetikára nézve, Arkhimédésszel a mechanikára nézve, Agricolával az ásványtanra nézve, és Longoliusszal az ékeszölásra nézve történt, ki csupán arra törekedett, hogy cicerói latinsággal beszéljen. De nem azért küldettünk e világba, hogy csak szemlélődjünk, hanem hogy cselekedjünk, hogy mindazon főbb dolgoknak, amik vannak és történnek, alapját, törvényeit, célját mindnyájan megérteni tanuljunk. Arról kell ugyanis gondoskodnunk, azt kell eszközölnünk, hogy e földi lakozásunkban semmire se akadjunk, ami annyira ismeretlen lenne előttünk, hogy arról helyesen ítélni, azt meghatározott célra fordítani, káros tévedés nélkül alkalmazni ne tudnók.

2. Általában kivétel nélkül arra kell hát törekedni, hogy az iskolákban s aztán az iskolák által az egész életben a) a tehetségek a tudományok- és művészetekben kiképeztessenek, b) a nyelvi kifejezésmód finomíttassék, c) az erkölcsök az illendőségben képeztessenek, d) Isten szívből tiszteltessék.

3. Bölcs mondás, hogy az iskolák az emberségesség műhelyei.² Ezek eszközlik ugyanis, hogy az emberek igazán emberekké legyenek, azaz, hogy (a már fentebb kitűzött célra vonatkoztatva): a) az ember eszes teremtmény, b) a teremtményeknek s önmagának is ura, c) teremtményének gyönyörűsége legyen. Ez azáltal léssen, ha az iskola az embereket bölcs elméjüekké, ügyesen cselekvőkké és kegyes szívűekké tenni segít.

4. E három ennél fogva minden iskolában az összes ifjúságba beplántálandó. Ezt bebizonyítom: a) a bennünket környező dolgokból, b) mi ma-

¹ Pythagoras, Kr. e. a VI. században élt görög bölcs.

² Emberségesség = humanitas

gunkból, c) Krisztusról, az istenemberről, a mi tökéletesedésünknek legтökéletesebb előképéről vett érvekkel.

5. A dolgok ugyanis ránk való vonatkozásukban három csoportba oszthatók. Némelyeket csak szemlélnünk kell, mint pl. az eget, a földet s mindazokat, melyek ezekben vannak; mások utánzásra valók, mint a mindenségen elömlő csodás rend, melyet az ember cselekedeteiben utánózni van hivatva; ismét mások, melyekkel élni kell az embernek, mint: Istennek kegyelme s az ő sokoldalú áldása itt és az örökkévalóságban. Ha az ember ezeknek meg akar felelni, akkor rá kell vezetni, hogy megismerje azokat, amik e csodálandó szintéren szemünk előtt állnak; hogy cselekedje, amit cselekednie kell; végre élvezze, amit a jószágos teremтő bőkezűen nyújt az ő élvezetére, miként a gazda az ő vendégének.

6. Ha magunkat vizsgáljuk, szintén úgy találjuk, hogy mindnyájunkat egyenlő képesség, jó erkölcs és kegyesség illet meg, akár lelkünknek lényeges tulajdonait, akár teremтetésünknek s világrajövetelünknek célját tekintjük.

7. A lélek lényegileg három tehetségбől van összetéve, melyek az őс háromságnak felelnek meg: ismeret, akarat és emlékezet. Az ismeret (értelem) a dolgok különbségének a legkisebb részletekig való megismerésére terjed. Az akarat a dolgok kívánására, a hasznosnak kiválasztására, az ártalmasnak eltávolítására vonatkozik. Az emlékezet a jövőдő használatára megőrzi, amiben az értelem és akarat valamikor foglalatосkodott, s inti a lelket az ő (Istentől való) függésére és kötelességére; erre való vonatkozásában lelkiismeretnek is neveztetik. Hogy már ezen tehetségek az ő tisztüket helyesen teljesíthessék, oly dolgokkal kell azokat képezni, melyek az értelmet felvilágosítják, az akaratot irányozzák, a lelkiismeretet ébren tartják; hogy az értelem a dolgok mélyére hatoljon, az akarat tévedés nélkül válasszon, a lelkiismeret szent vágyódással mindent Istenre vonatkoztasson. S miképpen e három tehetség: értelem, akarat, lelkiismeret el nem választhatók, mert együtt alkotják az egységes lelket: azonképpen ama három ékességét a léleknek: képzettséget, erényt és kegyességet el nem választhatjuk egymástól.

8. Ha már azt vizsgáljuk, hogy miért helyeztettünk e világba, kitűnik, hogy kétszer hármас célunk van; hogy ugyanis Istennek, a teremтményeknek s önmagunknak szolgáljunk, és hogy Istenбől, a teremтményekбől s magunkбól eredő örömeket élvezzünk.

9. (1) Ha Istennek, felebarátunknak s magunknak szolgálni akarunk, akkor bímünk kell Istenre vonatkozólag kegyességgel, felebarátainkra vonatkozólag jó erkölcsökkel, magunkra vonatkozólag ismerettel. Mindezek pedig olyaténképpen vannak egybekötve, hogy miképpen önmagát illetőleg nemcsak képzettnek, hanem jó erkölcsűnek és kegyesnek is kell lennie az embernek; úgy felebarátunknak nemcsak jó erkölcsűnek, hanem tudományunk és kegyességünk is szolgálatára van, s Isten dicsőségére nemcsak a kegyességnek, hanem a tudománynak és jó erkölcsöknek is kell szolgálniuk.

10. (2) Ha az örömet vizsgáljuk, melyre Isten az embert teremtette, arról bizonyosságot tett Isten a teremtésben, midőn őt nemcsak egy, minden javakkal ellátott világba vezette, hanem ezen felül kedvéért gyönyörűséges paradicsomot állított; sőt az ő örök boldogságának részesévé tenni elhatározta.

11. Az öröm alatt pedig nem a testi örömeket kell érteni (jóllehet ez is – ha nem több, mint az egészség frissessége, az étel és álm kellemes volta – nem másból ered, mint a mértékletesség erényéből), hanem a lelki örömet, melyek vagy a környező dolgokból, vagy magunkból, vagy Istenből erednek.

12. A dolgokból eredő öröm a szemlélődés ama kellemes hatásában áll, melyet a bölcs ember tapasztal. Mert bármerre kalandoz s bármi akad szemie elé, bármit fontolgat: mindenütt és mindenben oly nagy gyönyörűséget talál, hogy mintegy magán kívül ragadtatva, magáról megfeledkezik. Ez az, amit a bölcsesség könyve bizonyít: Nem jár keserűséggel a bölcs emberrel való társalgás, nem unalommal a vele való lakás, hanem vidámsággal és gyönyörűséggel. (Bölcs. VIII, 16.) A pogány bölcs szerint is: Semmi sem kellemesebb az életben a bölcselkedésnél.

13. Az önmagán való öröm ama fölötté kellemes gyönyörben áll, melyet az erényes ember érez a fölött. hogy saját benső hajlamánál fogva mindarra készséggel bír, amit a jogrend tőle megkíván. Ez az öröm sokkal nagyobb az előbbinél, ama mondás szerint: „A jó lelkiismeret a legjobb asztaltárs.”

14. Az Istenben való öröm a gyönyörűség legmagasabb foka e földön, midőn az ember Istennek iránta való örök jószágát érzi, és oly öröme gerjed az ő atyai változhatatlan kegyelme fölött, hogy Isten iránt való szeretetében szíve túlárad, s nem ismer más törekvést vagy kívánságot, mint hogy Isten irgalmába merülve édes megnyugvással élvezze az örök élet előízét. Ez amaz isteni nyugalom, mely följebb való minden értelmi képzettségénél, melynél magasabbat kívánni vagy gondolni sem lehet. Képzettség, erény és

kegyesség hát ama három forrás, melyekből a legtökéletesebb örömek csergedeznek.

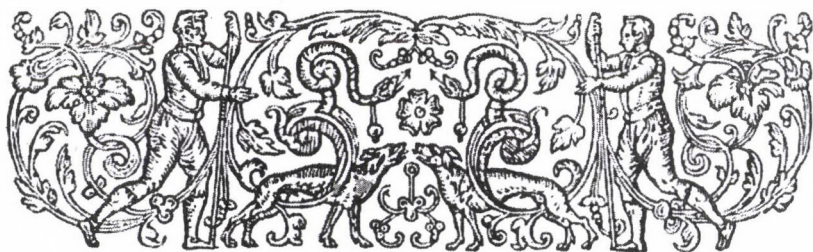
15. Hogy e három mindenikének egyenkint meg kell lenni, azt végül saját példájával mutatta meg ama, mindenkinek például és élőképül testben megjelent Isten, ki éveinek gyarapodásával növekedett bölcsességben s Isten és emberek előtt való kedvességben. (Luk. II. 52.) Íme itt van a mi hármasszámú ékességünk. Mert mi egyéb a bölcsesség, mint minden létezőnek a maga valóságában való megismerése. És mi egyéb szerez kedvességet az emberek előtt, mint a szeretetre méltó erkölcsök? S mi szerez számunkra Isten előtt kedvességet, ha nem az Istennek félelme, azaz a legbensőbb, komoly, buzgó kegyesség? Azt kell tehát mi magunkban szemlélnünk, amit Jézusban látunk, ki minden tökéletesség eszménye, kihez nekünk hasonlókká kell lennünk.

16. Azért mondta Jézus: Tanuljatok éntőlem. (Máté XI. 29.) S mivel Krisztus az emberi nemzetnek legbölcsebb tanítójául, legszentebb papjául, s leghatalmasabb királyául adatott, nyilvánvaló, hogy a keresztyéneknek a Krisztus példájára kell neveltetniük, azaz felvilágosult elméjüknek, megszentelt lelkiismeretüknek és cselekedeteikben – ki-ki az ő hivatása szerint – erőseknek kell lenniük. Az iskolák akkor lesznek valóban keresztyén iskolák, ha bennünket Krisztushoz minél hasonlóbakká tesznek.

17. Áldástalan azért amaz elkülönülés, melyben e három nem függ egybe szilárd kötelékkel. Áldástalan a jó erkölcs és kegyesség nélkül való tanultság. Mert mi a tudomány jó erkölcs nélkül? Régi mondás, hogy: aki halad a tanulásban, de elmarad a jó erkölcsökben, többet marad, mint halad. Elmondható a tanult, de rossz erkölcsű emberről, amit Salamon a szép, de esztelen asszonyról mond: Mint a disznó orrában az aranyperec, olyan a tudós ember erény nélkül. (Példab. XI. 22.) Miként a gyöngyöt nem foglalják ólomba, hanem aranyba, hogy mindkettő fényesebben tündököljék; úgy a tudományt nem erkölcsi romlottsággal, hanem erénnyel kell egybekapcsolni, s egyik a másiknak szolgál díszére. Ha aztán a kettőhöz még kegyesség is járul, akkor lesz a tökéletesség teljes. Mert Istennek félelme, miként a bölcsességnek kezdete és vége, úgy a tudománynak is tetőpontja és koronája. Istennek félelme a bölcsesség teljessége. (Példabeszédek.)

18. Egybefoglalva: minthogy a gyermekkorbeli neveléstől függ az egész későbbi élet: el lesz veszve, akinek lelke az életnek minden körülményeire elő nem készítetett. És miképpen minden leendő embernek az anyja méhé-

ben ugyanazon tagjai képződnek: kezei, lábai, nyelve, mégsem lesz mind-egyikből művész, futár, írnok vagy szónok; úgy az iskolában mindenkit mindarra tanítani kell, ami emberre tartozik, ha szintén később némelyeknek egyik inkább lesz is hasznára, mint a másik.

COMENIUS

Pampaedia

Latin eredetiből fordította:

Bollók János

I. FEJEZET

Mi a PAMPAEDIA és miért kívánatos?

MILYEN ÉRTELEMBEN ÓHAJTUNK MINDEN EMBERT KIMŰVELNI,
MINDEN TEKINTETBE KIMŰVELNI ÉS EGÉSZEN KIMŰVELNI?

1. A PAMPAEDIA az egész emberi nem egyetemes műveltsége. Görögül ugyanis az „*oktatás*”-t és a „*képzés*”-t, melyek által az embereket neveljük, *πάω*-nak mondjuk, az pedig „*egyetemesség*”-et jelent. Az tehát a célunk, hogy *πάντες, πάντα, πάντως* (mindenkit, mindenre, egészen) megtanítsunk.

2. Az egyetemes műveltség eme kíváncsi kapcsán alkalmazzuk a vizsgálendő tárgyaknak a fogalmak vizsgálata közben használatos, a „*semmi*”-re, „*valami*”-re, „*minden*”-re történő, legáltalánosabb felosztását, hogy vágyunk és vágyunk oka világosabbá váljék!

3. „*Semmi*”, azaz semmiféle műveltség; ezt látjuk számalommal vegyes borzadályal a végletesen barbár népek körében, ahol barmok módjára születnek, élnek és pusztulnak a nyomorult halandók.

4. „*Valami*”, azaz *némi műveltség*, ami erre, arra, amarra való; amelyet a már pallérozottabb nemzetek körében tapasztalunk, akik felosztják maguk között a tudományokat, a művészeteket, a nyelveket és egyéb tanulmányokat.

5. „*Minden*”: ez lesz az *egyetemes műveltség*, melynek célja: birtokába kerülni mindannak, ami az Isten képmása, az ember számára lehetővé teszi, hogy a világon a legnagyobb méltóságot szerezze meg magának.

6. Ennek a kíváncsiságnak három következménye van. Az első, amit óhajtunk az, hogy: *annyira teljesen lehessen teljes emberségre formálni nem egyvalakit, vagy keveseket, vagy sokakat, hanem minden embert, együtt és külön-külön, ifjakat és öregeket, gazdagokat és szegényeket, nemeseket és nem nemeseket, férfiakat és nőket, egyszóval mindenkit, aki csak embernek született, hogy végre-valahára az egész emberi nem művelté váljék, életkorra, társadalmi helyzetre, nemre, nemzetiségre való tekintet nélkül.*

7. Másodszor azt óhajtjuk, hogy: nem *egyvalamiben* vagy néhány, vagy *sok dologban*, hanem *mindenben*, ami csak tartozéka az emberi természetnek, kifogástalanul nevelt és hiánytalanul művelt legyen minden ember. *Ismerje az igazat*, ne szedjék rá a hazugságok; szeresse a jót, ne csábítsák el a gonoszok; *azt tegye, amit tennie kell*, tilosát ne kövessen el; mindenkivel, mindenről, amikor csak szükséges, *bölcsen* szóljon, egyetlen helyzetben se legyen kuka; s végül: *a tárgyakhoz, az emberekhez és Istenhez ne meggonddolatlanul, hanem minden vonatkozásban észszerűen tudjon viszonyulni*, és ez által soha ne térüljön el boldogsága végcéljától.

8. Méghozzá EGÉSZEN. Nem színleg és látszólag, hanem valójában. Nyilvánvaló, hogy minden embert a lehető leghasonlóbbá kell tenni Istenhez (akinek képmására lett teremtvé): tudniillik valóban *értelmessé* és *bölcséssé*, valóban *tevékenyé* és *tettre késszé*, valóban *erkölcsössé* és *becsületessé*, valóban *istenfélővé* és *szentté*, s ez által valóban *boldoggá* és *megelégedetté*, – az evilágon és mindörökké.

9. Rövidebben: *minden embert fel kell világosítani igazi bölcsességgel, rendezett körülmények közé juttatni igazi államrenddel, és az igaz vallás révén annyira egybefűzni ISTENNEL, hogy mindenki képes legyen az evilágra való küldetésének végcélját elérni.* Ez akkor válik valóra, ha majd mindenki megtanul:

I. *Mindenütt nyitott szemmel járva mindent ismerni, ami szükséges;*

II. *A legjobbat választva és mindig békésen tevékenykedve mindenben örömet lelmi, ugyanakkor azonban kevéssel beérni;*

III. *A legfőbb jót megtalálva és azzal elszakíthatatlanul egybekapcsolódva boldoggá válni.*

Egyszóval: az öröklét szempontjából bölcsnek lenni, de az evilágon sem ostobának.

10. Három nem szokványos dolgot javasolunk tehát, (megismételjük, mivel azt akarjuk, hogy érthető legyen), tudniillik, hogy: I. MINDENKIT, II.

MINDEN TEKINTETBEN kezdjünk el beavatni az egyetemes műveltségbe, III. hogy EGÉSZEN műveltté válják.

11. MINDENKIT: vagyis *nemzeteket, társadalmi rétegeket, családokat, személyeket, sehol senkit nem hagyva figyelmen kívül*, mivel mindnyájan emberek, akik előtt ugyanannak az örök életnek a reménye lebeg, és akiknek Isten ugyanazt az oda vezető utat mutatta meg, amely azonban tele van kelepccékkel, és járását különféle kátyúk nehezítik. Ezért ez utóbbiakra előrelátóan intenünk és figyelmeztetnünk is kell mindenkit, hogy – ha lehetséges – emberi nemünkéből száműzzük az ostobaságot, és ezután feleslegessé válik a bölcseknek ama panaszolkodása, mely szerint: *Az egész világ ostobákkal van tele.*

12. MINDEN TEKINTETBEN: tudniillik, ami csak az embert bölccsé és boldoggá teheti. Hogy mik ezek? Az a négy tulajdonság, amelyet Bölcs Salamon a négy legbölcsebb állatban magasztal:

I. *A jövőről való gondoskodás, amit a hangyákban dicsér* (Péld. 30, 25);

II. *A jelennel szembeni óvatosság, hogy mindenben csakis a biztos utat válasszuk; ezt a borzoknál figyelte meg* (Péld. 30, 26);

III. *az egyetértésre való törekvés, erőszak nélkül; amit a sáskákban dicsér* (Péld. 30, 27);

IV. *S végül: bármit teszünk, még a legjelentéktelenebb dolgot is, legyen harmonikus, szabályos, rendszeres, olyan mint a pók munkája, még ha egyébként haszon nélkül való is* (Péld. 30, 28).

A lelkek eme egyetemes művelésének az tehát a célja, hogy *I. Minden embert megismertessünk a jövőendő örök élettel, fellelkesítsünk vágyával, s helyesen vezessünk a hozzá vivő úton; II. Mindenkit megtanítsunk az evilági élet foglalatosságait az óvatosság korlátai közé zárni oly módon, hogy (amennyire lehetséges) itt a földön is minden szempontból biztonságban legyenek; III. Mindenkit megtanítsunk oly eltökélten járni az egyetértés útján, hogy arról sem most, sem pedig a jövőben ne legyen képes ártó módon leterni, illetve másokat, akik letertek, képes legyen a békesség ösvényére visszavezetni; IV. S végül, tegyenek szert olyan tökéletes jártasságra a gondolkodásban, a beszédben és a cselekvésben, hogy ez a három bennük a lehető legnagyobb harmóniában legyen egymással.* Csak miután ezt a négy dolgot elértük, akkor lehet a nyomorult halandóknak gyógyszerünk boldogtalanságukra, akiknek többsége most nem törődik jövőjével, veszélyezteteti jelenét, mindegyikük meghasonlásban él önmagával (gondolataival, szavaival, cse-

lekedeteivel), csak küszködik, s e belső viszály következtében tönkremegy és elpusztul.

13. EGÉSZEN: természetesen az igazságra, mert ha erre tökéletesen ráneveljük, a helyes utat követve ki-ki elkerülheti a tévelygés és a veszély szakadékait. Manapság ugyanis csak kevés ember támaszkodik önmagára, s kevesen állnak a valóság talaján; többnyire oktalan indulatukat követik, vagy pedig ki ennek, ki annak a véleményét. S mivel ezek a tanácsok különféle módon eltérnek egymástól is és a valóságtól is, az eredmény az, hogy végül nincs vége a félrevezetésnek, a bukdácsolásnak, a botladozásnak és a romlásnak. Ha erre a bajra hatékony gyógyírt keresünk, az nem lehet más, mint az, hogy minden ember tökéletesen tanulja meg, tudja és legyen képes arra, hogy ne valamely vak szokás vagy hiedelem ólomvonalzóját, hanem az ISTENNEK és maguknak a dolgoknak acélvonalzóját kövesse, s ez által mindenütt szilárd talajon álljon, mindenütt biztonsággal járjon.

14. Szabad-e harmadszor is megismételni vágyainkat? Kérném, szabadjon, hogy teljesen nyilvánvalóvá váljék, mit óhajtunk. Azt kívánjuk, hogy minden ember egészen bölcs (pansophus) legyen, vagyis:

I. Ismerje a valóság dolgainak, a gondolatoknak és a beszédnek a tagolódását.

II. Ismerje valamennyi cselekedetnek (sajátjainak és másokéinak) a célját, az eszközeit és a módját.

III. A tarkán szerteágazó és egymással egybefonódó tevékenységekben (szintúgy a gondolatokban és beszédekben) tudja elválasztani a lényegeset az esetlegestől, a közömböst az ártalmastól, következőképpen legyen képes fölfedezni a gondolkodás, a beszéd és a cselekvés eltévelyedéseit, és tudjon mindig mindenben visszatérni a helyes útra.

Vagyis: ha *mindenki, minden tekintetben, egészen* művelt volna, mindenki bölccsé válna, a világot pedig rend, világosság és békesség töltené be.

15. Ezt tekintetbe véve, máris másképp és sajátosabban határozhatjuk meg a PAMPAEDIA fogalmát: „annak a módszernek a kifejtése, hogy miként árásszuk ki a teljes bölcsesség világosságát az emberek elméjére, beszédére és cselekedeteire”. Vagy: „annak mestersége, hogy minden ember elméjébe, nyelvébe, szívébe és kezébe átültessük a bölcsességet”. Ez utóbbi miatt díszítettük értekezésünk fedőlapját a *kertészkedés tárgyköréből vett metszettel*, amelyen a kertészek a pansophia fájáról tépett oltógallyakat ültetnek át vad alanyokba, arra vágyva, hogy ISTEN kertjét, az *emberi nemet*, hasonló természetű csemetékkel ültessék tele.

II. FEJEZET

MENNYIRE SZÜKSÉGES, HOGY MINDEN EMBERT

EMBERHEZ MÉLTÓAN KIMŰVELJÜNK;

MENNYIRE LEHETSÉGES; MENNYIRE KÖNNYŰ

1. Teljesen felesleges volna hosszadalmasan értekezniünk erről, ha több volna a Mózes, mint a Józsuá, akik azt kívánnák, hogy AZ EGÉSZ NÉP prófétáljon. De mert a Mózeséhez hasonló vágyam kinyilvánítása után oly sokan mondtak ellent, nem hallgathatok. Ráadásul ezek nemcsak a nyílt ellenfeleim közül kerültek ki, (akiknek elsőrangú érdekük, hogy a sötétségben uralkodhassanak, és akár az egész népet tudatlanságban tartsák), akik elhatározták, hogy a nagyközönség előtt becsmérlik ezt a célkitűzésemet, és fennhangon ordibálják: „Szembe kell szállni egy ekkora hebehurgyasággal, amelyből új, veszélyes eretnokségek támadhatnak”, hanem még azok is, akiket mind az igazság, mind pedig a magam legjobb barátainak tartottam, mint egykor Péter az ő Krisztusának, ezt suttozták a fülembre: „Vigyázz! Nevetségesse teszed magad! Azt tartják majd rólad, hogy felforgatsz mindenféle rendet. Ki fog megmaradni az eke szarvánál?” És ehhez hasonlókat.

2. Úgy érzem, rákényszerülök, hogy mint amilyen fényesen ragyog a Nap az égen, úgy mutassak rá eme hármas egy igazágra:

I. *Amennyire buzgón szeretjük Istent*, (akinek dicsőségéhez hozzátartozik, hogy saját képmását a lehető legtündöklőbbnek lássa maga előtt), *amennyire őszintén szeretjük Krisztust*, (akinek királysága a világosság királysága), s végül: *amennyire igazán kedves számunkra az emberi nem*, (melynek nagyobbik része mindmáig a legmélyebb sötétségben senyved), *annyira igazul, őszintén és komolyan kell kívánnunk mindennemű, bárhol levő sötétség elűzését, és a világosság növelését mindenki elméjében.*

II. *E vágyunk eléréséhez megvannak az elégséges eszközök.*

III. *Ha nem fog hiányozni a serénység; nem lesz hiány a módokban sem, hogy szent törekvésünket könnyen megvalósíthassuk.*

3. Annak szükségessége, hogy minden ember művelt legyen, akkor fog nyilvánvalóvá válni számunkra, ha felismerjük, hogy ez érdekében áll ISTENNEK, az embereknek és maguknak a tárgyaknak is. ISTENNEK: hogy az embert illetően ne csalatkozzék céljában; az embereknek, hogy ne essenek el Isten örökségétől vagyis saját boldogságuktól; a dolgoknak: hogy ne le-

gyenek állandóan a hiábavalóságnak alávetve, mivel az emberek nem helyesen használják őket, (tudniillik sem nem Isten dicsőségére, sem nem saját boldogulásukra). Lássuk ezeket közelebbről!

4. *Kíváncsi, hogy Isten az emberek megteremtésével kapcsolatos célját elérje.* Célon azt értem, amit maga Isten, (miután elhatározta, hogy megteremti az embert), ezekkel a szavakkal fejezett ki: „*Alkossunk embert képzőkre és hasonlatosságunkra, hogy uralkodjék a vadállatokon és az egész föld felett*” (Ter. 1, 26). S mivel teremtményének ezt mondta: „*Vessétek hatalmatok alá a földet és uralkodjatok rajta*” (Ter. 1, 28), nyilvánvaló, hogy ISTEN ezt az értelmes teremtményét, az embert, azért hozta létre, hogy először is: *önmagán kívül legyen egy képmása*, amelyben gyönyörködhet; másodsor: *teremtése alacsonyabb rendű lényeknek legyen egy irányítója*; harmadszor: *hogy ugyanez az ember uralkodjék, vagyis legyen tudatában és birtokában saját szabad akaratának és önmaga irányításának.* Minden ISTEN bölcsességének dicsőségére szolgál, aki ennyire bölcsen rendezett el mindent (Péld. 16, 4). Ebből az következik, hogy ha valamely ember nem hasonló ISTENHEZ, (azaz nem tudja vagy nem képes Teremtőjét gyönyörködtetni, a teremtményeket uralni, saját magát irányítani) távol kerül a Teremtő szándékától és dicsősége helyett gyalázatára válik ISTENNEK. Hogy ez ne következze be, kívánnunk kell és törekednünk kell rá, hogy Isten az embert illetően céljában ne csalatkozzék.

5. Az EMBEREKNEK is érdekük, hogy senki (aki részese az emberi természetnek), *attól a céltól, amelyért a világra jött, el ne térjen.* Értelmetlen dolog ugyanis elindulni valahová, de meg nem érkezni, futni valami után, de el nem érni, keresni, de nem találni, végezni valamit, de el nem végezni, akarni valamit, de birtokába nem kerülni. Mi értelme tehát a világon lennünk, ha azokat a dolgokat, amelyekért itt vagyunk, nem ismerjük, nem tesszük, és el nem érjük? Ez esetben jobb lett volna meg sem születnünk. De mert megszülettünk, el kell érnünk, hogy végül egyikünk se bánja meg, hogy megszületett. De hogyan?

6. Először: *annak megvalósítása révén, hogy senki se oktan állat módjára, hanem az értelem parancsa szerint éljen*, melynek világosságát mindenki ajándéku kapja, csak hogy ezt, bár mindenki a birtokában van, nem mindenki tudja használni, csak ha megtanítják rá; tanítani kell tehát őket. Mert különben állapotod olyan lesz, mint a tudatlané: van földed, de nem műveled; zeneszerszámod, de nem játszol rajta; szemed, de nem nézel vele;

füled, de nem hallasz vele; lábad, de nem jársz rajta stb. *Mire való tehát természetünk értelmes része, ha nem tanítjuk meg az értelem használatára?* Miért akarnók, hogy egyesek, akik ésszel bírnak, (márpedig minden ember ilyen), hiába létezzenek? Más dolog, ha olyan földek hevernek műveletlenül, ahol nincs lakosság; ahol nincsenek, akik műveljék, mivel nincsenek, akik ennek szükségét érzik. A föld ugyanis, akár művelik, akár parlagon hagyják, múlandó, csupán evilági dolog. Az emberi lélek viszont az öröklét birtoka, örökre szóló veszteség (az emberi üdvösség elvesztése és az Isten dicsőségének sérelme) nélkül elhanyagolni nem lehet.

7. *Nemcsak az kívánatos, hogy az emberek ne oktan állatok módjára éljenek, hanem az is, hogy bölcsességben a lehető legtökéletesebbekké váljanak.* Mivel valamennyien a legbölcsőbb ISTEN képmására lettünk alkotva, törekednünk kell rá, hogy a képmás megfeleljen az eredetinek. És mert a világ üdvösségét a bölcsök sokasága biztosítja (Bölcs. 6, 26), teljes boldogságot csakis akkor remélhetünk, ha elérjük, hogy miként most ostobákkal van tele a világ minden zuga, úgy ezután bölcsekkel legyen tele minden, hogy ez által mindenki jól végezze dolgát, és ne rontsa el senki se.

8. Harmadszor: *mivel kívánatos, hogy egyetlen ember se zülljön nem emberré, kívánatos az is, hogy mindenkit műveljenek:* mivel magának az emberi természetnek hajlandósága révén igen könnyű elzúllni azoknak, akiket művelés szempontjából magukra hagynak. Bizony *a lélek megismerő képessége*, ha nem valós tárgyakkal foglalkozik, hogy azok szabjanak irányt neki, mindenféle üres képzeteket kohol magának, és azoknak gyakran a legtermészetellenesebb módon játékszerévé válik. *Az akaraterő*, ha nem valóban igaz és jó célokra irányul, s ez által nem hasznosan éli ki magát, kapva kap a hamisságok után, és hasznos dolgok helyett ártalmasakban lelve örömré, elfecsérlí önmagát. S végül a *tetterő*, ha nem olyasmik foglalják le, amiknek kellene, szükségtelen dolgokkal foglalkozik, s ezekkel fárasztja magát, mindenféle haszon nélkül, vagy ráadásul még kárt is okoz magának és másoknak. (Ebből származnak a rablások, a gyilkosságok és minden bűn; ezek szinte maguktól megszűnnek és véget érnek, amikor a tevékenység ereje teljes egészében az igazi és hasznos tevékenység felé fordul.) Hogy ilyesmi ne történjék, mindenkinek érdeke.

9. *És mert a mindenütt tapasztalható rengeteg botlás egyetlen oka a lelki vakság*, melynek következtében az emberek nem ismerik sem önmagukat, sem a dolgoknak a célját, sem a célra vezető eszközöket, sem az eszkö-

zők szabályos használatának a módját, *nélkülözhetetlenül szükséges* mindezekről helyesen felvilágosítani minden embert, (akiket óvnunk kell az örök kárhozattól). Mert valójában bármi bűnt követnek el a halandók (gondolatukban, akaratukban, cselekedeteikben), ballépésük mindig egyetlen dologból ered, abból, hogy nem ismerik fel a dolgok célját, eszközeit és módjait, különösen nem a végcél, melyre az egyes dolgoknak (legfőképpen azonban az embernek) valamennyi összetevőjét vonatkoztatni kell. Márpedig ha nem látják az alapvető célt, nagy a veszély arra, hogy a közbejövő csekélységek eltérítik őket, s az igazi céloktól a hamisak irányába tévednek. És ha ennek megengedése bármely más dolog vonatkozásában káros, összehasonlíthatatlanul inkább az, ha az ember tér el a céljától, mivel nem ismeri; mert míg az előző esetben töle idegen dolgokat tesz tönkre, az utóbbiban önmagát. *Semmi hatásosabb eszközt nem lehet tehát kigondolni arra, hogy az emberi nem egészében megakadályozzuk (vagy legalább csökkentsük) a kisiklásokat, mint azt, hogyha MINDEN ember elkezd mérlegelni s ebből megérteni, hogy MIÉRT van itt, s ugyanígy azt is, hogy MIRE szolgálnak környezetének egyes tárgyai, és ennek megfelelően intézi cselekedeteit.*

10. Kíváncs, hogy még a szélsőségesen barbár népek is felvilágosulhassanak és barbárságuk sötéttségétől megszabadulhassanak, mivel az emberi nem részei, akiket hasonlóvá kell tenni annak egészéhez, és a hiánytalan egész nem hiánytalan, ha valamely részében csonka, továbbá, mert inkább akarni egy részt, mint az egészet, (bármiféle birtoklás esetében) nyilvánvaló jele annak, hogy hiányzik a helyes ítélőképessége vagy jóakarata. Bárki vagy tehát, ha nem akarsz, hogy ostobaságról és rosszindulatról tégy tanúbizonyságot, inkább azt kell akarnod, hogy mindenkinek jó legyen, mint neked egyedül, vagy néhány hozzád tartozónak, vagy csupán a te népednek. Nem lehet ugyanis egészséges az egész test, ha külön-külön nem egészséges minden egyes tagja: oly szoros kötelék fűzi mindegyiküket egymáshoz, hogy ha bármelyik (akár a legjelentéktelenebb) testrészt is baj éri, annak érzete máris elhat mindegyikhez, és ugyanígy: az egyik testrésztől könnyen megfertőződik a másik. Nem más az emberi társadalom törvénye sem; mert az embert egy másik ember fertőzi meg, a népet egy másik nép, a nemzetet egy másik nemzet; ha viszont mindenki egészséges volna, közösen részsedhetnének a közös jóból. Az egész emberiségnek ellensége tehát mindaz, aki nem kívánja komolyan az egész emberiség javát. De személy szerint önmagának sem igazi barátja az, *aki arra vágyik, hogy egészséges betegek-*

kel, bölcs ostobákkal, derék hitványakkal, boldog nyomorultakkal éljen együtt, márpedig ez elkerülhetetlen, ha csak magának kívánja, hogy ép, bölcs, derék, boldog legyen, másoknak viszont nem.

11. *Egyszóval: ott, ahol az ISTEEN nem tett különbséget, kívánatos, hogy senki se tegyen, nehogy bölcsőbbnek akarjunk látszani magánál ISTENNÉL* azáltal, hogy másként rendezzük el a dolgokat, mint ahogy ő maga elrendezte. Márpedig Isten azon dolgok szétosztásában, melyek az emberi természetet alkotják, semmiféle különbséget sem tett, mivel MINDENKIT 1. ugyanabból a vérből alkotott (Ap. Csel. 17, 26), egy tehát az anyaguk; 2. ugyanazon isteni képmás részesévé (Ter. 1, 26), egy tehát az alakjuk; 3. ugyanazon mester alkotásaként (uo.), egy tehát az alkotó okuk; 4. ugyanazon öröklét részeseivé (Máté 25, 34), egy tehát a céljuk; 5. valamennyiünk küldetése a világnak ugyanabba az iskolájába szól, és mindnyájan parancsba kaptuk, hogy készüljünk a túlvilági életre. Íme, egységes minden! Akkor vajon miért nem férhetünk hozzá mindnyájan mindahhoz, ami által mindenre alkalmassá válhatunk? Nyomorult, roppant méltánytalan és igazságtalan dolog, hogy az Isten színházába mindnyájan bebocsátást nyerünk, de nem mindnyájunknak van lehetősége arra, hogy mindent végignézzen. Mindnyájan az égbe vagyunk hivatalosak, ám az égbe vezető útra nem mindenkit tanítanak meg. Mindnyájan szemléljük a mindannyiunkért teremtetett dolgokat, de hogy mik ezek, mire valók, mi végett jöttek létre, az emberek többsége nem ismeri, akárcsak a barmok (akikben nincs értelem).

12. *Sőt még azokban a dolgokban is, amelyek az embert kívülről vagy véletlenül érik, ISTEEN nem akarta, hogy különbözzünk egymástól olyannyira, hogy nyilvánvaló: ugyanazon bajok ellen ugyanazon gyógyszerekre van szükségünk.* A születést és a halált illetően valamennyiünknek hasonló a sorsa, még ha a közbeeső időben látszólag különbözzünk is; de még ekkor is valamiféle hasonlóság van a sorsfordulatok forgandóságában. Megvannak a maguk nyavalyái és bajai a közembereknek, a parasztoknak, a koldusoknak, a barbároknak, de megvannak a királyoknak, a fejedelmeknek, a filozófusoknak is. Mindannyiunknak jó reménységben, de bajokkal küzdve telik az élete, ha bajainknak nem ismerjük az ellenszereit; márpedig ezek csakis az igazi bölcsesség tanulmányozásából származhatnak. S ha valaki úgy véli, hogy neki magának vagy övéinek nincs szükségük ilyesmire, az vagy nem tartja magát és övét a közös emberi sors részeseinek, vagy védtelenül veti magát a tömérdek időleges és örökös nyavalya elé, hebehurgyának mutat-

kozik, és másokat is arra kényszerít, hogy meggondolatlanul cselekedjenek. Ó, boldogtalan, aki sem saját boldogságának nagyszerűségét, amelytől el-esett, sem boldogtalanságának nyomorúságát, amelybe süllyedt, sem az utóbbi elkerülésének, sem az előbbi megszerzésének útját nem ismeri!

13. Végül: *maguknak a dolgoknak is javát szolgálja, hogy minden embert értelmes életre neveljünk, hogy a bölcsök bölcs irányítása alatt azok is jobb állapotban legyenek.* Nyilvánvaló: miként jó kertész alatt magának a kertnek, tapasztalt mester alatt magának a mesterségnek, okos családfő alatt a családnak, bölcs király alatt az országnak, kipróbált hadvezér alatt a seregnek stb. jobb, mint tapasztalatlan alatt, ugyanúgy az egyes dolgoknak is olyan emberek irányítása alatt, akik ha birtokolják és jogosan használják őket, értenek rendeltetészerű használatukhoz. Figyelemre méltó, amit Salamon mond: „Az igaz ember még igavonó barmának életével is törődik, a hitvány kegyetlen szívé.” (Péld. 12, 9). Ó, mekkora kegyetlenséget kell tapasztaltatnia minden létezőnek mindenütt, mivel az emberek becsstelensége vagy hozzá nem értése folytán meg nem engedett célokra használják őket! Ezt állítja az Apostol is, midőn amellet tesz hitet, hogy minden teremtmény a hiábavalóságnak van alávetve, sóhajtozik, reménykedik és kívánja, hogy megszabaduljon ettől a méltatlan szolgálattól (Róm. 8, 20). Feltétlenül kívánatos, hogy a teremtményeknek ezt a kívánságát és reménységét támogassuk, hogy mindenütt minden jobb irányba haladjon, és minden teremtménynek legyen oka arra, hogy velünk együtt dicsérje Istent (Zsolt. 148). Kívánatos tehát az is, hogy minden embert tanítsunk meg a világ dolgainak helyes ismeretére és megértésére, a dolgok helyes alkalmazására és használatára; ez azonban az elmék művelése nélkül még soha nem valósult meg, és nem is fog megvalósulni soha.

14. Ily módon tehát (Istent, az embereket és magukat a dolgokat tekintve véve), nyilvánvaló, hogy az egyetemes műveltség szükséges. Erre azonban esetleg ezt mondhatja valaki: „*Hiába kívánunk ily nagyszerű dolgokat, ha az, amit kívánunk, a lehetetlenek közé tartozik.*” Bevallanám, ha az volna, de tagadom, hogy az: mivel lehetetlen, hogy Isten, minthogy bölcs, a célhoz hozzárendelt eszközök megléte nélkül tűzte volna ki a dolgok célját.

Vizsgáljuk meg most ezt is közelebbről, és rá fogunk jönni; *MINDENKI számára adva van MINDEN; ami által az emberek emberiségre nevelhetők.* Mert:

15. Az embert a saját célja eléréséhez hozzásegítő eszközök közé tartozik maga az ember, aki úgy lett megalkotva, hogy ha akarja, elérhesse saját tökéletességét; ezt pedig akkor akarhatja, ha ismeri, miután helyes felvilágosítást kapott róla; ha viszont ekkor sem akarja, hulljon vissza rá a vétke, Teremtőjének pedig legyen szabad ezt mondanía: „Én akartam, te nem akartad.” (Máté 23, 37). *Így hát Ádám, ha kitartott volna saját helyén, (a Teremtőjének való engedelmességben), ISTEN tiszta, szent, bölcs, a dolgok fölött és önmagán uralkodó képmása, és mint az Írás mondja: ISTEN dicsősége maradhatott volna* (I. Kor. 11, 7). Annak következtében viszont, hogy szakított helyzetével, nem ISTEN vált tehetetlenné, hanem az ember, s ha nem marad meg hitetlenségében és megátalkodottságában, ISTEN képes őt visszahelyezni régi méltóságába (Róm. 11, 23). Miként tehát minden más létező megkapta az eszközöket ahhoz, amire teremtve lett, és miután szerkezetét helyesen elemeztük, feltárja előttünk célját, ugyanúgy az ember is, ha részletekbe menően helyesen megvizsgálja önmagát és feltárul maga előtt, önmagától képes felismerni fennkölt és isteni céljait, s készségessé válni azok szem előtt tartására, mint ahogy a pansophicusok esetében láttuk.

16. Továbbá: *az emberi természet, mivel teljes egészében tevékeny, bármerre fordul, abban az irányban fejt ki minden erejét, ennél fogva alkalmas a kiművelésre.* Ez nyilvánvaló, mivel része az egyetemes természetnek, mely nem képes nem tevékenykedni, miként ezt valamennyi természeti folyamat példája bizonyítja. A víz lefolyik a lejtőn, bárhol nyit sz is medret neki; ha nem nyit sz, majd talál maga, és áradást okoz. A Nap fénye, ha tükrökkel felfogod, oda verődik vissza, ahová akarsz; ha nem tartasz eléje tükröt, vagy a víz felszínére hull és minden irányba szétszóródik, vagy a földet, erdőket, épületeket, felhőket stb. elárasztva hinti szét világosságát. S ez így van mindenben.

17. Nincs hiány abban a segítségben sem, amelyet Isten nyújt mindenkinek: mert *mindaz, ami csak az embert bölccsé teheti, mindenki számára adva van,* vagyis: egyrészt *Isten könyvei,* másrészt az Isten könyveinek olvasására szolgáló eszközök: az érzékelés, az értelem és a hit. A Világ Könyvének létezésében senki sem kételkedik, mert ezt mindenki látja nap mint nap a saját szeme láttára kinyílni; sem az Értelem Könyvének létezésében, melyet éjjel-nappal olvas nemcsak mindenki, hanem külön-külön a bölcsek is és az ostobák is. *A Szentírásba foglalt Kinyilatkoztatások Könyvének létezésében lehetne kételkedni, mivel ez nincs birtokában mindenkinek, és azok*

sem olvassák mindnyájan, akiknek birtokában van, sokan pedig nem is tudják, hogy van a világon ilyesféle könyv. De mert létezik számunkra Isten parancsa, hogy tudniillik ettől senkit se tartsanak távol, még a csecsemőket se (Másod. Törv. 31, 12), és dicséretben részesülnek, akik olvassák ezt a könyvet és éjjel-nappal elmélkednek rajta (Zsolt. 1, 2; Ap. Csel. 17, 11), még hozzá gyermekkoruk óta (2 Tim. 3, 15), s végül mert minden néphez szól a buzdítás, hogy hallják meg, amiket az Úr szól (Zsolt. 49, 1), nem kételkedhetünk abban, hogy Isten azt akarta, legyen közös ez a könyv is mindenki számára, legalább végre most, a világ végének küszöbén. Bár egykor a pogányoktól bálványimádásuk (következésképpen tőle való elpártolásuk) miatt megbántódva időlegesen megvonta törvényét (Zsolt. 147, 9), Krisztus által azonban kibékült a világgal, és megparancsolta, hogy az egész világon hirdessék az üdvösség misztériumát. (Márk 16, 15), megígérve az egész földkerekség (Máté 24, 14) valamennyi teremtményének annak bekövetkezését, hogy az egész föld megtelik Isten ismeretével, miként a tenger tele van vízzel (Iz. 11, 9). Legalább tehát most, a világ utolsó korszakában legyen ez a könyv is közkinccse mindenkinek, és tanítsunk meg mindenkit Isten valamennyi könyvének használatára, hogy belőlük mindenki bölcsességet méríthessen, különösen mert az ehhez szükséges eszközök meglétét illetően semmi kétség. Nyilvánvaló: az ÉRZÉKELÉS mindenki számára adott, hogy megismerje mindazt, ami a világban van; adott az ÉRTELEM, hogy megvizsgálja mindazt a következtetést, amelyre az emberi bölcsesség jut; és adott a HIT, hogy elfogadja mindazt, amit szavahihető tanúk hirdetnek stb. Bőkezűen gondoskodott tehát Isten mindenkiről.

18. *A művelődés eszközei azonban nem csupán egy valamely népben adóttak mindenki számára, hanem adva vannak az egész földkerekségen mindenkinek.* Vagyis az összes érzékszerv, a külsők és a belsők, az érzékelés valamennyi tárgyával együtt; az ész, mely bőségesen el van látva a fogalmak, az ösztönök és az általános képességek eszköztárával; a szív, az érzelmek és a legfőbb jó utáni vágy székhelye; a nyelv, hogy mindent közölhessenek egymással; a kéz, hogy minden hasonló munkát hasonlóképpen elvégezthessenek; a felnőtté érés hosszú időtartama, amely elég minden elsajátítására stb. Egyetlen népnél sincs semmi másként.

19. *De mindezek nemcsak minden nép számára adóttak, hanem a népek egyes egyedei számára is, mivel az emberi természet mindenütt azonos.* Olyannyira egységes ugyanis valamennyi ember belső szerkezeti felépítése,

mint ahogy testük külső szerkezeti felépítése is az. Mert ami a természet folytán egyetlen ember, amit birtokol, akar, tud és amire képes, ugyanaz, ugyanazt birtokolja, akarja, tudja és ugyanarra képes az összes többi ember is. Erről valóban elmondhatjuk a költővel együtt: *ha egyet megismertél, mindet ismered*. A lényegben semmi különbség sincs, még ha esetleg a fokozatokban sok van is: mert az egyik gyorsabban fog fel, élesebb elmével ad elő, vagy emlékezetében szilárdabban tart meg valamit, mint a másik. Azonban sem a szellem élesebb vagy tompább voltának, sem az ítélőképességnek vagy az emlékezőtehetségnek nincs köze ahhoz, hogy valaki ember-e vagy sem, csupán ahhoz, hogy gyorsabban vagy lassabban halad-e előre. Ha valaki azt mondja: „*megromlottunk*”, a válasz: 1. az új Ádám által helyreállítottunk, és 2. parancs kötelez bennünket, hogy fogyatékoságainkat kijavítsuk, ugarunkat felszantsuk, és ne vessünk tövisbokrok közé (Jerem. 4, 3) márpedig a szellem művelése teljes egészében erre törekszik. Mondhatod: egyesek lassú észjárásúak. A válasz: senki sem teljesen nyomorék; a lassúbb észjárásúak általában testileg erősebbek, s ezért alkalmasabbak a fáradalmak elviselésére, – nem szabad tehát megvonnunk tőlük a segítséget.

20. Végül: *miért ne lehetne az embereket megtanítani arra, hogy a dolgokat helyesen használják, ne pedig visszaéljenek velük, vagyis felvilágosítani őket arról, hogy a dolgoknak akkor jó, ha mindegyikük a saját állapotában marad, és ha úgy bánnak velük, hogy könnyen használhassa őket az ember arra, amire kell*. A pansophia bebizonyította, (és általa erre minden ember megtanítható), hogy semmi sincs az égen, a földön, a vízen és a levegőben, és egyáltalán bárhol, aminek (közvetlenül vagy közvetve) ne az ember haszna volna a rendeltetése. Ez az, ami a természet világából nyilvánvaló. Az pedig, hogy minden csakis akkor szolgálhatja saját célját, ha helyesen alkalmazzák; maguk a dolgok viszont önmagukat nem képesek helyesen alkalmazni, a mesterségek világából válik kézzelfoghatóvá. Ha mindenkit megtanítunk arra, hogy ezt az igazságot szem előtt tartsa, a világ megszabadítható lesz a tömérdek sötét és kárhozatos visszaéléstől.

21. Nyilvánvaló tehát: egyáltalán nem lehetetlent javallunk, midőn azt javasoljuk, hogy kivétel nélkül MINDEN embert neveljünk emberiességre. De mivel nem elegendő, hogy valami lehetséges legyen, (mert az emberek munkájukban is a könnyűt keresik, s a nehezet lehetetlennek tartják, és meg sem igen értik, mit jelent, hogy: „*az erény a nehézségek felé törekszik*”), nyilvánvalóan be kell bizonyítanunk, hogy ez esetben egyáltalán nem

olyasminek a vállalását javasoljuk, ami nem ugyanannyira kívánatos és lehetséges, mint amennyire kézenfekvő és könnyen kivitelezhető éppen az emberi természet által, ha az Istentől adott eszközöket helyesen tudjuk és akarjuk használni. Osszuk fel most ezt a feladatunkat néhány problémára, mintha mechanikai kérdések volnának.

I. probléma:

22. *Minden egyes dolgot a saját céljának megfelelően elrendezni: az embert is.* Ez korántsem bonyolult feladat, csupán a természetes hajlamot gátló akadályokat kell eltávolítani. Nem kell például gömbölyű tárgyat mozgásra, négyyszögleteset nyugalmi állapotra, súlyosat lefelé való haladásra kényszeríteni; mihelyt az akadályt eltávolítottuk, rögvest maguktól indulnak meg abba az irányba. Távolítsd el tehát az ember értelméből a homályt, mely az oktalan állathoz hasonlóvá teszi, hogy saját természetének felséges voltát helyesen felfogva megértse: neki mindenek fölé kell törnie, (úgy mint: hogy a dolgokon uralkodjék; ő maga saját belátása szerint cselekedjék; és dicső módon hasonlóvá váljék Istenhez), és látni fogod: természete folytán az elégségesnél is jobban lelkesedik majd mindezért, s maga a tapasztalati valóság fogja bizonyítani, hogy nincs szükség itt semmiféle kényszerre, hanem csak bölcs és szent irányításra. Az emberek közül ugyanis senki, de senki nem értéktelen annyira önmaga számára, hogy ne kívánna önmagán belül a maga ura lenni, önmagán kívül a dolgokat használni és élvezni, s önmaga fölé emelkedni (akár egészen Istenig); és ne kísérelné meg ezeket bármi módon, ami csak adódik, elérni (még a legrosszabbakon is, amelyekkel tönkreteszi magát, és a méltóság legmagasabb csúcsáról a pusztulás feneketlen mélységébe zuhan). Így hát ahhoz, hogy ez a dolog könnyű legyen, minden embernek egyetlen dologra van szüksége: hogy kezénél fogva bölcsen vezessék.

II. probléma:

23. *Az embert elősegíteni abban, hogy felismerje saját javát, és hozzászokjék annak használatához és élvezéséhez.* Utánozzuk a Paradicsom iskoláját; ahol ISTEN az embernek bemutatta teremtményeinek összes seregét, azért, hogy miután közöttük semmi magához hasonlót nem talált, éppen ebből a körülményből legyen alkalma egyrészt annak felismerésére, hogy hol nincs olyan érték, mely egyenlő lenne az övével, másrészt arra, hogy saját létének forrása felé forduljon. Mindmáig nincs ugyanis más mód arra, hogy az embert a lehető legnagyobb mértékben felvilágosítsuk, s a legfőbb jó is-

meretéhez és élvezéséhez elvezessük, mint az, hogy az embert visszavezessük önmagához, mintegy a kör peremén elhelyezkedő dolgoktól ahhoz a középponthoz, amelyben minden látható tükröződik, innen pedig a dolgok végcéljához, Istenhez, aki felé minden látható és láthatatlan törekszik. Miután ugyanis rávezettük arra, hogy egyedül Isten az, aki mindennek fölé magasodik, aki mindent magába foglal, és minden jó örök forrása, az ember (ISTEN segedelmével) szívesen hagyja majd, hogy Isten rátegye a kezét, felemelje és magával ragadja, és egyedül az Ő akarata szerinti dolgokat cselekedve és tűrve, boldognak fogja tartani magát, és valóban az is lesz.

III. probléma:

24. *Értelmes teremtményt könnyűszerrel ránevelni az értelem használatára.* Ha valaki azzal kísérleteznék, hogy egy vakkal megismertesse a Napnak és a színeknek a szépségét, vagy süketet zenére, oktalan állatot beszédre tanítson stb., joggal mondhatnók róla, hogy bohóságot művel, mert olyan alanytól várja el a cselekvést, akinek nem adatott meg az ilyesfajta cselekvés képessége, akarása, tudása. Ám nem művel bohóságot az, aki azt javasolja, hogy minden embert vonjunk be abba a tevékenységbe, amelybe bevonható, és amelybe akarja, hogy bevonják, feltéve, ha ismerik azt. Tanítsd tehát őket, hogy ismerjék: és ismerni fogják, akarni fogják, és képesek lesznek rá.

IV. probléma:

25. *Az embereket megtanítani a dolgok helyes használatára.* Ezek után eléggé nyilvánvaló, hogy az igazi bölcsesség a dolgok helyes ismeretéből, értéséből és használatából áll, és ezen alapul a mi igazi boldogságunk is. Tanítsuk meg tehát az embereket arra, hogy minden dolgot helyesen ismerjenek, helyesen értsenek, és könnyen meg fogják tanulni, hogy a dolgokat helyesen is használják. És ezáltal vissza fog térni az elvesztett Paradicsom, vagyis az egész világ édenkert lesz ISTEN, mi magunk és a dolgok számára egyaránt. Tudjuk, hogy ez az örökkévalóságban válik teljessé, de kívánnunk kell, reménykednünk kell benne és munkálkodnunk kell rajta, hogy Isten segedelmével már most, az örökkévalóság előcsarnokában, a világ utolsó korszakában elkezdődjék.

V. probléma:

26. *Mindenkit bölccsé tenni.* Érd el, hogy ISTEN könyveit mindenki olvassa, mindenki értse, mindenki alkalmazza a gyakorlatban és mindennapi tevékenységében, és máris bölcssek lesznek mindnyájan, ki-ki Krisztus adományának mértékében (Eph. 4, 7). Bármekkora befogadóképességű edé-

nyeket vetsz is a tengerbe, mind színültig megtelik vízzel mindegyik befogadóképessége szerint, ugyanígy Isten bölcsességének ez a tengere is, (melyet mederként a világ, az értelem és az Írás foglal magába), színültig meg fogja tölteni a benne elmerült lelkek edényeit (Lásd még: Iz. 55, 10-11).

VI. probléma:

27. *Minden barbárt kiművelni.* Nincs szükség különleges módszerre: Emeld ki az embert a barbárságból, vagyis az állati életkörülmények közül, és helyezd át olyan környezetbe, ahol lehetősége van arra, hogy érzékszerveivel sokféle dolgot kipuhatojon, okoskodás útján sokféle dolgot megvizsgáljon, történetileg megismerjen sokféle, nem a szeme előtt lejátszódó, vagy tőle távol eső dolgokat, s a tárgyú lényekből hamarosan emberek lesznek, és akár Scythiában is láthatsz majd születni Anacharsisokat. Mi tiltja, hogy ennek lehetőségét minden népre kiterjesszük, vajon mi? Hiszen aki egyvalakit sikeresen át tud vezetni pusztaságokon vagy labirintusszerű útvesztőkön, az át fog tudni vezetni kettő, három, tíz, ezer embert is, mindenkit, aki hozzá fordul. Ha tehát mi vagy bárki, akárcsak egyvalakinek is képesek vagyunk megmutatni a bölcsesség, az erény, az üdvösség helyes ösvényét, ez az egy dolog, akár mesterség, akár tudás, elegendő lesz ahhoz, hogy az egész világot visszavezessük a sötétségből a fényre, a tévelygésből az igazságra, a pusztulásból az üdvösségre, mivel azonos a dolgoknak, amennyiben azonosak, azonos a törvényük.

28. Ennek a fejezetnek a bizonyító részét zárjuk le három evidens következménnyel.

1. *Egyetlen embert sem szabad megfosztani, de még távol tartani sem a bölcsesség tanulmányozásától és lelkének művelésétől.* Feltéve, ha nem akarunk jogsértést elkövetni nemcsak az illető egyénnel, hanem az egész emberi természettel és a természet atyjával, ISTENNEL szemben is (aki azonos módon rendelkezett mindenkiről), s végül magukkal a dolgokkal szemben, amelyeket a hozzá nem értők hozzá nem értően használva önmagukkal együtt tesznek tönkre.

2. *De magával se tegyen kivételt, és ne vonja ki magát sem a művelődés hatálya alól senki,* hacsak nem akar újabb jogtalanságot elkövetni nemcsak magával, mint egyetlen egyeddel, hanem részint az emberi természettel, részint azzal a közösséggel szemben, amelyben majd élnie kell, (üdvére, ha bölcsen, ártalmára, ha ostobán) és végül: ISTENNEL szemben, (akinek dicsőségét nem fogja tudni előmozdítani, ha barom módjára magára marad,

hanem gyalázatot fog hozni rá, ha emberből állattá válik), s végül magukkal a dolgokkal szemben, (amelyek birtokában vannak vagy lesznek), mert tönkreteszi őket.

3. *Mindaz, aki embernek született, vagy tanuljon meg emberként élni, vagy szűnjék meg emberként létezni.* Csakhogy nem szűnhet meg, mivel Isten alkotása, ISTEN alkotásai pedig az igazságban létesülnek: a megtörténtek meg nem történtekké nem válhatnak. Térjen tehát vissza oda, ahonnan természetének botlása miatt eltávolodott, hogy minden ember legyen is az, aminek mondják: *értelmes teremtmény, a dolgok ura, önmaga királya, Teremtőjének gyönyörűsége.*

29. *Igaz ugyan, hogy elsősorban azoknak van szükségük bölcsességre, akiknek a mások tanítása, vezetése és irányítása a rendeltetésük. a jövőendőbeli filozófusoknak, a teológusoknak, királyoknak és hivatalnokoknak. Ha azonban az igazságnak megfelelően mérlegeljük a kérdést, meggyőződhetünk róla, hogy eleve szüksége van rá mindenkinek,* mivel ki-ki elsősorban nemcsak a saját tanítója, vezetője, irányítója kell, hogy legyen, hanem a másoké is. Mindenkinek adott ugyanis ISTEN megbízatást felebarátjával kapcsolatban (Préd. 17, 12); tudniillik nemcsak azt a megbízatást, hogy szeresse, (ez általános parancs), hanem hogy ha tudatlan, tanítsa, ha megtévedt, jó útra térítse, ha vétkezik, visszatartsa stb. – az Írás tele van az effélékkel. *Minden egyes embernek filozófusnak kell tehát lennie,* mivel értelmes lénynek lett teremtve, és parancs kötelezi arra, hogy a dolgok törvényeit kutassa, és másoknak is megmutassa; mindenkinek királynak kell lennie, mivel az a rendeltetése, hogy irányítsa az alsóbb rendű teremtményeket, önmagát és felebarátait; mindenkinek papnak kell lennie, mivel az a hivatása, hogy az alsóbb rendű teremtmények helyett is szolgáljon ISTENNEK, teremtőjének, és kötelessége, hogy példájával más embereket is erre ösztökéljen. Éppen ezért mindenki számára elengedhetetlenül szükséges a bölcsesség, és bár a ranglétra magasabb fokán állóknak magasabb rendű bölcsesség szükséges, senki sem hanyagolható el teljesen.

30. *kérdés: Vajon a vakokat, a süketeket és a nehéz felfogásúakat is be kell-e vonni a művelésbe,* (tudniillik akiknek az értelmébe eszközbeli fogyatékoságuk miatt nem lehet elegendő tudást csöpögtetni). Válasz: 1. Az emberi műveltség alól senki sem lehet kivétel, csak az, aki nem ember. Amennyiben tehát részesednek az emberi természetből, annyiban részesedjenek az emberi művelésből is. Sőt, még inkább: mivel esetükben nagyobb a

külső segítség kényszerűsége, minthogy náluk belső fogyatékoságuk miatt a természet kevésbé tud segíteni önmagán. 2. Különösen azért, mert ha a természet valahol akadályozva van saját erejének kifejtésében, erejét másutt erőteljesebben fejti ki, csak támogatassák ebben. Példák tanúsítják, hogy a vakon születettekből, akiket csak hallásuk gyámolított, csakugyan kiváló zenészek, jogtudósok, szónokok stb. lettek; ugyanígy a születésük folytán sükettekből kiemelkedően jó festők, szobrászok, kovácsok; a beteg lábúakból pedig kézügyességük révén remek írnokok váltak. S miért is ne? Hiszen mindig van valami út, mely elvezet a lélek gondolkodó részéhez, amelyen át az elmébe behatolhat a világosság. Ha viszont egyáltalán nincs, (bár nem tudom, látott-e valaha is valaki annyira nyomorékot, akiben a lélek a magzat megformálásakor, amikor kialakította lakhelyét és szerveit, semmiféle kitekintési lehetőséget vagy hozzá vezető bejáratot nem készített magának), az ilyet végül is rá kell hagynunk Teremtőjére.

III. FEJEZET

MIT JELENT AZ EMBERI TERMÉSZETET KIMŰVELNI MINDABBAN,
AMI AZ EMBERI TERMÉSZETET ALKOTJA? MIÉRT SZÜKSÉGES?

MI ENNEK A LEHETŐSÉGE; MENNYIRE KÖNNYŰ?

1. Arról tehát, hogy mennyire szükséges minden embert kiművelni, legyen elég ennyit kifejtünk. Most azt kell kimutatnunk, hogy I. nem csupán az ember egy valamely részét, hanem az EGÉSZ EMBERT kell kiművelni MINDABBAN, ami az emberi természetet alkotja; II. ez a természet folytán lehetséges; III. s végül: hogyan érhető el, hogy ezt könnyen elérjük, előrebo csátva azt, hogy *honnan támadt bennünk ez a nagyszabású kívánság, és milyen részkívánalmakra oszlik.*

2. *A tehetséges emberekben a világ kezdete óta megvolt az a becsvágy, hogy a mindentudás dicsősége tekintetében a lehető legközelebb kerüljenek ISTENHEZ azáltal, hogy mindent ismernek (már amennyire lehetséges). Ez a vágy ugyanis elsődlegesen nem a beteges kíváncsiságból fakad, hanem magától a természet teremtményétől, ISTENTŐL származik, aki atyánknak, Ádámnak, rögtön, kezdettől fogva, még ártatlanságának állapotában lehetőséget adott arra, hogy egyfajta rendszeres mindentudásra tegyen szert; nemcsak azáltal, hogy fölépítette előtte bölcsességének csodálatos változatosságú alkotóelemekből álló színpadát, hanem azáltal is, hogy kifejezetten parancsba adta neki a teremtmények megfigyelését, osztályokba sorolását és nevekkal történő, egymástól való elhatárolását. Vajon mi, emberek, nem Ádám sarjai vagyunk-e mindnyájan, és atyai jogon az örökösei?*

3. Később Salamonnak is *oly tág szívet adott*, amekkora a tengerparton a fővény (I. Kir. 4, 29), úgyhogy a természettudományban a cédrustól az izsópig mindenről tudott véleményt nyilvánítani. S hogy ugyanilyen képességgel rendelkezett az erkölcsstanban is, (hogy tudniillik éles elméjűen ítéljen az emberi cselekedetekről), arra a *Példabeszédek könyve* a tanú, és az a másik, melyet az élet véletlenszerű sorscapásairól írt, és amely a *Prédikátor könyve* címet viseli; s végül, hogy a teológiában úgyszintén tájékozott volt, azt az *Énekek éneke* bizonyítja, amelyben Krisztusnak az Egyházához fűződő szeretetét vizsgálta.

4. Amikor az ilyenfajta egyetemes tudás utáni vágy igen sok embert hatalmába kerített, a görögök a mindentudásnak ezt az együttesét

ἐγγυχλοπαιδείαν-nak, a latinok a tudományok körének (doctrinarum orbis) nevezték el, és ilyen enciklopédikus műveltséggel rendelkezők minden nép soraiban föllelhetők voltak. Ezek majmai lettek a görögöknél a szofisták, akik, ha valaki kérte tőlük, bármely témáról előadást rögtönöztek, üres feleségsből álló nagyképűsködésüket azonban a komolyabb filozófusok: Szókratész, Plátó és mások hibáztatták.

5. Ma sem hiányoznak olyanok, akik tudományos rendszerbe foglalják mindazokat a hasznos megfigyeléseket, amelyek a Nap alatt levő dolgokról megszerezhetők, és „*encyclopaedia*”, „*polymathia*”, „*pandectae*”, „*panaungiae*”, esetleg „*pansophia*” vagy hasonló, egyetemességre utaló címszó alatt hozzák nyilvánosságra és tárják a nagyközönség elé őket. ugyanakkor nincs hiány olyan szellemekben sem, akik készséges lélekkel fogadják mindazt, amit mások bőkezűen felajánlanak nekik, és örömeiket lelik abban, hogy egyetemes tudással töltsék meg egyetemlegesen a lelkeket.

6. Mi azonban nem egyeseket kívánunk enciklopédikus műveltségre nevelni, hanem mindenkit. Nem is csak arra oktatni, amit *tudni kell*, hanem minden olyanra is, amit tenni kell, valamint szóban elmagyarázni, hogy az emberek azokban az isteni ajándékokban, amelyekben különböznek az ok-talan állatoktól: az ÉRTELEMBEN, a BESZÉDBEN és a külvilág tárgyaival való változatos és tetszés szerinti TEVÉKENYSÉGÉBEN, a lehető legnagyobb mértékben különbözzenek. Az ÉRTELEM ugyanis az emberben az az isteni vilá-gosság, amely által az egyén egyrészt önmaga bensőjét, másrészt a rajta kí-yúl levő világot látva, vizsgálódik, és vizsgálódása közben megítéli őket. Ebből közvetlenül származik a jó szeretete, illetve akarása, melynek ösztön-zésére nyomába szegődik mindannak, amit a világ dolgai közül kívánásra érdemesnek gyanít, miközben vágyát arra irányítja, ami mindig lesz, vagyis örök. A BESZÉD ennek a világosságnak az egyik emberből a másikba történő átadása, melynek révén az ember mindazt, amit ő maga ért, mások értelme számára is világosan és érthetően hozzáférhetővé teszi és kifejti. S végül a TEVÉKENYSÉG az arra való képesség, hogy az ember mindazt, amit ért és szóban előad, ha akarja, bámulatos ügyességgel meg is valósítsa.

7. Helyesen írta tehát a keresztény filozófus: *az ISTEN az embert három fegyverrel szerelte fel: a szellemmel, hogy rátaláljon a szükséges dolgokra, a beszéddel, hogy segítse egymást, és a kézzel, hogy megvalósíthassa min-dazt, amit szellemével kigondolt, vagy a beszéd révén másoktól eltanult* (Cardanus: A létezőkről XI). Így is kellett lennie: a teremtmények fölötti

uralomra rendelt teremtménynek kapnia kellett ÉSZT, hogy mindent okosan megvizsgáljon, NYELVET, hogy lelkének valamennyi véleményét és a világ dolgaira vonatkozó elhatározásait másokkal közölje, s végül KEZET és egyéb testrészeket, hogy elhatározásait ténylegesen megvalósítsa.

8. Hogy az ember ilyennek lett alkotva, s hogy a teremtés folyamatában e három dologgal lett ellátva, arra a Szentírás a tanú. Ebben ugyanis az áll, hogy miután Isten létrehozta az embert abból a célból, hogy uralkodjék a teremtményeken (Ter. 1, 28), odavezette eléje a föld összes élőlényét, hogy LÁSSA (Ter. 2, 19), majd pedig nevükön SZÓLÍTSA őket (uo.), s végül a Paradicsomban helyezte el, hogy TEVÉKENYKEDJÉK, vagyis őrizze azt (Ter. 2, 15). Íme, benne van mind a három: LÁTNi, SZÓLNi, TEVÉKENYKEDNI.

9. De az ember valamennyi cselekedetét máig is a GONDOLATOKRA, a SZAVAKRA és a TETTEKRE lehet és szokás visszavezetni, és az Isten szintén azzal fenyeget, hogy a legutolsó napon minden embernek eme három dolga fölött fog vizsgálatot tartani. Következőként bölcsen mondta, aki azt mondta, hogy *az iskolákban a bölcsesség sóját (SAL) kell keresni*; vagyis: a tudást (Sapere), a cselekvést (Agere) és a beszédet (Loqui). Ez az, amit köz-kincsévé kívánunk tenni mindenkinek, aki embernek született, hogy ez által végre beteljesedjék az is, amit Krisztus mond: *Minden embert sóval fognak sózni* (Márk 9, 49).

10. *És mert minden embernek, amennyiben ember, a világban hármas kapcsolatrendszere van*, (mint ahogy ez a pansophicusoktól már ismeretes), *szükségképpen meg kell vizsgálnunk azt, hogyan válhat alkalmassá erre a hármas kapcsolatra, és gondoskodni kell róla, hogy azzá váljék*. Az embert kapcsolat fűzi először az alsóbb rendű teremtményekhez, hogy közülük egyeseket megismerjen, másokat használjon; másodszor: az emberekhez, az övével azonos természet részeseihez, hogy kölcsönös egymásrautaltságuk miatt békében éljenek vele; harmadszor: magához a *mindenség kormányzójához*, ISTENHEZ, hogy az ő kegyelme által kiérdemelje annak elnyerését, hogy Isten őt szeresse, irányítsa, oltalmazza, és végül mindörökké boldoggá tegye.

Ilyenformán az emberi természettel szemben támasztható elsődleges követelmények öt részre oszthatók:

I. *Legyen sokra képes elméjével és bölcsességével;*

II. *Legyen jó beszédképességgű és ékesszóló;*

III. *Legyen ura munkáinak;*

IV. *Legyen jó erkölcsű és jó polgár;*

V. S végül: az ISTEN szeretete folytán *istenfélő* az evilágon, az örökkévalóságban pedig az ő kegyelméből méltó a vele való boldog együttlétre.

11. Ha azonban az ember vele született vágyait a maguk egészében vizsgáljuk, az emberi műveltség tizenkét összetevőre osztható. Mindenki, aki embernek született, természetének legbensőbb ösztönzésére kívánja ugyanis, hogy:

I. *Létezzék, vagyis éljen;*

II. *Erőben létezzék, vagyis egészséges legyen;*

III. *Érzékelésre képesen létezzék, vagyis megismerhesse, ami körülötte van;*

IV. *Ép elméjüként létezzék, vagyis megértse, amit megismer;*

V. *Szabadon létezzék, vagyis a megértett dolgokat, ha jók, akarhassa és választhassa, ha rosszak, ne akarhassa és elvethesse, s alkalomadtán, mindent saját belátása szerint intézzen;*

VI. *Cselekvőképesen létezzék, vagyis azokat a dolgokat, amelyeket megért és választ, megvalósíthassa, ne hiába értse meg és válassza őket;*

VII. *Birtokoljon, vagyis sok minden legyen a tulajdonában;*

VIII. *Használja és élvezze mindazt, ami a birtokában van, méghozzá háborítatlanul;*

IX. *Kiemelkedjék, vagyis köztiszteletben álljon;*

X. Amennyire lehetséges, *ékesszóló* is legyen, hogy ismereteit és akaratát könnyedén és hathatósan közölhesse másokkal;

XI. *Érezze az emberek jóindulatát és háláját, akik nem irigykednek rá, hanem a javát kívánják, hogy még nyugodalmasabb, kellemesebb és gondtalanabb legyen az élete;*

XII. S végül: *Isten kegyes legyen hozzá, hogy lehessenek lelki örömei, és Istenben megjelhesse boldogságának biztosítékát.*

12. Íme, nyilvánvaló, mik azok a MINDENEK, amelyek vonatkozásában az emberi természet elvárja, hogy kiműveljék. S nem vakmerő lázadás, ami ezeket megköveteli, hanem számunkra maga az isteni akarat jelölte ki, s bizony oly mélyen bele vannak vésve az emberi természetbe, hogy közülük egyiket sem törölheti ki magából senki – legalábbis akinek az érzékei épek –, még akkor sem, ha akarja. S ha úgy látod, hogy valaki nem figyel oda lelkének ezekre a kívánságaira, s ezért közömbös velük szemben, ébreszd csak tudatára, hogy életét vagy egészségét, vagy szabadságát, vagy tulajdonát,

vagy becsületét veszély fenyegeti, vagy hogy akadályozzák abban, hogy a maga dolgát végezve valamit világosan érzékeljen, megértsen és megvalósítson, vagy hogy megfosztják tulajdonának hasznától, vagy hogy az emberek részéről jóindulat helyett gyűlölet, illetve irigység leselkedik rá, vagy hogy az Isten haragja és csapása fenyegeti; meglátod majd, mily rémület fogja el tüstént. Ennyire ezek együttesén múlik az ember eszményi tökéletessége!

13. *Azt mondom tehát, hogy gondos művelés által MINDEN embert hozzá kell segíteni MINDEZEKHEZ:*

1. *Mivel ez teljes egészében érdeke (1) ISTENNEK, (2) az embereknek, (3) maguknak a dolgoknak;*

2. *mindenki számára lehetséges, aki embernek született;*

3. *és (ISTEN jóindulatát elnyerve), ha a dolgot is ésszerűen intézzük, könnyű.*

Ezeket most egyenként fogjuk sorra venni.

14. *Az emberről azért mondják azt, hogy „ISTEN dicsősége”, mert képmása ISTENNEK (I. Kor .11, 7). A képmás pedig annál dicsőbb, minél hasonlóbb az eredetijéhez; ha attól különböző lett, nem képmás, hanem torzkép, nem dicsősége, hanem szégyene alkotójának. Ezért mondja az Írás: „Mindnyájan vétkeztek, és megfosztották magukat Isten dicsőségétől” (Róm. 3, 23). Hogy tehát ne fosszák meg magukat Isten dicsőségétől, és ezáltal ne rabolják meg ISTENT a saját dicsőségétől, mindenkit meg kell tanítani arra, hogy ne vétkezzék, ne tévelyegjen, és ne csüggedjen semmi olyan dologban, melynek révén Istenre hasonlíthat. Mivel pedig Isten legfőbb nagysága: I. mindentudása, II. mindenhatósága, III. tökéletes szentsége, IV. önmagának való teljes elégségessége, bizonyos, hogy az az ember, akiből észrevehetően sugárzik a bölcsesség, az erély, az életszentség és (Isten után) az önmagával való megelégedés, igazi képmása Istennek, és igazi dicsősége teremtményének. Teljék tehát meg Isten dicsőségével az egész föld! (Számok 14, 21), az Egyház egész frigyszekrénye (Kiv. 40, 34), minden hívő szíve, egészen az Isten tökéletes teljességéig! (Eph. 3, 13).*

15. *Ami az embert illeti: mivel oly nagy, vele született vágya szívének, hogy elérje saját tökéletességét, (mint azt a 11. §-ból láttuk), nem engedhetjük meg, hogy ez a kívánság bárkiben hiába létezzék, hacsak nem azon akarunk munkálkodni, hogy magunkban leromboljuk Isten művét, az embertől pedig elirigyeljük boldogságát. Ez azonban távol legyen tőlünk! Inkább (az*

Isten jóságának szolgálatába szegődve) segítjük elő minden embernek a teljes javát! Hadd szóljak ezekről külön-külön valamit!

16. Az embereket meg kell tanítani arra, hogy emberként úgy szeressék ezt a jelenlegi életet, hogy közben óhajtsák ama örök életet. Nem azt mondom, hogy meg kell tanítani őket az élet és az élés szeretetére, (ez ugyanis annyira közös java minden élőlénynek, hogy az embereket teljességgel szükségtelen az élet szeretetére biztatni, sőt erről inkább lebeszélni kell őket, mivel sokan az iránta való túlzott vonzódás miatt egész életükben túlon túl is sokat vétkeznek), hanem hogy úgy szeressék a jelenlegi életüket, hogy ha valami következik utána, az is élet, ne pedig halál legyen. Egyébként ha az életen át a halálba kellene érkeznünk, jobb lett volna meg sem születnünk.

17. *Mindenkinek érdeke, hogy gondosan óvja egészségét*, mert ha az emberi test sárkunyhója, melyben égi vendég lakik, egynémely részében megrogyyan, kárt szenved vagy meggyengül, mi mást tehet a vendég, mint hogy megundorodva tőle ő maga is megbetegedik, és akadályozva lesz tevékenységében. Ezért helyesen mondta a költő: *Kérve kell kérnünk, hogy ép testben ép lelkünk legyen*. A cselekedetek alapja ugyanis a cselekvőképes élet, vagyis az erőteljes egészség. Egész életünk folyamán tehát feltétlenül óvnunk kell egészségünket, (legfőképpen pedig az élet kezdeti időszakában), nehogy már ifjúkorunkban elveszük a betegség magvait, melyeknek majd öregkorban jön el kinkeserves aratásuk, mivelhogy az a betegség, melyet kezdetben elhanyagolnak, gyógyíthatatlanná válik.

18. *Elsőrendű érdekünk, hogy az embereket sok dolog megismerésére ösztönözzük*, (hogy mindazt, ami az érzékelés, az értelem és a hit által elsajátítható, elsajátítsák), eleve kiküszöbölendő az értelemben, s ennek folytán az akaratban és a cselekvésben megnyilvánuló hiányosságokat, amelyek a szükséges dolgok nem ismeréséből származnak. A dolgok ugyanis egytől-egyig az emberért vannak, hogy valami hasznót hajtsanak neki; hasznót hajtani azonban nem képesek, ha semmire sem használják őket; használni viszont nem használhatók, ha nem ismerik őket. Ilyen értelemben találóan mondja Sirach: „*Sem nagy dologban, sem kicsiben ne hagyjatok figyelmen kívül egyetlen részletet sem*” (5, 18).

19. *Nem elegendő azonban a dolgokat kívülről ismerni, belső megértésükre kell készíteni az embereket*, hogy eleve kiküszöböljük a tévedéseket, melyek a dolgok felszínes szemléletéből és meg nem értéséből erednek. Mindaddig, amíg az emberek nem értik a dolgokat, de mégis olybá akarnak

tűnni, hogy értik, folyamatos lesz a torz képzetek születése, s a vélekedések és tévelygések tarka összeviesszasága, (amelyek a tönk szélére sodorják a világot). Ennek nincs más ellenszere, mint a dolgok legelső elrendezésének ismerete, melyet a pansophia derített ki, a pampaedia pedig igyekszik belecsöptetni a lelkekbe.

20. *Elsőrendű érdekünk, hogy az emberek megtanulják és tudják a helyesen megértett dolgokat saját elhatározásukból szabadon választani és elrendezni.* Természetesen azért, hogy Isten képmása az emberben semmilyen vonatkozásban ne szenvedjen csorbát, s legkevésbé abban, melyben a legszembetűnőbb: a választás szabadságában. Ha ezt elveszjük tőle, és az embereket arra kényszerítjük, hogy akaratukat más döntésének rendeljék alá, az akaratból nem-akarat, az emberből pedig nem-ember lesz. Miként Seneca mondta: *„Az embereket tönkreteszik a példák, amíg inkább akarnak másnak hinni, mint önállóan ítélni,* (s így inkább másvalakinek, mint saját maguknak a döntéséhez igazodni), *és amíg barmok módjára követik az előttük haladó nyáját, nem arrafelé menve, ahová menni kellene, hanem ahová a többiek mennek.*” Mivel ez a nagy baj (mint egy általános vízözön) a dolgok jóságát és igazságát az emberi ítélőképességgel és szabadsággal együtt teljes egészében maga alá gyűrve, a világot állati szintre süllyesztette, általános gyógyírt kell találni ellene. Nem fogunk azonban mást találni, csak azt, *ha az embereket alaposan megtanítjuk arra, hogy a mások otromba követéséről leszokva csakis az Istent, a dolgokat, és a dolgok által helyesen tájékoztatott és helyes irányba terelt érzékeiket hordozzák akaratuk előtt fényesen világító fáklyaként, s végre a világosság vezetését kövessék.* ugyanis végeredményben nem más lesz, mint az, hogy követik Istent és az ő vezetését, (vagyis Isten szájának, Isten kezének, Isten ösztönzésének vezetését) és hogy valóban Isten képmásának mutatkoznak. Azok, akik túlonúl lekötöztettségükéivé válnak emberi tekintélynek, valójában arról is megfélelmeznek, hogy emberek, mert lemondanak ítélőképességükről, az emberi természet legbecesebb adományáról. Akik pedig másokat rákényszerítenek saját nézeteikre (vak egyetértést és engedelmisséget követelve), erőszakot követnek el az emberi természettel szemben. *Az igazság kutatása az ember sajátossága* – mondja Cicero. Ha sajátossága, nem szakítható el az emberi természettől. Azt kell hinnünk, minden emberhez szól a mondas: *„Mindent vizsgáljatok meg, és ami jónak bizonyul, azt tartsátok is meg.”*

21. *Az embereknek elsőrendű érdekük, hogy az emberek serényekké és munkaszeretőkké is váljanak.* Bizony, nem egyedül Sodoma megromlásának volt eredendő oka a *semmittevés* (Ezek. 16, 49); az egész világ torzulásai elsődlegesen ebből származnak, olyannyira, hogy a paradicsombeli első bűnre is Éva semmittevő lófrálása szolgált indítécul. Ezért a bűnt még nem ismerő embernek a megromlás fő ellenszereként Isten azt írta elő, hogy *szemlélje a teremtményeket és művelje a kertet* (Ter. 2, 15 és 19), és miután elbukott, a már súlyosabb baj elleni orvosságul az előzőek mellé kapta még az *izzadságot*, vagyis a kemény munkát (Ter. 3, 19). Jóllehet az igazi gyógyírt az emberek igazi orvosa mutatta meg, de már a pogányok emberi bölcsessége is fölismerete, mint ahogy ezt sok szólásmondásuk tanúsítja:

- Minden elvetemültség tanítómestere a semmittevés.
- A semmittevés és a tunyaság tönkreteszi az ember életét és erejét.
- A semmittevés a betegségek melegágya.
- Kérded, hogy mért vált Aegistus szoknyapecérré? Könnyű megadnom

okát: kódorogó, henye volt.

És még sok más hasonló. A még romlatlan népek példái bizonyítják: ahol a becsületes munkának tekintélye van, ott nem hatalmasodnak el úgy a bűnök, mint másutt, mert miközben ki-ki csendben végzi a maga dolgát, és szakértelme folytán mindenkinek bőven van mindene, senki sem szegény, senki sem gondol útonállásra stb. Mindennek az ellenkezőjét látjuk viszont ott, ahol az emberek a semmittevésnek és a cselekedni rest henyélésnek adták át magukat. E vonatkozásban is akkor volna tehát boldog a világ állapota, ha minden embert kitartóan serény munkára szoktatnánk.

22. *Kíváncos, hogy minden embernek sok vagyona legyen, (kinek-kinek saját szükségletéhez mérten), ezért mindenkit meg kell tanítani a meggazdagodás művészetére.* Vagyis: mindenki tudjon önálló lenni, másra nem szorulni, következként a másét nem kívánni, az efféle sóvárgással nem megbolygatni a világ rendjét. Ó, mily nyugodt is volna a világ, ha mindenki önmagával és saját vagyonával megelégedve élne, ha senki sem pereskedne az enyémről és a tiédről, hanem ki-ki ülne a saját szőlőlugasa és fügefája alatt, mint Salamon idejében (I. Kir. 4, 25).

23. *Kíváncos, hogy mindenki gondtalanul éljen, és mindenkit meg kell tanítani arra, hogy ezt mi módon érheti el.* A gondtalanság, vagyis a becsületes lélek belső nyugalma saját tulajdonunk békés és háborítatlan használatából és élvezetéből származik. A világi dolgok zűrzavaros állapotai köze-

pette ennek nem mindenki örvendhet, még ha ezek vagy azok a jogsértő támadások kivédésére körülbástyázzák is magukat királyi kiváltságokkal.

24. *Kívánatos, hogy minden ember megbecsülten éljen, senkinek se legyen része megaláztatásban*, egyrészt mivel az ember a legmagasabb rendű és az Isten előtt is a legnagyobb becsben álló teremtmény, másrészt mert nem tűri a megaláztatást, és ha megsértik, könnyen ragadtatja bosszúra magát. Ez a csírája a viszályoknak, a háborúknak, az öldökléseknek és más végtelenül sok bajnak. Feltétlenül kívánatos, hogy ez megelőzhető legyen (azáltal, hogy egyetlen embert sem sértünk meg emberi méltóságában).

25. *Kívánatos, hogy egyetlen ember se legyen kuka, hanem mindenki tudja világosan kifejteni ISTENNEK és embertársainak, hogy mire van szüksége*. Nem arra lett ugyanis teremtve, hogy néma szobor legyen, hanem azért kapta a nyelv adományát, hogy hirdesse teremtményének dicsőségét, felebarátait hozzájuttassa a szellem napvilágából való részesedéshez (azáltal, hogy helyes magyarázatot ad nekik minden egyes szükséges dologról).

26. *Minden embert nevelni kell a szelíd erkölcsökre*, hogy akik természetük folytán jóra hajlók, ne romoljanak el, akik meg a rosszra, azokat helyes útra térítsük. Igaza van a költőnek: egy sem oly elvetemült, hogy csillapítóra ne leljen, s ne hallgasson a művelt ész diktálta tanácsra.

27. *Az embereknek azonban a legfőbb érdekük mégis az, hogy lelküket mindig, minden körülmények között betöltse az istenfélelem*, hogy elnyerjék az Isten jóindulatát, akinek támogatása nélkül semmi nem létezhet az emberben. Ha ezt nem érjük el, minden igyekezetünk ellenére sem leszünk semmi más, csak *mókusok*, bezárva világi hívságaink odújába, s *minél buzgóbban fogjuk gyakorolni evilági mesterségünket* és földi tevékenységünket, annál jobban bele fogunk fáradni, és mégsem fogunk soha kimozdulni a világ odújából. Az istenfélelemre irányuló alázatos törekvés viszont szárnyakat fog adni, hogy valahányszor kedvünk tartja, kirepüljünk az evilág gépezetéből, és már most élvezzük az Istennel való majdani örökös együttlét gyönyörűségét. Nem hiába jegyezte meg tehát Mózes, hogy a világi mesterségek föltilalásával Kain istentelen utódai, (még hozzá főként a földkerekség első törvénytelen sarjai, Lamechnek kettős házasságból született fiai) lettek hivatva, míg Seth jámbor nemzetsége, aki kitartóan hívta segítségül az Úr nevét (Ter. 4, 17. végéig), Nimródnak, Khám unokájának idejétől kezdve átvette az emberek fölötti uralmat. Ezért *Krisztus, midőn a világ megváltására készült, és arra, hogy a hiábavaló, de legalábbis a túlzott világi elfog-*

laltságoktól az örökkévalókkal való törődésre szólítson el bennünket, sem önmagát, sem apostolait nem látta el szakismeretekkel, hanem a bölcsességnek és az Úr félelmének lelkével töltötte el őket, hogy nyilvánvaló legyen: az ember számára végső céljához az egyetlen út, s ezért az EGYEDÜL SZÜKSÉGES dolog az ISTENFÉLELEM, amely nélkül az összes többi semmi, és mit sem ér. Nyilván ez az, amiről ezt mondta Mártának, akit sok dolog nyugtalanított: *egyetlenegy dolog* szükséges (Luk. 10). Gyermekded játék tehát a halandók összes törekvése, ha ez az egy hiányzik belőlük. Miként ugyanis a különféle játékok csupán a ráérők és a felüdülést keresők kedvéért léteznek, és semmivel sem járulnak hozzá egy feladat elvégzéséhez, és az, aki a játékokhoz nem ért, de az élet szükséges dolgaihoz igen, nem becsmelhető, ugyanúgy a világi mesterségek és tudományok kellemes kirándulást nyújtanak ugyan a léleknek, de nem elégítik ki, mivel nem töltik be a lélek legmélyebb vágyait. És bármennyire ne ismerje is valaki a mesterségeket, ha jól ismeri Krisztust, és bármennyire ne legyen is okos a világot illetően, ha az égietek illetően az, több, mint okos. Erre, az égi bölcsességből fakadó, istenfélelem utáni törekvése tehát mindenek előtt, mindenkor, mindenek után fel kell hívni a figyelmet.

28. Eddig azt fejtettük ki, mennyire érdeke ISTENNEK és az embereknek, hogy minden egyes embert minden tekintetben kiműveljünk. Tegyük hozzá: *maguknak az ember hatalma alá vetett dolgoknak is érdekük, hogy csakis bölcsék* (még hozzá teljesen bölcsék) *irányítsák őket.* Ez magától értetődik: mert bármely ember bármely dologgal kapcsolatba kerülhet, de ha nem ismeri minden egyesnek sajátos természetét, nem tud bánni vele. Ez esetben pedig erőszakot szenved a természet és igában nyög majd, és méltatlankodik, hogy az értelmetlenség az úr fölötté, (mert bár kész a szolgálatra, mivel azonban nem hozzáértően bánnak vele, képtelen szolgálni). (Vesd össze ezeket azokkal, amiket az előző fejezet 13. §-ában mondtam!)

29. Ha valaki ezt mondaná: „*A kovácsmesterség dolgaival foglalkozzának tehát a kovácsok, és mindenki foglalkozzék saját szakmájának tárgyával! Miért szükséges ehhez mindenkinek mindent megtanulnia?*”, a válasz: A természet, a dolgok szülőanyja, valamennyi jövődöbéli embernek (az anyaméhben) ugyanazokat a testrészeket alakítja ki: *lábat, kezet, szemet, nyelvet*, még ha nem lesznek is mindnyájan futárok, írnokok, kémek, szónokok stb. De mert mindezek emberi tevékenységek, egész embert alakít ki, hogy egyszerre és egyidejűleg gondoskodjék valamennyi emberi szükség-

letről. *Másodlagos megformálással*, (ami a művészet és a mesterség sajátja), *miért ne utánozhatnánk a természetet*, már amennyire lehetséges, hogy senki ember ne hordozzon semmi haszontalan eszközt magával, melynek nem ismeri használati módját? Az emberek ugyanis barbár állapotukban magukkal hordják mindenüket: *érzékszerveiket, szellemi tehetségüket, ítélőképességüket, emlékezőképességüket, nyelvüket, szívüket*, mint ahogy bárki más is, aki képzetlen, magával hordoz valami csiszolatlan gyémántot, ami az övé.

30. S ha most valaki így folytatná: „*Tehát a rossz megismerésében is részeltetnünk kell majd mindenkit, hogy mindenben jártassá tegyük őket?*” – a felelet: 1. *A rossznak elméleti ismerete önmagában véve nem rossz*, (ez nyilvánvaló Istennek és szent angyalainak a példájából, akik okvetlenül ismerik a rosszat is, de attól nem rosszak); 2. sőt: *számunkra még jó is és hasznos is, hogy a rossz igaz ismerete által elriasszuk magunkat az igazán rossz dolgoktól*. (ISTEN az első embernek azért mutatta meg rögtön a jó és a rossz tudásának fáját, hogy ne ismerje azt? Nem, hanem azért, hogy ismerje, és kerülje.) 3. *De mivel már romlott természetűek vagyunk, és a tárgyak ingerlik érzékeinket, kétségtelenül biztonságosabb a rosszat nem ismerni*. Később (a 48. §-ban) fogok szólni arról, hogyan védekezzünk az ellen, hogy a rosszat eltanuljuk.

31. Ezek azok, amelyek miatt kívánatos, hogy minden ember egészen művelt legyen. *Most azt kell megvizsgálnunk, valóban KÉPESEK-e erre mindnyájan*. Miért ne volnának, hiszen minden ember úgy lett megalkotva, hogy hasonlítson Istenhez, mint az Ő képmása. Tanúsítják ezt azok a képességek, amelyekkel a természet az emberi lelket felruházta. A lélekben nyilvánvalóan megvan annak a vágya, hogy 1. megismerjen, 2. megalkosson különféle dolgokat; 3. mindenben amit tesz, istenfélőnek, igazságosnak, jónak kívánjon látszani; 4. s végül: másoktól a legkevesbé, hanem (ha lehetne) teljes egészében önmagától függjön. Hiszen ki az, aki nem büszke rá, hogy sokat tud, ha sok mindenre képes, ha jó (vagy legalábbis ez róla látszat), és ha elégséges önmagának? Honnan vannak ezek a vágyak? *Vajon az, aki megadta, hogy az ember ilyesmiket AKARJON, nem akarta vagy nem volt képes megadni hozzá azt is, hogy ilyesmikre KÉPES LEGYEN?*

32. Ezekhez a velünk született vágyakhoz *nincsenek-e adva az eszközök, amelyeket ha az ember használ, elérheti, amire vágyik?* Magától értetődik: célok kitűzése eszközök nélkül nem egyeztethető össze ISTEN bölcsességével. Szívünk ama tizenkét vágyának ismertetéséből (11. §) nyilvánvaló:

ugyanennyi hozzájuk rendelt képességünk is van, hogy ezeket kiaknázva elérhessük, elhanyagolva ne érhessük el őket.

I. A testi élet teljes egészében a szerveken alapszik: egyaránt alkalmas a fennmaradásra és a pusztulásra, attól függően, hogy a szervek épek maradnak vagy elpusztulnak-e.

II. A testi egészség az egyes testrészek szilárd kapcsolódásán és külön-külön mindegyikük erejének megőrzésén múlik: úgy óvható meg tehát, ha elkerüljük az ártalmakat.

III. Mindent meg lehet ismerni, amit Isten hármas könyve elénk tár, és amelynek ebből történő megismeréséhez megkaptuk az eszközöket (az érzékelést, az értelmet és a hitet). A külső érzékszerveken át ugyanis az egész külső világ belénk hatol; az értelem segítségével azokat is kinyomozzuk, amelyek jórészt eltitkolják magukat; a hit által pedig felfogjuk mindazt, ami rejtve van, ISTEN azonban jónak látta világossá tenni. Mi hiányzik egyfajta mindentudás kincstárának megszerzéséhez?

IV. Meg is érthető minden, aminek van lét oka. Márpedig mindennek van; ha nem nyilvánvaló, bizonyos jelek alapján akkor is felismerhető: így csupán némi erőfeszítésre van hozzá szükség, általában semmi lehetetlenség nincs benne.

V. Kinek nincs lehetősége arra, hogy a megértett dolgokat illetően döntson és válasszon? Él is vele valójában mindenki, nem csak azok, akik valójában értik a dolgokat, hanem azok is, akik úgy vélik, hogy értik. Elvégre: melyik ostoba nem érez heves vágyat arra, hogy kénye-kedve szerint bánják a dolgokkal, még ha nem érti is őket?

VI. Az ember mindent megvalósíthat, aminek megvalósításához megkapta az eszközöket; és minek megvalósításához nem kapott?

VII. Miért ne lehetne birtokolni bármilyen javat? ISTEN annyira bőkezűen ellátta házát, amelyet átengedett számunkra lakásul, hogy mindenkinek minden bőven áll rendelkezésére, amire csak szüksége van, ha okosak vagyunk.

VIII. Mindenki használhat és élvezhet mindent, ami valami jónak a látzatával magához tudja csábítani, márpedig az Isten alkotásai közül melyik nem képes erre? Hiszen minden dolog jó, mindegyik a maga idejében (Sirach 39, 26 és 40).

IX. Mindenkinek osztályrészéül juthat, hogy kiemelkedjék, csak tudja, mit jelent valójában kiemelkedni, és ismerje a helyes utat, amelyen át való-

ban a magasba törhet. A teremtés jogán ugyanis eleve fölülmúljuk az összes látható teremtményt (Zsolt. 8, 6, 7), megváltásunk jótéteménye folytán az angyalokat is (Zsid. 2, 6), megszentelődésünk által pedig egészen az isteni természet sorsközösségéig emelkedünk (2. Péter 1, 4). Milyen nagyszerű ajándékok ezek!

X. Minden embernek, aki csak Istentől ép elmét, nyelvet és fület kapott, megvan a lehetősége, hogy ékesszólóvá váljék, néhányunkat azonban valami véletlen szerencsétlenség megfoszt ezektől az eszközöktől.

XI. Lehetséges, hogy erkölcsök ékesítsenek és az emberek szeretete övezze az embert, ha elsajátította az erkölcsi szép szabályait, és megismerte (az önmagával és a felebarátaival való) békesség javát, márpedig ezekre ki ne volna megtanítható?

XII. S végül: lehetséges, hogy a szeretet és az odaadás által ISTENNEL egybekapcsolódjék minden ember, aki már megízlelte (a csupán csak Istentől létező, és onnan mindenkire és mindenre kiáradó) legfőbb jó édességét. S miért ne kísérleteznénk annak megvalósításával, hogy mindenki megízlelhesse? Isten szava mindenesetre így szól: „Ízleljétek meg és lássátok, mily édes az Úr” (Zsolt. 34, 9).

XIII. Most már csak annak vizsgálata van hátra; hogyan váltható valóra könnyen az ily kíváncsú dolgok lehetősége? Fejtsük ezt ki néhány probléma felvetésével!

Az általános probléma:

34. *Az embereket arra ösztönözní, hogy valamennyi vágyukat elérjék.*

1. Fel kell bennük ébresztenünk a természet szerinti vágy érzékelését. 2. Meg kell nekik mutatnunk e vágy kielégítésének a módját, hogy föltámasszuk bennük a lehetőségesség reményét. 3. S végül saját és mások példájának a segítségével be kell mutatnunk nekik, hogy ez miként válhat könnyűvé stb.

Most vegyük sorra külön-külön mindazt, amit bizonyítani akarunk!

Az I. sajátos probléma:

35. *Az embereket rábírní az eljövendő örök élet iránti vonzalomra és a vele való törődésre.*

Lépésről lépésre be kell bizonyítanunk, hogy az evilági élet után valami vár rájuk, (természetesen vagy az örök élet, ha sikerült egyesülniük az élet forrásával: ISTENNEL, vagy az örök halál, ha az élet forrásától eltávolodtak). Amennyire valóság, hogy mindnyájan áthaladtunk első lakhelyünkön, ki-ki

a saját anyja méhén (ahol a jelenlegi, evilági élet leélésére kialakultunk); és amennyire valóság, hogy mindnyájan áthaladunk e második, evilági szálláshelyünkön, (ahol az eljövendő örök életre készülünk), annyira valóság, hogy mindnyájunknak meg kell érkeznie harmadik lakásába, amely maga az örökkévalóság, ahonnan nincs többé semmiféle kiút, akár azt fogja látni valaki, hogy az örök világosságba került, akár azt, hogy az örök sötétségbe tántorodott. De mert senki sem kíván a sötétségbe aláhullani, hanem mindenki a világosság és az öröm forrásához szeretne bebocsátást nyerni, fogja fel tehát mindenki:

I. *Az embernek semmire sincs annyira szüksége, mint hogy megismerje, mi szükséges számára az (evilági és a jövendő) élethez.*

II. *Az a legbölcsebb, aki az örökkévalóság szempontjából bölcs.* Isten tanúbizonysága szerint ugyanis a bölcsesség a jövendőbeli dolgokról való gondoskodással azonos (Másod. törv. 32, 29), márpedig leginkább az a jövő és az a végső, ami örök.

III. *Kétszeresen bölcs azonban az, aki az evilági életben sem ostoba,* (mivel jobb a jóból mindig és mindenütt részesedni, mint csupán valamikor és valahol).

A II. probléma:

36. *Úgy haladni át az evilági életen, hogy eljussunk az örök életbe.* Ez akkor válik valóra, ha az emberek megtanulják, hogy evilági életüket ne annyira élvezzék, mint inkább felhasználják arra, hogy ez által az egész jelenlegi, mulandó élet ama eljövendő örök életnek ne csupán megelőző, hanem előkészítő szakasza legyen. És akkor lesz azzá, ha az emberek megszokják, hogy az evilágon főként azokat a dolgokat ismerjék meg, válasszák és cselekedjék, melyeknek ismerete, kellemsége, kincse csak a boldog öröklétben válhat teljessé. Hogy melyek ezek, mindenki tudni fogja, ha majd mindenkit megtanítanak rá; és mindenki ezeket fogja választani, ha majd a mulandó javaktól nem elvakítva mindenki átlátja, hogy ezek az ő legfőbb javai; és mindenki meg is fog mindent cselekedni egy ily magasztos cél elérése érdekében, ha majd mindenki pontosan megismerte az ama örökkévaló boldogsághoz vezető utat, (mely szűk és göröngyös ugyan, ám mégis kellemes). Megtehet, ennek elérését alig remélhetjük valaha is (akkora az emberi vakság és rosszindulat), de ha legalább megkíséreljük, olyat teszünk, ami ISTEN számára dicső, az emberek számára pedig üdvös. *Evidens következmény.*

A leghasznosabb az lesz, ha az embereknek a lehető legsokoldalúbban és legpontosabban elmagyarázzuk a két élet közötti különbséget. Tudniillik, hogy az evilági életnek létformája a *mozgás*, azé a *nyugalom*; ennél fogva ez *mulandó*, az *maradandó*; ez *rövid*, az *végtelen ideig tartó*; ez *zűrzavaros és lármás*, az *nyugodalmas és békességes*; ez *bizonytalan* és veszélyekkel teli, az *szilárd* és gondtalan; s végül: ez csak ahhoz vezető út és ösvény, mely tele van nehézségekkel, kerülőkkel és akadályokkal; vagy olyan tenger, amelyen át kell kelniük azoknak, akik az égi hazába igyekeznek, amelyet azonban szirtek, zátonyok és viharok tesznek veszedelmessé. A lehető legnagyobb körültekintéssel és aggályossággal kell tehát gondoskodnunk arról, nehogy bármelyik emberrel, aki az égi hazába készül, az történjék, ami sok földi hazájába hajózással történni szokott, (hogy a tenger hullámai máshová sodorják őket, mint ahová gondolták, esetleg épp az ellenségeikhez, vagy a heves vihar okozta hajótörés következtében a tengerbe fulladnak).

A III. probléma:

37. *Az evilági életben mindvégig jó egészségre örvendeni.*

Ez oly módon érhető el könnyen, ha az egészségre ártalmas dolgokat kerüljük, az azt megóvókat pedig alkalmazzuk; ha nem élvehajászóan, hanem dolgoosan, jámboran és istenfélően élünk. s ha mégis érne bennünket valami baj, „*tiszteljük az orvost, az Úr miatt, aki őt megeremtette*” (Sirach 38, 1). Az egészségre ártalmas dolgok: külsőleg minden veszélyes esés, ütés, sebesülés; belsőleg minden túlzás: a túl hideg, vagy a túl meleg, a mértéket meghaladó mozgás vagy nyugalom (azaz: a tunyaság és a restség); az étellel vagy itallal való túlzott töltekezés, vagy ennek ellentéte: a túlzott kiürülés éhezés, böjtölés, gyógyszerek stb. következtében.

Az egészséget megóvjá: a helyes életrend evésben, mozgásban, alvásban és az imént említett egyéb dolgokban; ahol ugyanis a túlzás és a hiány ártalmas, ugyanott a szükségletek mértéktartó kielégítése hasznos, Gyomrunknak adjunk megfelelő táplálékot megfelelő módon; testünknek biztosítsuk a kellő mozgást és pihenést; elménknek adjuk meg a kellő felüdülést és a tisztességes szórakozást; Istennek adjuk meg a kellő tiszteletet, és abban a szilárd meggyőződésben, hogy Ő az úr az életünk fölött, mindig imádjuk; legyünk jámborak, hogy ne gerjesszük fel haragját; bánjunk emberségesen mindenkivel, hogy az embereket ne ingereljük magunk ellen; s végül: éljünk jó reménységben.

Különösen akkor, ha *hozzászoktattuk magunkat az egymással ellentétes dolgokhoz* (az első latin orvos, Cornelius Celsus szerint), úgymint: felváltva a hideg és a meleg elviseléséhez; az erőfeszítéshez és a lazításhoz; az átlagosnál több evéshez, és viszont: a koplaláshoz, a sok alváshoz és a sok virrasztáshoz stb., így ugyanis nem egykönnyen támad majd meg betegség, vagyis az életműködések károsodása, mivel szervezetünk hozzászokott mindenhez. De közben ne feledkezzünk meg arról, amit Celsus még hozzátesz: gyakrabban kell pozitív irányban eltérni: többet enni, mint koplalni: többet aludni, mint hosszabban virrasztani stb.

A IV. probléma:

38. *Elérni, hogy az egyén mindent felfogjon.*

1. Tárj érzékelhető tárgyakat az érzékszervek elé; mindegyiket αὐτοψίαν által a neki megfelelő érzékszervnek; 2. az értelemmel megragadhatót példázatok és hasonlatok segítségével vezessük vissza az érzékelhetőre; 3. mutassuk meg αὐτοπειρίαν által az evidens bizonyosságot, és a tárgyat az érzékelés máris megragadja, a gondolkodás megérti, a hit pedig megnyugszik annak világosságában. Az érzékszervek ugyanis kapuk, amelyeken át a külvilág belénk hatol (minden tárgyával egyetemben). Az értelem olyan kapu, amelyen át az ember önmagába hatol be, mint ISTEN kép-másába, hogy önmagán belül fölfedezze a szám, a mérték, a súly fogalmát, melyek segítségével (még az elvont és homályos) dolgok rejtelmeibe is behatol. Végül a hit olyan kapu, amelyen át ISTEN igéje, sőt maga ISTEN lép belsőkbe a maga örökkévalóságával. Íme, az ember olyannak lett teremtvé, hogy mindennek (ha elébe tárják) a felfogására képes legyen. A szem nem telik be a látással, sem a fül a hallással, sem más érzékszervek a saját tárgyaikkal, sem az emlékezet mindannak befogadásával, amit az érzékek nyújtanak neki, csak valóban nyújtsák, ne pedig árásszák azokat. Ide illik az a „*tiszta tábla*”, amelyhez Arisztotelész az emberi szellem befogadóképességét hasonlította: érthető módon, mivel bár lelkünkbe születésünkkor semmi sincs felírva, de (az érzékszervek, az értelem és a hit közreműködésével) minden felírható. Ám *mégis sántít a hasonlat*: A tábla, lévén testi természetű, határolt, tele lehet írni annyira, hogy végül semmi több ne férjen rá. Az emberi értelem viszont, mely magán hordja alkotójának pecsétjét (a végtelenséget), a tárgyak semminemű tömegével nem tölthető meg annyira, hogy ne volna képes még többnek a befogadására. Ezért az óriási adományáért végtelen hálával tartozunk Istennek.

Az V. probléma:

39. *Elérni, hogy minden érthetővé váljék.*

A dolgok megértésének forrása: a dolgok okainak helyes megismerése. Ha tehát valakivel meg akarunk értetni valamit, magyarázzuk el neki világosan: I. hogy az mi a legközelebbi nemfogalma és sajátos *megkülönböztető* jegye szerint, amelyet többnyire a dolog legközelebbi céljából vezetünk le; II. *honnan származik*, mi anyagi és létesítő oka; III. *hogyan létezik* belső formája és kapcsolódása szerint, mert az egészben minden részt ez a kettő határoz meg. *Ezek helyes megértése után érthető lesz a dolog is.*

A VI. probléma:

40. *Elérni, hogy döntési szabadságukkal jól éljenek az emberek.*

Az emberi természet olyannak lett teremtve, hogy mindenben saját akaratára szerint akar cselekedni, nem akarja, hogy kényszerítsék, s ez nem is lehetséges természetének megsértése nélkül. Az e mellett szóló érvek egyikeként álljon itt az, hogy *minden emberben megvan a múlt, a jelen, és a jövő megismerésének a vágya*, s ez az oka annak, hogy *vonzódik a történelemhez*, érzékszerveivel vizsgálja a körülötte levő összes tárgyat, *rajong a próféciáért*, és *tanulmányozza a jövőbe látás módszereit*. Mindennek az alapja az, hogy az ember, mivel a tárgyi világ urának lett teremtve, minden fölött rendelkezni kíván, még a jövőendő események fölött is, az által, hogy már a jelenben gondoskodik róluk. Ha pedig arra nincs lehetősége, hogy előre elrendezze, azt kívánja, hogy legalább előre ismerje őket, s ha erre sincs (mivel már megtörténtek), legalább azt tudni akarja, hogyan történtek meg, s ne egyszerűen csak úgy tudja, mint tőle idegen események szemlélője, hanem mint a fennhatósága alá tartozó dolgok ítélője és bírója. Mindig mindenütt jogot formál ugyanis arra, hogy azon dolgok közül, amelyeket maga előtt megvalósuló félben levőként vagy már megvalósulva lát, a helyesen véghez vitteket helyeselje, a rosszul intézetteket kifogásolja, s így ítélőbírójuként léphessen fel. S ez nem is lehet másként.

Íme, ez a kitörölhetetlen jellemvonása az emberi természetnek, melynek minden fölött hatalma van! És az alapja annak, hogy mindenben teljesen szabadon cselekedjék. Ezért:

I. *Engedjük meg mindenkinek, hogy megítélje a dolgokat, de csak azokat, amelyeket jól megértett;*

II. *Engedjük meg, hogy szabadon válasszon, de csak ha előbb pontosan megismerte a jó és a rossz, (a jobb és a rosszabb, a legjobb és a legrosszabb) közötti különbséget úgy, hogy nyilvánvaló: értelme nem téved.*

III. *Engedjük meg, hogy saját választását kövesse, de csak akkor, ha teljesen nyilvánvaló, hogy a jobbat, nem a rosszabbat választja.* Ha az ilyenféle emberi szabadság mindenütt érvényesülne, mekkora világosság és rend hatna át mindent! Ha a kényszer és az erőszak árva helyett az önkéntes cselekvés szelíd folyója hömpölyögne, béke és gondtalanság járna nyomában.

A VII. probléma:

41. *Az embereket cselekvőké, serényekké és leleményesekké tenni.*

Az emberi természet élénk: örömet leli a mozgásban és a tevékenységben, csupán csak bölcs irányításra van szüksége. Miként ugyanis az ész mindig valaminek az elgondolásával, az akarat mindig valaminek a választásával van elfoglalva, a végrehajtó képességek ugyanígy nem tehetik, hogy ne foglalkozzanak az elgondoltak és a választottak végrehajtásával. E vonatkozásban semmi szükség külső ösztönzésre – ezt ki-ki magában hordja –, csupán irányításra, hogy a szabályozatlan tetterő következtében szélsőségekbe ne tévedjenek.

E célból az embernek főként a következő három dolgot kell tennie:

I. *Idejekorán kezdjen el mozogni és tevékenykedni,* természetesen azért, hogy mozgékonyra tegyen szert, amelyről, ha a megszokás megszilárdította, nem egykönnyen szokik le. Meg kell tehát engednünk a gyerekeknek, hogy játsszanak, futkossanak; mindig csináljanak valamit, csak semmi tisztességtelent ne tegyenek.

II. *Meg kell tanítanunk őt arra, hogy bármit tesz, komolyan tegye, azaz lelkesen, ne pedig ímmel-ámmal.*

III. És mindent valami célból: – akár komoly, akár játékos a cél –, a dicséretért vagy a győzelemért tegyen. *A helyes értelem alapelve az, hogy nem foglalkozik értelmetlen dolgokkal, hanem nagyszerű feladatokba vág bele lelkesen, miután maga elé valamilyen célt tűzött ki.* Lelkünk ugyanis a lánghoz hasonló: minél hevesebb, annál tevékenyebb. Szokjanak tehát hozzá, hogy mindenben célirányosan cselekedjenek, s tartsák magukhoz méltatlannak a céltalan sodródást és a haszontalanságokkal való foglalkozást, hacsak néhanapján – fontos feladatok hiányában – nem látszik jobbnak, ha kevésbé fontosakkal ugyan, de lefoglalják tettvágyukat, mint ha semmittevés köze-

pette lustálkodnak. Mert ez esetben is komoly feladat a semmittevésnek, a Sátán kelepccéjének az elkerülése.

A VIII. probléma:

42. *Elérni, hogy az emberek ne szenvedjenek hiányt, hanem inkább bővelkedjenek.*

Isten mindig jó, mindig szokott adni jótéteményeiből, csak legyen kezünk hozzá, hogy elfogadjuk. És természetünk sem eleve kielégíthetetlen, csupán egyesek vélik olykor, hogy az, sőt boldogabban él, ha kevese van, mivel kevésbé van megosztva. Egyébként akinek ISTEN és a saját erénye nem elég, annak semmi sem elég.

A gazdagság tudománya három dologból áll: *imádságból, munkából és megelégedésből*. Erre a háromra miért ne volnának megtaníthatók az emberek?

I. Először is: *imádnunk kell Istent*, hogy ő, aki mindenkinek ad, tőlünk se tagadja meg adományát; és birtokában vagyunk az isteni ígéretnek: „*aki kér, az kapni fog*”.

II. Továbbá: mert az ígéret azoknak szól, akik keresnek és kopogtatnak, *nem várhatjuk el, hogy ISTEN adományai úgy áradjanak hozzánk az égből, hogy semmit sem teszünk értük, hanem szántanunk kell földünket, művelnünk kertünket, legeltetnünk nyájunkat* stb., vagyis keményen munkálkodunk, kinek-kinek a maga helyén. Ekkor válik ugyanis valóra az, amit az Igazság mond: aki keres, talál, és a zörgetőnek ajtó nyílik.

III. Végül pedig: *bármit kínálnak is fel a keresőnek és a kopogtatónak, hálás kézzel kell elfogadnia*, nehogy a hálátlansággal megbántott Isten megvonja további áldását, vagy azt is visszavegye, amit már megadott. Nem hiábavaló ugyanis a mondás: „akinek van, még adnak, s akinek nincs, attól még azt is elveszik, amije van” (Lukács 19, 26). Rövidebben: I. inkább a forrást keressük, mint a patakot, inkább ISTENT, mint a gazdagságot; II. ebből a forrásból ássunk csatornát magunknak kertecskénkhez; III. s bármennyi folyjék is benne hozzánk, elégedjünk meg vele, és hálás szívvel használjuk.

A IX. probléma:

43. *Elérni, hogy az emberek, miközben javaikat élvezik, biztonságban legyenek.*

Ezt először is akkor érjük el, ha megtaníttuk őket arra, hogy javaikat használják, ne pedig visszaéljenek velük. Továbbá: vigyáznunk kell, hogy

ne ingereljük, és ingerlésünkkel ellenségünkkel ne tegyük: ISTENT, önmagunkat, vagy bármelyik embertársunkat. S mivel ISTENT a bűnök ingerlik, lelkünket a gonosz vágyak és a bűntudat, az embereket pedig az, ha arcátlanul lépnek fel velük szemben: aki törekszik arra, hogy ettől a háromtól a lehető legnagyobb mértékben óvakodjék, gondtalanul és kellemesen használhatja és élvezheti vagyonát. Ha pedig netán nem sikerül valami, békétűrőssel kell viselnünk, figyelembe véve az ember sorsát az ég alatt, és a legbölcsebb isteni gondviselést, (mely mindent úgy rendez el, hogy végül javára váljék övéinek).

A X. probléma:

44. *Köztisztelettől övezve élni.*

Ez három csálhatatlan módszerrel érhető el:

I. Ha nem követünk el semmi becsstelenséget sem önmagunkkal, sem egyetlen más emberrel, sem egyetlen dologgal szemben sem. II. Nem arra törekszünk, hogy becsületesnek lássanak bennünket, hanem hogy azok legyünk, III. és eközben nem az emberekre vagyunk tekintettel, hanem az ISTENRE, az igazság bírójára, valamint a saját lelkiismeretünkre, legmeghittebb tanúnkra, mint ahogy a mondás tartja: „*Mert a világ mindünk számára az énje, ne kívül próbálkozz magadat megelélni.*” Ha valóban ilyenek leszünk, tiszteletben állunk majd Isten előtt, mint az Ő legeredetibb képmásai, s szintűgy az angyalok és a derék emberek előtt is, akár a közéletben, a nyilvánosság előtt folyik az életünk, akár rejtett magányunkban. Ekkor ugyanis semmi jelentősége sem lesz annak, hogy a sokaság és a tömeg tisztel-e bennünket vagy sem: mivel a tömeg nem érti a dolgokat, s gyakran imádja oltár gyanánt a szennyvízgyűjtő medencét. Ne vegyünk tehát tudomást róla: az erény trónján ülő igazi megbecsülésre törekedjünk.

A XI. probléma:

45. *Minden egyes embert ékesszólóvá tenni.*

Ha ékesszólón nem a szószátyárt értjük, (amilyenné inkább a természet teszi az embereket, mint a képzés), hanem azt, aki beszédével megfelelően tudja közölni gondolatait, ezt bárkinek megígérhetjük, ha megtanulta az egyik dolgot a másiktól értelmileg helyesen megkülönböztetni, az egyes dolgokat helyesen nevükön nevezni, s végül: a szavakat egymással helyesen összefűzni. Ekkor ugyanis képes lesz fontos dolgokat kimondani, s nem ostobaságokat; szavak, s nem szószörnyetegek segítségével, s képes lesz jól felépített beszédet szerkeszteni, amit mond, nem lesz mész nélküli malter.

Így végül a legnehézkesebbek és a beszédtehetséggel kevésbé megáldottak is ékesszólókká válnak, így szólnak Istenhez folytonos fohászaikkal, embertársaikhoz pedig egyszerűen és igazat szólva „igen, igen; nem, nem”-mel beszélnek.

A XII. probléma:

46. *Az embereket jó erkölcsökre és emberiségre nevelni.*

Az erkölcsök alapja: részint az önmagunk fölötti uralom, részint más fennhatóságának az elviselése. Az első annak megszokását követeli meg, hogy az ember semmit se ösztönösen, hanem mindent az értelme szerint cselekedjék, Claudianus szavainak megfelelően: „*mindez jogosan lesz akkor majd a tiéd, ha királya leszel temagadnak*”. De mert az embereknek életük elején (tapasztalatok hiányában) még nincs olyan letisztult elméjük, hogy minden esetben önmaguktól rájöjjenek, mi hasznos számukra, ezért tesszük meg a jó erkölcsök és a tisztesség másik alapjává a *más fennhatóságának elviselését*. Ez természetes, mivel csak az cselekszik jól, aki maga is jó. Szokjanak tehát hozzá az emberek ahhoz, hogy előbb őket irányítsák, és majd csak ez után irányítsanak ők; s először mindig is magukon legyenek úrrá, s csak ez után más dolgokon és más embereken. Mindkettőt közös módszerrel lehet a legkönnyebben elérni: 1. ha erre minduntalan rámutatunk egyrészt a mindennapi gyakorlatból, másrészt a történelemből vett példákkal; 2. ha pontos magyarázattal kifejtjük annak okait, hogy ezt vagy azt a viselkedést miért kell kerülni vagy utánozni; 3. ha ezt elővigyázatosan, de folyamatosan a gyakorlatban is megvalósítjuk, nem erőszakos és zord, hanem szelíd és önkéntességen alapuló vezetéssel. *Ily módon minden ember rávehető lesz az emberiségre.*

A XIII. probléma:

47. *Hatékonyan csöppögtetni istenfélelmet a lelkekbe.*

A Szentírásból világos, hogy maga az istenfélelem is tanítható, (azaz Isten nem közvetlenül és természetfölötti módon oltja belénk, hanem rendes nevelés útján jut az emberbe). Máskülönb nem dicsérte volna Isten Ábrahámot, amiért háznépét istenfélelemre nevelte (Ter .18, 19), és nem parancsolta volna meg oly gyakran a szülőknek, hogy gyermekeiket az Úr ismeretére és félelmére oktassák (Másod. Törv. 6, 20; Eph. 5, 4 és másutt). S miért is ne volna tanítható az istenfélelem, miután ennek adva vannak:

1. *A példái:* elsődlegesen magáé ISTENÉ, aki ezt mondja: Legyetek szentek, mint én stb., és a fiáé, Jézus Krisztusé, aki azért lett emberre, hogy

az embereket örök értékű példáival megtanítsa arra, hogyan kell viselkedniük minden helyzetben. Az istenfélelem másodlagos példái részint az angyalok, (akikkel kapcsolatban azért tudtunk meg oly sokat arról, hogyan szolgálják Istent, hogy tanuljuk meg utánozni őket), részint az Ó- és az Újszövetség valamennyi szentje, a mennybéli lelki egyház tündöklő fénnnyel ragyogó (az Igazság napja után következő) csillagai.

2. *Nem hiányoznak az istenfélelemre való nevelést előíró parancsok és szabályok*, (melyek az Írás egészében szétszórva találhatók, ezért gyűjtésük istenfélő és bölcs férfiak feladata volt és maradt).

3. És végül: *megvannak a módszerek is arra, hogyan kell az istenfélelmet a mindennapi életben gyakoroltatni*, s az eltévelyedéseket, ha felismerjük, kijavítani, mígnem teljesen az Isten embereivé válnak, akik tökéletesen fel vannak készítve minden nemes dologra (2. Tim. 3, 17).

A következő tehát a tennivaló:

I. *Idejekorán kezdjünk hozzá, mielőtt még zsenge lelkük bármilyen vonatkozásban ténylegesen megromolnék*: ISTEN ugyanis a tanúja, hogy egyedül ez a zsenge kor alkalmas erre a legbensőbb nevelésre (Iz. 28, 9), Krisztus pedig azt mondja: ezeké az Isten országa (Márk 10, 10).

II. *Legyenek állandóan jó példák előttük, részint a mieink, részint a másokéi*; minden adandó alkalommal és minden egyes esetben hívjuk fel figyelmüket Krisztusra és szentjeire.

III. *Állandóan serkentsük őket a példák utánzására*, úgy, hogy időről időre sürgetéseinkbe beleszőjük a parancsokat és szabályokat, Isten ígéreteit és fenyegetéseit, s végül az értük és velük együtt Istenhez küldött őszinte fohászokat: ha mindezt komolyan tesszük, reménykedhetünk mindabban, amit Krisztus megígért. (Márk 4, 26 stb.)

A XIV. probléma:

48. *Senki ember ne tanuljon rosszat sem magától sem másoktól, de még kevésbé tanáraitól.*

A rosszat magától tanulja el minden semmittevő, aki átengedi magát kórsa képzeatinek; másoktól mindaz, aki rossz társaságba keveredik, és lehetősége nyílik a bűn látására, hallására, elkövetésére; a nevelőjétől és a tanártól az, akit a kíváncsiskodás módszerével vagy pogány könyvekkel foglalkoztatnak. Tehát:

I. *Foglaljunk el minden embert jó dolgokkal, hogy ne legyen ideje a bűn elkövetésére.* Ezért van ugyanis ez a szabály: *Aki kerülni akarja a bűnt, kerülje a tétlenséget.*

II. *Ne engedjük meg mászt, csakis a jó társaságot.* (Kerülniük kell tehát a hitványakkal való érintkezést, és amennyire lehet, megszüntetni. Ha ezt nem tehetik, és nagy ritkán mégis közéjük keverednek, fordítsák el szemüket, fogják be fülüket, és sietve távozzanak. Ha pedig netán valamit megpillantottak, láttak és kátrányhoz értek, mossák meg kezüket, mossák tisztára lelkiismeretüket, és még szilárdabban határozzák el, hogy az ilyesmiket kerüljük.

III. *Tanítsuk meg az embereket mindannak a megtanulására, aminek a tudása hasznos, és mindannak a meg nem tanulására, aminek a tudása árt.* Az előbbiekre tehát lehetőséget kell teremteni nekik, az utóbbiaknak pedig meg kell vonni tőlük a lehetőségét. Mivel mindazt, amivel érzékeikre hatunk, megtanulják, mindazt, amit megvonunk érzékeiktől, nem fogják megtanulni, mint ahogy a tükör is, ha eléje tartunk valamit, (a földet vagy az eget), csak azt tükrözi vissza, semmi mászt. El kell tehát tüntetni a rossz könyveket, a megbotránkoztató festményeket, és megszüntetni minden rosszra vezető alkalmat.

IV. *Ha lehetetlen, hogy ne szerezzenek tudomást valami olyasmiről aminek pusztán a tudása is árt, ne engedjük, hogy ellenszer nélkül szerezzenek tudomást róla.* (Például, aki a Bibliát olvassa, annak ilyen Kain testvérgyilkossága, Lamech kettős házassága, Lóth vérfertőzése stb. a rákövetkező büntetés ismertetése nélkül.

48. Zárja be kívánságaink sorát az Apostol: *Kívánnunk kell és törekednünk kell rá, „hogy mindnyájunk szelleme, lelke, teste feddhetetlenül őriztesék meg a mi urunk Jézus Krisztus eljöveteleig”* (I. Thessz. 5, 23). Ez jelentené azt, hogy az embert műveljük, nem az ember egy részét, gondoskodva arról, hogy egyik embernek se legyen hiánya semmi olyasmi, amivel fenntarthatja életét, táplálhatja szellemét (művészetek és tudományok), és végül: amivel megőrizheti lelkét (énünk legmagasabb rendű részét, mely által ISTEN képmása vagyunk) az örök életre.

IV. FEJEZET

MIT JELENT AZ, HOGY: MINDENKIT, MINDEN TEKINTETBEN
TELJESEN KIMŰVELNI? MI VÉGETT?

MI ENNEK A LEHETŐSÉGE, ÉS MIKOR KÖNNYŰ?
ÁTMENET A TOVÁBBIAKHOZ

1. Ígéretem szerint azt kell bebizonyítanom: az emberi nem műveltségének alapvető feltétele nemcsak az, hogy mindenki mindenben művelődhessék, hanem hogy *TELJESEN kiművelődhessék és pallérozott lehessen*. De mit jelent az, hogy: TELJESEN kiművelődni? Azt, hogy *nem látszat szerint művelődni, hanem valójában, az evilági és a jövőendő örök élet lényegi szükségletének megfelelően*. Nyilvánvaló, kit hogyan nevelnek bölcsességre, ékesszólásra, művészetekre és mesterségekre, polgári erkölcsökre és istenfélelemre, attól függően válik nem félművelté, hanem művelté; nem fecsegővé, hanem beszélni tudóvá; munkája terén nem nagyhangú kísérletezővé, hanem alkotásainak hozzáértő kivitelezőjévé; nem a tisztesség árnypéjévé, hanem magává a tisztességgé; s végül: nem az istenfélelem álszent színlelőjévé, hanem lélekben és igazságban ISTEN jámbor és szent tisztelőjévé.

2. Ezért ha szem elől tévesztjük a pampaedia célját, munkánk kárba vész, becsapjuk ISTENT is és magunkat is, semmivel sem járulunk hozzá (sem a köz-, sem a magánügyek vonatkozásában) a világ jobbá tételéhez, és jobb lesz egész célkitűzésünket feladni, mint vele hasztalanul kísérletezni.

Mennyit haladt előre ugyanis a világ a dolgok felszínes ismerete által? Annyit, hogy elbolondította magát üres vélekedések káprázatával, és teljesen átitatódott a különféle téveszmék bájitalának mérgétől. S mennyit haladt előre a szószátyár, bár szépen hangzó fecsegés révén? Annyit, hogy megtelt hiú szórakoztatásul szolgáló számtalan léhasággal, és teljesen belebonyolódott a vég nélküli, egymás kölcsönös megcáfolására irányuló vitákba. S mennyit haladt előre a földi hiúság tekintetében elmés, ám ISTEN dicsőségének és az ember üdvösségének valós haszna szempontjából többnyire felesleges talányok és alkotások révén? Annyit, hogy a hiúság gőzéből táplálkozva, a hiúság színháza lett belőle. S mennyit haladt előre az erkölcsök kendőzött finomsága; vagy az emberek megzabolázását célzó machiavellista mesterkedések révén? Annyit, hogy a világon minden álarcot öltött, senki sem bízhat senkiben, mivel minden álnoksággal, ravaszsággal, csel-

vetéssel, éppen ezért: tettetéssel, színleléssel, fortélyoskodással, csalárdsággal van tele; egyetlen ígéretnek, szerződésnek, eskünek, pecsétnek, egyezésnek, tanúskodásnak, bizonygatásnak sem adhatunk hitelt, sőt mi több: a világ minden szöglete hemzseg a hamis eskütől, szerződésszegéstől, erőszakoskodástól, háborúktól, rombolástól és egymás kölcsönös dúlásától. Az Isten tisztelete viszont vagy nem létezik, vagy lagymatag, vagy hamis. A vallásosság sehol sem őszinte, sehol sem mentes a képmutatás és a farizeizmus mázától. Egyszóval az egész világ (még ott is, ahol kellőképpen műveltek, jól neveltnek, pallérozottak, finomnak és vallásosnak akar látszani), semmi más, mint álság, annak a hétezernek a kivételével, akik titokban szolgálják Istent, áldoznak az igazságnak, és akiket Isten jól ismer (I. Kir. 19, 18).

3. *Ha azt akarjuk, hogy a világnak ez a képe megváltozzék, szükségképpen alapjaiban kell hogy megváltozzék az ember oly módon, ahogyan azt a pansophia élénk tárja. Nyilván úgy tehát, hogy mindaz, amit az emberek tanulnak, és amire tanítják őket:*

I. *Ne szétszabdalt és részleges, hanem csorbitatlan és teljes;*

II. *Ne felületes és látszólagos, hanem szilárdan megalapozott és valóságos;*

III. *Ne zord és kényszeredett, hanem szelid és vonzó, következésképpen elviselhető legyen.*

Ennek a hármas kíváncsolomnak (a már elkezdett módszer szerint bemutatom először *szükségességét*, azután *lehetőségességét*, s végül könnyen *kivitelezhetőségét*, ha teljes komolysággal vállalkozunk rá.

4. Mindent a maga teljes egészében kell elsajátítani, nem pedig apró darabonként és részenként ezt vagy azt. Hogy ez cáfolhatatlan igazság, azt az elméleti megfontolás, és az elméleti megfontolást alátámasztó gyakorlat bizonyítja. *Mert ha az emberi természet képessége teljes egészében csupán csak egyetlenegy valamire összpontosul, s nem a tárgyi világ egészének nagy színháza felé fordul, nem képes magát egyensúlyban tartani, hanem eltévelyedik önmagának, a tárgyi világnak és a többi embernek biztos sérelmére.* Mert ha nem fogadjuk el, hogy valamennyi emberi vágyat egyidejűleg kell kielégíteni, hogy helyes legyen közöttük az arány, kölcsönösen ki-egészítsék és kölcsönösen kioltásák egymást, ennek az lesz a következménye, hogy egyesek csak a megismerés, mások csak az akarás, ismét mások csak a cselekvés tárgyaival foglalkoznak majd, a többi dolgot meg közben elha-

nyagolják és undorodnak tőlük. S miközben túlságosan lefoglalják magukat a részletekkel, s eltelnek ezekkel, egyfelől felesleges bőségre tesznek szert, másfelől hiányt szenvednek szükséges dolgokban. Például: akik túlságosan kívánják a mások fölötti hatalmat, s eközben minden egyébről elfeledkeznek, ha sikerült elérniük vágyukat, könnyen zsarnokká válnak, önmaguknak és másoknak a veszedelmére; másokból pedig, miközben csak szép tárgyakal törődnek, Epicurus kondájába illő disznók lesznek. Az emelkedettebb természetűek inkább a tudomány kincseire áhítoznak, de ha ez a vágyuk túlzott, és a tudományt nem ültetik át a gyakorlatba és nem hasznosítják, hiábavaló a tudásuk. De még így sem érik el vágyaik végcélját sem ezek, sem azok, sem amazok. Mert akik a hatalom és az uralom szerelmese, még ha a világot adnád is nekik – sőt, netán világokat –, az sem elégítené ki őket, mint ahogy ez Nagy Sándor példájából kitűnik. Akik elmerülnek az élvezetekben, azokra is csak az vár, hogy minél többet isznak, annál szomjasabbak. Akik a tudás felhalmozásának szentelik magukat, nem lelik meg a végét, még ha Salamon bölcsessége jut is osztályrészükül, mivel a bölcs, minél többet lát meg a dolgokból, annál jobban látja a maga hiányosságait, úgyhogy a tudás megsokszorozása végül is a kín megsokszorozásával, az egyéb javak halmozása pedig az irigység, a gyűlölség és a nyomorúság halmozásával válik egyenlővé. Mégsem hagynak fel vele a halandók, mivel nem képesek arra, hogy levetkőzzék természetüket, és szakítsanak a külvilág felé forduló vágyaikkal. Ha mármost erre a kórra gyógyszert keresünk, nem találunk mást, csak azt az általános orvosságot, hogy: szűnjék meg a részlegesség, és térjünk vissza mindnyájan az egységes, harmonikus egésznek alkotó örökségünkhöz, (amilyen a Paradicsomban volt); hagyjunk fel azzal, hogy egymás közt felosztjuk a tudást, a vagyont és a tisztségeket, majd kölcsönösen elragadjuk egymástól, aztán újra visszavesszük, és ily módon felőrökdünk. Azon legyen mindegyikünk, hogy inkább az egészét, mint valamely részét TUDJA, AKARJA és LEGYEN KÉPES MEGTENNI mindannak, aminek a tudását, akarását, megvalósítási lehetőségét megadta ISTEN, mivel úgy válhat végre teljessé, s szűnik meg töredékes lenni boldogságunk, ha nem darabokra szabdalt, hanem csorbítatlan, ép egész lesz.

5. *Kíváncsi, hogy mindenki szilárdan megalapozott, ne pedig felszínes nevelést kapjon, az igazságnak, ne pedig a látszatnak megfelelő,* mivel a látszat tartalom nélkül semmi másra nem jó, csak megtévesztésre. Ez pedig mire való? Ha valaki álmában azt látja magáról, hogy kincset talált és gaz-

dag, vagy méltóságra emelték, és fölötte áll másoknak, vagy lakomán vesz részt és jókedvűen lakmározik, miután azonban felébredt, rájön, hogy nincstelen, alacsony sorú és korog a gyomra, vajon mi haszna van álmából? Márpedig a próféta jóvendölése szerint ez fog történni a halottak föltámadásakor azokkal, akik az evilágon nem igazi javakkal töltkeztek (Zsolt. 73, 20). És mert Salamon fennen hirdeti, hogy a nagyhatalmú képzelgők helyzete reménytelen, („ha olyat látsz, aki saját szemében bölcs, a bolondnak is több a reménye, mint neki”. Péld. 26, 12), képzelgőkkel pedig tele van az egész világ, miért csodálkozunk azon, hogy minden reménytelen, és mindennütt ostobák nyüzsögnek? Mindenki lenézi magához képest a másikat és verseng vélt bölcsességével, vallásosságával és kiválóságával. Erre a bajra nincs megfelelőbb orvosság annál, mint ha mindenkit az igazi és a tartós javak megismerésére, megizlelésére, keresésére, megtalálására és birtokba vételére serkentünk, sőt, kezüket megfogva elvezetjük hozzájuk őket. Végre ekkor válhat ugyanis majd minden tartóssá és nyugodalmassá.

6. Kíváncsú az is, hogy az embereket gyengéden és szelíden neveljük a bensőjükből fakadó finomságra és a jóban való állhatatosságra, mindaddig, amíg tartós eredményeket el nem érünk. Erre három okból hívom fel a figyelmet.

Először azért, mert miként hajdan egyes filozófusok a bölcselkedés látszatával az erkölcsök semmibebevételére tanítottak (ezért is nevezték el őket cinikusoknak, vagyis „kutya-fajták”-nak, „koszosok”-nak), ugyanígy manapság szintén megtörténhet, hogy egyesek az istenfélelem ürügyén nem vesznek tudomást az emberi élet egyéb ékítményeiről. Ezt nem szabad megengedni, mert rút dolog a legnemesebb teremtményt értelme, nyelve, alkotókészsége tekintetében faragatlan bunkóságban hagyni, hiszen a drágakövek is csak akkor csillognak, ha kicsiszolják őket.

A szelídség kíváncsalmának második oka az, hogy egy ilyen nemes célkitűzés (önmagunk és mieink jobbá tételének) megvalósítása közben a szigor és a kényszer ne szüljön undort, hanem a kedvesség és a szelídség hívjon elő spontán örömet és váltson ki lelkesedést inkább, hogy ez az egyszer már elkezdett mű félbe ne maradjon, és az emberek ne süllyedjenek vissza megszokott lomhaságukba, tunyaságukba, faragatlanságukba. Mert mi haszna elkezdeni a kertészkedést, ha utána abbahagyjuk és engedjük, hogy a fák elvaduljanak? Mi haszna reszelni és élesíteni a vasszerszámokat, ha félretesszük őket, és hagyjuk, hogy ismét beroszdásodjanak? Nyilvánvaló: ez

az oka annak, hogy jóformán az egész emberi nem a szennyben fetreng és önmagát pusztítja ostoba próbálkozásaival; mert bár az igaz, a jó és a lehetséges iránti szeretet természettől fogva mindenkiben megvan, amíg azonban hiányzik a szellem igazi, szigorú és állhatatos nevelése, az általánosan tapasztalható részekre tagoltság, a próbálkozások felületessége és kapkodó jellege miatt mit sem haladunk előre, hanem az egész világ visszasüllyedőben van a maga öskáoszába.

Nézd az iskolákat! Örökké vitatkoznak, s közben nem győzik meg egymást, hogy magukat a lármától, a kívülállókat pedig a kételytől megszabadítsák.

Nézd a vallást! Némelyik ember egész életén át látogatja Isten iskoláját, az egyházat, ennek ellenére a vallásnak még az alapjait sem sajátítja el helyesen.

Nézd az államokat! Hatezer éve elmélkednek, vitatkoznak a kormányzás legjobb formájáról, sőt, harcolnak érte, olyannyira, hogy oly sokszor oly sok államot döntöttek már romba, és csaknem az egész emberi nemet kiirtották. S ennyi véráldozat árán elértük végre azt, amire törekszünk? S még mindig nem látjuk be, mennyire másképp kell kívánnunk, elkezdenünk, intéznünk a dolgokat (hogy végre TELJESEN valóra váltsuk vágyakozásunkat)?

7. Mondhatja valaki: „*Lehetetleneket felesleges kívánnunk: hiába kísérletezünk, minden vissza fog térni a maga rendezetlen ösállapotába, mint eddig mindig.*” Válasz: Akkor mi célt szolgál Istennek annyi szemrehányása és csapása, s az ezzel egyidejűleg mindig jelen levő, folytonos buzdítása? Mire szolgál a bennünk magunkban folytonosan munkálkodó ösztön: a jobb utáni vágyakozás? Vajon ISTEN és a természet soha nem fogja elérni a célját? Hamarosan látni fogjuk, hogy van más reményünk. Noha nem tagadjuk, hogy nagyszabású vágyaink nehézségekbe ütköznek, azt az ellenvetést azonban senki ne tegye, hogy lehetetlenek.

8. *Elismerjük, az emberek ennyire tökéletes képzése nehézséggel jár, mégpedig négy ok folytán. Először: az ember a legösszetettebb teremtmény, mely – ha meg akarjuk óvni a romlástól – egymaga annyi féltő gondoskodást igényel, amennyit az összes többi együttvéve.* A tárgyi világ eszközeinek esetében látnivaló, hogy minél finomabb és összetettebb közülük valamelyik, annál jobban ki van téve a meghibásodásnak, és ha elromlott, annál nehezebb megjavítani. Vegyük például a *napórát*; miután a Nap felé eső oldalon a falra fűszerelték és egyszer jól megszerkesztették, mindvégig hasz-

nálható marad. A *vízóra* vagy a *homokóra* viszont, mivel összetettebb szerkezetek, és működésük mozgáson alapul, könnyebben törnek, nehezebben javíthatók. Még inkább ilyen a szerkezetes óra. Ha mindössze két vagy három fogaskerékből áll, (hogy mutatójával csupán csak az órákat mutassa), kevesebb vesződség és gond van vele; ha más fogaskerekeket is felszerelnek rá (hogy el is üsse az órákat), kétszer annyi; háromszor annyi, ha a negyedórát is elüti; s jóval több, ha az égitestek pályáit is megjeleníti, vagy valami dallamot is játszatnak vele. Egyszóval: *minél több a szerkezeti elemük, melyek külön-külön is gondoskodást igényelnek, annál könnyebben hibáznak az egész vezérlésben.* Márpedig az ember ilyen teremtmény: természeti elemi, ásványi, éltető, lelki és anyagi összetevők együttese, s ezek mindegyike ismét sok részből áll, s az egyes részeknek megint csak megvannak a maguk részecskéi, és születése folytán ez utóbbiak mindegyike alkalmas arra, hogy bárhonnan károsodást szenvedjen, és ha elszenvedte, a szomszédos részekre is áterjessze.

9. *Tapasztalhatjuk továbbá: az emberi természet alkata, éppen kiemelkedően nagyszerű volta miatt, olyan, hogy nem egykönnyen fogadja el az irányítást.* Mivel az ember sem nem a kőhöz, sem nem a fához, sem nem az oktalan állathoz hasonló, (ezek mozgásuk révén egyvalamire korlátozódnak vagy ha többre, akkor is meghatározott módon végzett, meghatározott tevékenységre), hanem a végtelen Létezővel rokon teremtmény, aki rendelkezik azzal a képességgel, hogy végtelenül sok dolog felé forduljon, és (ha alkalma adódik rá) végtelenül sokféle módon alakítsa önmagát, mint ahogy ez a pansophistáktól már ismeretes. Innen van az, hogy a természet dolgainak összességében semmi sem mozgékonyabb az embernél, és semmi sem tűri kevésbé, hogy korlátok közé szorítsák.

10. *Növelte a bonyodalmakat összeüleknek ama szerencsétlen bűnbese. Ennek következtében egyfajta szédület kerített hatalmába mindnyájunkat: a fényben is vaksik vagyunk, a jobbra intők szavára süketek, a kézzelfoghatókat is másra véljük, sík területen is botladozunk és elesünk; a jót rossznak tartjuk, a rosszat jónak; a világosságot megtesszük sötétségnek, a sötétséget világosságnak. ezért az élet útja helyett a halál útján indulunk el.* Mindig hajlamosabbak vagyunk a magunk feje után járni, mint ISTENT vagy az Ő képviselőit követni, mindig készebbek vagyunk érzékeinknek, mint értelmünknek engedelmeskedni, ráadásul inkább a külvilág csábításaitól elvakított és rabul ejtett érzékeinknek, mint az azoktól szabadoknak. Ez a ve-

leszületett hajlama Ádám valamennyi utódjának, ez a szörnyűség származik át örökségként egyik nemzedékről a másikra. És bár ISTEN bölcsessége, hogy visszavezessen bennünket a helyes élet zsinórmértékéhez, emberi testbe öltözött, és példát mutatott arra, hogy a saját akaratunkról lemondjunk és az Isten akaratát kövessük, ennek ellenére az emberek – még a nemrég napvilágra jött kisgyermek is – csak nehezen vehetők rá arra, hogy Őt utánozzák, mivel szívesebben süllyednek a többi emberhez hasonlóan bárgyúságba, és hagyják magukat oktan állatok módjára érzékeiktől terelni, mint hogy mások értelmes vezetését kövessék. Ezért van az, hogy a legbölcsebbek is meg-megtévednek, a legistenfélőbbek is vétkeznek, és többen a legkiválóbb nevelés ellenére is elzülленek. Bár Krisztus lelke, mely kiáradt Egyházára, és a keresztség kegyelme által belénk szállt, és amelyet az istenfélők imáikkal és fohászaikkal segítségül hívnak, gyámolít bennünket gyengeségeinkben, (hiszen senki ember nem igazulhatna meg, ha ennek híján volna), de mert ez a kegyelem a természetnek nem megszüntetésére, hanem igazzá tételére törekszik, a természet viszont, ameddig csak képes rá, védelmezi saját hajlandóságát, ez a kegyelem a természetnek nem megszüntetésére, hanem igazzá tételére törekszik, a természet viszont, ameddig csak képes rá, védelmezi saját hajlandóságát, ez eredményezi a testnek és a léleknek ama tusakodását, melyet a Szentírás is leír, és amelyet mindenki tapasztal magában, aki az Istentől újjászületett; s ebben a küzdelemben hol a lélek bizonyul erősebbnek, és ekkor a test hal el, hol a test, és akkor ez elnyomja a lelket.

11. *Ehhez járul még egy jelentékeny akadálya annak, hogy az embert a helyesre neveljük: a fonák példák az erkölcsök és a nézetek terén, amelyek az ifjúság körébe is eljutnak, (még hozzá elsősorban oda), és az ellenkező irányba ragadják őket.* Ezt már Cicero is megfigyelte és szenvedélyes szavakkal így juttatta kifejezésre, (bár nem tudott az első ember botlásáról és az emberi természetnek ezt követő megromlásáról, s szavait nem teljes értelmükben használta, ezért keresztény szellemben kell értelmezni őket): „*Lelkünkben megvannak az erények velünk született csírái, és ha ezek kisarjadhatnak, maga a természet vezetne el bennünket az élet boldogságához.*” Jelenleg viszont, mihelyt a napvilágra jöttünk és fölemeltek bennünket, szüntelenül mindenfajta erkölcsi visszasság, a torz vélekedések legteljesebb zűrzavara közepette élünk, olyannyira, hogy úgy tűnik: szinte dajkánk tejével együtt szívjuk magunkba a tévelygést. Miután pedig visszaadnak szüle-

inknek, vagyis átadnak tanítóinknak, annyira átítatódunk különféle téveszmékkel, hogy az igazság meghátrál az üres szóbeszéd, maga a természet pedig a megerősítést nyert hamis vélekedés előtt. *Midőn azután, mint valami fő-fő tanítómester csatlakozik oktatóinkhoz a Nép, vagyis a bűnökkel egyetértők szedett-vedett csöcselékének egésze, akkor végül teljesen megfertőződünk a fonák nézetektől, és elpártolunk magától a természettől is.* Íme, a tévelygők és a bűnösök bennünket körülvevő, s hasonló tévelygésre és bűnelkövetésre csábító tömege is oka annak, hogy az ifjúságba nem lehet igazi jó, mindig biztos eredménnyel járó ismereteket csöpögtetni.

12. Nagyon igazak a művelést nehezítő ezen okok, de egyben az is nagyon igaz, hogy az okok megszüntetésével maguk a nehézségek is megszüntethetők vagy csökkenthetők. Lássuk most már ezeket sorjában!

Egyesek úgy vélik, hogy az *emberi természet sokféleségének*, (melynek következtében figyelme minden teremtményre ráterelődik, s azok hatnak rá és megfertőzik), *legjobb ellenszere az egyszerűség, melynek lényege nézetük szerint az, hogy az ember érzékszervei által a lehető legkevesebb dologgal kerüljön kapcsolatba, és tartsa távol magát a tárgyi világ sokféleségétől és változatosságától.* Ha ezt a véleményt magunkévá tennénk, kénytelenek volnánk a gyermekeket visszatartani a dolgok megismerésétől. Ez azonban távol legyen tőlünk! *Ez a gyógyszer sem nem méltó az emberhez, sem nem nyújtja azt, amit kellene. Nem méltó:* mert az emberi értelmet, (melynek minden alá van vetve), kivetkőzteti méltóságából és megfosztja örömeitől; de hallgatólagosan magát az Istent, a tárgyi világ változatosságának szerzőjét és alkotóját is valamiféle bűn gyanújába keveri. *Nem nyújtja azt, amit kellene:* mert csekély számú tárgy éppúgy lefoglalja az érzékszerveket, és a képzelőerőt a test és a lélek számára egyaránt ártalmas, különféle képzelgésekre készíti, annál inkább, minél kevésbé változatos tárgyak hatnak az érzékekre, és az emberi természet egész képessége szenvedélyesen erre a kevéssé szegeződik. Ez a falusi lakosság és a barbár népek körében szembe-tűnő, akik abból a kevésből, amit érzékszerveikkel felfognak, a legszörnyűbb és a legveszedelmesebb véleményeket és szokásokat alakítják ki maguknak a világ dolgaival kapcsolatban, s ezekhez oly szívósan ragaszkodnak, hogy gyakran inkább meghalnak, mint hogy megváltoztassák őket, s tettet engedjenek a jobbaknak. Ha tehát ilyen módszerrel akarnánk jámborrá tenni az embert, az volna a legbiztonságosabb, ha minden tárgytól távol tartanánk, vagy – ami ugyanaz –, megfosztanánk érzékszerveitől: vakká, sü-

ketté, érzéketlenné tennénk, (mint tudjuk, néhányan ostoba vakbuzgóságukban hajdan el is követték ezt magukkal), ami egyenlő volna azzal, hogy emberből nem-emberré változtatnánk. *Mi azonban az emberek tökéletessé tévésének, nem pedig tönkrezúzásának az útját keressük. Így hát üdvösebb lesz, ha úgy döntünk, hogy érvényben hagyjuk azt a törvényt, melyet a legbölcsebb ISTEN hozott, vagyis hogy a legösszetettebb teremtményt, az embert, távol tartsuk minden ártalomtól, ellássuk jó előre mindenféle oltalommal. Ez az, aminek valóra váltására egyedül a pansophia lesz képes, mely minden dolognak megmutatja helyes használatát, és megakadályozza a velük való visszaélést.*

13. *Miként arra is, hogy megfékezze a korlátatlan szabadság féktelenségét, az értelem sorompóit állítva a minden irányba kitömi vágó akarat elé, hogy az ember világosan átlátva: ártalom nélkül nem lehet a vakvilágba rohanni, maga fékezze meg önmagát.* Könnyebben fogja eltűrni az idegen fennhatóság kantárszárát úgy, ha hozzászokott önmaga legyőzéséhez azokban a dolgokban, amelyeket az értelemmel ellentétesnek talál. Főként mert minden el is rendezhető úgy, hogy bármit is kell az embernek cselekednie, azt ne kényszerűségből, hanem mintegy önként, (saját akaratából és saját gyönyörűségére) cselekedje.

14. *A természet megromlása ellen az égvilágon nem lehet hatékonyabb gyógyszer kigondolni annál, mint amelyet emberré válásakor Isten fia mutatott fel, rögtön gyermekségétől fogva, tudniillik annak feltett szándékát, hogy alávetjük magunkat Istennek, megteszünk és eltűrünk mindent, amit akar.* Íme, jövök – mondta, midőn a világba lépett –, hogy tegyem a te akaratodat, Istenem (Zsid. 7, 10). Hogy az ember ezt hasonlóképpen elérje saját magával, meg kell tanítani arra, hogy higgye és megértse: vágyaink teljes egészükben romlottak, és mi a magunk vezetése mellett nem haladhatunk máshová, csak a pusztulásba. Semmi biztonságosabbat nem lehet tehát kigondolni, mint hogy az ember ISTENT válassza magának vezérül, (aki, mint atyánk, jót akar nekünk, és ezerszer jobban tudja, mint mi, hogy mi válik hasznunkra vagy kárunkra), Őt imádja és önmaga feletti hatalmát teljes egészében Őrá ruházza át, mert így végül nem veszhet el. Bár az értelmes engedelmességnek ezt a misztériumát a gyermekeknek, (különösen kiskorukban), még nem lehet elmagyarázni úgy, hogy megértsék, lehet azonban egyengetni az utat ennek megértéséhez az által, hogy a kisgyermeket következetesen hozzászoktatjuk ahhoz, hogy inkább másvalaki akarata, mint a

sajátjuk szerint cselekedjenek, tudniillik mindenben szüleik, dajkáik, nevelőik utasításainak engedelmeskedjenek. *De roppantul vigyázni kell, nehogy értelmetlenek legyenek parancsaink és tilalmaink, amelyekben a gyermek, (míelőtt már gondolkodni kezd), valami sületlenséget vagy igazságtalanságot fedezhet fel.* Ha ugyanis ez történik, szét fogja törni az engedelmesség korlátait, és elhatározza, hogy (titokban, nyíltan) inkább a saját akaratát követi. Mivel tehát értelmes teremtményt nevelünk, ne feledkezzünk meg róla: mindig csak értelmesen bánhatunk vele.

15. *A negyedik nehézségre könnyű megtalálni az ellenszert, bárcsak könnyű volna betartani is! Természetesen arról van szó, hogy minden megbotránkoztató alkalmat és minden rossz példát tartsunk távol az emberek szemétől és fülétől (különösen zseni korukban).* Mivel pedig bűn nem létezik utánzás nélkül, sem utánzás példa nélkül: ha nincsenek példák, nem lesz utánzásuk sem. Hogy miként gondoskodhatunk arról, hogy ne legyenek, alább, a saját helyén majd előadjuk. Most legyen elég annak bizonyítása, hogy kíváncsiságunknak, (a velünk született helyeshez való visszatérésnek), semmi sem állhatja annyira útját, hogy lehetetleneknek kellene tartanunk őket, csak – amennyire lehetséges – távolítsuk el akadályait.

16. Az emberi természetben megvan *a szellem, az akarat és a végrehajtás képessége*, ezek tápláléka: *az igaz, a jó, az egy vagy egyesítő* (azaz a lehetséges); és *az emberi természet oly nagy tiszteletben tart minden igazat*, hogy a hamisat is elhiszi, ha az igazság álarcában közeledik hozzá; *oly nagy mértékben szeret minden jót*, hogy a rosszat is megkívánja, ha az a jó látzatába burkolja magát; és *annyira lelkesedik a jó minden lehetőségéért*, hogy a lehetetlent is megkísérli, ha az a lehetséges külszínét mutatja. (Az emberek ugyanis csak azért hiszik el a hamisat, mert igaznak vélik; a rosszat is csak azért szeretik, mert meg vannak győződve róla, hogy jó; *a lehetetlennel is csak azért kísérleteznek*, mert azt remélik, hogy lehetséges. (Kínáljunk fel tehát a szellemnek valami igazán igazat, rögtön megragadja, az akaratnak valami igazán jót, máris kapva kap utána, és a cselekvőképességnek valami igazán lehetségeset, máris tenni fogja, ha még ráadásul meg is könnyítjük számára mindezeket.

17. És mert *az ember végtelen befogadóképességű lelket kapott*, (annak részeivel: az értelemmel, az akaratval, az emlékezőtehetséggel egyetemben), mely olyan, mint egy feneketlen mélység; és ezt a feneketlen mélységet nem lehet megtölteni sem kevéssel, sem sokkal, hanem végtelen anyagra van

szükség betöltéséhez, olyannyira, hogy ha e fölött a mélység fölött nem a világosság teljességét gyűjtjük meg, és nem az Isten lelke (a szellem ereje) fog fölötte lebegni, a feneketlen mélység feneketlen mélység marad, és nem fogadja majd be magába a világegyetem fenséges képét. *Bocsássuk tehát bele nyugodtan Isten teljes világosságának hármasságát, (Isten valamennyi alkotását, melyek érzékeléssel vizsgálhatók; Isten bennünk levő mécsesét, az értelem parancsainak fényét; és a hittel felfogható isteni kinyilatkoztatásokat), s meg fogjuk látni, mit művel majd Isten hatalma.*

18. *De mert lelkünk, noha végtelen befogadóképességű, mégis viszolyog a végtelentől, (ha nem látja azokat a határokat, amelyekkel a dolgot körülírhatja és megragadhatja), rendkívül nagy segítséget nyújthatunk neki, ha semmit sem elvont általánosságként tárunk eléje, hanem mint saját lényegének változatlan ismertetőjegyei által szilárdan meghatározottat.* És ne tárjunk eléje mindent valamennyi apró részletével egyetemben, hanem csak a leglényegesebb vonásokat és a jelentősebb részleteket, amelyek vagy maguktól vonják maguk után a jelentéktelenebbeket, és szinte foglyaikként állítják őket az értelem, az akarat és a cselekvőképesség elé, vagy ama jelentősebbek birtokba vételét követően elhanyagolhatókká teszik őket. Kiváltképpen mert az ember igazi boldogsága nem a javak sokaságának birtoklásában, hanem az igazi javak élvezetében rejlik, annyira, hogy az, aki keveset birtokol, de igazi javakat, az kevesebbet nyugtalanodik és bosszankodik, több nyugalma és öröme van, mivel kevésbé van kitéve az elvesztésüktől való félelemnek. Az a kereskedő, aki megszokta, hogy arannyal, drágakövekkel, selyemkelmékkel foglalkozzék, nem ereszkedik le egykönnyen a silányabb áruféleségekhez. Mi is könnyebben fogjuk elfordítani a világi foglalatosságok szedett-vetett ócskaságaitól a lelkeket, ha sikerül eljuttatnunk őket a világ legjelentősebb dolgainak szemléletéhez.

19. *Az előző három fejezetből három következmény adódik.* Nyilvánvaló, hogy:

I. MINDEN embert ki kell művelni: a művelődés műhelyeiként szükség lesz tehát általános iskolákra, hogy mindenkit nevelhessünk; ezt hívjuk majd PANSCHOLIÁ-nak;

II. MINDEN TEKINTETBEN; szükség lesz tehát a művelődés általános eszközeire, mármint olyan könyvekre, amelyek mindent tartalmaznak; ezt hívjuk majd PAMBIBLIÁ-nak;

III. TELJESEN; szükség lesz tehát egyetemes képzettségű tanárookra, akik mindenki számára; mindent, mindenféleképpen hozzáférhetővé tudnak tenni; ezt hívjuk majd PANDIDASCALIÁ-nak.

20. Mivel ezt a hármat mindeddig még nem valósították meg megfelelő módon, a világ a műveletlenség szennyében hever. Hiszen néhány nép körében egyetlen iskola sem volt soha, ezért ezeknél nincs is semmiféle műveltség, hanem csak végtelen elmaradottság és barbárság; némely népnél voltak, de nem jók, ezért műveltségük torz, mely nem az emberi természet megjavítására, hanem inkább megrontására szolgál; egy néhánynál azután elég jó, istenfélő és szent az iskola és célkitűzése is, de nem jól szervezett: olyan, mint egy taposómalom, vagy mint egy labirintus. Gondoskodni kell tehát róla, hogy az iskolák mindenütt megalakuljanak, az egész emberi nem hasznára, az Isten szándékának megfelelően, hogy az emberekben megújítsák, ne csupán díszként rátegyék az ISTEN képmását; és tegyük kellemessé mindenben, hogy édenkertté váljanak.

21. Hasonlóképpen a KÖNYVEK: *bizonyos népeknek egyetlen egy sincs, másoknak fölös bőségben van belőlük*, de nem a szellem megsegítését, hanem elnyomását szolgálják. Vagy hemzsegnék a különféle (filozófiai, orvosi, államelméleti, vallási) tévedésektől, vagy ha igazat tanítanak is, módszertani fogyatékságaik következtében bonyolultnak teszik, úgyhogy nem használhatók arra, mire kellene. Rendet kell tehát teremtenünk az emberi kultúra eme segédeszközei, a KÖNYVEK terén úgy, hogy egyetlen népnél se hiányozzanak, megszámlálhatatlan sokaságukat a megfelelő számra mérsékeljük, felesleges anyagukat az elegendőre csökkentve, ingatag tanaikat az igazság szilárd alapjára helyezve, fárasztó használatukat kellemessé téve.

22. *Ugyanez a szabály lesz érvényes az emberi nem nevelőire is: sehol se hiányozzanak, kivétel nélkül derék emberek, tanultak és tanításra alkalmasak legyenek*, tudniillik, akik maguk is tudják mindazt, ami az embert emberré teszi, és mindezekre oktatni is tudnak másokat.

23. Miután ezeket kijelöltük mint helyes alapelveket, ezek fogják meghatározni a következő fejezetek tárgyalási módját is, vagyis hogy miképp kell gondoskodni az egyes emberi életkoroknak megfelelő ISKOLÁKRÓL, KÖNYVEKRÓL, ANÁROKRÓL; s hogy ezek milyenek legyenek; nyilván a pansophia szabályainak megfelelőek, hogy fokozatosan minden a tökéletesség felé törekedjék.

24. Sőt, jó lesz arra is ügyelnünk és a gyakorlatban megvalósítanunk, I. hogy *mindenki, aki embernek született, és rávezették értelme használatára, maga legyen önmaga iskolája, könyve és tanítója, és hogyan*; II. hogy *ki-ki a kölcsönös társadalmi érintkezésben a hozzá legközelebb álló számára is szolgáljon iskola, könyv és tanító gyanánt*; III. s végül: *hogy sehol se hiányozzanak a közös iskolák, a közkönyvtárak és a nyilvános tanárok.*

II.

Comenius a nevelés és oktatás követelményeiről

COMENIUS FÁBÓL FARAGOTT SZOBRA
A Comenius Tanítóképző Főiskola Kassai Tagozatának ajándéka
(1996)

COMENIUS

Nagy Oktatástana

Latin eredetiből fordította:

*Dezső Lajos*¹

XXIX. FEJEZET

AZ ANYANYELVI ISKOLA VAGYIS NÉPISKOLA ESZMÉJE

1. *A népiskolák a latin iskolák elé teendők.* Azt mondám fõntebb (a IX. fejezetben), hogy mindkét nemen levõ összes ifjúság nyilvános iskolába küldendõ; most hozzá teszem, hogy az egész ifjúságot elõször népiskolába kell küldeni. Ez ellentétben áll némelyek véleményével. Zepper (Lib. I. Polit. Eccl. Caput 7.) és Alstedius (Scholastica 6. k.) csak azon fiúkat és leányokat tanácsolják népiskolába küldeni, kik majd mesterségre mennek; azon gyermekeket pedig, kik szüleik akarata szerint nagyobb szellemi műveltségre törekszenek, nem a népiskolába, hanem egyenesen a latin iskolába küldik. Alsted hozzáteszi: jóllehet mások másként vélekednek, én javaslok azon utat és módot, melyet bár használnának azok, kiket minél jobb oktatásban óhajtanék részesíteni. Már engemet (Comeniust) didaktikai elveim más véleményre vezetnek.

2. Mert a) én mindazoknak, kik emberekül születtek, minden emberi dologban való általános kiképzésére töreksem. Együtt kell tehát õket vezetni, míg együtt vezethetõk, hogy egymást kölcsönösen lelkesítsék, felindítsák, sarkallják. b) Mindnyájukat minden erényre akarom képezni: a szerénységre, egyetértésre, kölcsönös elõzékenységre is. Nem kell tehát oly hamar külön választani õket, nem kell némelyeknek alkalmat adni arra, hogy magokat a többinél többre becsüljék, a többit lenézzék. c) A hatéves korban elhatározni,

¹ Megjelent Sárospatakon 1896-ban. A fordítás szövegét helyesírásunk mai szabályai szerint közöljük.

hogy mely pályára alkalmas a gyermek, tudományos pályára-e vagy mesterségre, elstetett dolog; mert akkor még nem eléggé tűnnek ki az értelmi erők, vagy a lélek hajlamai; míg ellenben később jobban kitűnik mindkettő, miként a vetemények között nem lehet fölismerni, hogy mely növényt kell kigyomlálni s melyeket meghagyni, míg azok igen gyengék, hanem csak mikor gyarapodásnak indulnak. *d)* Nem is pusztán a gazdagok és tisztviselőknek gyermekei születnek hasonló méltóságra, hogy csak azok előtt álljon nyitva a latin iskola s a többiek remény nélkül utasíttatnak vissza. A szél onnan fúj, ahonnan akar, s nem is mindig ugyanazon időben kezd fújni.

3. A negyedik ok, hogy az én egyetemes módszerem nemcsak a mind közönségesen kedvelt latin nyelvet óhajtja elérni, hanem minden nemzet anyanyelvének tanulására nyit utat; e törekvést a népiskolának önkéntes átugrásával zavarni nem szabad.

4. Ötödször, a gyermeket idegen nyelvre tanítani akarni az anyanyelv ismerete előtt, annyi, mint őt lovagolni tanítani, mielőtt járna tudna. Miként Cicero mondta, hogy nem tudja beszélni tanítani azt, ki szólni nem tud, úgy az én módszerem sem képes a latin nyelvre tanítani azt, ki az anyanyelvet nem ismeri, mivel ez amannak vezetője.

5. Végre mivelhogy reális képzésre törekszem, igen könnyű lesz a gyermekeket annak mezején is tájékoztatni az anyanyelven írott oly könyvek segítségével, melyek a dolgok megnevezését is tartalmazzák. Ennek utána könnyebben tanulják a latin nyelvet, miután a dolgokat ismerik, csak az új megnevezéseket kell azokhoz alkalmazni, s a dolgok mivoltának ismeretéhez szép fokozatossággal fűzhető az azok okai fölötti elmélkedés.

6. *A népiskola köre és célja.* Az iskolák négy fokozat beosztása alapján, lássuk a népiskola leírását. A népiskola célja, hogy az összes 6-12 éves gyermekeknek megtanítsa mindazt, aminek egész életükben hasznát veszik. Tehát hogy a gyermekek:

I. Az anyanyelvükön írott és nyomtatott betűket folyékonyan olvassák.

II. Hogy elsőben türethetően, azután gyorsan, majd helyesen tudjanak írni az anyanyelv nyelvtanának törvényei szerint, s e végből azoknak népszerű előadására és azok szerinti gyakorlatok rendezésére is szükség lesz.

III. Hogy a szükséghez képest tudjanak számjegyekkel és kavicsokkal számolni.

IV. Hogy tudjanak helyesen mérni hosszúságot, távolságot, szélességet stb.

V. Hogy tudják énekelni a használtabb dallamú énekeket, sőt az ügyesebbek a figurális zene elemeit is.

VI. Hogy könyv nélkül betanulják az illető egyház használatosabb zsoltárait s egyházi énekeit, hogy Isten dicséretében növekedvén, miként az apostol mondja, zsoltárokkal, dicséretekkel, egyházi énekekkel építsék s intsek egymást szívük szerint.

VII. A kátén kívül pontosan tudják felmondani az egész szentírásban foglalt dolgokat és jelesebb mondásokat.

VIII. Hogy az erkölccsant szabályokba foglalva s a gyermeki korhoz mért példákkal világosítva megtartsák, megértsék, gyakorolni kezdjék.

IX. A politikából csak annyit kell tudniuk, mennyi elégséges ahhoz, hogy megértsék, amit a községben és családban látnak.

X. Ismerniük kell a világ teremtésének, megromlásának, megigazulásának történetét, s Isten bölcsessége által való kormányzását.

XI. Tanulniuk kell a világismeret főbb vonásait; az égboltozatot, annak közepén függő föld gömbölyű voltát, a világtenger körületét, a tengerek, folyamok változatos kanyarulatait, a szárazföld nagyobb részeit. Európa főbb országait, főként a haza hegyeit, folyóit, városait, egyéb nevezetes dolgokat.

XII. Végre a mesterségek közül ismerjék a legfontosabbakat, részint azért, hogy ne legyenek járatlanok az emberek között történő dolgokban, részint hogy annál inkább kitűnjék, hogy kiben milyen a természeti hajlam.

7. *Miért szabok ily széles határt?* Ha mindezek helyesen rendeztetnek el a népiskolában, akkor el fogjuk érni, hogy nemcsak a latin iskolába lépő ifjak előtt, hanem a földművelésre, kereskedelemre, mesterségre vetődők előtt sem lesz semmi oly új, amit már itt ne ízeltek volna; s mindaz, amit aztán ki-ki maga pályáján művelend, vagy a templomban vagy máshol halland, vagy könyvből olvasand, nem leend egyéb, mint a már azelőtt ismert dolgoknak bővebb világítása vagy részletesebb ismertetése, és tényleg mindazoknak helyes megértésére, cselekvésére s megítélésére alkalmasabbak lenének.

8. *Az ezen cél elérésére alkalmas eszközök:*

I. A népiskola hat évi tanfolyama 6 osztályra különítendő, ha lehetséges, külön tantermekkel, hogy egymást ne zavarják.

II. Az egyes osztályok számára külön könyvek készíttetnek, melyek az illető osztály összes tananyagát (a nyelvtan, erkölcs- és vallástan stb. köréből) kimerítik, úgy hogy a növendékeknek semmi más könyvre nem lesz

szükségük, s ezek segítségével csálthatatlanul a célhoz érnek, mert kell, hogy eme könyvek az egész anyanyelvet kimerítsék, t. i. a dolgoknak – melyeket a gyermeki értelem fölfoghat – megnevezését, a beszédnek főbb és használtabb alakjait.

9. Az *osztálykönyvek* anyaga ugyanaz, csak az alak különböző. Osztálykönyv tehát szám szerint hat lesz, melyek nem az anyagra, hanem az alakra különböznek egymástól. Mindegyikben minden tárgyaltatik, de az elsőbbség az általánosabbakat, ismeretesebbeket, könnyebbeket tartalmazzák, a következők pedig a részletesre, az ismeretlenebbre, nehezebbre vezetik az értelmet, vagy ugyanazon dolog új szempont szerint való fölfogását adják, ami az elméknek új gyönyörűséget nyújt.

10. *Minden a zsege kor hajlamaihoz legyen alkalmazva.* Gondoskodni kell arról, hogy itt minden a gyermeki kedélyhez mért legyen, mely természeténél fogva vonzódik a kellemes, hasznos, mulattató dolgokhoz és elretten a komoly, szigorú dolgoktól; hogy tehát könnyen, szívesen tanulják a komoly dolgokat, melyek egykor komolyan hasznukra válnak, társítani kell a hasznost a kellemessel, hogy az elmék így e folytonos édesgetés által vonzattassanak oda, ahova akarjuk.

11. *A könyveket szép címekkel kell ékesíteni,* melyek az ifjúságot édesgetik, s egyúttal tartalmát találóan kifejtik. Ilyeneket a kertek neveitől kell kölcsönözni. Mivel ugyanis az iskola kerthez hasonlít, helyén való lesz az első osztályt *violaágnak* (violarium), a másodikat *rózsacsoporthoz* (rosarium), a harmadikat *mulatókertnek* (viridarium) nevezni stb.

12. *Mindenemű kifejezés anyanyelvű legyen,* mivel a könyvek is anyanyelven íratnak, mert azt ajánlgatjuk az ifjúságnak, hogy mindent gyorsan fölfogjon, már pedig az idegen kifejezést először meg kell magyarázni, hogy megérthető legyen, s még akkor is nem megérti, hanem csak elhiszi a gyermek, hogy a szó azt jelenti, amit jelent; csak nehezen tartja meg emlékezetében; az anyanyelven pedig csak a szó által jelzett dolgokat kell megmagyarázni, hamar megértik s megtartják azt a gyermekek. Távolítsunk el tehát minden akadályt, hogy minden magától menjen (omnia sponte fluant). Ezenfölül az anyanyelvet művelni is akarjuk, nem kell hát úgy tennünk, mint a franciák, kik megtartják a latin és görög kifejezéseket, melyeket a nép nem ért, hanem fejezzünk ki mindent közérthető szókkal, miként azt Stevinus a belgáknak ajánlja, s Mathematikájában keresztül viszi.

13. *Három ellenvetés.* Szokásos ellenvetés, hogy nem minden nyelv bír oly nyelvkinccsel, hogy elég szerencsével fejezné ki a latint vagy görögöt. Továbbá: még ha híven kifejezné is, a tudósok nem térnének el a megszokott kifejezésektől. Végre jobb, ha a gyermekek itt megkezdvén a latint, már itt hozzászoknak a tudósok nyelvéhez, mint hogy azután kelljen tanulni a műkifejezéseket.

14. *Felelet.* Nem a nyelvnek, hanem az embernek hibája, ha a nyelv oly homályos, csonka, hiányos a dolgok kifejezésére. A görögök és latinok épp így képezték eleinte a szavakat, s mikor azokat használatba vették, eleinte durváknak, homályosoknak találták, úgy hogy kételkedni kezdtek azok használhatóságán; miután azonban meggyökeresedtek, semmi sincs azoknál hívebben jelző. Áll ez pl. e szavakról: ens (létező), essentia (lényeg), substantia (állag), accidens (járulék), qualitas (minőség), quidditas (miség) stb. Egy nyelv sem lesz tehát fogyatékos, ha az emberek kitartók.

15. *A második ellenvetésre azt mondjuk,* hogy hát tartsák meg a tudósok az ő kifejezésüket, mivel mi a tanulatlanoknak adunk tanácsot az iránt, hogy miként lehet s szabad a művészetekben s tudományokban előmenetelt tenniük; nyilvánvaló, hogy nem idegen kifejezésekkel s nyelven szólunk hozzájuk.

16. *A harmadik ellenvetésre.* Akik a gyermekek közül később nyelveket tanulnak, igen kevés nehézséggel találkoznak, mivel a műkifejezéseket anyanyelvükön már ismerik, s mert előbb hívták Istent atyának anyanyelvükön mint latinon.

17. *Harmadik eszköz a jó módszer,* melyet a következő jegyzésbe foglalok:

a) A nyilvános tanításra naponként csak 4 óra fordíttassék; kettő délelőtt, kettő délután. A többi idő haszonnal fordítható házi foglalatosságra (különösen a szegényebbeknél) vagy tisztességes felüdülésre.

b) A délelőtti órákat az értelem- és emlékezetképzésre, a délutániakat a kéz és hang ügyességére lehet szentelni.

c) A délelőtti órán tehát a tanító az illető óra tananyagát a tanítványok figyelmeztetése közben előadja, ismétli, s ha valamit fejtegetni kell, a lehető legegyszerűbben kifejti, hogy mindnyájan megérthessék. Azután olvastatja rendben a gyermekekkel, s míg egy világosan, érthetően olvas, a többiek könyvbe nézve rendesen követik. Midőn már félóráig folytatták, akkor a jobbak kísérték meg a könyv nélkül való fölmondást, majd a gyöngébbek

is. Mert az egyes órai tananyag igen rövid lesz az egy órai időköz rövidségéhez s a gyermekek képességéhez mérten.

d) Ezeket még inkább meg kell erősíteni a délutáni órákban, melyeken semmi újat nem kell tárgyalni, hanem a délelőttiakat ismételni, részint a nyomtatott könyvek lemásolása útján, részint a fölött való vetélkedés által, hogy ki fogja föl s mondja el az előbb tanultakat, vagy ki ír, ki számol, ki énekel biztosabban?

18. *Miért ajánlatos az osztálykönyveket a gyermekek által leíratni?* 1. Ez arra szolgál, hogy az emlékezetbe mindent még jobban bevéssen, mivel az érzékek tovább foglalkoznak ugyanazon anyaggal. 2. Ezen naponkénti szép, helyes és gyorsírási gyakorlatokkal oly ügyességre tesznek szert, melynek egész életükben nagy hasznát veszik. 3. A szüléknek ez szolgál majd legvilágosabb bizonyítékul arra nézve, hogy az iskola megteszi azt, amit tennie kell s a gyermekek előmeneteléről, melyben mintegy magukat múlják fölül, könnyen meggyőződhetnek.

19. *Az idegen nyelv tanulásának helye.* Ha némely gyermekeknek szükségük van a szomszéd nemzeti nyelvek valamelyikének megtanulására, az is itt történhetik a 10-12-ik év körül, ti. a nép- és latiniskola között. És legalkalmasabban akként történik, hogy ha a gyermekeket oda küldik, hol nem az ő anyanyelvüket használják, hanem azt, melyet meg kell tanulniuk. Továbbá, ha a népiskolai könyveket, melyek előttük tartalom tekintetében már ismereteseek, azon új nyelven olvassák, írják, emlézik, azokból vett gyakorlatokkal kezűket és nyelvüket képezik.²

² Közlésünk forrása: *Nemzeti Nőnevelés*, XI. kötet, 1885. január-július. Bp., 626-632.

COMENIUS

Pampaedia

Latin eredetiből fordította:

Bollók János

V. FEJEZET

VAGYIS HOGY MINDEN HELYSÉGBEN ISKOLÁT KELL NYITNI.

MI ENNEK A SZÜKSÉGESSÉGE, A LEHETŐSÉGE,
ÉS MENNYIRE KÖNNYŰ A GYAKORLATI MEGVALÓSÍTÁSA,
HA A DOLGOKAT ÉSSZERŰEN INTÉZZÜK?

1. Mint ahogy az emberi nem egésze számára iskola az egész világ, az idők kezdetétől fogva egészen az idők végezetéig, ugyanúgy az egyes ember számára iskola egész élete, a bölcsőtől a koporsóig. Így hát nem elégedhetünk meg azzal, hogy Senecával együtt valljuk: *„Egyetlen életkor sem kései a tanulásra”*, hanem ezt kell mondanunk: *„Minden életkor tanulásra lett kijelölve, és az ember esetében az élet és a tanulás végső határa egybeesik”*. Sőt, az emberi életnek még maga a halál vagy maga a világ sem szab határt: mindenkinek, aki embernek született, mindezeken túl el kell jutnia, mint egy égi akadémiába, az örökkévalóságba is. Mindaz tehát, ami ezt megelőzi, út, előkészület, alsóbb iskola.

2. Ezért úgy kell beosztani az élet egészének egyrészt minden idejét, másrészt minden feladatát, hogy életének vége előtt minden ember elmondhassa: *életét befejezte és felkészült a jövődő örök életre*. Miként ugyanis az Isten bölcsessége a világban mindent úgy rendezett el, hogy minden egyes dolog rendben elérje a maga célját, úgy a mi életünk is tökéletesen elegendő mindarra, amire evilági küldetésünk szól, feltéve, ha jól szemünk előtt tartjuk a célt, amelyért az evilágra jöttünk, és megfelelően alkalmazzuk az eléréséhez szükséges eszközöket: ha takarékosan bánunk életidőnk szakaszai-

val, egyiket sem engedjük feleslegesen eltelni, és mindig a jobbat választjuk a rosszabb helyett. Manapság többnyire céltalanul hányódunk, meghozzá úgy, hogy többet bajlódunk hiábavalóságokkal, mint amennyi fáradságunk lenne (a dolgok rendjének betartása mellett) a komoly dolgokkal; örökös kábulatban élünk, herdálva életünk jutalmát. Ez az, amiről le kell szoktatni az embereket, ugyanakkor mindnyájukat megtanítani arra, hogy egyenes úton haladjanak a cél felé.

3. Ennek legcélszerűbb eszközei: az *istenfélő tanulmányok*, amelyekkel mindenkinek foglalkoznia kell, hogy Isten életükben és halálukban mindnyájukhoz kegyes legyen; továbbá az *életbölcesség*, hogy előre kivédjük az élet mindennemű ártalmas eltévelyedéseit; a *tisztességes erkölcsök*, az emberi érintkezés egyetemes alapjai; a *művészetek*, a *mesterségek* és a *tudományok*, melyek elengedhetetlenül szükségesek az élet tisztességes fenntartásához; a *betűk*, az *írás* és az *olvasás ismerete*, mivel adódhatnak olyan esetek, hogy valakinek nincs lehetősége a beszédre, csak a betűk jóvoltából, vagy nem hallgathat meg valakit, csak írásának olvasása által. Mivel a legalacsonyabb rangú emberek is kerülhetnek ilyen helyzetbe, és mert a betűk megtanulása nem jelent akkora nehézséget, hogy ne tanulhatná meg őket bárki ember, (még azok is, akik fizikai munkára vagy mesterségek végzésére vannak ítélve), továbbá mert (az említett vészhelyzeteken kívül is) egész életük folyamán nap mint nap hasznuk lehet belőle, gondoskodnunk kell róla, hogy a betűket mindenki megtanulja és ismerje.

4. *Azt, hogy mindenki mindent megtanuljon, minden nép körében, semmiféle lehetetlen körülmény és semmiféle nehézség nem akadályozhatja meg, ha nem tévesztjük szem elől a dolgok Istentől megszabott rendjének határait, és betartjuk törvényeit.* Minthogy a bölcs Teremtő a saját képmását, (aki megkapta a végtelenhez való hasonlóságot, még ha magát a végtelenséget nem kaphatta is meg), egyrészt részekre: *szellemre, észre, nyelvre, kézre* stb., másrészt (életkoroknak nevezett) időbeli szakaszokra: *csecsemőkorra, gyermekkorra, serdülőkorra, ifjúkorra, férfikorra, öregkorra* tagolta, ezért ha ezt nem vesszük figyelembe, életidőnk kárba vész, meghozzá kettős lesz a veszteség. *Egyrészt elveszítjük magát az időt:* mert ami csecsemő- vagy gyermekkorban megtanulható lett volna, azt végül serdülőkorban kell majd megtanulni, és amiket serdülő- vagy ifjúkorban lehetett volna, azok a férfi- vagy az öregkorra halasztódnak, és így vagy nem lesz idő az utolsó dolgok elvégzésére, vagy mindent sebtében, azaz kapkodva kell intézni. *Másrészt*

elvezsítjük az alkalmakat s a végrehajtás képességét, aminek elvégzésére ugyanis az első életkor alkalmas volt, nem lesz alkalmas a második, sokkal kevésbé a harmadik stb. Mondok egy példát. Nyelvet (bármelyiket) a gyermek könnyen tanul, a serdülő és az ifjú már nehezebben, aki pedig férfikorba lépett, roppant nehezen, és eléggé jól szinte sohasem tanulja meg. S ez így van más dolgokkal is. Így hát miként az idő bölcs beosztása a bölcsesség alapja, ugyanúgy az élet egész idejének bölcs beosztása a bölcsesség teljességével azonos.

5. *Azt tehát, hogy az egész élet iskolává váljék, igen könnyű lesz megvalósítani*, csak minden életkornak adjunk olyan feladatot, amelynek elvégzésére alkalmas, s máris meglesz az egész életnek a programja: mit tanuljon, mit csináljon, miben lépjen előre, és honnan gyűjtse be életének örömeit. Miként ugyanis a nap és az év minden szakaszának megvannak a maga kisebb részei és sajátos tennivalói úgy az élet egészének is. *A csecsemő- és a gyermekkor a reggelhez, illetve a tavaszhoz hasonlít, a serdülő- és az ifjúkor a délelőthöz, illetve a nyárhoz, a férfikor a délutánhoz, illetve az őszhöz, az öregkor az estéhez, illetve a télhez.* Miként tehát a természet tavasszal, nyáron, ősszel, télen: mindig el van foglalva saját tennivalóival, mindig dolgozik, soha sem tétlenkedik, szintúgy a mi életünk is, ha helyesen irányítjuk, minden szakaszban és életkorban foglalkoztatható, akarja és örül neki, ha foglalkoztatják.

6. *Mint ahogy az emberi élet időtartamának egésze*, (melyet testünk, értelmünk és lelkünk formálására kaptunk), *hét korszakra oszlik*: ezek közül az elsőhöz tartozik a fogamzás és az anyaméhben való első kialakulás; a másodikhoz a születés és az ezt követő csecsemőkor; a harmadikhoz a gyermekkor; a negyedikhez a serdülőkor; az ötödikhez az ifjúkor; a hatodikhoz a férfikor: a hetedikhez az öregkor, melynek a halál vet véget, *úgy az a legalkalmasabb, ha az ember fokozatos tökéletesítésére is hét iskolát szervezünk meg, úgymint:*

I. a SZÜLETÉSÉT, mely az év kezdetéhez, a január hónaphoz hasonló;

II. a CSECSEMŐKORÉT, mely a csírárt eresztő és rügyfakasztó februárhoz és márciushoz hasonló;

III. a GYERMEKKORÉT, mely a növényzetet virágdíszbe öltöztető áprilishoz hasonló;

IV. a SERDÜLŐKORÉT, mely a minden termés kialakítását megkezdő májushoz hasonló;

V. az IFJÚKORÉT, mely a termést és a gyümölcsöt érlelő, s a korán érőket be is érlelő júniushoz hasonló;

VI. a FÉRFIKORÉT, mely a július, augusztus, szeptember, október, november hónapok képmása, melyek mindenfajta termést betakarítanak, s ez által gondoskodnak a kűszöbön álló térlől;

VII. az ÖREGKORÉT, mely az év körforgását lezáró, és a mindent befejező decemberhez hasonlít.

7. *Az első iskola helye ott lesz, ahol csak emberek születnek; a másodiké valamennyi házban; a harmadiké minden faluban; a negyediké minden városban; az ötödiké minden országban vagy tartományban; a hatodiknak helye az egész világ lesz, a hetediké pedig minden olyan helység, ahol nagy kort megért emberek találhatók.* Az első kettő magániskolának is nevezhető, mivel ezek gondja egyedül a szülőkre hárul, mint magánemberekre; a három középső iskola nyilvános, melyek az Egyház és a hatóságok nyilvános felügyelete alatt állnak; az utolsó kettő egyszemélyes iskola mindenki számára, aki eljutott abba az életkorba, hogy saját szerencséjének kovácsa lehet és kell, hogy legyen, ISTENRE és önmagára hagyatkozva.

8. *A nyilvános iskolákról (már itt előljáróban) el kell mondanunk, hogy: I. mik ezek, és miért kell őket felállítani mindenütt; II. hogy felállításuk lehetséges; III. méghozzá olyan barátságos és kellemes intézményekként, hogy ne fárasztó taposómalmok, hanem a szellem legkedvesebb játszótereire legyenek.*

9. *Nyilvános iskoláknak nevezem azokat a közösségeket, amelyekben egy egész faluból városból vagy tartományból való ifjúságot feddhetetlenül tisztességes férfiak (vagy nők) felügyelete alatt, csoportosan nevelik a tudományokra és a művészetekre, tisztességes erkölcsökre és igazi istenfélelemre, annak elérése végett, hogy mindenütt bővében legyünk a jól művelt, embereknek. Hogy ez érthetőbbé váljék, részletesebben kell szólnom róla.*

10. *Egész falu, város, tartomány ifjúságáról beszélek, hogy világos legyen: mindenütt létre kell hozni az ifjúság ilyenfajta nevelőhelyét, ahol csak családok valamiféle közössége él.* Ennek az elgondolásnak nyomós okai vannak. Az első az: hogy maguk a szülők nem képesek gondoskodni övéiknek helyes neveléséről, mert sokan közülük nem tudnak semmit, lévén ők maguk műveletlenek; sokan elfajzott hajlamaik miatt nem hajlandók rá, ti. a gazdagok és az élvhajászok; s végül mások elfoglaltságaik következtében nem bírják vállalni, mivel sok a munkájuk. Közösen, nyilvános iskolák felállításával kell tehát gondoskodni arról, hogy sehol senki ne kallódjék ma-

gára hagyva, ezekbe az iskolákba mindenkinek legyen joga és lehetősége elküldeni az övéit, sőt, mindenkit kényszerítsenek is erre. *Továbbá:* többeknek együttes tanítása nemcsak a munkában jelent megtakarítást, hanem a tanítót és a tanulót is serkenti; (a példa folytonos szemlélete és a kölcsönös versengés révén) az előmenetel is gyorsabb és megalapozottabb. *S végül:* amely okok folytán ISTEN az egyházi gyülekezeteket, az emberi bölcsesség az állami testületeket létrehozta, ugyanazok érvényesek itt is, az egyháznak és az államnak mintegy az előiskoláiban, hogy tudniillik *mindenki szokjon hozzá a szentegyházbeli és a világi viselkedésmódhoz, a kölcsönös egyetértéshez, a közösség javát szolgáló törvények szerinti élethez.* Szögezzük le tehát: mindenütt fel kell állítani a nyilvános iskolákat, mint a gazdasági helyzet előmozdítóit, az egyháznak és az államnak az alapjait.

11. Azt mondom: ezeket az iskolákat feddhetetlenül tisztességes férfiak és nők felügyeletére kell bízni, hogy hangsúlyozzam, *először:* ily fontos feladatot nem szabad rábízni a nép közül bárkire, hanem csak a legválogatottabb egyénekre; 2. ifjakra sem, akik talán még magukat sem tudják irányítani, hanem csak megállapodott korú és letisztult erkölcsű személyekre. 3. A szemérem végett a két nemet egymástól elkülönítve kell nevelni. De mire?

12. *Először is betűtetésre,* mivel írni és olvasni mindenkit egyetemlegesen meg kell tanítani. Ehhez fűzöm hozzá: *a mindennapi élet mesterségeire,* mivel semmiképpen sem megengedhető, hogy az ifjúság az iskolákban olyasmikkel foglalkozzék, amiknek később semmi hasznát nem veszi, hanem olyasmikben buzgólkodjék, amik bevezetésnek számítanak az élet valószínű tevékenységeibe. Ezen a ponton magunkévá tesszük azt a helyes elvet, melyre Cicero hívta fel a figyelmet az iskolai szónoklattal gyakorlatok kapcsán (A szónokról II.): „*Az előgyakorlatnak tehát ilyennek kell lennie, nem olyannak, mint amilyen a samnisoké volt, akik ütközet előtt csóválni szokták dárdaikat, amelyeket azután harc közben egyáltalán nem használtak, hanem hogy ugyanazokkal a mondásokkal, amelyekkel előzetesen gyakorlatoznak, később hadakozni is tudjanak.*” Ugyanezt vallom az iskolai ifjúságról: olyan gyakorlatokkal tanítsuk őket játszani, amelyek, miután az iskolát kijárták, a komoly munkában is alkalmazhatók.

13. *Fontos a nyilvánosság figyelmét felhívni arra, hogy az ifjúságot a közösségben tisztas erkölcsökre kell nevelni.* Mint ahogy mi sem könnyebb, mint a gyermekek erkölcsében zavart kelteni, (mivel egyesekben vagy már eleve megvan valamilyen velük született rossz tulajdonság, vagy az otthoni

helytelen nevelés hibájából szert tettek ilyenre, és a társas érintkezés révén másokra is átszármaztatják), ugyanúgy semmi hatékonyabb eszköz nincs az erkölcsök kifogástalan formálására, mint ha gondoskodunk arról, hogy az erényeknek a nyilvánosság színe elé tárt folytonos példái által a rejtett szikrákat kicsiholjuk, és azok a kölcsönös versengés révén lángra kapjanak. Kiváltképpen biztosítani kell tehát azt, hogy valamennyi nyilvános iskola az erények nyilvános műhelye legyen, nehogy a gyermekhad előbb tanulja el, mint ismerje meg a bűnöket, (mert amikhez már hozzászokott, azoktól kemény dolog lesz visszatartani), hanem inkább lassanként, észrevétlenül vegye fel az erényes szokásokat, hogy az iskolából kilépve visszatetszést keltsen benne a rossz. Mint ahogy a Platónnál nevelkedett gyerekről írják, hogy miután hazatért, és apját nyerítve nevetni hallotta, azzal juttatta kifejezésre nemtetszését, hogy ezt mondta: „*Platónnál ilyeneket nem tapasztaltam*”. Még ha tehát otthon (az anyai iskolában) ragadt is rá valami rossz (szüleinek tudatlansága vagy hanyagsága folytán), a legnagyobb mértékben gondoskodni kell arról, hogy emitt leszokják róla. Máskülönbén mire jó a fürdő, ha nem mossák le benne a szennyet, és mire jó az iskola, ha a rosszat (a lélek szennyét) nem távolítják el benne?

14. *Az istenfélelemre szintén nyilvánosan kell tanítani az ifjúságot*, mivel ez is, ami egyrészt egész társadalmi rendünknek, másrészt életünknek a lelke, *elsajátítható*, vagyis *példák, tanítás és utánzás révén oktatható és tanulható*, a hív és alázatos buzgalmunkat segítő Szentlélek együttműködésével.

15. Állítom: az ifjúságot *csoportosan* kell nevelni, kétféle értelemben is. Ezen egyrészt magának *az ifjúságnak a csoportját* értem, hogy mindenkit, akit iskolába adtak, egyenlő gondoskodással tiszteljük meg és neveljük, másrészt azon *tantárgyak csoportját*, melyek által nevelnünk kell őket. Így, közösségben ugyanis a lelkekbe több tudást lehet csöpögtetni, jobb erkölcsöket lehet átplántálni, több tévedést lehet onnan (idő multával) eltávolítani, s végül: nagyobb megtakarítást lehet elérni a költségekben és a munkában, mivel nem egyesek számára fogadják fel a legjobb tanítókat, hanem mindenkinek, hogy egyidejűleg mindenkit beavassanak minden szükséges ismeretbe. Ily módon elérhető lesz, hogy minden nyilvános iskola legyen a közösség: I. *egészségháza*, ahol megtanulnak élni és egészségesnek maradni; II. *testgyakorlótère*, ahol hozzászoknak az egész élet szempontjából hasznos fürgeség és testi erő gyakorlataihoz; III. *felvilágosító helye*, ahol a tudományok fénye ragyogja be mindenki értelmét; IV. *szónokiskolája*, ahol

mindenkit oktatnak nyelvtudásra és beszédgyakorlatra; V. *munkahelye*, ahol senkinek sincs megengedve, hogy úgy töltse idejét (az iskolában, majd utána az életben), mint réten a tücskök, akik semmittevő ciripeléssel mulatnak, hanem mint saját bolyukban a hangyák, akik mindig mindnyájan szorgoskodnak; VI. az *erények műhelye*, ahol azok mindegyikére nevelik az iskola valamennyi polgárát; VII. az *állam mása*, ahol mindenkit megtanítanak felváltva: hol alattvalónak, hol előjárónak lenni, (mint valami parányi köztársaságban), és gyermekkoruktól fogva hozzászokhatnak az uralom gyakorlásához a tárgyak, önmaguk és mások fölött) azok, akiknek a sors esetleg majd a mások fölötti uralom kényszerűségét szánja); s végül: VIII. *jelképes egyháza*, ahol a melléjük beosztott lelkipásztortól, lelkiismeretük őrzőjétől, ISTEN ismeretével együtt a legfelsőbb lény tiszteletét is mindenki magába szívja, miközben nemcsak vasárnapokon, hanem minden nap hitoktatásban és (fiatal koruk felfogóképesége szerinti) rövid szentbeszédek meghallgatása révén változatos tanítással buzdításokban és lelki vigaszban részesülnek.

16. Végül essék szó a gyakorlásról. Minden nyilvános iskolában minden téren buzgó munka kell, hogy folyjék, inkább *bemutatással és gyakorlással, ezen a mintegy rövid és hatékony úton, sem mint szabályokkal ezen hosszú és nehéz úton*. Bámulni való, amit Clenard alapján Hoombeck ír arról a módszerről, amellyel a mohamedánok tanítják iskoláikban az arab nyelvet. Náluk az a szokás, hogy a tanulók rögtön az első évtől kezdve szóról szóra betanulják a Koránt, és emlékezetükbe vésik a könyvet, noha nem értik. Ennek kódexét azonban egyetlen iskolában sem látni, hanem az iskolamester emlékezetéből idézi fel, és felírja egy fatáblára a napi adagot, amelyet a gyerek elraktároz a lelkében, majd másnap újabb adagot ír fel, míg egy-két év alatt az egész Koránt meg nem tanulják. Sokkal több olyan embert lehet találni, akik így tudják a Koránt, mint olyat, akinek otthon kódexe van belőle. Íme, ezek gyakorlataik jóvoltából azt, amit tanulnak, a lelkükben őrzik, nem papírlapokon.

17. Utolsóként említjük a célját ennek az elgondolásnak, hogy tudniillik mindenhol nyitni kell ilyen nyilvános iskolákat, ez pedig az: hogy *mindenütt bővében legyünk jól művelt embereknek*. Ha ugyanis az emberek művelés nélkül nőnek fel, úgy nőnek fel, mint az erdő fái, a tövises bozót, a csalán és a csipkebokor; ha azonban arra van szükség, hogy úgy nőjenek fel, mint a kerti növények és a gyümölcsfák, akkor gondosan plántálni, öntözni és metszeni kell őket. *Azon népek körében, amelyeknél az írástudás és az iskolák a*

mindennapi élet tartozéka, többet tanulnak, tudnak, értenek a gyerekek, mint másutt az öregek – írta valaki. Ha ez igaz, el kell érünk, minden nép körében megjelenjenek a tanulni vágyó, ismeretekkel rendelkező, értelmes emberek; miután mindenütt fölállítják majd az iskolákat, el fogjuk érni, amire törekszünk.

18. Nincs ok arra, hogy bárki azt az ellenvetést tegye: *Voltak nyilvános iskoláink, nem látjuk azonban, hogy ebből oly nagy hasznunk volna.* Meg kell ugyanis vizsgálni az okokat, miért volt ez eddig így. 1. Az iskolák, amilyen helyzetben most vannak, olyan gyerekeket kapnak, akiket az első nevelési szakasz már elrontott: ezeknek a rosszról való leszoktatása és végül a jóra való megtanítása kétszeres, (s bizony bonyolult, fáradságos és sok esetben hasztalan) erőfeszítést igényel. 2. Ezeket a gyermekeket nem is bízzák rá teljesen az iskolára, hanem csak meghatározott számú órára, aminek az a következménye, hogy a megszokott környezetbe visszatérve továbbra is fertőződnek, s továbbra is irtóznak a jobbtól. 3. Különösen mert mind. eddig csaknem ismeretlenek voltak annak a módszerei, miként kell kellemesebb körülményekkel megnyerni a lelkeket. Szigorúságukkal és ütlegeikkel, de legalábbis gyötrelmes módszerükkel az iskolamesterek inkább elriasztották maguktól és az iskolától a gyermekeket. Ez azonban, amit most javaslunk, egészen más; nevezetesen: (1) az erkölcsöknek és a lelkeknek megromlását előzzük meg az által, hogy idejekorán hozzálátunk a helyes neveléshez; (2) azok, akik bölcs, becsületes, szorgalmas társak körében élnek, csakis bölcs, tisztességes, istenfélő dolgot láthassanak, hallhassanak, tehessenek; (3) mindezt ne fárasztó módszerrel és kényszerítéssel érjük el, hanem folyamatos, üdítő és kellemes gyakorlatok, közös játékok stb. révén, miként az majd a VII. és a VIII. fejezetből kiderül.

19. Itt fel lehet és fel is szokás tenni a kérdést: *Vajon az iskolákban egymással vegyesen legyenek-e nemesek és nem nemesek?* Fontoljuk meg: mindkét irányban bőven akadnak érvek. Arra, hogy a jövőendő előkelőségeit nem szabad a köznép közé keverni, meggyőző érvnek látszik Dávid példája, aki fiát, Salamont azzal adta oda Náthánnak, hogy külön foglalkozzék vele. Bizonytalan azonban, hogy akkor és ott voltak-e olyan nyilvános iskolák, amilyeneket mi javaslunk. Bizonyosabb az, hogy nem. S megfontolásra javaslom: vajon nem vehetné-e kezdetét ezzel ama híres jövőendő beteljesedése, mely szerint: az oroszlánok az ökrökkel együtt szalmát esznek, és az oroszláncölkök együtt heverésznek a borjúkkal. (21. Zsolt. 6-7).

20. *Javasoljuk tehát, hogy mindenütt nyissanak nyilvános iskolákat, mivel ahol csak emberek születnek, mindenütt szükség van nevelésre ahhoz, hogy az emberek természeti adottságaikat lehetőségből valósággá változtassák. Bárcsak mindenhol lehetne nyitni – mondhatja valaki. Előfordulhat azonban, hogy nem mindenhol lehet találni mások nevelésére alkalmas embereket, előteremteni az eltartásukhoz szükséges eszközöket, meg az egyéb szükséges kellékeket.* De gondoljuk meg: az iskola leglényegesebb kellékei: *a tanárok, a tanulók és a jó könyvek*, amelyekből műveltség, erkölcs, istenfélelem árad a tanárok közvetítésével a tanulóba. Kiegészítő kellékek az *épületek*, ahol a közös foglalkozásokat tartják; a *fizetés*, amiből a tanárokat eltartják; s végül az *előljárók*, akik biztosítják a tekintélyt és szemmel tartják a munkát. Ezek közül egyik sem hiányozhat sehol, ahol emberek élnek a szokott módon.

21. *Ahol csak emberek születnek a világra, ott nincs hiány tanulóban, mivel születésünkkor Isten úgy küld bennünket az életbe, mint egy iskolába.* Miként tehát ott, ahol nem hiányzik az építőanyag: a kő, a fa, a vályog, lehet épületeket emelni, ugyanígy, mivel az iskolák alapanyaga, az ifjúság, mindenütt adva van, iskolák is mindenhol emelhetők.

22. Ahol csak az emberek között egyesek megelőznek másokat életkorban, műveltségben, gyakorlottságban, ott nem lehet hiány tanárokból. Hiszen mások tanítása nem más, mint szavakkal és példákkal *előtte járni* azoknak, akik tanulni szándékoznak. Mihelyt tehát előttük járnak, az már iskola, és kezdetét veszi a tanítás; ugyanúgy, mint akkor, amikor a pallér mesteriségének szabályai szerint hozzálát a gerendákkal vagy malterrel való munkához, megkezdődik az építkezés.

23. *Ahol pedig már megvannak a tanárok és a tanulók, ott a könyvek sem hiányozhatnak, mármint Isten könyvei.* A teremtetett dolgok nagy könyve, a világ mindenütt ott van mindenki szeme előtt; tanuljanak meg tehát olvasni belőle. Bensőjünkben ott van egy kisebb könyv is, az *értelmünk*, velünk született fogalmakkal, velünk született vágyakkal, a cselekvésre sarkalló, velünk született ösztönökkel, mely mindig magától kinyílik; tanuljanak meg tehát figyelni rá. De a harmadik könyv, ISTENÉ, az isteni kinyilatkoztatások könyve is bármely nemzet számára hozzáférhető, mivel már lefordították vagy lefordíthatják a nép nyelvére őket. S végül más könyvek sem hiányozhatnak, ha meglesz a jóakarat.

24. Végül: ahol nem hiányoznak olyanok, akik családjuk fenntartása végett táplálni tudják nyájuk pásztorát (a gulyást, a kanászt, a juhászt, egyet

vagy többet) *olyanok, sem hiányozhatnak, akik gyermekeik zsenge nyájának az őrzőjét eltartják, egyet vagy többet.* Ez azért indokolt, mert az emberi utód több gondoskodást érdemel, mint az állatok, és mert az utóbbiakból származó jövedelem egy részét az előbbiekre lehet fordítani, hogy az oktan lény az értelmesnek, a testi táplálék a lélek táplálására szolgáljon.

25. Ha valaki még most is kiötöl valami nehézséget, annak az igazsággal együtt ezt mondhatjuk: *minden könnyebb lesz így, mint a csak egyeseket érintő, manapság divatos, részleges műveltség esetében, mely mit sem törődik a rajta kívül állókkal.* Először is: könnyebb eltartani az egész ifjúság egyetlen nevelőjét, mint (ahogy most) a sok magántanárt. 2. Könnyebben fog egy oktató egy időben sok tanulót oktatni, mint külön-külön egyeseket. Kérdezzük meg egy kiképzőtisztől, mit akar inkább; egyenként vinni ki az újoncokat a gyakorlótérre fegyveres kiképzésre vagy csoportosan. Bizonyos, hogy az utóbbit fogja választani, és bizonygatni fogja, hogy a dolog így egyrészt könnyebb, másrészt összehasonlíthatatlanul eredményesebb. 3. Maguk a tanulók is könnyebben tanulnak mindent csoportosan, mint külön-külön, a versengés következtében. *A versenyparipa akkor fut jól a sorompók felnyitása után, ha van kit megelőznie, és van kit utolérnie* – mondja a költő.

26. Némi könnyebbséget jelenthet, ha *a nyilvános iskola helyét úgy választjuk meg, hogy az ifjúság könnyen megközelíthesse,* vagyis a város közepe táján, vagy ha lehetséges, a templom mellett, mint a sekrestyét; lehetőleg kellemes környezetben: kertben vagy árnyas fák alatt, ligetben; legyen festményekkel díszítve, és akkora befogadóképességgel, amekkora az ifjúság létszáma külön-külön az egyes korosztályok szerint. Ami az időt illeti: állandóan, vagy legalább egész nap egy fedél alatt legyenek, hogy az iskolába, illetve az onnan haza járással ne adjunk lehetőséget arra, hogy valami csínytevést kövessenek el, de legalábbis elvesztegessék az időt, vagy elfelejtsék, amit tanultak.

27. *A tanulás megkönnyítésének egyik módja: a szigorú rend betartása mindenben.* Ez annyit jelent: minden iskola olyan legyen, mint egy *lánc*, amelyet az egymásba kapcsolódó láncszemek tartanak egybe, vagy mint egy *óraszervezet*, amelyben az egyik fogaskerék úgy illeszkedik a másikhoz, hogy egynek a mozgásától az összes többi mozgásba jön, gyönyörű összhangban egymással. Minden iskolának kell tehát, hogy legyen *határa*: kezdete és vége, valamint legyenek közbülső *határai*, amelyeken át lehet a kezdetből a cél felé haladni. E vonatkozásban igen hasznos lesz tekintettel lenni

arra, hogy *bármely nyilvános iskolának és osztálynak a munkarendje az év körforgásához hasonló legyen*. Vagyis: mint ahogy az év kezdetét és végét a téli napforduló idejére tesszük, úgy az iskolának és az osztályoknak a kezdetét is ekkorra kell tenni, és nem máskorra. *Először* is azért, hogy minden mindennel összhangban legyen; *azután meg*, mert ekkor kevésbé foglalják le az embereket a hivatalos teendők, mint bármikor máskor; *végül*: mivel bensőjükben az emberek lelke, (az ifjúságé is) télen összeszedettebb, mint tavasszal, (nem beszélve a nyárról és az őszi), mivel a levegő nyomása minden élőlény testében tömörebbé teszi a természet erejét. (Így hát Szent Gergely ünnepét, mely sok iskolában használatos, át kell helyezni a téli napforduló idejére.)

28. *Az iskola élvezetességének savát-borsát azonban a tanulmányoknak teljesen gyakorlatias, teljesen szórakoztató módszere fogja adni, mely olyan lesz, hogy általa az iskola valóban a játék helyévé, vagyis az egész élet előjátékává válhat*. Ez akkor lesz valóság, ha az élet tevékenységeit gyermeknek megfelelő formába öltöztetjük, nemcsak a megértést, hanem a gyönyörködtetést is szem előtt tartva, és nyilván olyan tárgyakat alkalmazva, amelyekben lehetetlen, hogy ez az életkor ne lelje kedvét; hogy miután kijárták az iskolát, és belekerülnek az élet dolgainak sűrűjébe, úgy érezzék, semmi lényegesen újat nem látnak, csak a megtanultak újszerű és érdekes alkalmazását a komoly tevékenységekre. E célból jó lesz a dolgokat úgy elrendezni, hogy minden iskola legyen szinte 1. *kis háztartás*, mely tele van az étrendre vonatkozó gyakorlatokkal; 2. *kis köztársaság*, mely osztályokra tagozódik, mint a polgárok kerületei, és mindegyiknek legyen consula, bírása, tanácsa, esküdtszéke; és minden szempontból jó törvénye; 3. s végül: olyan, mint egy *kis egyházközség*, melynek életét betölti az Isten dicsérete és a vallás-gyakorlatok. Egyszóval: mint egy *kis Paradicsom*, tele örömmel, kellemes sétákkal, látványosságokkal, beszélgetéssel: egyrészt rögtönzött társalgással, kedvtelésül, másrészt megadott témákról, elmélkedés végett; továbbá a megvilágítandó kérdésekre adott válaszokkal, levelek fogalmazásával, végül színi előadásokkal, hogy mindenki megtanuljon tisztességesen beszélni. Ha ez így lesz, az iskola kiérdemli majd ezt a dicséretet: *igazi iskola, merő játszadozás*.

29. Hogy mindezek, miután egyszer létrehozták őket, helyes formában fennmaradjanak, szükség lesz arra, hogy (az osztályok tanítóin és az igazgatón kívül) minden iskola fölé felügyelőket vagy ellenőröket állítsanak,

akiknek testületét iskolaszéknek hívják, tudniillik a hivatalnokok, a lelkipásztorok és a polgárok közül kiválogatott férfiakat. Ezeknek ahhoz, hogy mindent kellő rendben tartsanak, nem mindig szükséges különösebben tanulniuk, de legyenek a legnagyobb mértékben istenfélők, tekintélyesek, okosak. Legyen tudásuk, akaratuk és – mivel nyilvános (hivatalos) tekintéllyel vannak felruházva – hatalmuk ahhoz, hogy az eltévelyedetteket mindig a legszelídebb szigorral megrendszabályozzák és a rend útjára viszszerítítsék.

30. Hozzáteszem: pansophicusnak lehet nevezni mindazokat az iskolákat – és valóban azok is –, amelyek fokról fokra végigvesznek minden: I. *érzékszervekkel megragadható*, II. *értelemmel felfogható*, III. és *a lélekkel kapcsolatos*, (azaz fizikai, metafizikai és hiperfizikai) dolgot. Nem egyenként, egymástól elválasztva, hanem együttesen, az emberi élet hét korszakán át, az alaptól, a kezdetektől egyre magasabb és szélesebb lépcsőfokokon haladva fölfelé egészen a csúcsig, ahol az ég kapujához lehet megérkezni. A pansophicus iskola nem lesz túl nehéz, hanem inkább nagyon is könnyű, mivel nem lesz szüksége fárasztó könyvtárra, tanítókra, módszerekre. A *könyvtár* a következő lesz: I. ki-ki önmagának; II. minden teremtmény, amely az illetőt körülveszi; III. és a Biblia, melyet mindig a keze ügyében kell majd tartania a pansophia valamennyi tanulójának; a *tanár* pedig: I. ismét csak ki-ki önmagának; II. Isten minden teremtménye, ha a józan ész szabályai szerint vizsgálja; III. lelkiekben pedig Isten tanító Lelke, akit mindig alázatosan hívnak segítségül; s végül az egyetlen és örök *módszer*, mely egyszerű és könnyű: mindig az *elmélettel* kezdeni, majd áttérni a *gyakorlásra*, és eljutni az *alkalmazáshoz*. Mindezekről részletesebben majd a következő fejezetekben.

VII. FEJEZET
PANDIDASCALIA,
VAGYIS A SZELLEM EGYETEMES MŰVELŐIRŐL,
A PAMPAEDICUS TANÍTÓKRÓL, AZOKRÓL, AKIK MINDENKIT,
MINDENRE, TELJESEN MEG TUDNAK TANÍTANI.
MILYEN SZÜKSÉG VAN RÁJUK,
ÉS MIK A KÖVETELMÉNYEK VELÜK SZEMBEN?

1. A helyesen megszerkesztett pampaedicus könyvekben arra kell majd törekedni, hogy a tanulók az iskolából ne tudós könyveket, hanem pallérozott elmét, szívet, nyelvet, kezet vigyenek magukkal, s ily módon életük napjaiban bölcsességüket ne könyvekben, hanem keblükben hordozzák, és juttassák érvényre tetteikben. Ez akkor válhat valóra, ha mindenkit megtanítunk arra, hogy a könyveket ne gyaloghintóként használja, hogy tétlenül lófráljon és édesdeden szundikáljon velük, hanem kocsi vagy csónak gyanánt, hogy segítségükkel gyorsan eljusson oda, ahová minél előbb meg kell érkeznie, tudniillik a bölcsességhez. Nem lesz tehát elég, hogy jó könyvek legyenek, hanem az kell, hogy szorgalmasan olvassák, s nemcsak hogy olvassák, hanem hogy valóban megértsék, emlékezetükbe szilárdan bevéssék, és munkájukban megfelelőképpen érvényre is juttassák őket. Hogy az utolsó, bölcs korszakban ehhez mindenki értsen, ahhoz *pandidascalusok vezető tevékenysége szükséges.*

2. *De mi a pandidascalus?* Pampaedicus tudós, aki ért ahhoz, hogy minden embert oktasson mindarra, ami az emberi természet tartozéka, hogy az embereket egészen tökéletesekké tegye. Ilyenek voltak a Krisztustól rendelt apostolok (Kol. 1, 28), és ügyelni kell rá, hogy azok is ilyenek legyenek, akik az apostoli idők után vállalkoznak emberek nevelésére, és gondoskodni róla, hogy ilyenek lehessenek.

3. Erről pedig úgy gondoskodhatunk, ha a pandidascalus esetében határozottan szem előtt tartjuk az alábbi három követelményt: 1. mindegyikük olyan legyen, amilyenre másokat kell tennie; 2. ismerje a módszereit annak, hogy másokat olyanná tegyen; 3. s végül: legyen buzgó munkájában. Szóval: olyan legyen, aki *képes, tud és akar* pansophusokká tenni másokat.

4. Az emberek nevelőinek tehát a legválogatottabb, istenfélő, becsületes, komoly, szorgalmas, dolgoz, okos embereknek kell lenniük, röviden: olya-

noknak, amilyené kívánjuk, hogy váljék e végső korszak egész népessége: felvilágosulttá, békességessé, vallásossá és szentté. Ezért, mint mondtam, kell hogy:

istenfélők legyenek, testben-lélekben odaadó hívei ISTENNEK, hogy ISTEN a munkatársuk legyen;

becsületesek, az emberek előtt minden szempontból szeplőtelenek;

komolyak, hogy mindent szelíd szigorral intézzenek;

serények, akik sohasem unják foglalkozásukat, sohasem fásulnak bele, és a fádalmak sem törnek meg egykönnyen őket; s végül okosak, mivel az emberi egyéniségek, (különösen a nyugtalanabbak) Proteusok, akik sokféle szörnyalakká képesek átváltozni, ha nem ejtik foglyul és a fegyelem köteleivel a meghatározottabban nem kötik meg őket.

5. Hogy ilyenre tudjanak tenni embereket, ahhoz ismerniük kell: 1. hivatásuk valamennyi célját; 2. minden ezekhez vezető módszert; 3. a módszer valamennyi változatát.

6. Mivel a cél határozza meg a hozzá vezető eszközöket, s mivel minden egyes dolognak több célt lehet tulajdonítani, pandidascalusi vezető tevékenységét az fogja helyes alapokra helyezni, aki ismeri ezeket a célokat, és e jól megismert célok érdekében, nekik megfelelően szervezi meg munkáját.

7. Minden pandidascalusnak szem előtt kell tartania egyrészt az emberi műveltség egészének egyetemes célját, másrészt a maga pandidascalus hivatásának részleges és sajátos célját. Az előbbi célja az, hogy újjá alakítsuk magunkban Isten elvesztett képmását, vagyis az elvesztett akarat szabadság tökéletességét, amely a jó választásából és a rossz elutasításából áll, azaz: hogy az emberek tanulják meg *ismerni az igazat, akarni a jót, és tenni, ami szükséges*, vagyis: 1. obulusért ne herdálják el talentumukat; 2. mulandókért ne hanyagolják el az örök javakat; 3. silányságokért ne cseréljék el értékeiket. Másként jobb lett volna meg sem születnünk, vagy oktalan állatnak születnünk, akiknek, minthogy lelkük haladó, egyetlen tévedésük sem okoz örök károsodást. Az emberek nevelői tartsák tehát emlékeztülkben: kötelességük az embereket megtanítani mindarra, ami bennünk Isten képmásának helyreállítását szolgálja, (sőt mindenkit megbarátkoztatni Isten hármaskönyvével), hogy mindenkinek 1. legyen *tudása*, vagyis bölccsé váljék, aki érti önmagát, a világot és Istent; 2. legyen *képessége* arra, hogy irányítsa önmagát, a világot és Istent; 3. s végül: legyen *jó*, vagyis istenfélő, könyörületos, igazságos. Ugyanerre tanították magát Immanuelt, (embervoltunkban számunkra példaként), aki azért jött, hogy a világ romlottságát kijavítsa,

miként az Iz. 7, 15-ből kiolvasható, ahol egyúttal a próféta jelképesen rámutat a biztos eszközökre is: „*aludtjej és méz*”. A jó példák az aludttejgel azonosak, a szent parancsok – legfőként a Szentíráséi – pedig a mézzel.

Hogy az ifjúságot tanítói mindezekre megtaníthassák, ahhoz az szükség, hogy – mint már említettem – a legválogatottabb emberek legyenek, s nem kisebb bölcsességgel és gyakorlatias ügyességgel rendelkezzenek, mint az egyházak lelkipásztorai vagy az államok előljárói, sőt nagyobb, mert ez utóbbiak készségeit is az iskolában kell megalapozni. Minden szempontból méltók tehát arra, hogy a legkülönböztettebben válasszák ki, becsüljék és javadalmazzák stb. őket. Mármint az elsőrendű cél, valamennyi nevelő közös célja, amelynek egyben az egész emberi műveltség céljának kell lennie, az, hogy megújítsák bennünk Isten elvesztett képmását.

8. A pandidascalusnak, hogy valóban az legyen, amit a neve mond, oktatómunkájában hármast célt kell maga elé tűznie:

1. *Az egyetemességet*, hogy mindenki tanítható legyen;
2. *Az egyszerűséget*, hogy módszereivel bizonyosan biztos eredményt érjen el;
3. *Az önkéntességet*, hogy kellemesen és élvezetesen tanítson, szinte játszva, hogy az emberek oktatási folyamatának egészét ISKOLA–JÁTEK-nak lehessen nevezni. Vagy hogy tömörebben – mint mondani szokás – három szóval fejezzem ki *mindenkit, mindenre, mindenféleképpen* tanítson.

9. Hogy mit jelent *mindenkit minden szempontból teljesen* kiművelni, s hogy ez mennyire szükséges, lehetséges és könnyű, kellő részletességgel és alapossgal kifejtettük a pampaediáról szóló, előző négy fejezetben. Éppen ezért, mellőzve ugyanazok unalmas ismételtetését, most nagyon röviden azt fogjuk vázolni, mit takarnak ezek a kifejezések, majd néhány megoldandó feladat kapcsán bemutatjuk, hogyan taníthat, és kell hogy tanítson minden pandidascalus iskolában és könyvből mindenkit mindenre mindenféleképpen.

10. *Mindenkit* tanítani annyit jelent: minden életkorú és szellemi képességű embert beavatni a dolgok teljesebb ismeretébe; *mindenre*, ami az emberi természet tartozéka, vagyis: *minden igazat megismerni, minden jót választani*, és mindazzal foglalkozni, *aminek ismerete az életben és a halálban szükséges*. *Teljesen* tanítani azt jelenti: úgy tanítani, hogy 1. megalapozott és szilárd ismereteket sajátíttassunk el; 2. mindazonáltal kellemesen és élvezetesen; 3. gyorsan: mindenben mindig okosan. Ezek tisztázása után most megoldandó feladatok formájában rámutatunk azokra az eszközökre és módszerekre, amelyekkel minden pandidascalus elérheti ezt a hármast-egy célt.

11. Az I. feladat: *Minden ember legyen képes az isteni bölcsesség teljes-ségének felfogására.*

Ehhez hármast vezet. 1. Részesítsük nevelésben, mihelyt csak lehet, tudniillik csecsemőkorától kezdve. 2. Tartsuk a szellem nemes gyakorlóte-rén, ameddig csak lehet, mármint önálló életének elkezdéséig. 3. Mindez alatt az idő alatt folyamatosan, kedvesen, gondosan foglalkoztassuk, és el-érjük majd, amire törekszünk. S hogy ez mennyire könnyű? Mennyire méltó és igazságos, az ifjúkornak másra nem használható valamennyi évét ennek szentelni, hogy minden egyes ember úgy kezdhesse el az életét, hogy tud önmaga, felebarátai és ISTEN hasznára élni!

12. A II. feladat: *Minden egyes embert, akit művelünk, jó modorúvá tenni.*

A helyes viselkedés minden szabályát példákkal mutassuk be és oktatás útján magyarázzuk el nekik; (hogy mindenképp megértsék és megszeres-sék), s végül mindez a tanítók felügyelete alatt, hosszas és folyamatos gya-korlás által nyerjen megerősítést bennük, és akármelyik tuskóból Mercurius válik – tuskón minden faragatlan, Mercuriuson minden szépen kicsiszolt egyéniséget értve –, még ha a jó modort illetően lesznek is közöttük külön-bségek és fokozatok.

13. A III. feladat: *Elérni, hogy mindenki mindent megtanuljon.*

Fordítsuk érzékeiket minden érzékelhető, értelmüket minden értelemmel felfogható, hitüket minden kinyilatkoztatás felé, s minden utat talál majd hozzájuk.

14. A IV. feladat: *Minden igazat megismerni, minden jót választani, minden szükségeset megtenni.*

Ehhez hármast vezet. 1. Irányítsuk rá minden ember érzékeit, és ér-telmét a dolgokra, önmagára és ISTENRE, tudniillik Isten mindenki számára adott, jól ismert hármast könyve által, hogy onnan ismeretet, okosságot és élethossziglan tartó istenfélelmet merítsenek. 2. Szorítsuk rá akaratukat a felsőbb, leginkább pedig a legfelsőbb akarat iránti engedelmességre, hogy legfőképpen azt kövessék, aki javukról öröktől fogva legfőképpen gondos-kodik. 3. Foglalkoztassuk szüntelenül az emberek külső és belső erőit, hogy a semmit. tevést következtében el ne ernyedjenek és el ne satnyuljanak, ha-nem folyamatos erőfeszítéssel folyamatosan haladjanak céljaik felé.

15. Az V. feladat: *Elérni, hogy mindenki könnyen vegye végig Isten ösz-szes könyvét.*

Fokról fokra kell előbbre lépünk: az érzékelhetővel kezdve a szellemi-
eken át haladnunk a kinyilatkoztatás igazságai felé. Erre a módszerre, úgy
tűnik, maga Isten mutatott példát jó előre, aki először ezt az érzékelhető vi-
lágot formálta meg, utána az értelemmel teljes embert, s végül (az embert
megszólítva), mindezt kiegészítette saját szavával. Krisztus ugyanígy: az ér-
zékelhetőkön át emelt fel a szellemiekhez, a láthatókon át a láthatatlanok-
hoz. Az ezeknek megfelelő képességek is ilyen sorrendben bontakoznak ki
az emberben: 1. az érzékelés kisgyermekkorban, 2. a gondolkodás serdülő-
korban, 3. majd az istenhit ezt követően alakul ki. A pansophicus tanok
esetében mi is ezt a módszert követtük, kivéve, hogy az értelem világosságát
előbbre vettük, miután olyanokhoz szóltunk, akik előzőleg már át lettek
ítatva érzéki ismeretekkel.

16. A VI. feladat: *Teljesen megtanítani.*

Ez megvalósítható:

1. *A hármas lét folyamatos párhuzamossága, vagyis az értelem, a nyelv és a kéz gyakoroltatása által.* Nyilvánvaló, hogy az iskolákban ezt a hármat kell képezni és foglalkoztatni, mivel ettől a háromtól függ minden; 2. István vértanú (ApCsel 7, 22) azt állította Mózesről, hogy az egyiptomiak minden bölcsességében képzett, s szavaiban és tetteiben hatékony volt. 3. Maga az égi tanítómester, ISTEN fia, miután emberi testet öltött és az emberek között élt, szintén erre tanított példájával. Először ugyanis, midőn *serdülőként* a templomban a törvénytudókkal vitatkozott, *bölcsességének* adta tanújelét; férfivá válva (tudós bölcsességén kívül) nyilvánvalóvá tette *hatalmát*, az ál-
tal, hogy oly sok és oly nagy csodatettével leigázta a természet erőit; s végül győztesként a Szentlelket küldte le az égből a *nyelvek* adományával, mely a tudásnak és hitnek mintegy a szállítóeszköze egyik embertől a másikhoz. Nem mintha azt akarta volna, hogy ezeket ilyen időbeli egymásutánban ta-
nítsuk, (mert lehetséges, sőt szükséges egyidejűleg tanítani őket, csak foko-
zatosan), hanem mert hatástalanok, ha nem ebben a sorrendben alkalmazzuk őket. Senki sem lesz ugyanis hatékony a munkájában, csak akkor, ha sokra képes a dolgok megértésében, és ékesszólásban sem lesz hatékony senki, ha nem ura értelmének és munkáinak. A lépcsőzetesség módszerére akart tehát tanítani minket, és arra, hogy Isten adományainak felhasználásában tartsuk be a sorrendet. Magától értetődik: először értelmünket kell a világosság fé-
nyével átítatni, hogy megértsük, mit kell tennünk, és hogyan, ezt követően egész életünkön át munkálkodnunk, végül pedig amikor értelmünk érett, és

cselekvésünk hathatós, eljutnunk oda, hogy másokat tanítsunk. Ebből az életkorok tekintve könnyen megérthetjük: a gyermekkor és a serdülőkor éveit a tudományok tanulmányozásának kell szentelni, az ifjakkal pedig szert kell tenniük az erények ajándékozta erőre, hogy végül alkalmassá váljanak részint saját életük élésére, részint mások tanítására és nevelésére. Krisztus a maga példájával arra is megtanított, hogy az ifjúkor tanulmányainak mi legyen a legfőbb célja. Természetesen az, hogy *bölcsességünk* ISTEN ismeretére (mely Isten alkotásainak szemléletéből és ISTEN törvényeiből tevődik össze), és ISTEN tiszteletére irányuljon *lelki erőnk* pedig leginkább romlott természetünk megjavításában nyilvánuljon meg, s végül: *nyelvünket* ISTEN hatalmas tetteinek hirdetésére használjuk (ApCsel. 2, 11).

2. Mindig és mindenütt *összekapcsolva a szemléltetést, a szóbeli tanítást és a gyakorlást*. Szemléltetés nélkül semmit sem lehet könnyen, szóbeli tanítás nélkül semmit sem lehet értelmesen, gyakorlás nélkül pedig semmit sem lehet maradandóan megtanulni. Mivel ugyanis a fül csak másnak hisz, a szem azonban önmagának, s a kéz, a nyelv, az értelem pedig a dolgot meg is tartja, ügyelni kell arra, hogy a dolgot a fülből átvigyük a szembe, innen pedig a kézbe, s ezt a sorrendet mindig tartjuk be, mivel: 1. a DOLGOKHOZ a legrövidebb úton kell közeledni, s ebben az érzékelést a szemléltetés vezeti; 2. a dolgoknak: mindig be kell hatolniuk az értelembe, ahová a pontos magyarázatok vezetik be őket; 3. s a dolgok megértése mindig vezessen el alkalmazásukhoz, s ehhez az ismételt próbálkozások és alapos gyakorlatok fognak elvezetni.

3. A teljes módszer alkalmazásával, tudniillik hozzákapcsolva az analízishez és a szintézishez a *szinkrízist*. Ha ugyanis valaki alaposan meg akarja ismerni valamely bonyolult tárgy szerkezetét, például az órát, más úton-módon nem teheti, csak ha kézbe veszi és figyelmesen 1. szétszedi majd ismét összerakja és megfigyeli, hány és milyen részből, részecskéből állították össze, s ezek külön-külön mire szolgálnak. Tökéletesen azonban csak az ismeri meg, aki különböző formájú órákat egymással 3. összehasonlítva megfigyeli, hogy lényeges változás nélkül mi hányféleképpen térhet el bennük. Hasonlóképpen a dolgok megértéséhez is szükséges: a dolgok *analízise* (elemzése), a dolgok *szintézise* (összegezése) és a dolgok *szinkrízise* (összehasonlítása). Az analízis: az egésznek alkotórészeire történő bontása, minden igazi megismerésnek az első és legvégső alapja. Azok a dolgok ugyanis, amelyeket nem osztottak fel és nem különítettek el részekre, homályosak,

zavart jelentenek az érzékelés, az értelem, de önmaguk számára is, miután viszont elkülönítették őket, világosak. Ennek három módja van: 1. valamely egésznek más egésztől való elkülönítése, vagyis a *megkülönböztetés*, 2. valamely egésznek részeire való elkülönítése, vagyis a *felosztás*, 3. valamely egésznek a fajtáira való elkülönítése, vagyis az *elosztás*.

De nem akármilyen, hanem gondos elemzésre van szükség, mert máskülönben akadály gördül a dolgok megértésének útjába, és a megismerési folyamat homályossá, bizonytalanná, hamissá válik. Vegyük a kórboncnokot és a mészárost! Mindkettő élőlények testét vágja darabokra, de mennyire eltérő módon. Az előbbi apránként bontja szét a testrészeket: az ereket és az ízületeket, gondosan ügyelve arra, nehogy valami összetartozó részt szétvágjon, vagy nem odavalót le ne fejtse; az utóbbi találomra transzírozza fel az állat tagjait, átvagdossa az ereket, kénye-kedve szerint alakítja a darabokat, éppen ezért az előzőtől ugyancsak eltérő mértékű előrehaladást tesz a dolgok megismerése terén. Az előbbi ugyanis egy vagy két boncolás révén a test egész szerkezetét megtanulja, az utóbbi, ismételve bár ezerszer transzírozását, sohasem fogja átlátni a természet fortélyait. Hasonló a különbség azok között, akik a dolgokat maguknak az dolgoknak az útmutatása szerint, illetve önkényesen, találomra elemzik. Az előbbiek ugyanis a dolgokat az ész vigyázó szeme előtt, óvatosan bontva szét, megvilágítják az értelmet, az utóbbiak viszont a dolgok szétszabdalásával az értelmet elhomályosítják, elkendőzik és erőszakot tesznek rajta. Innen van a mondás: *Aki jól tagol, jól tanít*, s ez olyannyira igaz, hogy a filozófusok legbölcsebbje, Szókratész (Platón tanúsága szerint) ezt szokta volt mondani: *Ha szert tehetnék olyan vezetőre, aki ért a dolgok felosztásához, annak úgy követném nyomdokait, mint ha Istenéi volnának*. Ily nagyra értékelte azt a szakértelmet, mely a dolgok lényeges jegyek alapján történő felosztásában nyilvánul meg. Gondosan, sőt bizonyos értelemben vallásos tisztelettel kell tehát eljárnunk a dolgok elemzésében.

A *szintézis*, mivel a részeknek a maguk egészévé történő összeállítását jelenti, ha helyes, igen hasznos a dolgok ismeretének megszilárdítása szempontjából. Minthogy a részek önmagában vett megfigyelésének semmi haszna sincs, és ebből nem is lehet könnyen megérteni, hogy azok mire valók, viszont kellő sorrendbe állítva és egymással kölcsönösen összekapcsolva hamarosan megmutatkozik, sőt kézzelfoghatóvá válik a hasznuk, ahogyan ez az óra szétszedésének és összerakásának esetében látható.

S végül a *színkrízis*, mivel nem más, mint a részeknek a részekkel, az egészeknek az egészekkel való, kellő egybevetése, roppant világossá teszi és végtelenül megnöveli a dolgokra vonatkozó ismeretet. Tudniillik egyenként ismerni a dolgokat, (ahogyan az emberek tömege szokta), részleges valami, de érteni a dolgok összhangját, mindennek a közös arányait mindenhez, végül is ez az, ami mindenhová szétáradó, tiszta világosságot gyújt az értelemben.

17. A VII. feladat: *Elérni, hogy minden egyes ember valóban tudja, akarja mindazt, és képes legyen mindarra, amit valóban tudnia, akarnia kell, és amire képesnek kell lennie.*

Úgy tűnik, ennek megvalósítása nagy hozzáértést igényel, de valójában nem így van. Amiről ugyanis ISTEN úgy akarta, hogy az ember, az ő kép-mása, tudja, akarja és képes legyen rá, annak tudását, akarását és képességét megadta számára, vagyis minden tudásra érdemes tudásának, minden akarásra érdemes akarásának, minden lehetséges képességének a csíráit elültette benne, amelyek akár maguktól is gyökeret eresztenek, mint ahogy ez az önképzés útján tanulók esetében nyilvánvaló. Mennyi ember van, aki tudja, amit nem tud, akarja, amit nem akar, és képes arra, amire nem képes! Vagyis: az emberek sok mindent tudnak; amiről nem tudják, hogy tudják, sok mindent akarnak, amiről nem veszik észre, hogy akarják, és sok mindenre képesek, amiről nem fogják fel, hogy képesek rá. Arra az egyre kell tehát leginkább törekednünk; hogy az emberek kezdjék el MEGISMERNI MAGUNKAT: miféle teremtményei Istennek, mire lettek megalkotva, mennyire megbízható eszközökkel rendelkeznek magasztos céljaik eléréséhez, és ezeket mi módon használhatják szabadon úgy, hogy céljaiktól el ne térjenek. Érjük el, hogy ezt világosan megértsék, s egyben azt is el fogjuk érni, hogy akarjanak, képesek legyenek és tudjanak erőfeszítéseket tenni boldogságuk céljának elérése érdekében, miközben ISTENNEK mindig készséges kegyelme segíti komoly igyekezetüket és alázatos bizakodásukat.

18. A VIII. feladat: *Az embereket biztos úton vezetni el a végletes tudatlanság sötétségéből a megismerés ragyogó világosságához.*

1. *Gyűjtsuk meg számukra az összes fáklyát*, vagyis: tárjuk eléjük a dolgokat, ébresszük fel gondolkodásukat, és hallassuk meg velük, mit mond ezekről ISTEN.

2. *Nyissuk fel szemüket mindre*, vagyis: fordítsuk érzékelésüket a dolgok, értelmüket a fogalmi ismeretek, hitüket ISTEN tanúságtétele felé.

3. *Fokról fokra vezessük őket*, hogy az általános ismeret megelőzze a sajátosat, az egészre vonatkozó a részleteset, a homályos a pontosat, hogy a legsajátosabb, a legrészletesebb és a legpontosabb ismeretekhez jussanak el. Másképpen ugyanis nem lehet belső világosságot gyűjteni elméjükben, miként azt a külső vakságból meggyógyított beteg példája mutatja (Márk 8, 24-25), aki mielőtt pontosan megismerte volna az embereket, járó-kelő fák-nak látta őket.

Ha tehát a tananyagba fölveszünk *minden érzékelhetőt, az egész világot; minden értelemmel felfogható, a fogalmak teljes körét; minden hittel megragadható*, a kinyilatkoztatások egész rendszerét, és ezek ismertetése során a legelsőktől a legvégsők, a legáltalánosabbaktól a legegyszerűbbek, a legnagyobbaktól a legkisebbek felé fokozatosan haladunk előre, fokozatosan tért fog hódítani a bölcsesség ragyogó világossága. Mindegy, honnan kezdődik a tanulás, csak a jól ismert dolgokból induljon ki, hogy erre támaszkova a legközelebb ismeretleneken keresztül a távolabbiak megismeréséig, és a legkisebbektől a nagyobbakon át a legnagyobbakig haladhasson előre. Például az ábécét és az olvasás ismeretét a nebuló megtanulhatja, akár az „a”-nál, akár a „z”-nél, akár máshonnan kezdi, csak tanulja meg: először az összes betűt, majd ezeket szótagokká, utána szavakká fűzni, a szavakat pedig mondatokká stb. S ugyanígy kell megítélnünk az összes többi tanulási folyamatot is. Mert mint ahogy az egész földkerekségen nincs olyan parányi forrás és olyan ebből felbuzgó vízer, hogy az, ha követjük, ne lenne képes elvezetni bennünket egy nagyobb vízgyűjtőhöz, s végül magához a tengerhez; ugyanígy a megismerésnek nincs annyira parányi eleme, hogy a többihez hozzáadva ne növelné a megismerés folyamatát, és végül ne vezethetne el, ha egészen addig kívánnánk követni, az emberi mindentudás feneketlen mélységéhez.

19. A IX. feladat: *Az embereket biztosan eljuttatni minden jóhoz.*

Ez általánosságban három módon érhető el:

1. *Az emberi akarat egyesüljön Istenével:* amiről úgy látjuk, hogy ISTEN azt akarja az emberrel, mi is ugyanazt akarjuk, kívánjuk és kérjük tőle.

2. *Az emberi okosságot rendeljük alá az isteni gondviselésnek,* hogy amely eszközök által az jónak látja vezetni bennünket a számunkra kitűzött cél felé, azok vezetését mi magunk is tartjuk jónak, és kérjük tőle, hogy tegye sikeressé ezeket az eszközöket.

3. *Az isteni ígérethez társuljon emberi törekvés, és az úgy biztonságosan fog haladni előre,* mivel ISTEN nem teheti, hogy ne működjék együtt azzal a teremtmé-

nyével, amelyik saját akaratát az övéhez igazítja, és helyesen (vagyis körültekintően és állhatatosan) munkálkodik a jón; de az ember sem képes arra, hogy a helyesen felismert célját ne akarja, és ne lelje gyönyörűségét benne.

20. A X. feladat: *Az embereket hozzászoktatni ahhoz, hogy a legtökéletesebb alkotásokat hozzák létre.*

1. Mutassuk be egy jól sikerült mintadarabon, hogy a műnek milyennek kell lennie, s melyek azok a hibalehetőségek, amelyekre vigyázni kell.

2. Adjuk kezükbe Polyclitus mércéjét, s tanítsuk meg őket annak pontos használatára, szóban és szemléltetés révén.

3. Szóljuk fel őket, hogy utánozzák, és ha próbálkozásuk közben tévednek, térítsük vissza őket a helyes útra, ahányszor, annyiszor, míg meg nem tanulnak nem tévedni, és semmi hibát el nem követni. Így fogjuk mesterekké tenni őket.

21. A XI. feladat: *Elérni, hogy mindazokat, akiket nevelünk, tartós eredménnyel neveljük, hogy ne csússzanak vissza és ne fájuljanak el.*

Valójában egyetlen mesterember sem biztosíthatja, hogy keze között nem törik össze, amin dolgozik; hogyan lehet akkor egy olyan változatos, bonyolult, minden irányban változékony teremtményt, mint az embert egy oly merev szabály szerint alakítani? Figyelemre méltó, mit nyilatkozik erről a dolgról maga Isten (Jer. 18, 1). Ám mégis ügyelnünk kell arra, hogy ha egyesek a kezünk alatt elromlanak, ne a mi, hanem a saját hibájukból bukjanak el.

Az ember esetében éppúgy, mint más dolgokéban, a hozzáértés és a gondosság arra az egyre szolgál, hogy az illető dolgot távol tartsuk azoktól a hatásoktól, amelyek megronthatják, és megtartsuk azok között a körülmények között, amelyek megóvhatják. Mivel tehát az emberi természet, akár egy malomkő, mindig mozgásban van, tartsuk távol értelmétől a hamisságokat, akaratától a rosszakat, cselekedeteitől a hiábavalóságokat, s ügyeljünk arra, hogy mindig igazán igazat, igazán jót, igazán hasznosat nyújtsunk neki, és megakadályozható lesz megromlása, ha ISTEN, akinek kegyelmét segítségül hívtuk, támogat bennünket.

22. A XII. feladat: *Elérni, hogy az emberek mindazt, amit tanulnak, megtanulják.*

1. Az egyszer megkezdett tanulmányt, bármi is az, ne hagyjuk abba, míg be nem fejeztük.

2. Mindent theoria, praxis és chresis, vagyis: szóbeli magyarázat, szemléltetés és gyakorlás útján tanítsunk. A szóbeli magyarázat legyen rövid, de világos; a szemléltetés gazdag és a tárgyhoz alkalmazkodó; a gyakorlás pedig rengeteg, egészen a készség kialakulásáig.

23. A XIII. feladat: *Elérni, hogy amit egyszer megtanultak, el ne felejtsek.*

ISTEN az embernek szerencsére oly tanulékony természetet adott, hogy mindent nehezebben felejt el, mint ahogy megtanulja. Szókratész ezért sóvárgott inkább a felejtés, mint az emlékezés tudománya után, mivel amit látott vagy hallott, könnyen felidézte emlékezetében, s amit akaratlanul látott meg, azokra sem volt képes nem emlékezni, még akkor sem, ha akarta. Mindazonáltal az emlékezőtehetség nem veti meg a különféle eljárásokat sem, mind azért, hogy könnyebben bevessen, mind hogy szilárdabban megőrizzen, mind hogy könnyebben felidézzon valamit, vagy ha valami kiesett belőle, könnyebben visszaemlékezzék rá.

24. A XIV. feladat: *Mindent biztos eredménnyel tanítani.*

1. (1) *Semmit sem az érzékelés nélkül*, hogy világossá váljék a tanult dolog létezése. (2) *Semmit sem megokolás nélkül*, hogy világossá váljék, miért így létezik, és másként miért nem létezhet. (3) (Jelentősebb dolgok esetében) *semmit sem ISTEN igéjének tanúbizonysága nélkül*, hogy világossá váljék: az érzékelés és a megokolás nem téves.

Ez esetben azonban elővigyázatosságra van szükség. 1. Nem szabad az érzékelés elé tárnunk olyasmit, amiben valami veszély vagy tisztességtelenség rejlik. 2. Nem kell mindent megokolnunk, csak azt, amit szükséges. Erre pedig kétes esetben van szükség: vagy akkor, amikor a dolog mindenki számára kétes, vagy akkor, ha nem annyira nyilvánvaló, hogy ne tűnhetne kétesnek valaki számára; egyébként mindent érvekkel alátámasztani bohóság volna. ISTEN ezért parancsolatainak első feléhez hozzáfűzte azok megokolását is, mindegyikhez a neki megfelelő, parancsolatainak második feléhez azonban már nem. Érthető: mivel ezek, hogy „Ne ölj!”, „Ne lopj!” a természet törvén) alapján eleve világosak, nincs szükségük bizonyításra; ama fennköltebb, az érzékeléstől távolabb esők számára viszont szükség volt, különösen olyan időszakban, amikor erős volt a Polyθεα (sokistenhit) és bálványimádás. Ha tehát valakinek bármi szokatlant, kevésbé közismertet nyújtunk, érveléssel kell körül bátyáznunk, hogy annak elfogadása ésszerű, önkéntes, komoly legyen, mind az emberi, mind az isten dolgok esetében.

3. Hasonló a helyzet a Szentírás tanúbizonyságaival: alkalmaznunk kell ugyan őket, de csak ha a tárgy megköveteli; egyébként csupán akadályok és hátráltató tényezők. Adjunk a tanulóknak (1) kevés szóbeli magyarázatot, de kivétel nélkül igazakat; (2) sok szemléltető anyagot, mindig átgondoltan ki-

válogatottakat; (3) és következetesen *gyakoroltassuk*, egészen a készség kialakulásáig, és elérjük majd, hogy mindenen úrrá lesz.

E harmadiknak akkora a hatása, amint az oktan állatok példája is bizonyítja, hogy hihetetlen eredményei vannak, (mármint olyanok, amelyek meghaladják a természetes képességeket, vagy azzal ellentétesek). Bizonyos, hogy a kutyát, a lovat, az elefántot stb. a vándorcirkuszosok mindenre begyakoroltatják, amire csak akarják, és mi az értelmes teremtmény, az ember esetében erre ne volnánk képesek? Ezért a lesznek bíránk. Lycurgus ugyanannak a nősténykutyának a kölykeit különböző dolgokra szoktatta rá. A helvétek között egy plébánosnak nap mint nap négy asztaltársa volt: egy kutya, egy macska, egy egér és egy kismadár, akiket szelíd neveléssel és szoktatással annyira megbarátkozott egymással, hogy ahányszor csak akarta, ugyanabból a tányérból reggeliztek, ebédeltek és vacsoráztak együtt. Ezt olyan valaki mesélte, akii saját szemével látta (Drexel. Auris. 114. o.).

25. A XV. feladat: *Mindent könnyen tanítani.*

Ez akkor válik valóra, ha követni fogjuk a következő tanácsokat.

1. *Az idő tekintetében:* (1) Idejekorán kezdjük el. (2) Folyamatosan tanítsunk. (3) Erőltessük a gyakorlást szelíd kényszerrel, és nagyon nagy előrehaladást teszünk.

2. *Az eszközök tekintetében:* (1) Minden legyen előkészítve. (2) Minden legyen kéznél. (3) Minden legyen a lehető legegyszerűbb és a leghelyesebb.

3. *A tárgyak tekintetében:* (1) Először mindent az érzékekkel ragadtassunk meg. (2) Utána kísérletezzünk az alkalmazással. (3) Végül beszéljünk a dolgokról.

4. *A fokozatok tekintetében:* (1) Felületesen és nagyjából az egészet. (2) Utána részenként mélyebbre hatolva és jobban szétbontva. (3) Végül a legrészletesebben és a legpontosabban.

26. A XVI. feladat: *Elérni, hogy az emberek mindent élvezettel tanuljanak.* Tudatosítsuk bennük, hogy:

Természetük folytán akarják, amiről azt tanácsoljuk nekik, hogy akarják, és később örülni fognak neki, hogy akarják.

Természetük folytán képesek arra, amit kívánnak, s később örülni fognak annak, hogy képesek rá.

Tudják, amiről úgy vélik, hogy nem tudják, és örülni fognak annak, hogy tudják. Az emberi természet ugyanis olyannak lett alkotva, hogy érzékelése, értelme, akarata és valamennyi képessége állandóan keresi a maga táplálékát. Ha ezt megtagadjuk tőlük, elszomorodnak, elbágyadnak, elsorvadnak, elpusztulnak; ha viszont gondosan biztosítjuk számukra, örülnek, erőre kapnak, felélénkülnek és mindenre képesek; ha azonban túl sűrűn tesszük

elérjük az ételt, legyengítjük, megrontjuk, elpusztítjuk őket. Tehát csak arra kell vigyázni, hogy ügyesen adagoljuk a fényt a szemnek – és bármiről akarjuk, világossá válik –, a dolgok igazságát az értelemnek, a jóságot az akaratnak, az anyagot és az eszközöket a képességeknek, s máris látni fogjuk, hogy a szem és a többi, külső meg belső érzékszerv mily készségesen befogad mindent, az akarat kapva kap utána, és az összes testrészt készségesen átadja magát a maga tevékenységének.

Továbbá: másutt már bebizonyítottuk, hogy ISTEN nagy színháza (a világ, az értelem és a Szentírás) telve van világossággal. Mivel tehát Isten alkotásainak világossága mindenkire kiárad, ISTEN szavának világossága mindenki számára ragyog, miért ne volna minden világosan előadható minden emberi szellem számára filozofikus ridegség nélkül is, népszerű formában? Hogy mi a filozofikus ridegség? A dolgoknak rideg tételek útján való közlése. Mi a népszerű fonna? A rávezetés, meggyőzés, buzdítás útján való tanítás; szóval: inkább beszélgetve, mint előadva, nem megfellebbezhetetlen kijelentésekkel, hanem serkentve tanítani. Az előbbi módszer ugyanis egyfajta erőszakot alkalmaz a szellemmel szemben, vagy ezzel fenyegeti, s ez által elriasztja, az utóbbi viszont előcsalogatja belőlük a velünk született világosságot, hogy az tündöklően ragyogjon. A világosságnak ugyanis az a sajátossága, hogy ne bezárva és elfojtva legyen, hanem hogy szétterjedjen és szétáradjon. Ha majd tehát az embereknek megmutattuk saját belső világosságukat, az örök és változhatatlan világosságot (vagyis az eleve ismert örök igazságokat), csak arra lesz szükség, hogy mindenben végigmenve megtanítsuk alkalmazni azt, (vagy inkább, hogy az értelem színe előtt alkalmazzuk) mindennemű részleges dologra, és máris fel fogják fedezni a dolgoknak mind az igazságait, mind a tévedéseit. Nem lesz szükség arra, hogy aggályosan mindent új érvekkel bizonyítsunk, mivel önmagától fog napfényre kerülni a dolgok igazsága.

27. A XVII. feladat: *Úgy tanítani, hogy azt, amit tanítunk, lehetetlen legyen nem megérteni.*

A gyermek, amennyire könnyen megtanítható az olvasásra és az írásra, ugyanolyan könnyen megtanítható minden másra is, ha mindent (1) egyforma mesteri pontossággal és érthetően, (2) apró alapelemeiből levezetve, (3) a létra fokaihoz hasonlóan elrendezve tárunk eléje, úgy, hogy minden előzmény az utána következőkhöz egyengeti az utat.

Az lesz tehát pandidasculus, aki tanítványának (1) a dolgot először a maga egészében mutatja be, hogy annak világosan álljon a szeme előtt, mi az, amit meg kell tanulnia; (2) ezt követően a dolgot, mint egy mester, alkotórészeire bontja, hogy nyilvánvalóan láthatóvá váljanak az alkotórészek egymáshoz való viszonyai; (3) végül felszólítja tanítványát, hogy utánozza: elméleti dolgok esetében bemutatással és megnevezéssel, gyakorlati dolgok esetében cselekvéssel.

Eközben figyelemmel kell lenni arra, hogy:

1. *Folyamatos vezetésre van szükség.* Egyetlen első kísérlet se történjék vezető nélkül, mivel a járatlanok és az először kísérletezők könnyen eltévednek, akár sík területen is. Az eltévedés pedig együtt jár, ha nem is mindig veszedelemmel, de a visszatérés fáradalmával onnan, ahová eltévedtek. Jobb tehát el sem indulni, mint rosszul elindulni, majd még hosszabb úton visszatérni. A nebulók tehát tanítójuknak (irányítójuknak és helyreigazítójuknak) távollétében inkább játsszanak és szellemük felfrissítésével foglalkozzanak, mint hogy magukra maradvá nemcsak hogy hasztalanul gyötrődjenek, hanem hibás dolgokat tanuljanak.

2. *Az első kísérletek legyenek lassúak, de szigorúak, a későbbiek oldottabbak.* Mert ahogyan az első sikerül, úgy sikerül az összes; a későbbi gyakorlás csupán csak a biztonságot és a gyorsaságot növeli. Először tehát le kell nyelniük a kellemetlenséget, hogy túljussanak a buktatókon. Vigyázni kell arra, hogy az első tévedés ne hogy sok ezt követő tévedés kiindulópontja legyen.

Ide tartozó feladat: *elérni, hogy mindenki könnyen vegye végig Isten minden könyvét.*

XVIII. feladat: *Az embereket sok tudással rendelkezőkké tenni.*

Ehhez három út vezet: (1) Sok szerzőnek vagy könyvnek az olvasása; ez a fajta szorgalom tanulttá tesz. (2) Különbéféle kísérletek és próbálkozások; ez járatossá és tapasztalttá tesz. (3) Azon ideák megértése, amelyek által mind az általános, mind a részleges dolgok szükségképpen így vagy úgy léteznek, illetve nem léteznek; ez teszi a bölcseket.

Az első út a legkönnyebb, de bizonytalan; s mivel számtalan mellékút ágazik le róla, ki van szolgáltatva a tévedéseknek. Alapja a dolgokkal kapcsolatos előadás, vagyis okfejtés és vélemény, s az ezek elfogadásához szükséges hit. Azok tehát, akiket ezen az úton oktatnak, azokhoz hasonlóak, akik kolduskenyéren tengetik életüket.

A második út nehezebb, de biztonságosabb; mivel az érzékek tanúbizonyságára támaszkodik, amelyek, ha helyesen használják őket, nem tévesztenek meg. Ennek ellenére is bizonytalan az élet rövidege miatt, mely egy valamely tudomány vagy mesterség elsajátítására is alig elegendő. Példák rá a vegyészek stb. Akiiket tehát ezen az úton oktatnak, azokhoz hasonlóak, akik pénzen vásárolják kenyerüket, bármennyiért.

A harmadik út a legnehezebb, helyesen megszervezve azonban a legrövidebb, a legkellemesebb és a legbiztosabb, és akik erre lépnek rá, azokhoz hasonlóak, akik a földet művelve örök bőségre tesznek szert kenyérből, vízből, borból, aranyból. Ilyen ISTEN tudása, aki minden tekintetben mindent lát és szemmel tart öröktől fogva mindörökké, de jórészt az angyaloké is, akiknek nincs szükségük hosszú leírásra és levezetésre a dolgok megértéséhez; ilyen a prófétáké és a fennkölt bölcseké, akik a dolgokat mindig jelképekbe burkolják, s az egyiket a másik által jelenítik meg önmaguk és mások értelme számára. Nekünk viszont ezt a három módszert össze kell kapcsolnunk egymással, de lépcsőzetesen. A tanulók először tanuljanak meg hinni és más érzékeit követni; ez után mindenben a saját érzékeikre támaszkodni, s végül a dolgokról elvont fogalmat alkotni. Akit ilyen módon oktatnak, tanult, gyakorlott és bölcs lesz.

Akarsz tehát sokat megtanítani tanítványoddal?

(1) Tanulékony tanulót válassz ki, és kezd el! (2) Szánj rá annyi időt, amennyi elegendő (egy év alatt többet lehet megtanítani, mint egy hónap alatt), és ennek egyetlen részét se töltsd el hiába! (3) Nyújts sokat és sokfélét az érzékszervei, az értelme, az akarata és a cselekvőképesége számára, sok kellemetességgel vegyítve, és nagy előrehaladást fogsz tapasztalni.

Akarsz mindent megtanítani?

(1) Válassz ki magadnak egy egyetemes szellemet, aki mindent képes és mindent vágyik befogadni. (2) Használj ki erre minden időt: az ifjúkor összes esztendejét, sőt, az életét is! (3) Fokról fokra, minden nap taníts valamit, míg semmi sem marad hátra. Az emberi elme ugyanis, amennyiben a végtelen képmása, minden befogadására alkalmasnak lett teremtvé, de csak meghatározott módon: ezért nem egyszerre fogad be mindent, hanem csak részletekben az egyiket a másik után, és csak lépésről lépésre képes mindenre.

Röviden: Akarod-e, hogy az ember (1) *Mindent tudjon?* Vezesd körül Isten egész színházán, és mindent tudni fog. (2) *A legjobbat akarja?* Mutasd meg neki a jó és a rossz közötti különbséget! (3) *Mindenre képes legyen?*

Eddzed az erejét minden lehetségesre kötelessége kapcsán, és megszerzi a készséget!

Paradoxon: Akarod, hogy tanítványod sokat tudjon és alaposan? Tanítsd meg arra, hogy sok mindent ne ismerjen, tudniillik azokat a bohóságokat, amelyekkel a tömeg foglalkozik.

28. A XIX. feladat: *Elérni, hogy minden magától menjen.*

Ez akkor válik valóra:

1. *Ha mindent valami új ismeret kilátásba helyezésével tanítunk;* senki sincs ugyanis, aki ne örülne annak, hogyha valami újat tanul.

2. *Ha mindent szelíden tanítunk,* hogy jóleső érzés legyen hallani; senki sincs ugyanis, aki nem szereti, ha így nevelik.

3. *Ha mindent nyilvánvaló és tévedéstől mentes bizonyítással tanítunk;* senki sem akarja ugyanis, hogy megtévésszék.

4. *Ha mindent az αὐτογία elve szerint tanítunk;* senki sincs ugyanis, aki ne hinne jobban önmagának, mint másoknak.

5. *Ha mindent az αὐτονομία elve szerint tanítunk,* senki sincs ugyanis, aki ne követné szívesebben a saját, mint a mások akaratát.

6. *Ha mindent az αὐτοχρεία elve szerint tanítunk,* vagyis önálló saját próbálkozások révén.

7. *Ha mindent az elégségesség (αὐταρχεία) tanítunk,* vagyis amíg minden tanulól nem mondja azt, hogy mindenben kielégítették.

29. A XX. probléma: *Az összes iskolának nevezett taposómalmot és műhelyt játszótérre változtatni.*

Ez akkor válik valóra:

1. *Ha szem előtt tartjuk az életkor szerinti alkalmasság időpontját.* Nyilván úgy, hogy semmit se csináljunk (és ne is kezdjük el csinálni), csakis abban az időpontban, amikor a természet megindítja a maga szülését; minden tevékenységünk csak a természet feletti bábáskodás lehet.

Minden iskola egyetemes játszótérre válhat, ha azon vagyunk, hogy helyesen és szelíd módszerekkel irányítsuk a természetes ösztönöket amikor jelentkeznek. Mivel ugyanis jóformán minden emberi tevékenységre maga az emberi természet készlet bennünket, miért ne lenne könnyebb, ha nem tiltunk, hanem tiltás helyett csupán csak irányítunk. Vajon a kisgyerekek nem szeretnek hosszú nádszálon lovagolni? Vagy kis házakat építeni? Vagy katonákat sorozni? Csatasorba állni? Birkózni? Királyt választani? Tisztségeket kiosztani? Egymás fölött ítélni? S így utánozni az államot? Mások gyűlésbe rohannak, vagy temetési szertartást rendeznek stb. Itt persze az is jól kitűnik, hogy kit merrefelé vonz a természete, és az is világossá válik,

hogy ahelyett, hogy magukra hagynánk, hogyan kell őket okosan tanítani. Lovagolni akar? Ismertessük meg vele a zablát, a nyeret, a háttakarót, a kengyelt (és ezek nevét) és játszva fogja megtanulni a lovászmesterséget. Építeni akar? Halászni? Harcolni? Ismertessük meg vele az eszközöket és azok használatát, s máris megtanítottuk az építészetre. Államot akar szervezni? Engedjük meg neki; tanítsuk meg a hivatali tisztségek nevére és fokozataira, ismertessük meg az ítélkezés formájával és szakkifejezéseivel, s máris mindent becsempésztünk a lelkébe.

Az ifjúság nevelésének alkalmas időpontjait, mint mindenét, ki kell tehát várni, nem pedig megelőzni; úgy kell időben elkezdni, hogy az ne időnap előtti legyen, segítve, nem rombolva a természetet. Mint ahogy az anyja sem szült meg senkit időnap előtt, sőt kényszeríteni sem lehetett volna arra, hogy megszüljön, ugyanígy egyetlen lélek sem képes időnap előtt létrehozni magából az értelmet, mert különben elvetél. Mindennek megvan a maga ideje. Az ostoba bába, ha (akár szavakkal, akár orvossággal) túlzottan siettetni a nő szülését, vagy a nőt teszi tönkre, vagy a magzatot; arra viszont alig akad példa, hogy azzal tette tönkre, hogy időt hagyott neki. Madárfióka sem törte még el soha a lábát, ha ottmaradt a fészkeben, de ha a fészből idő előtt kimerészkedik, vagy kiűzik onnan, eltörheti. Inkább korlátozni kell tehát a túlzottan mohó vágyat, mint gyermekek esetében a futkosási kedvet szoktuk, nehogy a kíváncsisága, ha engedünk neki, bajt hozzon rá. Ámbár ezen a téren kevésbé gyakran szokás hibát elkövetni, de mégis történik hiba; amidőn a kevésbé meggondoltak túl gyorsan akarják kinevelni a maguk doktorait és filozófusait; s ha ezeket még gyötrik is, vagy a halálba kergetik, vagy gyengeelméjűekké és félőrültekké teszik őket. Minerva akarata ellenére semmivel se próbálkozzunk: mert amit ő még nem alakított ki, azt nem tűri, hogy mi alakítsuk ki; amiről viszont azt akarja, hogy kialakuljon, azt meglehetősen biztos ismertetőjegyekkel elárulja. Ilyen értelemben igaz, amit Cato mondott: „*A természet a legjobb vezető*”; vagy amit Cicero: „*Ha a természetet követjük vezetőnként, sohasem fogunk elitévedni*”; vagy amit Seneca: „*Ragaszkodnunk kell az úthoz, melyet a természet kijelöl és nem szabad letérnünk róla. Azoknak, akik ezt követik, minden könnyű és egyszerű; azoknak viszont, akik ezzel ellentétesen élnek, olyan az útjuk, mint azoké, akik az ár ellen hajóznak*”.

S hogyan ismerhetjük fel, hogy érettek-e már valamely tanulmányra? Tegyük a szemük láttára olyat, vagy gondoskodjunk róla, hogy mások

olyat tegyenek, amit majd utánoztatni akarunk velük! Ha felfigyelnek rá és utánozni kezdik, engedjük, hadd utánozzák. Ha lelkesen utánozzák és tévednek, javítsuk ki őket. Ha, bár kijavítottuk őket, mégis foglalkozni akarnak a dologgal, tisztában lehetünk vele, a természet már működésbe lépett; igyekezzünk előttük járni, tanítani és kijavítani őket, és az ügy haladni fog előre. Ha ezt a törvényt betartanánk (márpedig be kell tartanunk), *kisgyermekkorban a külső érzékszerveket* kell leginkább fejlesztenünk, mivel ezek ekkoriban bontakoznak ki, és ekkor fordulnak legjobban a nekik megfelelő tárgyak felé; *gyermekkorban az emlékezőtehetséget*, mivel ez ekkor a leg-erősebb; *serdülőkorban* azután *a gondolkodást*, *ifjúkorban* a tiszta értelmet, *férfikorban* a dolgok alkalmazását és gyakorlati használatát.

2. *De fokozni is kell a megismerés utáni vágyat*, hogy mindent örömmel végezzenek. Így valósul meg az, hogy „semmi sem nehéz annak, aki akarja”, mivel (mint Augustinus mondja), az, amit szeretünk, vagy nem okoz fáradságot, vagy magát a fáradságot szeretjük benne. *És hogyan fokozzuk bennük a megismerés utáni vágyat?* Egyrészt az illető dolog dicséretével, másrészt annak kellemes bemutatásával (1) *autopsia* (önálló megsemmisítés), (2) *autolexia* (önálló megnevezés), (3) *autopraxia* (önálló alkalmazás), (4) *autochresia* (önálló gyakorlás) által. Vagyis: mindent tegyünk oda a tanulók elé, hogy saját szemükkel lássák (és a többi érzékszervükkel is érzékeljék), majd nevezzék meg, ezt követően készítsék el őket, (a kis majmok szeretik ugyanis az utánzást), ezután mutassunk rá, mi hasznuk van a dolog ismeretéből, és engedjük meg, hogy hasznosságát a gyakorlatban is kipróbálják. Ily módon nem lehetetlen, hogy minden fáradozás édessé váljék végül, még tunyább természetűek esetében is. Mekkora gyógyír minden vonatkozásban az unalomra, ha mindig tevékenyek vagyunk! Ez a célja (hogy megőrizzük a munkára való készséget és fürgeséget) a mértéktartásnak is: semmit se túlzottan! Méltán lehet kárhozotni egyes tanítók túlbuzgalmát, amellyel a tanulók szellemét kimerítik, reggeltől estig komoly dolgokkal foglalkoztatva őket. Valami hasonlót olvasunk Szókratészről, akiről azt írják, hogy midőn a Nap természetét figyelte vagy fürkészte, kora hajnaltól napestig szokott volt egy helyben állni szemét a Napra szögezve, és oly mélyen elmerülve gondolataiban, mint ha lelke a testétől különvált volna (Gellius I. 2, 1). Ha ezt a példát mi átvinnénk az ideák Napjára, vagyis Isten Igéjének Napjára, mely a legméltóbb a folytonos szemléletre, dicsérhetnénk a sérénységet, de annak mértékét nem. ISTEN ugyanis nem azért teremtette a

Napot, hogy egyedül csak azt bámuljuk, hanem azért hogy általa ISTEN többi alkotását szemlélhesstük; s nem is azért, hogy megvakuljunk tőle, hanem hogy megvilágosodjunk.

3. Mindig a legelsőktől és a legelsőktől kell kezdenünk, és innen kell a legmagasabb rendűek és a legvégsők felé haladnunk előre; ugyanígy a legkönnyebektől a nehezebbek felé, míg a legnehezebbekben is úrrá nem leszünk; az elemi dolgoktól a kisebb összetételeken át a tetszőleges összetételekig. Például az olvasásban 1. az ábécétől, 2. a szótagolási táblázatokon át, 3. a szavakig, mondatokig, közmondásokig, szövegekig. Ugyanígy a számtanban és mindenben a leghasznosabb az, ha a nebuló a legnyilvánvalóbbal kezd.

4. (Különösen az első időkben) lassan haladjunk előre, hogy csak akkor vegyük észre, hogy valami munkát adtunk nekik, amikor rájönnek, hogy amit elvégeztek, munka volt.

5. Mindent fokozatosan. Miként ha a létrából akár csak egy (nem beszélve arról, ha kettő vagy három) fokot eltávolítunk, a rajta felkapaszkodóknak nehézséget támasztunk, sőt, leesésüket okozhatjuk, és balesetveszélyt teremtünk, úgy ez esetben is. A dolgok rendszere ugyanis egységet alkot: minden része úgy kapcsolódik egymáshoz, hogy sehol sincs közben foghíj, és az, aki megfelelő sorrendben megy végig a dolgokon, semmi olyannal nem találkozhat, ami merőben új, hanem csak olyannal, ami az előzőekhez képest viszonylag új, s egy szükségszerűen következő lépték vagy fokozat. Az emberi lélekben a dolgok ismeretének ugyanígy kell kapcsolódnia egymáshoz, sőt, láncolatot kell alkotnia, hogy a gyermek, az ifjú és a férfi, stb. semmivel se úgy találkozzék, mint valami merőben újjal, hanem csak mint korábbi ismereteinek részletesebb kifejtésével. A kisgyermekkorban kell tehát mindennek elültetni a gyökerét, miközben a kisgyermek nem is tudnak róla és észre sem veszik, úgymint amikor elkezdik észrevenni, csak akkor jöjjenek rá, hogy már megvan bennük: (1) az élet, (2) az egészség, (3) a tettekrevalóság, (4) a cselekvőképesség, (5) az erkölcs, (6) az istenfélelem gyakorlati ismerete.

6. Mindig kapcsoljuk egybe a szemléltetést, a szóbeli magyarázatot és az alkalmazást. (Ezekről főntebb.)

7. A hármas lét örök párhuzamosságával tanítsunk, vagyis egyidejűleg foglalkoztatva az elmét, a nyelvet és a kezet. Lásd főntebb!

8. Mindent játékosan és vetélkedők formájában végezzünk, az életkor értelmi képességének megfelelően, a gyermekkor, a serdülőkor, az ifjúkor stb. iskolájában. És mint ahogy a nyelvkönyvet nyolc színpadi párbeszéd formájában szerkesztettük meg, ugyanígy valamennyi iskola és osztály számára minden más is megszerkeszthető színpadi jelenetként – az autopsia és autopraxia végett – sőt az egész pansophia is. Így megszervezhetők például: ábécés, olvasási, írási, festési, számtani, mértani, zenei, történelmi, metafizikai, fizikai, technikai, erkölcsi, vallási de különösen bibliatörténeti játékok, s itt jegyezzük meg, ez utóbbiba a történelmi korok egész sora, sőt, a világ története is beleszerkeszthető kilenc színpadi jelenetbe; úgy mint:

I. A világ kezdetétől Noéig (tragédia).

II. Noétól a fáraóig (úgyszintén).

III. Mózesről Dávidig.

IV. Salamontól a Babiloni Birodalom megdöntéséig (tragédia).

V. Zorobabeltől Krisztusig, belevéve a Perzsa és a Görög Birodalom bukását.

VI. Krisztustól az Antikrisztusig, a mi korunk után számított 600. évvel bezárólag.

VII. Innen az Antikrisztus bukásáig (tragédia).

VIII. Krisztus uralma, a paradicsomi boldogság.

IX. Góg és Magóg – a világ vége (tragédia).

9. Szervezzünk különféle testi és lélekfrissítő foglalkozásokat. Így: (1) az *egészség* végett: mozgást, futást, birkózást; (2) az *érzékszervek* fejlesztése végett: különféle újdonságok, festmények megtekintését; (3) a *szellem* fejlesztése végett: különböző vetélkedőket; (4) az *emlékezőtehetség* fejlesztése végett: ismétlési vetélkedőket; (5) az *ítélőképesség* fejlesztése végett: rejtvényeket és vitákat; (6) a *fürgeség és az ügyesség* fejlesztése végett: okosan kiosztott feladatokat; (7) az *ékesszólás* fejlesztése végett: rögtönzött beszélgetéseket, levélírói és szónoki gyakorlatokat. És így joggal mondhatjuk majd az ISKOLÁT JÁTEKNAK.

A versengésről. (Megjegyzés).

Hihetetlen, mily sokra képes az ember, ha egy másikkal a kiválóságával kel versenyre, ha egy olyan célra törekszik, amelyet világosan lát maga előtt, s végül ha úgy véli, hogy a jeles szorgalomtól végül semmi sem lesz megtagadva. Bennünk, halandókban ugyanis létezik egy halhatatlan isteni erő, amelynek semmi sem elérhetetlen, semmi sem megközelíthetetlen, és amely örömet leli abban, ha fáradalom és undor nélkül bejárhat mindent, csak ne hiányozzék az okos vezetés. És valóban: ha a dolgoknak egy igaz

alapját helyesen megértettük, végtelenül sokat megértünk, miként ha egyszer egy jó szerszámmal elkészítettünk, azzal rengeteg alkotás hozható létre; ha erős a lábunk, rengeteg utat megtehetünk vele; ép szemmel rengeteg megfigyelés végezhető; jól forgó nyelvvel rengeteg beszélgetés folytatható stb. Összegezve: a természet, (vagyis a természet atyja) annyira gondoskodott rólunk, hogy semmink sem hiányzik, ha nem hiányzik az akarás. Nem más a Múzsák segítségül hívása sem, (a költők magasztos szokása), mint működésbe hozni a bennünk rejlő isteni adományokat, felfrissíteni az emlékezetet, feltüzelní a szellemet.

10. A fegyelmezés szelíden, gyengéden történjék, erőszak alkalmazása nélkül. Ezzel kapcsolatos

30. A XXI. feladat: *Elérni, hogy a fegyelmezés a tanulókat a tanulástól ne riassza vissza.*

Ez háromféleképpen érhető el:

1. *Megelőzéssel, hogy ne legyen szükség fegyelmezésre és büntetésre.* Ezt úgy érhetjük el, ha éppen a fegyelem szép voltának hangsúlyozásával csábítunk a tanulásra, az érzékeket kellemesen tápláljuk a tudományok táplálékával, és nem terheljük meg túlzott feladatokkal őket.

2. *A helyes arány megtalálása által, hogy a fegyelmezés, ha sor kerül is rá, ne legyen túlon túl bántó.* Nyilván: óvatosan, okosan, mértéktartóan, nem dühöngve, hanem a büntetésben is kimutatva a szeretetet, és mindig mértéktartást mutatva. Mindig a legenyhébb fokozatokkal: a figyelmeztetéssel és fedéssel stb. kezdjük.

3. *Ne sújtsunk büntetéssel a tanulásképtelenség (ha nagyon buta), vagy a tanulni nem akarás miatt, (ha a tanulót elfogta a tanulási undor), hanem csak a dac miatt, ha a tanuló akkor sem cselekszik helyesen, ha már elmagyaráztuk neki.* Nem másért, csak azért, hogy legyen tisztában a makacsság rossz voltával, és a későbbiekben óvakodjék tőle.

Nem ok nélkül hívják az iskolát *játéknak (ludus)*, hanem azért, hogy hangsúlyozzák: ott mindent úgy kell intézni, mint a játékban: hogy jó kedvvel és kellemesen menjenek a dolgok. Hiszen játék közben ki szokott haragudni, dühöngeni, pofozkodni, korbácsolni? Sőt, ennek még az ipari iskolákban sincs helye – és a humán iskolákban vajon rosszabb lehet a helyzet? *Az iskolák megújítói a saját körükben éppúgy játsszanak tanítványaikkal, ahogy ISTEN bölcsessége játszik a földkerekségen teremtményeivel, elsősorban az emberek fiaival.* Látnivaló ugyanis, hogy mindaz, ami természetes

úton létesül, születik és alakul ki, önmagától, erőszak nélkül jön létre. Mindez, amit ISTEN az emberi nemmel tesz, meghívás, rábeszélés, csalogatás. Mi is tehát ugyanígy, ne csak hasznosságra, hanem gyönyörködtetésre is törekedjünk.

Amit a tanítás könnyed és kellemes voltáról mondtunk, az a következő megfontolásokra vezethető vissza:

A műveltségnek keserűek a gyökerei, de a gyümölcsei édesek – mondta a bölcs Szókratész, s nagyjából így is tapasztaljuk. De vizsgáljuk meg: nem tehetők-e édessé a gyökerei is?

Úgy tűnik, ez lehetséges: (1) ha a tanításból kiküszöböljük az undort, és a félelmet; (2) ha mindent csábítóvá és szinte önkéntessé teszünk; (3) és ezenkívül mindent vonzerővel töltünk meg.

Az *első*t úgy érhetjük el: (1) ha mindig kerüljük a rossz és a torz példákat, és mindig szép, jó, kellemes példákról gondoskodunk; (2) ha mindenről vonzóan tanítunk, úgy, hogy az szinte az érzékek számára is nyilvánvaló; (3) és szelídebben fegyelmezzünk annál, mint ahogy jóformán a mai napig gyakorlatban volt.

A *második*at úgy érhetjük el: (1) Ha kivárjuk a megfelelő időpontokat, amikor a vágyai által hajtott természet mocorgásával maga figyelmeztet rá, hogy: itt az idő, hajtanak a rügyek és a virágok. (A tanító csak a természet szolgája.) Távol legyen tehát a sietség és a hevesesség: az irányítói tevékenység várja be azt, akit irányít. Csikót nem szabad társzekér elé fogni, míg nem erős. (2) Lassan haladjunk előre, ne terheljük meg túlzottan a természetet, még ha szenvedélyesen ficáncol is. (Lassan járj!) (3) Inkább fogjuk vissza, hogy majd annál hevesebben törjön elő a vágy.

A *harmadik*at: a vonzerőről.

31. A XXII. feladat: *Elérni, hogy a tanuló érzékelése, értelme, keze gyorsan ragadjon meg mindent.*

Bőkezűen és nagyvonalúan tárjunk eléje mindent, amit csak akarunk, és gondoskodjunk arról, hogy amit eléje tárunk, ne homályos, tekervényes és agyafűrt, hanem világos és egyszerű legyen, s nyújtsunk alkalmas fogódzót neki ezek megértéséhez, így gyorsan felfog majd mindent.

32. A XXIII. feladat: *Mindent gyorsan tanulni.*

Ne vegyünk sorra mindent egyenként, hanem (1) először a lényeges dolgokat emeljük ki helyesen; (2) válasszuk külön a kevésbé fontosakat; (3) újra foglaljuk össze a többit, ha zavarosak. Ha folyamatosan így haladunk,

hihetetlen, mennyire sok mindent tudunk meghódíttatni érzékszerveikkel, értelmükkel, kezükkel. Legyen példa erre Nagy Sándor, aki oly fiatal korában oly nagy dolgokat művelt, mivel EGY PILLANATIG SEM KÉSLEKEDETT. Ha egy várost vagy egy népet legyőzött, nem ragadt le ott és nem csücsült egy helyben – nem úgy, mint Hannibál Campaniában –, hanem mindig valami többre törekedett. S nem is foglalt el minden várost és erődöt (ehhez nem is lett volna elég az életideje), hanem csak az elsőrendűen fontosakat, a többiek, a jelentősebbek legyőzése után, önként adták a kezére magukat. Csupán korai halála, mely győzelemsorozatát félbeszakította, akadályozta meg abban, hogy az egész föld felett diadalmenetet tartson. Hogy ezek a kis Nagy Sándorok így ne járjanak, mindenekelőtt azon legyünk, hogy életük szépen fejlődjék, de legalábbis megmaradjon. Hanem itt vannak azok a módszerbeli fortélyok, amelyek által minden könnyebbé válik, mivel minden láncszerűen kapcsolódik egymáshoz, nincs semmi akadály, minden úgy folyik, mint víz a folyóban; önmagától folyik. Sőt, a bölcsességre való törekvést még a halál sem szakíthatja meg, inkább előmozdítja: az öröklét örökkévaló teljességéhez juttatja hozzá a jelölteket. De ha ennek (a teljes bölcsességnak) a tanulmányozása földi életünk időtartamára korlátozódik, és valaki nehezebb felfogásának esetleg az ennyire világosan elrendezett dolgok is ellenállnak, tegyük ugyanazt, amit Nagy Sándor tett: a különösen fontosakra fordítsunk különösen sok energiát. Ily módon a többi vagy önként megadja magát, vagy legalábbis hallgatni kényszerül, és az uralom a mi kezünkben van.

A tudásnak pedig különösen azok az alapelemei fontosak, amelyeknek helyes megállapítása és megértése után a többi magától nyilvánvalóvá válik. A tanulóknak mindenekelőtt ezeket kell alaposan elméjükbe vésniük. Aki olyan kertre vágyik, amelyik bőven terem virágokat és gyümölcsöket, annak nem szükséges nagy fáradsággal máshonnan hozni bele fákat, bokrokat és fűvet, csupán a magokat kell el- szórnia, és a növények vesszejébe jó ol-tóvesszőt oltania, s egyedül a Nap és az ég jóvoltából sarjad, és évről évre bőségesebb termést hoz. Ha a tudás alapelemeit ugyanígy helyesen megalapoztuk, önmagától válik majd világossá végtelenül sok dolog.

Továbbá: akarjuk, hogy tanítványunk sok mindent tudjon és alaposan? Tanítsuk meg arra, hogy sok mindent ne tudjon, tudniillik a bohóságokat, amelyekkel a tömeg foglalja le magát.

33. A XXIV. feladat: *Elérni, hogy a tankönyvek a tanulók számára hasznosak legyenek.*

(1) A tanító, valahányszor új könyvet kezd tanítani, a sajtóhibák kiküszöbölésével kezdje, ha vannak ilyenek. Hibás példányból hibásan tanulnak. (2) Ne dobja oda csak úgy a tanulók elé, mint kutyának a csontot, hanem – mint ahogy a jó dajkák a még fogatlan csecsemőnek előre megrágott ételt adnak – mindig szálljon le a zsemeke kor szintjére. (3) Ez úgy valósítható meg: ha mindig úgy tanítunk, hogy (1) helyesen bemutatjuk nekik a példát; (2) rámutatunk az utánzás módjára; (3) és az utánzót irányítjuk, s ha téved, felhívjuk rá a figyelmét.

Ez folyamatos legyen, például:

1. A tudományok esetében: a dolgok megértését segítse az érzékelés, úgy, hogy a dolgot a látás, a hallás és az ízlelés elé tárjuk, elmagyarázva a dolog mikéntjét, és ellenőrizve, hogy jól megértették-e.

2. Hasonló a teendő a művészetek és a gyakorlati ismeretek esetében: úgy tanítsunk, hogy magunk is tegyük, amit tanítunk, és mi járunk elől, majd szólítsuk fel őket, hogy utánozzanak. Azt, aki jól utánaz, dicsérjük meg, aki hibázik, javítsuk ki, de harag nélkül.

3. A filológiai tárgyak esetében, amikor beszélni tanítunk, előbb magunk ejtsünk ki mindent, ők bennünket követve utánozzanak, amíg a dolgot nem tudják. És jól jegyezzük meg, semmivel se hagyjanak fel addig, amit csak kézbe vettek, amíg nem lesznek úrrá rajta.

4. Ugyancsak fő alapszabály, amit igen gondosan be kell tartani, a következő: mindenkit tökéletesen hozzá kell szoktatni a dolgok tagolt, pontos, világos (1) megértéséhez, (2) szóbeli kifejezéséhez, (3) tevékenységgel való utánzásához. Az egész élet tévedéseit ebben a három dologban szokás elkövetni, mert zavarosan fogjuk fel a dolgokat, hogy tudniillik mit minek tartunk, innen van a rengeteg zavar és tévedés az emberek gondolataiban, beszédében, cselekedeteiben és egész életében. Erre a rosszra másutt nem lehet gyógyírt keresni, csak az alapképzésben; és semmi más hathatósabbat nem találunk, mint a dolgoknak, a beszédnek és a gondolkodásnak eme tagolását és rendjét.

34. A XXV. feladat: *Mindent meghatározott rendben és fokozatosan tanítani.*

Ez akkor válik valóra, ha a sorrendben előbbit előbb, a későbbit később tanítjuk. Jól ismert Horatiusnak ez a sora: „*Osztatlan tetszést az arat, mi a*

hasznosat, édest jól elegyíti", de úgy helyes, ha a „hasznos” és az „édes” elé odatesszük a „tisztességes”-t, az „istenfélő”-t és a „szent”-et. Az előző kettőt ugyanis a tömeg magától, sőt egymással versengve hajszolja; ezekre tanítanunk semmi szükség, ezekre mindenkit eléggé hajtanak saját ösztönei. Főként a „tisztességest” kell a tanulóknak elméjébe vésni: hogy saját felséges voltára való tekintettel mindenki, aki embernek született, ne annyira az „édes”-sel vagy a „hasznos”-sal törődjék, hanem mindenek előtt a tisztességgel. Ez legyen mindig az alap és a cél, valamennyi törekvésünk lényegi alkotórésze, s ehhez a hasznost úgy vegyük hozzá, mint ami a tisztességest jobba teszi, s ezekhez a kellemest, (ha szert tehetünk rá), ami a tisztességest jobba és édesebbé is teszi. Horatiust tehát így kell helyesbítanunk: *Tisztesség: ez az első*, és csakis ennek utána állhat a *hasznos*, s ezt követően végül az *édes*, ám a világ az utolsóvá teszi azt, ami első.

Első helyen tehát az *istenfélelem* áll, a lelkek tápláléka, a másodikon a jó *erkölcsök*, az emberi együttélés szabályozói, s ezután az *irodalom*, az emberi szellem tápláléka.

A tanulóba mindenekelőtt istenfélelmet kell csöpgötetni, mivel ennek ígérte Isten mind az evilági, mind a túlvilági élet jutalmát. Az bölcs ugyanis, aki előre gondoskodik a végső dolgokról, és azokról is, amelyek oda vezetnek. Az evilági élet célja tehát az örök életre való felkészülés, s ha életükben ezzel nem foglalkoznak, életük elvész.

De mert az örök életbe a halálon át visz utunk, az embereket elő kell készíteni arra, hogy helyesen fogadják a halált. De mert a jó halálhoz csak jó életen át lehet eljutni, az élet kezdetétől fogva készülni kell a jó életre. De mert a jó élethez nem lehet eljutni, csak a jó megszokása által, az ifjúságot első éveitől fogva hozzá kell szoktatni ahhoz, hogy bármit tesz, jól tegye. De mert a jó cselekedetekhez való hozzászoktatás csak az állandó jó példák, a jó szabad akaratból történő folytonos választása és a rossz elutasítása révén valósítható meg; a választás pedig csak a megértés révén lehet helyes, a megértés viszont a tudás révén, melynek segítségével megszerzi a jó és a rossz megkülönböztetésének képességét, a dolgok eme szétválasztására tehát tanítani kell, méghozzá egészen a serdülőkor első éveitől kezdve, azután pedig az egész életen át. És ez az a SZÜKSÉGES EGY, és ama JOBBIK RÉSZ, amelytől nem lehet megfosztani azokat, akik ezt választják (Lukács 10, 42).

Az istenfélelem után a második hely a jó *erkölcsöké* legyen, amelyek az emberi együttélés szempontjából az egész életen át hasznosak. Erre vonat-

kozik a közmondás: *Aki előrehalad a tudományban, de hátramarad az erkölcsökben, többet marad hátra, mint halad előre.* Ezen a téren arra kell leginkább ügyelni, hogy zsenge korától kezdve ne a semmittevéshez, hanem a fáradalmakhoz és a serény munkához szokják hozzá mindenki. Az iskolák akkor válnak végül érdemessé arra, hogy az emberiség igazi műhelyeinek mondják őket, ha nem semmittevésre, hanem fáradalmakra szoktatják az ifjúságot; ha nem csupán a dolgok tétlen szemlélőivé teszik őket, vagy fecsegőkkel, akik bármilyen – jól meg sem értett – dologról elfecsegnek, vagy ugyanazt bizonyítani is, cáfolni is tudó agyafűrt vitatkozókka, hanem a dolgok tetterős végrehajtoivá és körültekintő intézőivé nevelik azáltal, hogy gyakorlással felkészítik őket a szakadatlan tevékenykedésre, és a rájuk bízott feladatok jó elvégzését célzó ügyességre. Minden nyilvános iskola legyen nyilvános *kísérletező műhely*, az élet szempontjából leghasznosabb dolgok gyakorlótere, hathatós gyógyszer a tömeg tunyasága ellen, melyet a legtöbb halandó az iskolákban szív magába, utána pedig egész életén át folytatja, úgy, ahogy Seneca fel. panaszolja: *„Az élet nagy része úgy telik el, hogy rosszul cselekszünk, a legnagyobb része úgy, hogy semmit sem teszünk, és az egésze úgy, hogy mást teszünk”.*

Végül: az *irodalmat*, amely kellemes és szórakoztató voltával alkalmas az emberi szellem táplálására és gyönyörködtetésére, miért tettük az utolsó helyre? A válasz: Nagyon szép dolog sokat, sőt – amennyire lehetséges – mindent tudni. ISTEN ezért ültette a Paradicsomba a jó és a rossz tudásának a fáját, mely szemre oly szép és ránézésre oly gyönyörködtető volt, hogy Évát, aki elővigyázatlanul közeledett hozzá, képes volt rászedni csáberejével. Üdvösebb lett volna azonban számára, ha az *Élet fájára* tekint, ennek gyümölcséből eszik és életben marad, ahelyett hogy ezt semmibe véve, arról a másik fáról szakít és meghal. *A szép dolgok ártalmasak, ha önmagukért kívánják őket. Az embereknek tehát kitartóbban kell kívánniuk az életet, mint a jó és a rossz tudásának a fáját, hacsak nem akarnak inkább állandóan bukdácsolni és tévelyegni; Salamonnal együtt engedelmes szívet kell kémiünk ISTENTŐL, mielőtt elkezdenénk vele együtt az emberi természet különbségeiről értekezni.* Maga az égi Salamon, Krisztus mutatott erre példát, amidőn emberré lett: előbb igyekezett ISTEN szemében előre haladni tudásban és bölcsességben, mint az emberekében; és előbb igyekezett ISTEN törvényének megismerésében előrehaladni és alávetni magát ISTENNEK (már tizenkettedik életévében), mint a természetet leigázni (harmincévesen). Amiként

a vak, akár világos van, akár nincs, sötétben ül, úgy az istentelent is, akár van benne tudás – az elme világossága – akár nincs, sötétség veszi körül, úgyhogy Istent, a legfőbb jót, és benne saját boldogságát nem látja, ezért nem is keresi, ezért nem is találja meg, hanem ötöle és az ő örök fényétől az örök sötétségbe taszítja le magát. A legjobb folyadék is megromlik, ha szennyes edénybe töltik, ugyanígy a legjobb tudomány is, ha torz és nem megigazult lélekben. *A bölcsesség elsajátítására irányuló egész törekvésünknek tehát azzal kell kezdődnie, hogy beléoltjuk az ISTENTŐL, az emberektől és önmagunktól való félelmet.*

ISTENTŐL: hogy féljenek tőle, amikor elképzelik, hogy ő képes a bűnös testét elpusztítani, és lelkét a pokol tüzére ítélni;

az *emberektől:* hogy szokjanak hozzá rettegni szüleik, előljáróik és más derék emberek haragjától;

önmaguktól: hogy saját gyengeségük tudatában, ha megszokták, hogy önmagukkal szemben ne csak bizalmatlanok legyenek mindig, hanem féljenek is önmaguktól, örvendezzenek annak, hogy ISTEN lelke irányítja őket, és szívesen kövessék derék intelmeit. Ha ezt elérték, nemcsak az válik majd érthetővé számunkra, hogy mit jelent, hanem az is, hogy mennyire igaz az, amit a Szentírás oly sokszor igyekszik elménkbe vésní: „A bölcsesség kezdete az Úr félelme”. De mert félelem csak kellően alázatos, a szemtelenségtől, hazugságtól, haragtól, megátalkodottságtól mentes lélekben létezhet, eléggé világos, hogy mennyire jelentős a bölcsességre vonatkozó tanulmányokat az erkölcsökkel és az istenfélelemmel kezdeni.

Továbbá, a pandidascalusnak figyelembe kell vennie az életkorokat, hogy tudniillik melyik életkorban mit kell tanulni és tudni. Az erre vonatkozó okosság alapja az, hogy ismerje a dolgok megismerésének fokozatait, amelyekből három van.

1. *Intuitív:* midőn a megismerendő dolog, miután közvetlen kapcsolatba került az érzékszervekkel, képi lenyomatot hagy az értelemben. Például: amikor a Jupiter bolygót látva, ezzel egyidejűleg valakitől megtanulom a nevét is. Itt három összetevő van: a leképzett, ennek a képe és a leképző.

2. *Összehasonlító:* midőn egy korábbi ismert dolgot összehasonlítottunk, ha újra elénk kerül, önmagával vagy más hasonlóval, és mérlegeljük, hogy ugyanaz-e, vagy más. Mint amikor egy új csillagot látva, mely hasonlít a Jupiter bolygóhoz, bizonytalanságban vagyok: vajon a Jupiter-e az, vagy hozzá hasonló, s ekkor a nagyság, a szín, a hely, az időpont (ahol a Jupiter-

nek akkor lennie kell) egybevetése alapján következtetek arra, hogy a Jupiter-e az, vagy nem. Itt hasonlóképpen: két leképzett, két kép, (a korábbi ismert és eme új), valamint a leképző képzeletnek együttéléséről van szó. Ez az eljárás a következtetés alapja, amikor kijelentem a hasonlókról, hogy hasonló, a különbözőkről, hogy különbözők, az ellentétekről, hogy ellentétesek: mert az a két dolog, amelyik egy harmadikkal megegyezik (ill. nem egyezik meg), megegyezik (ill. nem egyezik meg) egymással.

3. *Fogalmi*: midőn a dolgok tökéletesen ismert fogalma alapján egyszerre felismerjük mindazokat a dolgokat, amelyek többé vagy kevésbé részesednek az illető fogalomból, és megítéljük, mekkora a távolságuk a fogalmi tökéletességtől. (Itt is három összetevő van: 1. a fogalom, 2. ami a fogalom alapja, egy vagy több, 3. az értelem, amely összehasonlít és felismer.) Ez a legmagasabb rendű, a legmegvilágosítóbb megismerési mód, így hát mint legvégső a valóban pansophicus.

Megjegyzés. Ezeket a megismerési módokat nevezhetjük: *egyedi megismerésnek*: minthogy csupán egy dolog megismeréséhez jutunk el; *kettős megismerésnek*: minthogy két összehasonlított dolog megismeréséhez vezet; *csoportos megismerésnek*: minthogy minden olyan dologról ismeretet ad, amelyik bármilyen módon részesedik a fogalomból.

Az első fok tehát az első korosztályhoz: a kisgyermek- és a gyermekkorhoz illő, a második a serdülő- és az ifjúkorhoz, a harmadik az ifjú- a férfi- és végül az öregkorhoz, mely a dolgokról tökéletes ítéletet formál, akár közvetlenül mondja ki, akár példázat vagy előadás formájában.

Mit tegyünk, ha akad olyan, aki teljesen ellenáll a világosságnak, makkacs, ellenszegülő, a jó tanácsoknak és intelmeket még meg sem akarja hallgatni?

A válasz. Mondják, vannak olyan vad és kezelhetetlen lovak, amelyek bár engedik, hogy az ember befogja és vezesse őket, vagy akár a hátukra is üljön, de nem tűrik, hogy bármelyik istállóba bevezessék őket. Fortélyt alkalmazva ennek ellenére is bevezetik oly módon, hogy előbb valami kendővel bekötik a szemüket, s ezt követően, miután nem tudják, hová viszik őket, követik vezetőjüket. Ha ez igaz, és ha valóban akadnak az emberek között is olyanok, akik ellenszegülnek és vadak ahhoz, hogy a nemesebb tudományokhoz tuszkolják őket, miért ne volna megfelelő ezt a módszert utánozni? Csakhogy ennek kapcsán fölmerül három kérdés:

I. *A kezelhetetlen ember, aki képtelen a tudományok befogadására, hogyan fogható meg.*

II. *S hogyan kössük be a szemét, hogy ne álljon ellent?*

III. *Ezt követően hogyan vezessük oda, ahová vezetni akarjuk?*

Az elsöre a válasz: *Az embert más lasszóval nem lehet befogni, csak a saját szívével*, vagyis a jó utáni vággyal, amely mindenkivel vele született; Pál példájára (ApCsel. 17, 23) megígérve neki ennek a jónak biztos megszerzését, birtoklását és élvezését, az esetben, ha hajlandó követni azt.

A másodikat úgy érhetjük el, ha *megszüntetjük benne mindennemű tekintély tiszteletét*, vagyis a példákra való pislogást, hogy mások mit mondanak, mit nem mondanak; mit tesznek, vagy mit nem tesznek; mit remélnek vagy nem remélnek, és meggyőzzük, hogy kinek-kinek önmagát kell önmaga vezéréül választania, a saját vele született fogalmainak, indulatainak, képességeinek saját világosságát. Ekkor ugyanis könnyebben fog szakítani más vezetőkkel, többé nem fog félni attól, hogy elveszíti önmagát, miután minden megítélése a saját hatalma alá került. Ha ezt elértük, további vezetése már könnyebben fog menni, ha mindig fokozatosan, lassan, szelíden vezetjük, nehogy valami árkot felfedezve megriadjon, következként megtorpanjon vagy visszahőköljön. Ezt úgy érhetjük el, ha nem beszélünk vele soha másként, mint a mindenkivel vele született, közös világosságnak megfelelően, hogy ő maga, midőn látja, hogy nem más, mint a saját maga tanácsadásával és vezetésével halad előre mindenütt, haladjon tovább anélkül, hogy hátat fordítana azon az úton, amelyet saját szeme mutat nekik, és az tanúsítja, hogy az út biztonságos, míg el nem vezetjük a már valóban megpillantott, valóban megízlelt *legfőbb* jó jászolához (vagyis a teljes bölcsesség gyakorlásához). Ott már, mint a világosság és az öröm országában, elbocsáthatjuk. *Sőt, mi is így próbáltunk előrehaladni a pansophicusokról írt fejezetben*, (és másutt is); hogy helyesen-e, azt megítélik majd a bölcsek, bizonyítja majd maga a valóság, és az okos pandidasculusok utánozni fogják.

Amit ennek a könyvnek három fejezetében, (az egyetemes iskolákról, könyvekről, tanárokról) előadtam, azok lesznek alapszabályai a későbbi, következő fejezeteknek is: annak tudniillik, hogy az egyes korosztályok számára hogyan kell megszervezni az ISKOLÁKAT, megírni a KÖNYVEKET, képezni a TANÍTÓKAT, hogy minden pampaedicussá váljék, vagyis ami minden ember minden módon való kiművelését eredményezi.

De Lerum Humanarum
EMENDATIONE
Consultationis Catholicae
Pars IV^a

PAMPAEDIA

In qua

De Ingeniorum Cultura Universalis,
totiusque Vitae negotiis ita in san-
ctis redigendis ut Mens cuiusque
Hominis (per omnes aetates sua-
rum occupata) hortus deli-
ciarum fieri queat, con-
sultatur.

Leis tanta haud infelicitate creatae
Specimina exhibentur.

[art. 4. n. 16]

Sic ut Aquilo et veni Auster perfla hortum meum,
ut fluant Aromata illius.

COMENIUS

A könyvekről, az értelmi képzés eme főeszközeiről

*(A pataki iskola nagyobbik tantermében a reformmunkára való
készület közben 1650. november 28-án tartott beszéd)¹*

Latin eredetiből fordította:
Dezső Lajos²

Mélyen tisztelt hallgatók!

Ismeretes előttetek, hogy avégből hívtam hozzátok, miszerint nemes célú foglalatosságaitokban – amennyire Isten engedi – tanácsaimmal segítségetekre legyek. Íme tehát segélyül jövök! Íme ma kezdem meg! Hallgassátok intő szavaimat figyelemmel, szélnek ne bocsássátok, mert nektek óhajtok beszélni, nem a falaknak, mivel javatokra szolgálандó dolgokat akarok megbeszélni. A veletek töltött egy hónap alatt minden foglalatosságaitokban s azok sorjában körütekintvén, a haladás lassú voltának három valódi okát fedeztem föl. Először, hogy alkalmas könyvekkel – a tudományok ez emeltyűivel – nem vagytok eléggé ellátva. Aztán, hogy ha részben megvannak is a nevelés eme tárházai, nem sokat használnak; mert az iskola könyvtárában úgy el vannak rejtve, hogy csak kevesen férhetnek hozzá, s van ugyan tudomásuk ama kincsekről, de azokban nem részesülnek. Végül,

¹ A XVII. század nagy pedagógusának, Comenius Amosnak egyik szép iskolai beszédét közöltük már folyóiratunkban (1881. I-II. f.) Dezső Lajos sárospataki tanítóképző intézeti igazgató úr szívességéből; a most közöltet annyival inkább ajánljuk olvasóink figyelmébe, mivel nemcsak történeti érdekekkel bír, hanem mindaz, amit a könyvek használatáról mond, aranyigazság ma is épp úgy, mint kétszáz évvel ezelőtt. E beszéd is most lát először napvilágot magyar nyelven. Szerk. [Az első megjelenés eredeti jegyzete.]

² Megjelent Sárospatakon 1896-ban. A fordítás szövegét helyesírásunk mai szabályai szerint közöljük.

mivel úgy látom, hogy hiányzik a mód, mely szerint a tanítók és tanulók a fáradság alól magokat fölmentsék, s a terhek és munkák nagyobb részét a könyvekre, e néma mesterekre bízván, az igazi tudományos műveltség kincseivel meggazdagodni tudjanak. Mivel e hiányokat tapasztaltam, de helyes intézkedés által helyrepothathatóknak tartom; nem szabad hallgatnom. Egyébiránt ne gondoljátok, hogy e szemrehányás csak titeket illet: jelenleg általános az iskolák azon betegsége, mely szerint elvont, üres beszéddel foglalják el az elméket; a jó auktorokat vagy teljesen kizárják, vagy csak egyiket-másikat veszik föl, s mind a szerző, mint az elmék gyötrelmére szolgáló módon tárgyalják. Gyógyszerről kell hát gondoskodni. Midőn erről beszélek, kérem egy fél órára figyelmeteket, míg kimutatom, hogy:

I. A tanulónak a könyveket az aranynál, gyöngynél többre kell becsülni.

II: Éjjel-nappal forgatni.

III. Azokból a tudomány ékesebb virágait összegyűjteni és saját tudományosságának kaptárába hordani.

IV. A bölcsesség ezen mindenünnen összegyűjtött kincseinek nagy hasznát nem szabad félreismerni.

Ha ezeket előttetek megmutattam, tanácsolni fogom az auktorok olvasásának Isten nevében azonnal való megkezdését. A hosszadalmasságtól ne féljete; nem szándékom mindent elmondani, mi a dologról mondható; most előljárójában a könyvek szeretetét törekszem bennetek felgerjeszteni; a részletezést magára a gyakorlatra tartom föl.

I. Mondám, hogy a bölcsességre igyekezőnek a könyveket arany és ezüsthöz jobban kell szeretni; mert a könyvek vihetik őt vágyai tárgyához, nem pedig arany és ezüst; mit kívánjon tehát inkább? Az éhező bizonyára inkább óhajt kenyeret, mint aranyat; a vak inkább szemorvosságot, mint ezüstöt; a halálos beteg inkább gyógy-, mint fűszert. Hiába van a szántóföld, ha nincs mag; hiába vannak méhek, ha nincsenek kertek vagy rétek, hol mézet gyűjtsenek; hiába vannak a hangyák, ha nincsenek mezők, hol eledelüket keressék. Hiába vannak a szemek, ha nincsen látnivaló, az orr, ha nincs szagolni való, a fülek, ha nincsenek hangok. Hiábavaló tehát a lelki tehetség is, ha nincs szellemi táplálék, melyet a jó szabályokban, példákban, erkölcsben, törvényekben és vallásban bővelkedő könyvek szolgáltatnak; melyek hű barátokhoz hasonlóan szívesen társalognak velünk: s őszintén, nyíltan, tettetés nélkül beszélnek nekünk bármely dolgokról, tanítanak, oktatnak bennünket, intenek, vigasztalnak s a szem elől távol eső dolgokat is mint jelenlevőket állítják elébünk. Oh, csodás hatalmú és méltóságú isteni könyvek! Ha köny-

vek nem lennének, tudatlanok s tanulatlanok volnánk mindnyájan; nem volna emlékünkhöz a múlt dolgokról, semmi ismeretünk az isteni vagy emberi dolgokról nem volna. Vagy ha volna is, a változékonyság szó hagyományok által ezerszer átalakított mese lenne. A könyv az emberi elmének engedett isteni ajándék, melynél az emlékezet és értelem életére fontosabb adomány nem lehet. A könyveket nem szeretni annyi, mint nem szeretni a bölcsességet s a bölcsességet nem szeretni annyi, mint elbutulni; ez pedig gyalázása a teremtetlennek, ki azt akarja, hogy az ő képére hasonlítsunk. Vigyázzunk tehát. És mivelhogy a könyvek segítségével sokan lesznek tudósokká az iskolán kívül is; könyvek nélkül pedig senki sem lesz tudós még az iskolában sem: ha az iskolákat szeretjük, szeressük a könyveket, az iskolák lelkét is; mivelhogy akik a könyvek által nem lelkesíttetnek, azok holttestek.

II. Szóltam a könyvek becséről. De nem elég a könyveket az aranynál többre becsülni s kincsek gyanánt őrizni. (Mert mi haszna van az elrejtett kincsnek?) Olvasni is kell a könyveket, hogy a bölcsességnek ott elrejtett kincsei világosságra jussanak s használatba jöjjenek. Ha valaki jobban a dolog mélyére pillantván az emberek által írott könyvek helyett lelkünket s a mindenhatónak a világon kiterjesztett műveit, Isten írott ígését akarja a bölcsesség aranybányájául állítani, megengedem; csakhogy viszont ő is engedje meg, hogy az emberi szorgalommal bölcsen szerkesztett könyveket oly aranyhoz hasonlítsam, mely a bányából már kiásatott s tűzben és vízben vegyi műtéttel megtisztított, talán a nyilvános használatra fémjellel ellátott s már határozott értékét nyert, s így szemmel látható szolgálatot tesz. Miként a ládába helyezett arany bizonyosabbnak tekinthető, mint amely még a földalatti bányákban van elrejtve: így a könyvek rejtekeiben elrejtett bölcsesség is előbb felkutatható, mint a mely csírájában van. Azonkívül, miután sem nem volt, sem most nincs, sem ezután nem lesz oly szerencsés elme, mely mindent magából hozzon létre, miként a pók a pókhálósálakat; miért ne kölcsönöznénk másoktól, miért ne használnók fel dolgainkban a mások fáradságát is? Nyilván méhekhez hasonlóak vagyunk, melyek nem magukból szívják, hanem a kertek, rétek s erdőkben repülve gyűjtik a virágport, s végre azokból készítik a mézet. A legtudósabb férfiak sem cselekedtek másképp. Cato, a rómaiak legbölcsebbike, Tullius által „könyvekben telhetetlennek” neveztetett; mivel semmi sem kerülhetett kezéhez, mit azonnal kimerítően el ne olvasott volna. Pliniusról, ki minden tudásra érdemes dolgot ismert, írják, hogy nem látott könyvet anélkül, hogy el ne olvasta

volna. Jeromos atyáról sokan bizonyítják, hogy szüntelen olvasgatott. Maga mondja, hogy többek közt egy szerzőtől, Origenestől hatszáz könyvet olvasott.

S mely könyveket alkalmas olvasni? Valamennyit. Ugyanis, Plinius tanúsága szerint: nincs oly rossz könyv, mely valami jót ne tartalmazzon. Ha nem lehet is minden könyvet olvasni (kivált a könyvek mostani özönében), mégis sokat lehet. Ha ez nem lehetséges, inkább a jobbakat, mint valamennyit; ha csak keveset lehet: akkor a legjobbakat kell olvasni. De micsoda választás szerint? Megmondom; ne vessétek meg tanácsomat. *Először* is javasolom, hogy inkább reál, mint nyelvészeti tartalmúakat olvassatok, ti. olyanokat, melyek az életre hasznos dolgokat tárgyalnak, nem pedig amelyek cifra irállyal kérkednek. Tehát pusztán az irány kedvéért alig valamit szükség olvasni, vagy csak egyik-másikat. Ha ti. egy bölcs író szép dolgokat szépen beszél el, egy munkával mindkettőt tanuljuk: miként a diót héjával, a bort tömlővel, kardot hüvelyével hordjuk. Mert miért különítsük el az együtlevőket? *Másodszor* inkább az anyagi, mint az alaki képzésre vonatkozó könyveket kell olvasni, azaz inkább azokat, melyek példákat s a dolgok gyakorlatát tanítják, mint amelyek a szabályok felett elmélkedni tanítanak. E tekintetben sok hibát követnek el az iskolák, elvont nyelvtani, gondolkodástani és szónoklati szabályokkal kínozzván az elméket ahelyett, hogy helyes módszerrel a dolgok ismeretére vezetnék. Mert minek a kovácsnak a kalapács, ha nincs vasa. Minek a szabónak ezer tű, gyűszű, ollók, rőfök, ha nincs posztója, amiből ruhát csináljon. Pedig többnyire ilyenek lesznek a csupa szabályokkal megtömött növendékek: Ha dologra kerül a sor, némán állnak, akadoznak vagy értelem nélkül hadarnak, sivarak, szárazok, a dolgok igazi megértésében és gyakorlatában idegenek, szóval hitványak, hiábaválók. Az iskolák e megrögzött hibáját javítani kell, hogy a sok rendszeres szabály helyébe a szerzők műveinek olvasása lépjen. – *Vége* ügyelni kell arra, hogy a régi és új, egyetemes és szakkönyvek ne választassanak el. Ha néhány korunkbeli könyvet olvastál, olvasd a régieket is; azt mondja Salvator, hogy a régi bor jobb. Olvastál régieket? Ne vedd meg az újabbakat se, mert a régiek előtt ismeretlen megfigyeléseket tartalmaznak. Olvastál valami általánost, keresd azon dolgok részletes tárgyalását is. Láttad a dolgok részeit? Lásd, hogy miként jönnek összhangzásba. Szóval: a régiek tudománya a régiség miatt, az újabbaké a fokozódott világosság miatt becsülendő. Speciális könyveket azért kell olvasni, hogy terjedelmes és közvetlen

szemléleten alapuló ismeretet nyújtanak; általános jellegűeket pedig azért, mert az értelmet általánosításokra vezetik, annak egységet s erőt kölcsönöznek.

III. Egyébiránt nem elég a könyveket olvasni, hanem *figyelmesen* kell olvasni, a nevezetesebbek *föl- és kijegyzése* végett. A följegyzés a könyvben történhetik, ha az a magadé; kijegyezni vagy kiírni pedig úgy a magad, mint a más könyvből szükséges. A leghasznosabb dolgokat kiválasztani oly szükséges dolog, hogy senki se olvas haszonnal könyveket, ki nem jegyezget (mert hisz nem a könyvek tesznek tanulttá, hanem a tanulmány). Az olvasásnak egyedüli maradandó gyümölcse, hogy aki valamit olvasott, magáévá tegye kiszemelés által. Mert egyedül ez az, ami az olvasó figyelmét élesíti, azt lekötve tartja, a megfigyelteteket az emlékezetbe bevési, s az elmét mindig nagyobb világosságba helyezi. Ki semmit nem akar kiszemelni, az mindent elhanyagol, s ki a pusztá emlékezetre bíz, az a levegőbe ír, mivel emlékezetünk feledékeny, sokat fölvesz, mit ismét elfeled; elbocsátja, ami írás által meg nem szilárdított. Segíteni kell tehát a hasznos dolgok felfogásában, amiként lehet; nem lehet pedig jobban, mint hogy minden emlékezetre méltót kiírunk s jegyzőkönyvünkbe iktatunk; mivel innen kevés fáradtsággal bármi használatra elővehetők. Ez azon út, melyen sok bámulatra méltó tudományú férfiú oda emelkedett, hogy álmélkodnak azok, kik nem tudják, minő úton kell odajutni. Pliniusról írva van: „Nem látott könyvet, melyet el nem olvasott volna; semmi ismeretre méltót nem olvasott, mit ki nem írt, és semmit sem írt ki, mit ismét (saját könyveiben) fel nem használt volna”. Gellius pedig önmagáról így szól: „Bármi könyvet vettem kezembe, görögöt vagy latint, különbség nélkül kijegyezgettem”. Lipsius pedig: „Nem gyűjtök (colligo), hanem kiszemelek (seligo)”, arra célozva, hogy nem terv nélkül jegyezget, hanem értelemmel, bár nem tagadja, hogy kiír. Innen. hogy valaki azt mondá róla, Lipsius saját gondolatait mondja el, de jó részben nem saját szavaival.

Kérdezed, hogy mit kell kiválasztani, kiszemelni? Felelet: előlött nem kell sokat gondolkodni. Írd ki, mi előtted új, eddig még ismeretlen, s azt véled, hogy neked valamikor hasznodra lesz; akár szó, akár kifejezés mód, akár jeles mondat, esemény és bármi, amit gyöngyhöz hasonlóan fényleni látsz. Némelyek a saját tanulmányaikra vonatkozókat tekintik, s csak azokat írják ki, s a többit elhanyagolják, s a legszebb könyvet is – melyről azt hiszik, hogy nem az ő malmukra hajtja a vizet – érintetlenül teszik le. Én pedig azt

tanácsolom, hogy minden könyvből, melyet valaki kezébe vesz, minden emlékeztetre méltót kiszemeljen s összegyűjtsön, mivelhogy általános műveltséget ajánlok.

Mi módon kell a kiszemelést eszközölni? – kérdi valaki. Különféleképpen tanácsolják a szemelvények könyvét berendezni; miután mindegyiket megbírálni hosszas lenne, csak azt adom elő, hogy gyakorlat folytán mi látszott előttem helyesnek. Legegyszerűbb mód naplót használni; nevezetesen oly könyvet, melybe folyvást írsz, bármi jelest olvasol, vagy hallasz, vagy látsz napközben, vagy ha valami szép jut magadnak eszedbe. Így naplódát átnézvén, látni fogod, hogy naponként mennyit haladsz, s gyönyörködsz benne. De vedd eszedbe, hogy e naplót abc-s mutatóval kell ellátnod, mely megmutatja, ha keresed, hogy hol van feljegyezve, amire szükséged van, s a gyors feltalálásra segít. Mivel ugyanis e tárház lassankint egész rakásra növekszik, lehetetlen lesz visszaemlékezni, hogy mi hová jegyeztetett fel, ha csak mutatótáblát nem csatolsz e terjedelmes munkához. Ha azonban a mutatótáblát nélkülözni s mindamellett is munkáid szerit-számát tudni akarsz, készíts jegyzéktárt (Pandectas seu Digesta), melybe valamely biztos, változatlan s előtted ismeretes rendben minden dolgok címei felírva legyenek, s melyek alá mind a szavakat, szólásmódokat és jeles mondásokat, mind a napi történeteket följegyezheted. (Ilyen könyv a „Janua linguarum novissima” [a nyelvek legújabb ajtaja] egész enciklopédiaszerű, vagy ilyen lesz Isten segítségével legközelebb. Ha ehhez elegendő papírt varrsz, bármit beleírhat. Erről azonban bővebben tanácskozhatunk, ha a részletekhez érünk.)

IV. Azon haszonra térek, melyet a klasszikus írók műveinek olvasásában s kiszemelésében töltött néhány évi kitartó munka hoz magával. *Első* lesz az értelemnek a dolgok ismeretében való világossága, mely készen vár, bárhova fordulsz, s nem akkor kell keresgélned vagy hozzáfognod, midőn valamit kigondolni, beszélni vagy cselekedni kell; ez igen nagy dolog. *Aztán* lesz törvényesen szerzett szellemi tulajdonod; senki se vádolhat azzal, hogy jogtalan címen bírod a tudomány kincseit. *Harmadszor* kincseiddel bizton rendelkezelsz; hasznosabbak azok neked, mint száz idegen gyűjtemény. Mert amit nem magunk csináltunk, az nem is a mienk. Azután azon idegen gyűjteményekben ritkán fogod azt találni, amit leginkább keresel, de amit te belátással gyűjtöttél magadnak, az rendelkezésedre áll. Aztán azokban igen sok olyan van, minek sohasem veszed hasznát, melyeket át kell futnod, valahányszor valami szükségést keresel, s hasztalan munkát végzel, s talán

végre is üres kézzel jössz el; ez a saját szemelvényeddel sohase történik rajtad. Ezenfelül (azon idegen gyűjteményekben) az idegen bizonyítékok csonkított vagy megváltoztatott szavakkal idéztetnek, nem igen szabad bennük bízni. De amit te magad jegyeztél, tudod, hogy saját szemeiddel olvasd, és nem bizalmatlankodhatsz. *Negyedik* haszna lesz, hogy szemelvényed gazdagon összehordott kincseivel hihetetlen dolgot művelhatsz, t. i. vagy 600 író (ahányat olvastál s kiböngésztél) egy nap alatt átlapozhatsz, és kétes esetekben tőlük tanácsot kérhetsz; hogy hátrányodra szolgáló ismerethiányban nem szenvedsz, hogy élő s járó könyvtárnak nevezethetsz s mindentudónak látszol s a járatlanok előtt orákulum gyanánt tartatol. Ne csak látszassál, de valóban is az légy. Ugyanis: 1. A szemelvények gyűjteményével el látva bármily tárgy adatik fel, megmondhatod, hogy kik írtak arról. 2. Ha tőled kívánnak értekezést azon tárgyról, sohasem fog hiányozni az anyag, akár írni kell, akár rövid gondolkozási idő után szóbelileg előadni. 3. Éles ítélőképességet szerzel magadnak afelől, hogy a szerzők véleményei között melyek látszanak másoknál igazabbaknak vagy valószínűbbeknek. 4. Ily módon sok olyannak használhatsz, ki kétségei között felvilágosíttatni kíván. 5. Biztos szered lesz arra nézve, hogy az emlékezet cserben ne hagyjon. 6. Amennyiszer szükséges, értekezhatsz bármely tárgyról akár egész nap; mire az, ki ily kincssel ellátva nincs, nem képes. 7. Végül tudományos műveltséged valóságos gyöngynek fog látszani, ha elmés mondatokban is tudsz beszélni. Hogy valóban ilyen legyen, sokat segít, ha a szemelgetés közben megfontolod: mire, mikor, hol s mi módon akarod azt felhasználni, s ha bármi alkalmasnak ajánlkozik, jegyezd be e célra készített s koronként átnézendő könyvecskédbé. (Ezekről is részletesebben szólok később, midőn a Gellius-féle kollégiumokat megkezdhettük.)

Lássátok kedveseim! Mily szívesen tanítlak titeket; mily őszintén fedezem fel előttetek a magasabb tudományos műveltséghez vezető út titkait. Az irántatok való szeretet indít arra, hogy e titkot napfényre hozzam; rajtatok a sor, hogy ugyanazon indulattal válaszoljatok, mely titeket a javatokra ajánlott dolog utáni vágyra indítson! Mi szép minden tudhatót úgy tudni, hogy sehol se légy idegen. Mi díszes, ha mindenről, mit előadni kell, néhány bölcs mondatot tudtok mondani. Ha erre titeket meg nem nyertelek, hiába leszek itt. Most pedig nem tehetek hasznosabbat, mint hogy nektek a jobb szerzők műveinek olvasását ajánlom. Íme fölfedeztem előttetek, hogy a bölcsességnek kincsei a könyvtárakban vannak elrejtve. Nemde meg fogjátok

hallani Krisztus tanácsát, melyet az idegen földben kincset talált emberről szóló hasonlatában adott. Ki is titkos örömmel ment el, s eladta minden vagyonát, s megvette a szántóföldet (Máté XIII. 24.). Menjete ti is kedve-seim! Adjátok el, amivel bírtok, s vegyetek magatoknak földet, melyben a bölcsesség kincsei vannak elrejtve; vegyetek jó könyveket, s lássátok el magatokat kincsekkel, melyekkel másokat is, különösen a hazát, egyházat gazdagíthassátok.

Célravezetők-e az eszközök? Minden bizonnyal. Figyeljete! Bármely nemzetnek díszére szolgál, ha vannak bölcs férfiai, kik nyilvános iratokról is híresek. Ilyenekkel annyi idegen nép szépen ragyog. Mi pedig? S miért van ez így? Azért, mert ama nagyobb világosság csak úgy gyűjthető meg, ha a fénysugarak mindenfelől összegyűjtetnek, mint már kifejtettem. Vajon örökre elhanyagoljuk, ami nálunk eddig el volt hanyagolva? Bizonyára az én s ti nemzeteteknek is az volt eddig a baja, hogy a pataknál időzött, a forrásig nem haladt; a bölcsesség cseppjénél megpihent, a folyókat, tavakat, tengereket, magát az óceánt elhanyagolta. Ugyanis idegen könyvekkel, szemelvényekkel, gyűjteményekkel, postillákkal, magyarázatokkal, szótárackakkal, nyelvtanocskákkal elégedtünk meg: ez volt nálunk a tudományos képzés rövid módja. Szerencsétlen rövidlet! Veszedelmes idővesztegetés! Mi által tűnnek ki fölöttünk az olaszok, spanyolok, franciák, angolok, belgák tudományos képzettség tekintetében? Mi más által, mint épp azáltal, amit mondtam: azok nem könyvecskéket, hanem könyveket, sőt könyvtárakat olvasnak; nem egy század íróit vizsgálják át, hanem minden régiséget kikutatnak, s bármi új merül fel valahol, megfigyelik, és pedig nemcsak egy nyelven, hanem mindazokon, melyekhez hozzáférnek, s ahonnan valami szellemeset remélnek. Hát mi, gyöngye lelkűek? Nincs-e meg öt érzékünk vagy képzelőnk felfogó ereje, vagy a dolgok tárháza, az emlékezet? Egyik sem hiányzik. Azokkal egyenlő emberek vagyunk, a természet minden ajándékát velük egyenlőképp bírjuk. Hát mi által különbözünk? Egyedül a serénység által, mely azoknál erős, nálunk pedig kialudt. A szorgalom is elhagyott bennünket, s meghódított a tunyaság. Kergessétek el e rossz vendéget, magyarok! Űzzétek el a kishitűséget! Legyetek merészek abban, amiben másokat bátraknak láttok. Isten nektek is megadja, mit másoktól meg nem tagad, csak lépjete ugyanazon útra. Ezt annál nagyobb bizalommal várjátok, minél világosabban kezdte magát kinyilatkoztatni Isten jósága e részben őseitek iránt. Igen szép, amit másfél századdal ezelőtt Thurzó János

püspökhöz írt a nagy Erasmus e szavakkal: „*Nem újság, hogy a magyarok között igen jeles elmék vannak; valaha Janus Pannonius oly nagy dicséretet érdemelt költeményeivel, hogy Itália önként nyújtá a babért, Pisóra is, – kinek emlékét felhozod előttem – oly kellemes a visszaemlékezés, miként hajdan Rómában kellemes volt a naponként vele való társalgás. Ugyan mi van nála tudósabb vagy jelesebb. Én inkább gratulálok felséges királytoknak ezen tanítójához, mint a koronájához.*” Így Erasmus, kinek ítéletét (melyben a magyar birodalomnál többre becsül egy elmés magyart) ne eresszék el, hanem szólnak, sőt indítson az benneteket vetélkedésre, mivelhogy nektek is megvan azon földetek, azon egetek, azon Istenetek. Világosan látom, hogy bizony tehetős elméket fogantatott eddig is nemzetetek. De mivelhogy az a természeti fogantatás nem ápolgatott, nem nyeri a kellő alakulást, vagy rosszul nyeri, vagy bizonyára gyöngén; innen van, hogy több idéetlen elmeszületett jó létre, mint örömet hozó. Én örömet teljesítem az elmék vajúadásánál Isten munkája mellett a segítséget, mivelhogy nagy reményem kezd lenni felőletek s a ti tehetségeitek felől; csak meg ne vessétek, baráti kezemet el ne utasítsátok. Távol legyen tőlem, hogy amit tudok, csak magamért s nem az egyház közös hasznáért tudjam; távol legyen tőletek is, hogy leírván az előmenetelre való alkalmat, azzal lomhaság miatt élni ne akarjatok. Felfedeztem ma előttetek az utat, melyen haladva bárki közületek nagy tudományosságra juthat; nem léptek reá? Óh, ha Isten visszaadná elmúlt éveimet! Óh! Ha valaki 40 vagy 30, vagy csak 20 évvel ezelőtt is megtanított volna e mesterségre! Mit remélhettem volna magam felől mostani koromra! De nem volt kinek tanítani. Nektek íme van. Isten másoktól elszólított, s távolról küldött engem hozzátok, hogy megmutassam az utat, ha úgy tetszik, vezérek legyek. Valósággal elmondhatom magamról, mit Seneca mondott magáról: a helyes utat, melyet későn, a tévelygésben kifáradva ismertem föl, másnak megmutatom. Ti hát, kiknek az utat nem későn, hanem elég korán mutattam meg, elmulasztjátok-e rálépni? Nem siettek-e mátol fogva az egész életen át bármily jó könyvet egyiket a másik után átlapozni?! Úgy legyen, kedveseim, a bölcsesség szeretetére kérek, úgy legyen! Amennyi időt eddig ama könyvecskékre fordítottatok, amennyi munkát haszontalan mellékes foglalkozással a lelki erő haszontalan szétforgácsolásával elfecséreltetek: idelfordítsátok szorgalmasan, hogy ne csak a könyvekben, hanem az időben is betölthetetlenek legyetek. Az idővel való fösvénykedés tisztességes, mondja Seneca. Órizkedjétek, kedveseim, hogy az ne történjék vele-

tek, ami a legtöbb emberrel, hogy az egész életen át nem kezdi meg a bölccsé levést, vagy mint a kevesekkel – s azok között velem is történik – hogy akkor kezdünk végre élni, midőn már meg kell halnunk. Korábban kezdj ifjú ember, ki e tanácsokat hallod! Kezdj serénykedni, hogy majd egykor a kellemes gyümölcsöket élvezhesd. Ha életidődöt elveszítetted, magadat veszítetted el, s ha magadat elveszítetted, ki ad vissza önmagadnak?

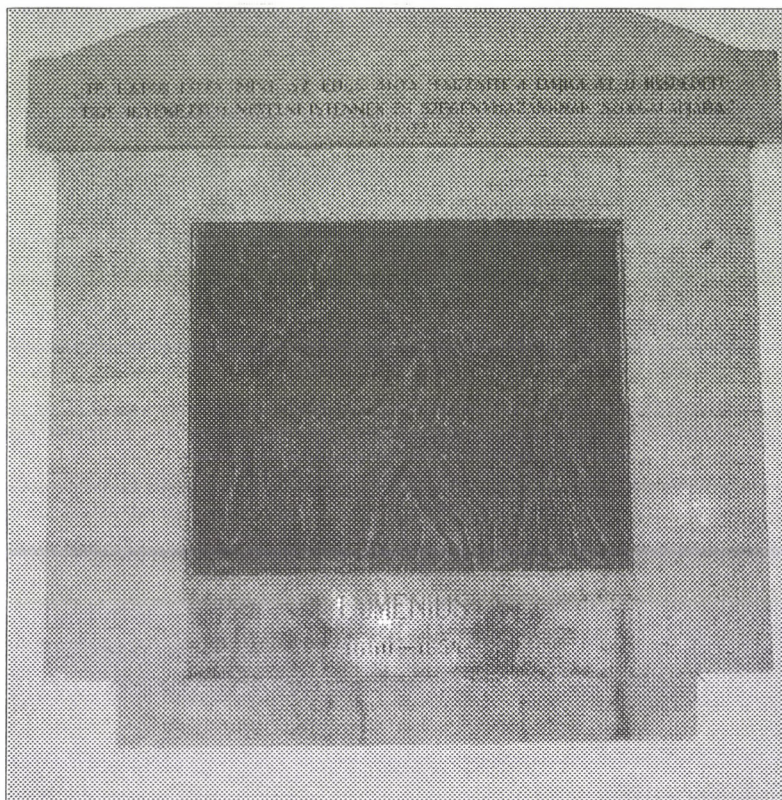
Úgy látszik azonban, hogy némelyek csendes morgását kell hallanom, hátforgatásokat látnom. Azt mondják: jó, amit tanácsolsz, de fáradságos. Felelet: meg kell törni a dióhéjat annak, ki meg akarja enni a diót. Ásni kell annak, ki az elásott kincset bírni akarja. Kik ásni nem akarnak, koldulni kénytelenek, ez pedig szégyenletes dolog. Aztán a tanuló élete nemde katonáskodás? A régi győztes római katona szabály szerint négyféle terhet vitt; először saját aprólékos eszközeit; másodszor védő és támadó fegyvereit; harmadszor karót vagy cölöpöt, hogy megerősítsék a táborn, bárhova érkeztek. Végül negyedszer néhány napi eledelt. Íme, ezek jól meg voltak terhelve, s épp így voltak alkalmasak a győzelemre. Utánozd tehát, múzsák katonája! Végre is miért lássék oly nehéznek a szokatlan munka? Hisz előtűnk a példa, e gyakorlat célját mindenki megértheti. S mivel teheti, ha akarja, szégyellje a fiatal ember, ha inkább akar lenni a csekély tudományokban silány rabszolga, mint a bőségesben tisztességes birtokos.

A másik azt gondolja: De hát hol vegyem a könyveket? Szűk házi körülményeim ezt nem engedik. Felelet: Míg itt vagy, barátom! Bővében leszel a könyveknek az iskola könyvtárából, melynek lehetőség szerinti bővítéséről gondoskodunk. Kieszközölni reméljük, hogy a magas fejedelemnek sokféle jó könyvvel berendezett könyvtára ezen használatra megnyitassék. Máshol másoknak a bőkezűsége jó segélyül, ha valakit igyekezőnek látnak; csak az alkalmak kikeresésében ne lankadjatok, csak itt tegyék le a szemérmet, csak itt ne restelljetez kérni. Isten nem hagy el, ha magadat el nem hagyod; imádkozás és dolgozás által lehet megnyerni az isteni ajándékot. Keresd és megtalálod! Kérd és megnyered! Zörgess és megnyitattik! Te pedig édes Jézus, fő jónk, add meg az áhított jót, a bölcsesség világát, hogy bölcsességed iskolájában naponként öregbedjünk szent nevednek dicsőségére Ámen.³

³ A fordítás megjelent a *Nemzeti Nevelés* V. kötetében; 1882. január-június. Bp. 412-423.

III.

Comenius a nevelés és oktatás módszereiről

COMENIUS-RELIEF A REFORMÁTUS KOLLÉGIUMBAN
Dózsa Farkas András alkotása

COMENIUS

A lelki tehetségek kiműveléséről

Latin eredetiből fordította:
Ollé István

A PATAKI ISKOLA NAGYTERMÉBEN
1650. NOVEMBER 14-ÉN TARTOTT BESZÉD¹

Új embert láttok iskolátokban, Ti, előttem is új hallgatók! Mert azt, hogy újnak látszom, mutatja nemcsak a tiszteletes, jeles és tudós, hanem a nemes, nemes és tekintetes uraknak is szokatlan, mintegy új dologra való öszszeseregglése városunkból és környékéről. Azt hiszem, csodálkoztok annak a férfiúnak jelenlétén, akit eszetekbe sem jutott ide várni. Csodálkozom én is, mert nekem magamnak sem jutott ez eszembe. Mit fogunk hát mondani mindkét részen: mi történt? Talán a vígjátékírónak ezt a mondását: „Az istennek velünk, emberekkel úgy bánnak, mint a labdával. Oda dobnak, ahová akarnak”? Vagy talán a prófétának ezt a szavát: „Tudom, Uram, hogy az embernek nincs hatalmában az ő útja, sem az úton járó férfiúnak, hogy lép-teit igazgassa” (Jer. 10., 23.)! Gondolataim és másoknak velem való tervei már néhány év óta bizonyára másfelé voltak irányítva: de íme, másként irányította lépteimet az, aki mindeneket elrendez. Visszatartott nyugattól és északtól, s ide rendelt hozzátok keletre, amikor Lorántffy Zsuzsanna, Erdély nagyságos fejedelemasszonya és a magyarországi részek úrnője – Isten dicsőségét előmozdítani törekvő hősi buzgalomához illően ezt a pataki gimnáz-

¹ Eredeti címe: *De cultura ingeniorum oratio*. ODO III, 72-104. hasáb. Ezt az oratióját – beköszöntő beszédét – Comenius néhány hetes sárospataki tartózkodás után mondta el az iskola egyházi és világi vezetői, valamint az ifjak jelenlétében. A benne kifejtett neveléstudományi gondolatok Comenius egyik igen jelentős megnyilatkozásává avatják, a comeniológia nemzetközi művelői sűrűn hivatkoznak rá.

ziumot, amely az egyházak megreformálásának ebben az országban való megkezdése óta nagyhírű és Magyarország igazhitű iskolái közt az első, nagyobb és jobbá akarván átformálni – ezen oly szent és nehéz ügyről való tanácskozássra háromszor ismételt legkegyelmesebb levelével² engem is méltóztatott kegyesen meghívni. Én pedig nem szegülhettem ellen az isteni hívásnak (mert hogy isteni hívás volt, elismerték azok, akiknek jóakarátát és beleegyezését megszerezni fontos volt, magam pedig bensőmben éreztem Istennek rendkívüli hatalmát), sőt azzal, hogy egy időre ide jöttem, rajta leszek, hogy megismerjem, mit akar csekélységgemmel véghezvitetni annak jobbjá, akinek szokása, hogy műveiben a világ szemében megvetendőnek tűnő eszközöket használ fel.

Bárcsak ne hamis bizonyítékok alapján mondanám, amit mondok: beigazolódik itt az az ősi mondás, hogy Isten a hasonlót hasonlóhoz vezeti. Mert egyrészt jól tudom azt, hogy én, Krisztus alázatos szolgája, komolyan ismerem gyengeségemet, s aggódom is miatta, és hogy vágyódva nézem a világosságnak azokat a szikráit, amelyeket ebben az éghez oly közellevő iskolában a világosság atyja szüntelenül ránk bocsát, és mikor azok bárholnan lesugároznak, hálás lélekkel fogadom; másrészt kezdem már felismerni, hogy Titeket is megérintett már tökéletlenségetek érzése, és elfogott a jobb, igazabb és teljesebb tudomány után való vágy. Ebből támad az a jó reményem, hogy az így kapcsolódó vágyaktól nem fog elmaradni annak kedvezése sem, aki az őt félő és alázatos férfiaknak óhajaik iránti jóakarátát és útjuknak megmutatását ígérte. (Dán. 9, 25., Zsolt. (25, 10. 13. 15.) Tehát kedves magyarjaim, én reménységeim, gondolkozzunk szeretetben Istenről, és a szív egyszerűségében keressük Őt! Mert emberbarát a bölcsesség lelke (Bölcs. 1, 6.). Szereti azokat, kik szeretik őt, és akik buzgón keresik, megtalálják. (Péld. 8, 17.) Hogy pedig ennek keresését már ma megkezdjem, mikor először kell elétek lépnem és hozzatok szólanom: hát figyelmes lélekkel legyetek jelen, és engem, aki a mindkét részen oly nagyon szükséges dolog-

² Mint e helyen is érezhető, Comenius nehezen szánta rá magát, hogy elfogadja a Rákócziak meghívását, és a nyugati világtól félreeső Patakra költözzék. A végső döntésben nagy szerepe volt egykori iskolatársának, Drabiknak, aki átadta Comeniusnak a maga vallási víziókban fogant jóslatait; ezekből az derült ki, hogy a jövőben a Rákóczi-ház van hivatva elsöpörni a Habsburgok uralmát, s ezzel lehetővé válik Csehország függetlenségének visszaállítása. Comenius a Drabik-féle látomásokban Isten ujját látta. Magyarországra való jövetelének tehát erősen politikai indítékai voltak. Lorántffy Zsuzsanna első két levele 1650. május 18-án kelt; egy a morva papoknak, egy magának Comeniusnak szólt. A harmadik levél július 4-én kelt. Vö.: *Rácz Lajos*: Comenius Sárospatakon. Bp., 1931. 51-53. és 55.

ról fogok szólani, jóakarattal hallgassatok! Isten segítségével arra fogok törekedni, hogy ne bánjátok meg, hogy meghallgattatok.

De mi az, ami hozzátok, ily nagy hallgatósághoz méltó, a mindkét részről támadt kívánságoknak megfelelő, és mindannyiunknak, kiket a vállalt dolognak komoly elhatározással való véghezvitelére buzdítani kell, hasznos lesz? Olyan tárgyat választottam, amely a helyhez, időhöz, személyekhez illő, és amely az önagyságaiktól adott alkalomból legott kínálkozott számomra, s ez a lelki tehetségek kiművelése.

Hogy szavaim Isten dicsőségére, s azoknak, akiknek parancsára csinálom jelenleg ezeket, tiszteletére, nekem és nektek tökéletesedésünkre és az ügynek magának is hasznára szolgáljanak, erről a dologról a következő sorrendben szándékozom szólni.

Először: mi a lelki tehetség, és mi a tehetség kiművelése?

Azután: mi szükség kívánja meg, hogy a tehetségek ne maradjanak műveletlenül, mint az erdős hegységek és az elhagyott pusztaságok, hanem nagy gonddal megműveltessenek, mint a virágos kertek, a szőlő- és fáültetvények?

Majd: miképpen végezhető el szerencsésen a kiművelés egy egész nemzetben? Nevezetesen: vajon nemzetetekben a tehetségeknek valamely egyetemesebb, teljesebb és jobb kiműveléséről felvetendő gondolatok hasznára lesznek-e az ügynek?

Végül: Mivel látni fogjuk, hogy a kívánságnak nemcsak az okai vannak meg, hanem alkalmi is, hozzáteszem még: miért most, miért itt és miért nekünk, jelenlevőknek illik ezt az óhajtott munkát Isten szent nevében elkezdni minden további halogatás nélkül és nem várva más alkalomra? És mi módon?

Miután ezeket sorjában és a lehető legnagyobb rövideggel kifejtettem, Istennek és azoknak, kik itt őt helyettesítik, fogom ezt az egész ügyet ajánlani kegyes és hűséges óhajtással.

A „tehetség” szó itt számunkra lelkünknek azt a vele született erejét jelenti, amely által emberek vagyunk, ti. azt, amely minket, Isten képére teremtetett lényeket születésünknel fogva arra képesít. hogy minden dolgot megértsünk, a megértett dolgokból a jobbakat válasszuk, a kiválasztottakat buzgalommal kövessük és elérjük, s végül az elérteken tetszés szerint uralkodjunk, s azokat élvezzük, és ezáltal minél jobban hasonlítsunk Istenhez (aki mindent világosan ért, mindent szentül akar, mindent végrehajt hatal-

mával, és mindeneneken dicsőségesen uralkodik).³ Akarjátok ezt pontosabban hallani? Halljátok!

Az emberi szellemnek négy része vagy foka, vagy tehetsége van. Az első érznek nevezzük, minden dolog tükrének, az ítélőképességgel, minden dolog élő mérlegével és az emlékezettel, a dolgok tárházával együtt. Második helyen van az *akarat*, minden dolog bírása, kiválasztója és parancsolója. Harmadikon a *mozgató* tehetség, minden határozat végrehajtója. Végül a *beszéd*, mindenkinek a tolmácsa mindenkire. Ennek a négy tehetségnek tesztünkben ugyanennyi székhelye, szerve van: az agy, a szív, a kéz, a nyelv. Az agyban van az ész műhelye. A szívet, mint palotáját, királynőként az akarat lakja. A kéz, az emberi szorgalom szerve, csodálatos dolgok alkotója. A nyelv, a beszéd mestere, a különböző testekbe zárt, egymástól elkülönített különböző elmék közvetítőjeként több embert egyesít a tervek és munkák szövetségébe. Így alkotott minket Alkotónk! Így zárta be erre a négy fő helyre a maga kisebbik világának erőit! Így teljesítjük mi magunkban az isteni kép minden munkáját! Az ész ugyanis a maga mozgékonyásával eget és földet beszáguld, értelmével mindent leigáz, ítélő képességével mindent megkülönböztet, az emlékezet tárházába mindent elraktároz. Az akarat elhatározásának szabadságánál fogva mindenből kiválasztja magának azt, ami tetszik, elutasítja azt, ami nem tetszik, és mindennel szemben királyi hatalmat gyakorol. A kéz – az ész terveit követve és az akarat határozatait végrehajtva – új műveket hoz létre, s éppen csak hogy új világot nem teremt. A nyelv végül a kigondolt, megparancsolt és megtett (vagy a kigondolandó, megparancsolandó és megteendő) dolgokat is, ahol szükséges, megbírája, és saját színeivel festi be, fényről fényt szór, és azt megsokszorozítja, s egyikről a másira viszi át.

Értitek tehát, kedves hallgatóim, hogy a szellemi tehetség az bennünk, ami által mi Isten képei, azaz kis istenek, vagyis emberek vagyunk? Azt hiszem, világos már előttetek, hogy mi a tehetség kiművelése. Amilyen értelemben azt mondjuk az emberről, hogy műveli földjét, kertjét, szőlőjét, va-

³ Az Istenhez és a természethez való viszony kérdéseiben Comenius még erősen a középkor gondolatvilágában gyökerezik. Felfogása a *theizmus*: a világot és az embert az Isten teremtette, és a világot az ember számára teremtette. Az élőlények hierarchiája az emberben éri el csúcspontját; az ember a legtokéletesebb, legcsodálatosabb, legdicsőbb teremtmény. A nevelők kötelessége, hogy ráébresszék saját méltóságára. A természet megismerésének kérdésében Comenius ismeretelméleti optimizmusa azt hirdeti, hogy az ember képes minden dolog megismerésére. Ezt a rendkívüli haladó felfogást domborítja ki sárospataki beszédében is.

lamilyen mesterségét, végül testét, ugyanolyan értelemben mondjuk, hogy műveli lelkét vagy tehetségét, azzal ti. hogy minden dolgot alkalmassá tesz és elkészíti a maga használatára, és azt úgy készíti el, élesíti, csiszolja és díszíti, hogy céljának teljesen megfelelő legyen, és hasznát a munkában a lehető legjobban bebizonyítsa. Így jól művelt szántóföldnek, kertnek, szőlőnek azt mondjuk, amelyik sok és jó termést, gyümölcsöt ad. Kiművelt mesterség az, amely műveit könnyen és ízlésesen alkotja meg. Kiművelt test az, amely tisztán van tartva, jól táplálva, egészséges színű és munkára ügyes. Ugyanígy kiművelt az a tehetség, amely először: alkalmassá tétetett, hogy sokat gondolkodjék, és mindenbe élesen behatoljon; másodsor: pontosan tud különbséget tenni dolog és dolog között; a ját mindenütt kiválasztani és követni, a rosszat mindenütt megvetni és kikertülni tudja; harmadszor: törekszik a legrendesebb munkát végezni; negyedszer: képes szépen és gondolatokban gazdagon beszélni, hogy a bölcsesség fényét bőven áraszsa, és így a dolgokat és az elméket szépen megvilágítsa.

Meg akarod tehát ismerni a jól kiművelt embert? Figyeld annak tetteire, mozgására, beszédére, még hallgatására is; ugyanúgy járására, ülésére, testtartására, szemére, kezére és bármilyen dologára; mindenütt ki fog tűnni az illendőség, méltóság és kedvesség, és mindenütt hasonló lesz önmagához, égiszen sima és kerekded. Munka közben akarod őt látni? Minden könnyen halad kezében, mert mindent okosan, előre megfontolt és célszerű terv szerint végez. Beszédét akarod hallani? Bármily dologról ügyesen fog beszélni, mert mindenhez ért. Ha viszont hallgatnia kell, hallgatásában olyan okosan és illendően tud mértéket tartani, hogy még ha hallgat, akkor is tanulhatsz tőle. Ha embertársaival társalog, csupa szeretetreméltóság; de ha valaha emberi társaság nélkül kellene élnie, akkor sem lenne egyedül, mert telve van jó gondolatokkal, és önmagában is elgyönyörködik. Az élet javai és bajai között úgy viselkedik, hogy ez maga bizonyítja: ismeri a dolgok különbségeit, és a hasznosat meg tudja különböztetni a haszontalantól. Dolgai kívánsága szerint folynak. Nem ragadtatja el magát, nem fuvalkodik fel, nem döllyfös. Szomorúság éri? Ugyanolyan. Nem merül el, nem esik össze, nem esik kétségbe. Egyszóval: „Aki bölcs, számtalan szerepre alkalmas” – mondja a költő; mi azt mondjuk: „Aki bölcs, minden haszonhoz és kárhoz alkalmazkodik.”

Ha mármost egy tökéletesen művelt egész nemzetet láthatnál, mindnyájukat vagy legtöbbjüket bizonyára olyannak találnád, amilyennek az

egyesekeket leírtam. Ha azt akarjátok, hogy ezt bővebben is kifejtssem, megteszem, mégpedig úgy, hogy állandóan szembeállítom őket a műveletlen és, mint mondani szokták, barbár népekkel.

1. A művelt emberek valóban emberek, azaz emberiek erkölcsökben; a barbárokat vagy állati durvaságuk teszi undorítóvá, vagy vadállati vadságuk kegyetlenné, úgy, hogy emberi alakjukon kívül (és azonkívül, hogy beszélnek s nem bögnék) alig lehet bennük valami emberit találni.

2. Ha egy jól művelt nemzetnél azt a rendet nézed, amelyet köz- és magánügyeik intézésében mutatnak, minden az árához hasonló, amelyben egy megmozgatott alkatrész mozgat mindent: az egyik kerék mozgatja a másikat, mégpedig szám, nagyság és súly szerint.⁴ A barbároknál minden olyan, mint a feloldott rőzseköteg vagy a homok mész nélkül.

3. Ha a kölcsönös kötelezéseket nézed, művelt nemzetben mindenki szolgál mindenkinek, mindenki megteszi a maga helyén azt, ami neki magának és másoknak is hasznára szolgál. A barbároknál senki sem alkalmazza magát vagy munkáját a másikhöz, minden széthúzóan, s így kölcsönös akadályokkal és zavarral történik.

4. A művelt népeknek a világ minden eleme adózik, még a föld mélye sem rejtheti el előlük kincseit (az ércet, a követ és a drágaköveket stb.). A műveletlenek számára ezek mind hiába vannak, mert sem a természetet leigázni, sem emlőjét szopni, sem ajándékait felhasználni nem tudják, még ha önként nyújtaná is azokat. A legkedvezőbb éghajlat, a legtermékenyebb föld, a hajózásra legalkalmasabb folyók kihasználatlanul maradnak, mint az amerikai népeknél látható, akik barmok módjára élnek le oktalan életüket.

5. Művelt nemzetek nem engedik, hogy a földből valami kihasználatlanul heverjen, vagy valami anyag haszontalanul elvesszen, a fákat és fadarabokat, a köveket és kőecseket, még a homokot és az utcák szemetét is összegyűjtik, és meghatározott célokra felhasználják. A műveletleneknél mindent műveletlennek, szennyesnek, piszkosnak, rothadónak és pusztulónak fogsz találni.

6. Ezért azoknál még a természetnél fogva legterméketlenebb vidékek is, amelyeken semmi sincs homokon, sziklákon, mocsarakon és tocsogókon

⁴ Comeniusnak ezt az óráhasonlatát – mellyel egyébként az iskolai oktatás vonatkozásában már a Nagy Oktatástanban (NO) találkozhatunk – a nemzetközi comeniológia gyakran idézi annak bizonyítására, milyen megbecstüléssel fordult e nagy nevelő a kor technikai találmányai felé, s mennyire értékelte a mechanikát.

kívül, úgy meg vannak művelve, hogy paradicsomnak látszanak. A műveletleneknél pedig még a paradicsomi külsőt mutató vidékeket is (ahol azt gondolnád, hogy Ég és Föld házasodott egybe) szenny borítja, s így elvesztik szépségüket.

7. Innen van az, hogy a művelt nemzetek nemcsak az élet mindenféle szükséges dolgában bővelkednek, hanem kényelmük és gyönyörűségeik is bőségesen vannak, míg a műveletleneknek alig van annyijuk, hogy életüket fenntartsák, s barmok módjára durva eledelen tengődnek.

8. A műveltek a jövőre is gondolnak, és az élet szükséges dolgairól előre gondoskodnak, gondolnak még esetleges lehetőségekre is, ha ínséges esztendő, ellenséges betörés, döghalál vagy más betegségek sújtanák őket; ezekkel teli csűrjeiket, fegyverraktáraikat és gyógyszerházaikat állítják idejében szembe. A barbárok nem gondoskodnak okosan az életről, egészségről és biztonságról, napról napra esetlegesen élnek, számukra minden váratlan és véletlen.

9. A művelt nemzet díszes és pompás ruházatával is mutatja szellemének fényét, mert összesen és egyenként, kicsinyek és nagyok, nemesek és nem nemesek ha nem is ékesen, de tisztán vannak öltözve, míg a műveletlenek meztelenek vagy félmeztelenek, rongyokban vagy rongyos ruhában járnak, piszkosak, sápadtak.

10. A kiművelt nemzetnek fényes, népes és mesterművekkel teli városai vannak; a műveletlenek ezek helyett csak pusztaságai; vagy ha valamit városnak nevez, az csak kunyhók és szenny.

11. A művelt nemzetek tartományaikat és ezekben a városokat, falvakat, házakat, az egyes családokat s végül önmagukat is a törvények kötelékeivel úgy tartják a rend korláta között, hogy azokat büntetlenül senki sem hághatja át. A műveletleneknél vagy rosszul művelteknél a szabadság helyett szabadosság van; ami tetszik nekik, azt merészelik tenni, féktelenek mindezzel szemben.

12. Ezért azoknál mind biztos, bátorságos, nyugodt és békés; ezeknél lopás, rablás és erőszak uralkodik. Így nincs náluk igazi biztonság, minden tele van csalással és fenyegetéssel.

13. A valóban művelt nemzetnél még a parasztokból is hiányzik a paraszti durvaság, annyira áthat mindent az erkölcsök városias finomsága. Ezzel szemben a műveletleneknél még a városiak is parasztosak, a városiaság sem más, mint paraszti nyersesség.

14. Művelt nemzet fiai az idegenek iránt nyájasak, az utat az ismeretleneknek szívesen megmutatják, a hozzájuk betérők iránt emberséget mutatnak, és vigyáznak, hogy valami kellemetlenséget ne okozzanak nekik. A barbárok az ismeretleneket vagy megfutamítják és elűzik maguktól, vagy maguk futnak el, vagy legalábbis az érintkezéstől rettentik el őket barátság-talan viselkedésükkel.

15. Jól művelt nemzeteknél naplopó embereket és erős, egészséges koldusokat nem tűnnek meg, s ilyenek nincsenek is; minden állam rendben tartja polgárait, és gondoskodik szűkölködőiről. A barbárok közt seregével vannak naplopók; mivel ezek koldulásból vagy lopásból, vagy rablásból, vagy nyomorogva és koplalva élnek, zavarok és bajok keletkeznek. Ha pedig ezekkel a bajokkal szembeszállnak, erőszakkal szállnak velük szembe. Minden tele van szolgasággal, elnyomással, büntetéssel és kínpaddal,

16. A műveltek a szabad mesterségekben⁵ gyönyörűségüket lelik, és szívesen is foglalkoznak azokkal; azt óhajtva, hogy azok közül egy se legyen előttük idegen, megszámlálják a csillagokat, megméri az eget, a földet, a mélységeket és sok egyebet; azt akarják, hogy tudtuk nélkül sehol semmi ne történjék még a föld, a víz és a levegő legtávolabbi vidékein se. Ismerni akarják a századok folyását, milyen messzire vagyunk a kezdettől, s milyen közelre kell várni a véget, hogy szemük előtt tartva a múltat, megjavítsák a jelent a jövő hasznára. A műveletlenek mindezeket és még magukat sem ismerik, nem törődve azzal, hogy honnan jöttek, hová mennek, mi történik velük és a körülöttük levő dolgokkal; így nem ismerve a múltat, a jellel szemben balgák, a jövőre készületlenek.

17. A művelteket gyönyörködteti Orpheusz citerája,⁶ és szívesen foglalkoznak az isteni muzsikával, hogy a zenei harmónia kellemétől elragadtatva, Dávid és Salamon példájára annál jobban figyeljenek mindenütt rá. A műveletlenek annyit értenek hozzá, mint a számár a lanthoz; ha valami hangot hallani közöttük, az a részek éktelen duda nyikorgatása vagy az esztelenül táncoló parasztos kurjongatása.

18. Végül a műveltek magukban világossággal, okossággal, jóakarattal és jó lelkiismerettel eltelve, Istennel és önmagukkal megelégedve, kincseiknek örvendve békésen élnek. A műveletlenek magukban semmit nem bírva,

⁵ A magasabb tudományokban.

⁶ Orpheusz mesés dalnok a görög mitológiában. Lantjával csodákat művelt: fákat, vizet mozgatót meg, állatokat szelídített.

teljesen önmagukon kívül élnek, és dolgok helyett árnyképek után kapdosva, gúny tárgyává lesznek, pusztulóban vannak, és végre elvesznek. De bár elvesznének csak, és ne zuhannának ezzel a halállal már életükben az örök halálba! De mert szükségszerűen történik, hogy a nem-ember emberek céljuktól, a boldog élettől elessenek, jobb lett volna nekik nem születniük, vagy legalábbis nem embernek, hanem baromnak születniük, mintsem embernek születniük, de az emberségre semmiféle emberi műveltséggel el nem jutniuk.

Remélem, kedves hallgatóim, hogy megértették, mit jelent az, hogy az ember vagy a nép művelt, és hogy miben különböznek a műveltek a műveletlenektől. Ezenkívül azonban azt is szemünk előtt kell tartanunk, hogy az emberi műveltség csúcspontja a jámborság vagy az Isten félelme, amely mint a bölcsesség koronája magasztaltatik (Sir. 1, 22.). Enélkül a legműveltebb is a legművelteletlenebb lesz. Az Isten ugyanis a gonoszokat mind ostobáknak nevezi, és úgy tekinti őket mint az állatokat (Zsolt. 49, 21. és 94, 8.). „Bölcsék arra – úgymond az Isten –, hogy rosszat cselekedjenek, de jót tenni nem tudnak” (Jer. 4, 22.). És amikor azt mondták, hogy okosok, ostobák lettek (Róm. 2, 22.). Majd ismét: „Miként mondhatjátok: mi bölcsék vagyunk, és az Úr törvénye velünk van? Hiszen az Úr igéjét elvetették, és semmi bölcsesség sincs bennük” (Jer. 8, 8-9.). Az ilyen bölcsességet nevezi az apostol földinek, testinek, ördöginek (Jak. 3, 15.), mert Hágár fiai (e testi emberek) csak a földi bölcsességet keresik, mint a föld kereskedői, mesemondói és a mesék értelmének magyarázói, az (igaz) bölcsesség útját nem ismerik meg, és annak útjaira nem is emlékeznek (Bár. 2, 3.). Minthogy Európa legműveltebb nemzetei között is vannak olyanok, akik nem az Isten, hanem a Sátán képeire vannak kiművelve, előre kell benneteket, kedveseim, figyelmeztetnem, hogy senkit közületek a műveltség szó félre ne vezessen, mert az éppúgy jelöli a rosszra, mint a jóra való kiművelést. Jobb ki nem művelődni, mint világi hívságokra, gőgre, csalásra, álnokságra, gonoszságra és képmutatásra kiművelődni; és jobb lenne, ha inkább tudatlan, de egyszerű és istenfélő maradna a nép (amilyenek az első századok, a pátriárkák századai voltak), mintsem hogy úgy legyen művelt, ahogyan a világ művelődik. Minthogy azonban az állati tudatlanság Isten nem ismerését és a jobb dolgok megvetését hozza magával, s másrészt az igaz ismeret út Isten megismerésére; őt pedig amennyire megismerjük, annyira szeretjük: szűnjék meg a szónak helytelen használata, és használjuk azt helyesen.

Az emberek igazi és üdvös műveltségéről még ezeket fűzöm az eddigiekhez: Senki sem tehető művelté művelés vagy kiképzés, azaz szorgalom és fáradozás nélkül. Ha valaki azt mondaná vagy gondolná, hogy a tehetség Isten adománya és jobbjának műve bennünk – s tökéletesítheti-e az ember Isten műveit? – annak ezt felelem: Istennek azokat a műveit, amelyeket hatalmunkból kivett az Alkotó, mi nem tudjuk megváltoztatni, még kevésbé tökéletesíteni. Ilyenek a világ alakja, a csillagok pályája, az időjárás és hasonlók. De amit kezünk és lelkünk hatalmába adott, azokat hatalmuk alá vetette, úgyhogy belátásunktól függ azokat használatunkra alkalmassá tenni, azaz áthelyezni, átalakítani, átcsiszolni, azaz tökéletesíteni. Értsd a köveket, érceket, fűveket, fákat, állatokat és saját testünket is. Hasonló módon a tehetséget is, az elmét, az akaratot, a kezét és a szívet. A bölcs építő azt akarta, hogy a mi feladatunk és kötelességünk legyen ezeket tökéletesíteni, hogy bármelyikük helyesen kicsiszolva ragyogjon, és saját feladatára alkalmas legyen. Ha ugyanis bármit abból, amit nekünk adott, vagy akár saját magunkat a hatalmunk alól kivett volna, már megkisebbitett volna bennünket abban a méltóságban, amellyel (tudniillik a saját képmásával) felékesített. De megkisebbiteni nem akart, tehát meghagyta a magunk felett való szabad rendelkezést, hogy magunkat így vagy úgy átformáljuk, és az ő segítségével tökéletesítsük. Műveltségre van tehát szükségünk, hogy azzal magunkat képessé tegyük minden dolog helyes megértésére, akarására, megtevésére és szóbeli kifejezésére, hogy így végre értelemben, akaratban, kézben és nyelvben példaszerűvé válva, valóban embereknek neveztesünk. Vedd el a lélek műveltségét, és látni fogod, hogy az emberek esznek ugyan és kövérednek hasban, lélekben azonban soványodnak; egészségesek testben, de betegek lélekben; ragyog a bőrük, de lelkiismeretük szennyes. Mert mi más lehet az embernek mint földi teremtménynek állapota, mint a más földi teremtményeké? Nézd a sugárzóan ragyogó gyémántot a király koronájában vagy a fejedelem ujján! Azt hiszed, ilyennek született? Tévedsz, ha ezt hiszed. Mikor születik, piszkos, homályos, fénytelen; ha a földön heverne, nem vennéd fel: hogy ragyogjon, vakarni, dörzsölni, vésni, fűrészelni, egyengetni, faragni, reszelni, különféleképpen simítani és csiszolni kell. Hasonlóképpen a durvább kövek, a sziklák azért adattak, hogy házak, tornyok, falak és oszlopok emelésére és hasonló célokra szolgáljanak, de nem szolgálnak arra, hacsak kezünk ki nem vágja, meg nem faragja és szilárdan fel nem állítja őket. Így az érceket is, amelyek életünk különös szükségleteire

alkottattak, kikell ásni, meg kell olvasztani, meg kell tisztítani, különféleképpen önteni és kovácsolni is kell, enélkül kevesebb hasznunkra lesznek, mint a föld sara. A növényekből van ételünk, italunk, orvosságunk, de csak úgy, hogy a füveket és gabonákat el kell vetni, meg kell kapálni, le kell aratni, ki kell csépelni, meg kell őrölni, apróra kell zúzni; a fákat el kell ültetni, nyesni, trágyázni, gyümölcsüket le kell szedni, és meg kell aszalni; még sokkal jobban elő kell készíteni egy vagy más módon azt, amelyet a gyógyászatban vagy az építkezésben használunk fel. Az állatok, amelyek élnek és mozognak, úgy látszik, saját maguk fenntartására elégségesek; de ha munkájukat fel akarod használni azokra a szolgálatokra, amelyekre átengettetek, nem teheted azt azok előzetes begyakorlása nélkül. Íme a ló háborúra, az ökör húzásra, a szamár teherhordásra, a kutya házörzésre és vadászásra, a sólyom és az ölyv madarászásra alkalmas természete szerint, de semmit sem (fognak érni, hacsak nem szoktatod rá mindegyiküket a maga munkájára. Így az ember is alkalmas teste szerint a munkára, mégis azt látjuk, hogy pusztá alkalmasságán kívül semmisem született vele. Lassanként kell megtanítani ülni, állni és járni, sőt enni és inni sem tud, ha meg nem tanítják rá. Honnét lenne elméneknek, akaratumknak, kezünknek és nyelvünknek az az előjoga, hogy minden előzetes készület nélkül feladatait pontosan teljesítse. Ezt még elgondolni is képtelenség, hiszen minden teremtet dolognak az a törvénye, hogy a semmiből vegye kezdetét, fokozatosan emelkedjék és tökéletesedjék mind lényege, mind cselekedetei tekintetében.

Szükséges tehát általában minden tehetséget kiművelni, hogy mindenki, aki embernek született, tanuljon meg emberként élni. Elsősorban mégis azokat kell kiművelni, akiket a többieknek tükörképül, zsinórmértékül vagy támaszul kell adni, azaz valamilyen emberi társaság vezetésével kell megbízni a családban, az iskolában, a városban és az államban. De azokat is tanítani kell, akiket a természet alárendeltségre jelölt ki, hogy okosan tudjanak alárendeltek lenni és a rendnek engedelmeskedni. Szükséges csiszolni a nehézfűjeket is, hogy mesterségesen segítsük őket némi előhaladásra. Szükséges a tehetségeket is, hogy elméjük szerfeletti mozgékonyságával rosszba ne rohanjanak, vagy csapongó gondolatokba el ne merüljenek. Szükségük van művelődésre a jó természeteknek, hogy a rosszasságtól megóvassanak, de ugyanúgy szükségük van rá a rossz természeteknek is, hogy a természet hibái kijavíttassanak; amint Szókratésszal történt,⁷ aki maga bevallja, hogy

⁷ Szókratész (Kr. e. 469–399) görög filozófus.

rossz és bűnre hajló természetét a jótékony nevelés térítette a helyes irányba. Egyszóval: mint a jó föld, ha helyesen művelik, paradicsom lesz, ha pedig elhanyagolják, szomorú pusztaság, telve csalánnal, tövissel és kígyóval, úgy a tehetségek is, ha helyesen művelik őket, angyalai természetekhez lesznek hasonlók, sőt magához Istenhez, akinek képét viselik, elhanyagoltan pedig közel jutnak az állatokhoz, vagy ösképüktől teljesen elfordulva – jaj ! – magukhoz a tisztátalan lelkekhez. A tehetségek kiművelése tehát, amely egyedül képes bennünket Isten hasonlóságára felemelni, a világ minden gazdagságánál, tisztségénél, gyönyörénél és mindannál, amit kívánni lehet és szokásos, inkább szükséges az embereknek, és ezért mindennél jobban kívánatos.

Most már az a kérdés, lehetséges-e, hogy a tehetségek kiművelése egy egész nemzetben elterjedjen, és mi módon érhető el ez könnyen egy még nem eléggé művelt népnél. Én bizony nem tudom, miért akarja valaki a lehetőséget kérdésessé tenni, amikor erre már tényleges bizonyítékok vannak, ti. a már finoman kiművelt sok nemzeté, habár talán a műveltség teljességéig aligha jutott el bármelyik is. De nyilvánvaló, hogy teljesen ki lehet művelődni, ha teljes vággyal és komolyan foglalkoznak e dologgal, mert nem nehéz, még kevésbé lehetetlen bármely dolgot eljuttatni oda, ahová saját magától hajlik, ha eltávolítjuk az akadályokat, és a természetes hajlamot okosan irányítjuk. Bizonyára nem nagy művészet madárból madarat, lóból lovat, vízből vizet, kőből követ csinálni (azaz elérni, hogy a madár repüljön, a ló fusson, a víz folyjon, a kő ott és úgy feküdjön, ahogy és ahol akarod), tehát emberből embert csinálni sem, ha értesz hozzá. Mert valamennyi ember egy és ugyanazon természettel bír; ha egyet ismersz, mindet ismered, ha egyet ki tudsz művelni, mindet ki tudod. Sőt másoknak irányítása nélkül a jobb természet ösztöne folytán soknak sikerül az, hogy önmagában megtalálja a tanítót és tanulót, a tanulmányt és a tanulmány útját vagy módszerét. Az autodidaktákat értem, akik idegen vezetés nélkül lesznek tanultak, becsületesek, szorgalmasak és ékesszólók. Igaz, hogy nem mindenki ilyen szerencsés, soknak tompább természet jutott. De igaz az is, amit Horatius mondott: „Senki sem vad annyira, hogy meg ne szelídülhetne, ha türelmes füllel fordul a tanulás felé”, mert – mint Ovidius tartja – a szabad művészetek hűséges tanulása megszelídíti az erkölcsöket, és nem engedi elvadulni. Valóban így van. Ki mint ember születik, embernek születik, azaz lelkes szántó-

földnek (mint alexandriai Kelemen⁸ mondta). Mivel tehát (amint Hippokratész⁹ hozzátette) amilyen a mag viszonya a földhöz, ugyanolyan a tudományoknak is az emberi tehetséghez: amint nincs oly terméketlen föld, amely megművelve valami magot be ne fogadna, és termést ne hozna, úgy alig van teljességgel terméketlen tehetség, csak szorgalmasan műveljék meg, csak ne mellőzzenek el semmi segítőeszközt. Az egyetemes művelődést szolgáló ilyen segédeszköz nyolc van. Felsorolom azokat, ti pedig – kérlek – figyeljete! Látni fogjátok, hogy mindenen felett szép, lehetséges és könnyű dologra beszéllek rá titeket.

I. Az első az, hogy a tehetségek szerencsés kiműveléséhez a szülők és ápolók lerakják az első alapot, gondosan ügyelve arra, hogy (életük, egészségük, érzékeik és erkölcsaik tekintetében) gyermekeiket semmi ártalom ne érje. Erről a dologról sokat kellene beszélnem, de nem tartozik ide. Már tizennyolc évvel ezelőtt egy külön könyvet írtam erről a tárgyról, és (Anyai iskola címen)¹⁰ kiadtam német és lengyel nyelven. Ebben leírom, hogy mik a szülők kötelességei gyermekük iránt, mielőtt nemzenék, amikor méhükben hordják, amikor világra hozva látják, amikor zsenge korukban gondozzák, hogy elsősorban és legfőként önmaguk azt tönkre ne tegyék, gondatlansággal vagy túlzott gyengédséggel meg ne rontsák. Ez a tehetségek igazi kiművelésének a szegletköve, a közboldogság első alapja, ha helyesen végzik.

II. Második helyen a nevelők vannak; a szülők az ő hűségükre azzal a céllal bízzák fiaikat, hogy egy alkalmat sem mulasztva el arra, hogy a zsenge, de már elevevességre hajló tehetségekbe a jószágot csepegtessék, a tisztesség példáival járjanak előttük, mutassák meg nekik minden ügyes cselekedet és a finom beszéd mintáit, őket Isten képecskéivé formálják, és ezeket az istenszobraikat ügyesen alakítsák. Ennek a dolognak nagy haszna van, ha okosan csinálják, mert ez az első korszak olyan, mint a viasz, mindenre hajlik; amit csak látnak, akár jó, akár rossz, majomként utánozzák.

⁸ Alexandriai Kelemen (Kr. u. II. sz.) keresztény egyházatyja.

⁹ Hippokratész (Kr. e. 460–377) görög természettudós, az „orvostudomány atyja”.

¹⁰ Comenius ezt a művét eredetileg csehül írta (Informatorium školy mateřské) első lesznoi tartózkodása alatt, 1630-ban, segédkönyvként a szülők számára az iskolai koron alul lévő gyermekeik nevelése érdekében. 1633-ban adta ki németül Lesznóban; nemsokára követte a lengyel fordítás. 1653-ban Sárospatakon elkészítette latin fordítását, minden valószínűség szerint azzal a céllal, hogy a munkát Magyarországon s egyéb országokban is elterjessze. A latin fordítás Schola infantiae címen az ODO I. kötetében látott napvilágot. Magyar fordítása: *Comenius: Anyaiskola*. Ford. Petrich Béla. Bp. 1929. Comeniusnak ez az írása az első rendszeres munka az iskolait megelőző oktatásról.

Ezért nagyon igaz az a mondás, hogy egész életünkben olyanok vagyunk, amilyenre a gyermekkori nevelés tett bennünket.

III. A közös nevelésnek harmadik eszköze a közös iskolák mint a közös emberi műveltség műhelyei. Itt lelkiismeretes és a közösség tekintélyével felruházott tanítók világosan megmutatnak a gyermekeknek mindent, amit tudni, hinni, elbeszélni és megtenni szükséges, és itt minden jónak buzgó és állandó gyakorlása kialakítja és megerősíti bennük a tudás, bölcsesség, erény és ékesszólás készségét. Ez kellemesen történik, ha a tanítók igyekeznek olyanok lenni, amilyeneknek tartják őket: mozgó könyvtárak és mindannak, amit tenni vagy kerülni kell, élő példaképei, akiket könnyű és biztos utánózni. Mert könnyű dolog helyesen követni azt, aki helyesen megy elöl; amilyen a vezér, olyanok azok is, akiket vezet. Szerencsés az a nép, amelyet sok jól rendezett iskolában oktatnak.

IV. Az egyetemes műveltség negyedik eszköze – iskolában és iskolán kívül – a jó könyvek, amelyek a dolgok bővebb megismerését, az erények sokféleségét és az ékesszólás folyamait öntik a lelkekbe. A jó könyv, mondom, ha valóban jó, és bölcsen van megírva, valóban a tehetség kőszőrű-köve, az ítélőképesség ráspolya, a szem kenőcse, a bölcsesség tölcse, mások gondolatainak és tetteinek tükre, a mieinknek irányítója. Ha egy nemzet népessége bőven el van látva ilyenekkel, fényleni fog. Megismétlem: Ha egy nemzet népessége bőven el van látva jó könyvekkel, fényleni fog.

V. Következik a tehetségek élesítésének ötödik eszköze, a tudós, jámbor, szorgalmas és ékesszóló emberekkel való gyakori társalgás, aminek rejtett és igen hatásos ereje van arra, hogy minket jobbá alakítson. Helyesen mondják ugyanis: Miként az, aki a napon sétál, bár más okból sétál, megmelegszik, és ha sétáját folytatja, meg is barnul, úgy az is, aki (akár jó, akár rossz, tanult vagy tanulatlan, bölcs vagy ostoba) emberekkel társalog, azoknak tehetségéből és jelleméből még öntudatlanul is átvesz valamit. Gondoskodni kell tehát arról, hogy a nemzet ifjúságát, amelyet műveltnek akarunk, távol tartsuk a rossz társaságoktól, viszont bocsássuk állandóan tanult, jámbor, erkölcsös és szorgalmasan munkálkodó férfiak társaságába: Így lehetetlen lesz nem csiszolódnia. Ezért a különböző nemzetekben sok bölcs király és a haza más vezetői azt akarták, hogy vagy máshonnan hívjanak fiaikhoz bölcs férfiakat, vagy elküldjék őket azokhoz, és ott ne napokig vagy hónapokig, hanem évekig éljenek és csiszolódjanak.

VI. De nem elegendő bölcs férfiak társaságában élni: magukat az ifjakat kell gyakorolni az állandó tevékenységben, hogy megszokják azt, hogy egész életüket cselekvően kell eltölteniük; csak akkor lesznek mesterek, ha a gyakorlat teszi őket azzá. Hiszen hogy ne tévedjen, azt mindenki csak gyakori tévedésekből, a tévedések felismeréséből és kijavításából tanulja meg, csak alkotva leszünk alkotókká. Ilyen iskolából, zsenge gyermekkortól kezdve folytatott tevékenységből származott egykor Hannibál hadi tudománya, mert gyermekkorában mindjárt követte atyját a táborba, és egész életében csak katonáskodott; Nagy Sándort is a tapasztalat képezte ki és más régi férfiakat is. De miért emlegetem én a régi dolgokat? A velenceiek és a belgák manapság másokénál jobban magasztalt bölcsessége és birodalmuk boldogsága ma sem származik semmi másból inkább, mint abból, hogy fiaikat első éveiktől kezdve gyakorolják a tevékeny életben és az államügyekben. Ott egy nemesnek, bárónak, grófnak, szenátornak, de még a dózsénak fia sem juthat másként tisztségre, csak fokról fokra; hazájuk szolgálata nem másutt kezdődik, mint a legalsóbb tisztségnél (együtt bármely legalacsonyabb rendű emberrel). Így lesznek serények, mindnyájan mindenre alkalmasak. És nem juthatnak magasabb tisztségre, csak ha az előbbieket pontosan ismerik. Senkinek sem engedik meg, hogy lustálkodjék, hogy a föld haszontalan terhe legyen.

VII. A tehetségek közös kiművelése előmozdításának hetedik eszköze: maguk a bölcs tisztviselők az ó lelkiismeretes, aggodó gondoskodásukkal (hogy az alattvalók számára legyenek iskolák, az iskolák számára tanárok, a tanárok számára tanulók, a tanulók számára könyvek és más szükségesek, és mindenki számára csendes nyugalom és közbéke). Így gondoskodtak népük-ről Dávid, Salamon és Jozafát¹¹ és más jámbor királyok. Antonius Pius, a legbökezübb római császár¹² is fizetést rendelt a tudomány művelőinek az egyes tartományokban (még a legtávolabbiakban is). Nagy Károlyról olvasuk, hogy mikor hozzá mint Gallia választott királyához Skóciából két bölcselő jött, és kérdésére, hogy mit akarnak, azt válaszolták, hogy az új királynak új ajándékot, bölcsességet hoznak, a király megkérdezte: „Miféle bölcsesség az?” Ezek bölcselői őszinteséggel azt válaszolták, hogy ők azt halották, országa híjával van az iskoláknak, és nem törődik a tudományokkal; eljöttek tehát, hogy tanácsokkal szolgáljanak az iskolák felállításához. Az

¹¹ Zsidó királyok voltak Kr. e. a X-IX. században.

¹² Római császár (138–161).

uralkodó elfogadta tanácsukat, és megalapította a párizsi akadémiát, majd több iskolát is. Innét ered a francia népnek, Európa legműveltebb népének a fénye. Ő, bár támasztana Isten ilyen Nagy Károlyokat, Antoniusokat, Justinianusokat,¹³ Konstantinokat,¹⁴ Jozafátokat, Salamonokat és Dávidokat minden még műveletlen nemzetben, hogy az egész földkerekség a műveletlenségből a műveltség fényébe léphessen át.

VIII. Végül a tehetségek kiművelésének utolsó, de mindennél szükségesebb eszköze Isten kegyelme. Azé az Istené, mondom, akinek akarata nélkül semmi sincs az emberben; aki egyedül képes megnyitni a vakok szemét és megadni, hogy ne legyünk olyanok, mint a lovak és öszvérek, amelyeknek nincs értelmük (Zsolt. 32, 8. 9.). Ő az egyedüli világosság, aki megvilágít minden e világra jövő embert; bár a sötétség ezt a világosságot nem fogadja be, azaz vonakodik attól, hogy befogadja, és tőle megvilágíttassék. Nekünk tehát csak azt az egyet kell megtennünk, hogy kívánjunk megvilágosíttatni, és tekintetünket ama fény felé fordítva fogjuk fel annak a fénynek a sugarait, és mi is nemsokára fényben leszünk. Ez az odafordulás egy- részt könnyöreggessel és segítségül hívással történik, mint Salamon tette, másrészt abban a törekvésben, hogy lelkünket és testünket tisztán őrizzük meg a bűntől: mert a bűnös lélekbe nem tér be a bölcsesség lelke (Bölcs. 1, 4.). Amelyik nemzetet tehát az értelem és erkölcs fényére kell kiművelni, attól szükségképpen el kell távolítani azokat az akadályokat, amelyek közénk és Isten közé helyezkedve az elmék fogatkozását eredményezik; ilyenek a földhöz és a földi dolgokhoz való ragaszkodás, az égi dolgok elhanyagolása, azután a bűnöknek lelket bemocskoló és elhomályosító szennye, végül az imádságban és a vallás gyakorlásában való restség. Ha az evangélium szolgái azon fognak fáradozni, hogy mindezeket távol tartsák, és nem fogják elmulasztani, hogy az embereket az álmokból felébresszék, a jobbak utáni vágyra feltüzeljék, azokat a jobbakat nekik megmutassák, és könnyöreggésekkel és sóhajokkal Istentől ezeket kérjék, könnyű lesz Istentől elnyerni, hogy vegye le a népekre boruló fátyolt, és a gyalázatot távolítsa el a földről (Iz. 25, 7. 8.).

Látjátok, kedves hallgatóim, hogy a tehetségeknek teljes és egyetemes kiművelése egy nemzetben, még a legműveletlenebben sem lehetetlen, ha az

¹³ Kelet-római császár (527–565).

¹⁴ Római császár (293–337).

emberek azt akarják, hogy az ész vezesse őket. Most az én nemzetemet¹⁵ és a tetteket fogom megvizsgálni, vajon nem kell-e valami jobb műveltségre szólítani, és ha igen, mi módon. A kételkedésre okot ad az emberi természet veleszületett önelégültsége és vak önszeretete, amely a hibákat nem látja: mi pedig emberek is vagyunk, emberi betegségben szenvedhetünk. Mert noha bizonyos, hogy a tehetségek kiművelése némely nemzetnél teljesen hiányzik, másoknál csekély, és csak a mellékes dolgokra szorítkozik, másutt komoly ugyan, de helytelen, és csak a világi szépségekre tör, néhol jobbra irányuló, de száraz és hideg: mégis kevesen vannak, akik a hiányokat felismerik, mert saját szokásaikkal és erkölcsikkel tetszelegnek maguknak. Biztos azonban, hogy a legtöbben csalódnak, és saját fekélyeiket szeretik: vigyázunk tehát, nehogy mi is becsapódjunk. És ezért erről a tárgyról is kell valamit mondani, de csak röviden és mellékesen, mert a kelevények nem szeretik, hogy őket érintsék, hacsak nem mellékesen.

Ami tehát minket, magyarokat és morvákat illet, az igazat megvallva eddig sem az én nemzetemnek, sem a tetteknek nem volt elegendő műveltsége. Ezért Európa műveltebb nemzetei között tehetségünk folytán nincs semmi különös fényünk, sőt magán az egyház egén is mások fényes fátylói között mi eddig ködcsillagoknak számítottunk. Minthogy pedig saját honfitársaimnak valamilyen fényre való emelésére most nincs gondom, és hiába is vállalnám,¹⁶ a szomszédi szeretet arra késztet, kedves magyar szomszédok, hogy mindenekelőtt nektek komolyan tanácsoljam: törekedjétek jó és rossz tulajdonságaitokat jobban megismerni, azokat növelni, ezeket kisebbiteni. Elismerem, hogy eddig sem hiányzott nemzetetekben a tehetségek kiművelése, de hiányzott azok alapos kiművelése. Hogy ezt magatok is megismerjétek, ha ugyan még nem ismeritek, tehetségeitek kiművelését földetek művelésével leszek merész összehasonlítani. Hogy ezt művelitek,

¹⁵ Comenius magát a Didacticában így jellemzi: „Lingua Bohemus, natione Moravus, professione theologus”. A morva megjelölés itt földrajzi, táji öntudatra vall. Amikor „az én nemzetem”-et említi, természetesen a cseh népre gondol. Egyes műveiben (például Kšaft umírajici matky) együtt emlegeti a cseh és morva népet, másutt csak morvákat említ, mint alább is.

¹⁶ A csehországi viszonyok – egyházi és világi állapotok – racionális és éles kritikáját Comenius már emigráns életének különböző fordulatai közepette kinyilvánította számos művében. Alkalmul kínálkoztak azok a nemzetközi politikai események, melyektől a cseh száműzöttek hazájukba való visszatérésüket remélték. Amikor például 1631-ben a szászok ideiglenesen megszállták Prágát, Comenius felvázolja nagy nemzeti reformtervét, mely nem éri be az iskolák megjavításával. Ekkor fogalmazza meg első ízben a feudális osztályok ellen irányuló társadalomkritikáját, ekkor ad példát a kritikai szellemű hazaszeretetre. A sárospataki beszédet ugyanez a kritikai szellem hatja át.

mutatja a kenyér, a bor és a barmok bősége, de hogy nem művelitek úgy, ahogy lehetne, mutatja a sok máig puszta vagy félig puszta hely, és a többi, csak félig művelt föld. Ezért az élethez (még kevésbé a művészileg készített tárgyakhoz) szükséges dolgoknak nem mutatkozik olyan változatos bősége, mint ezen az oly boldog földön lehetne; az épületeknek, ruháknak, bútoroknak sincs oly nagy bősége és pompája, mint másutt; a falvak, a mezővárosok és városok sem olyan népesek, mint máshol; föld alatti kincseiteket, az érceket és a drágaköveket sem magatok bányásszátok ki, hanem másokra hagyjátok, hogy azok gazdagodjanak belőlük. Egyszóval ez a szerencsés föld, ha teljesen és helyesen megművelnétek, kétszer, háromszor több embert is eltarthatna, mint amennyit eltart; tízszer több gyönyörűségek és pompátok lehetne, ha ismernétek és használni tudnátok javaitokat. Minden parasztotok nemesi életét élhetne, és minden nemesetek főurak módjára dúskálhatna a kincsekben és a gyönyörűségekben. Hasonlóképpen tények bizonyítják azt is, hogy tehetségeknek van valamelyes kiművelése. Vannak iskoláitok, iskoláitokban vannak tanítók és tanulók, nagy számmal is; ezekből annyi latinul beszélő kerül ki, hogy Sturm¹⁷ az a mondása: „egy nemzethez sem mehetsz, hogy ott latin vendégarátra ne találjal, ki az utasnak az utat megmutatja”, nálatok talán igazabb, mint bármely más, még a legműveltebb nemzetnél is. Azután mily nagy a keresztény vallás szeretete! Mily sűrűn vannak templomok és papok, csaknem minden faluban! Milyen nagy az istentiszteletekre való özönlés! Ha én magam, aki ünnepnapokon már sok helyen megfordultam, saját szememmel nem tapasztaltam volna ezt, nehezen hittem volna el másnak elbeszélésére, hiszen oly nagy a hidegség itt, a veletek szomszédos népeknél. Elhallgatok egyéb dolgokat, amelyek arra mutatnak, hogy ti egyáltalában nem álltok tehetségben alul, és hogy a szittyá vadságot már levetettétek. Nem kevésbé kényszerít azonban igazságszeretetem annak beismerésére is, hogy a tehetségek kiművelése nálatok még nem érte el a csúcst, valahol középen megakadt. Mutatja ezt iskoláitok durva, száraz, darabos latinsága; mutatják a be nem vett magasabb tudományok: az orvos- és jogtudomány, valamint a még magasabb bölcsészet és hittudomány; mutatják a városok, amelyek még nem teltek meg műalkotásokkal és mindenfajta művészekkel; mutatják a tömeg durva erkölcsi, a kevésbé művelt magatartás stb. De azt hiszem, nem szükséges ennek bizonyításával tovább foglalkoznom, mivel jól tudom azt, hogy közületek az

¹⁷ Sturm, Johann (1507–1589) neves német iskolareformátor.

értelmesebbek maguk is elismerik ezt, és vágyódnak a magasabb művelődés alkalmai után. Vágyódjatok is utána, kedveseim! Bizonyára nem sokáig fogtok már hiába vágyódni. Látom ugyanis, és nem habozom nyíltan is azt állítani, hogy ha ti, hunok, tehetségetekkel élni tudtok, Európa egy népénél sem fogtok bölcsességben hátrább állni, hiszen nem ellenségetek nektek sem a természet, sem az ég, sem a föld, hanem miként testeteknek, úgy lelketeknek is gazdag lakóhelye van. Jól tudom, hogy természetetek keményebbnek mutatkozik, s talán magatok is olyannak látjátok. De (feltéve, hogy a dolog így van) gördíthet-e ez akadályt a bölcsesség tanulmánya elé? Éppoly kevéssé, mint földetek megművelése elé annak keménysége forró nyáron vagy sáros volta esős nyárban. Mivel egészen agyagos, igen nehezen és csak nagy állati erővel szántható, de a nehéz munkát a termények jósága és bősége mily gazdagon megfizeti! Így gondolkodjatok tehetségeitekről is! A lelkeket titkon alakító Isten a szellemi adományokat nemcsak az egyes emberek, hanem a nemzetek között is úgy osztotta el, hogy egyeseknek tollból, másoknak fából, ismét másoknak ólomból, másoknak meg vasból és acélból legyenek azok. De ez a változatosság Isten bölcsességét mutatja, ezt a változatosságot kívánja a hasznosság. Nem csinálhatunk mindent viaszból, sárból, gipszből; márványra, vásra és acélra is szükségünk van. De vajon az acélkard – amely az erősebb ütéshez készült acélból – nem aranyozható-e meg, hogy ragyogjon? Tehát a magát régóta a vas Marsnak (hadakozásnak) szentelő nemzet, az arany Arsnak (művészetnek) is szentelheti magát, hogy erejét mutassa ott, ahol szükséges, és ragyogását ott, ahol hasznos. Nem azért mondom ezeket, kedves szomszédaim, hogy szónokoljak, hanem hogy titeket arra buzdítsalak, ismerjétek meg jó tulajdonságaitokat, és gondoljátok meg, mi hiányzik azoknak teljességéhez. Nem fületeket, hanem lelketeket ösztöklélem. Mutassátok meg, kérlek, hogy földeteknek nemcsak sík rónsága van, ahol elárad a mocsárvíz, hanem hegyei és élő vízű forrásai is vannak, amelyekből üdvös módon öntözni lehet. Mutassátok meg, hogy nálatok nemcsak a vizek erei vannak meg, hanem a tehetség erei is! Mutassátok meg, hogy aranybányáitok nemcsak a föld alatt vannak, hanem kebletekben is: a bölcsesség aranybányái! Ha pedig még van rajtatok valami szittyá folt, legyen bátorságtok azt férfiasan letörölni, hogy végre teljes fényben ragyogjatok! Hogy pedig bizalmat öntsek belétek, Isten segítségével idézem, és mostani célommal alkalmazom azt, amit már másutt megírtam (Methodus linguarum novissima XXVI. fej. 9. §).

Azt írják, hogy volt Görögországban egy kis ország, amelynek lakói, ha kenyeret akartak enni, Leszboszra (ennek az igen termékeny szigetnek) Eraszon nevű városából hozatták a gabonát, holott saját földjükről is bőven elegendőt nyerhettek volna, ha a földműveléshez szükséges munkát el akarták volna végezni. Nevetséges, ha igaz. De nagyon igaz az, hogy hasonló, de még veszedelmesebb lustaság kerítette hatalmába a tanultak nemzetségét; noha Isten nekik a tehetség szántóföldjét, mégpedig legtöbbször igen termékeny szántóföldjét hasonló joggal adta, mégis kevesen művelik meg azt annyira, hogy ne hiányozzék otthon mindaz, ami életben tartja műveltségüket. Még más nemzetről és más századból is hívunk hozzánk valami tehetséget, hogy az legyen az orákulumunk. Vagy ha otthon képezzük is a tehetségeket, kevesen képezik ki ezeket úgy, hogy saját erejükből fenntarthassák magukat; a legtöbben koldulásból élnek a saját maguk és a köz nagy szűgye-nére és kárára (ha a dolgot helyesen ítéljük meg). Többet ugyanis nem találunk, mert nem kerestük többen. Hiábavaló ellenvetés: „Nem vagyunk mindnyájan mindenre képesek. Nem terem meg minden föld mindent.” De minden föld terem valamit, és ha művelik, minden tehetségnek vannak tápláló erei. Platón (az Államról írt könyvében) azt mondja: Senkinek sem volna szabad addig más kútjából vizet merítenie, míg a hatóság előtt be nem bizonyítja, hogy ő szorgosan törekedett a saját házában kutat ásni, de semmi fáradsággal és költséggel sem tudta azt megcsinálni. Hasonlóan szól a bölcs Salamon is: „A saját víztárolódból és a saját kutad forrásából igyál vizet” (Péld. 5, 15). Végül Krisztus is azt akarja, hogy az egyház tanítója a saját kincstárából hozzon elő régit és újat (Máté 13, 52.). Ha isteni dolgokban meg van engedve, hogy az ember a saját kincstárából merítsen – hozzá értendő: ha akar –, miért ne lehetne megengedve ez egyebekben, amelyek inkább az érzékek és az értelem forrásaiból fakadnak.

Ezeket a máshonnan idézett dolgokat a jelen célra kell alkalmaznunk. Figyeljetelek, kérlek, népeim, és rokonaim, magyarok, morvák, csehek, lengyelek és szlavónok! Vajon nem követünk-e el mi is valami hasonlóan balga és nevetséges dolgot, mint azok, akik máshonnan kértek kenyeret és vizet, noha földjeik és kútjaik nem hagyták volna őket cserben, ha ásni akartak volna, amikor annyira vágyódnak idegen könyvek, iskolák és tehetségek után, és csak onnan törekszünk éhségünket és szomjúságunkat kielégíteni. Az Istenért! Nálunk hiányzanak a tehetségek földjei? Miért nem műveljük ezeket itthon elég szorgalmasan? Miért nem öntözzük és szántjuk azokat

kétszer, háromszor? Miért nem boronáljuk, vetjük be és gyomláljuk? Egy szóval, miért nem gondoskodunk otthon bőséges aratásról, miért szaladunk inkább idegenek kalászeit koldulva szedegetni? Tudom, hogy ez a szegényeknek és szűkölködőknek meg van engedve, sőt isteni kiváltság biztosítja ezt számukra (Lev. 19, 9, 10.), de Sírák bölcs fia előtt mégis oly rút dolognak látszott a koldulás, hogy azt mondta: „Jobb meghalni, mint koldulni” (40, 29.). Hát mi tagbaszakadt koldusok, örökre más népektől fogunk írsocskákat, könyvecskéket, diktálmányokat, betűket, írásjeleket stb. koldulni? Örökké azt fogjuk-e énekelni a hamis sáfárral: „Kapálni nem bírok”, de azt a másikat soha: „Koldulni szégyellek”? És inkább lopunk mások adósleveleiből és könyveiből, mintsem tisztességesen készítsünk magunknak otthon több csőbör olajat és több köből búzát (Luk. 16, 3.). Hasonlóképpen miért keressük a gyönyörök és mindenféle jeles találmányok vizét mindig csak idegen kutakban? Miért nem nyitjuk meg saját forrásainkat? Nehéz volna bebizonyítanod, tunya ember, hogy semmiféle vízforrást sem tudtál magadban találni, mert Teremtőd téged is, mint másokat, saját képére teremtve felruházott erénnyel, adott neked észet, nyelvet, szemet, fület és szívet a gondolkodásra, betöltött felfogóképességgel, megteremtette számodra a lélek tudását, szívedet értelemmel (velünk született ismeretekkel) töltötte el, (törvényével) megmutatta neked, mi a jó és mi a rossz, szívedbe helyezte szemét (azaz a mindentudásának képmását, az értelem éleslátását), és megmutatta neked (az egész világra kiterjedő) műveinek nagyszerűségét, hogy magasztald szentséges nevét, dicsérd őt csodáiban, és beszéld el műveinek nagyszerűségét: így hirdeti ezt Sírák bölcs fia a mindnyájunk iránt megmutatkozó isteni jószág dicséretére, nekünk pedig szemrehányásul, ha észre nem térünk (17, 1. stb.).

De kedves magyarjaim, már más reménységgel vagyok nemzetetekről, mert kezdem már bennetek észrevenni a magasabb műveltség nagy szomjúságát. Úgy tekintem ezt a vágyatokat, mint Isten működését bennetek, aki a legfőbb bölcsesség, s így semmit nem tesz hiába, semmit nem kezd hiába. Ne kételkedjeteek tehát, be fogja fejezni azt a munkát, amelynek alapját bennetek megvetette. Mikor a földműves látja, hogy kert, mező, szőlő bőséges virágot hozott, nem oktanul reménykedik bőséges aratásban. A vízmester is, ahol reggel a földből felszálló valamiféle párást lát, ott lappangó víz jelének tekinti ezt. Ha egy tehetségben vagy egy egész nemzet tehetségeiben megmutatkozik a bölcsesség szeretete és a tanulás vágya, akkor már nem

hiú remény, hogy feltör a forrás, és közeledik a bölcsesség aratása. Csak el ne állj tervedtől, kedves magyar nemzetem! Szépen és teljesen kiművelheted magadat Isten segítségével, ha az egyetemes művelődés fentebb említett nyolc eszközét megragadni el nem mulasztod. Vagyis:

1. Ha az *Anyai iskola* című oktató könyvecskét a saját nyelvedre lefordíttatod, tiednek ajánlod, s rábírod őket, hogy annak intelmeit tartsák meg.

2. Ha nevelők alkalmazását ajánlod a szülőknek (különösen a nemes, a gazdagabb, a gyermekeik nevelésével foglalkozni rá nem érő szülőknek). De azok, kiket nevelőül ajánlasz, maguk legyenek előbb képzetek és az oly szent feladatra alkalmasak.

3. Ha mindenféle iskolákat nyitsz, azokat igazi módszerrel és módszere-sen tanító bölcs tanítókkal ellátod, és így azokat az emberi műveltség igazi műhelyeivé teszed.

4. Ha országot betöltöd jó és bölcs, nemcsak latin, hanem hazai nyelvű könyvekkel is, amelyek minden tudnivalót kellemesen adnak elő, és így tieidet a tétlenségből és lustaságból minden nemes tudomány szeretetére és velük való foglalkozásra vezeted.

5. Ha tudós társalgás végett vagy máshonnan hívsz bölcs, tehetséges, szellemes és elmés férfiakat, vagy tiedct küldöd külföldre azzal a megbízással, hogy ha valahol valami szépet, nemeset, finomat van alkalmuk látni, tartsák kötelességüknek azt hazahozni, sajátjukká tenni és így itthon minden értékeset megsokszorozni, és hazatérve ne legyenek hamarosan ismét hasonló a durva erkölcsű és műveletlen néphez (mint külföldjáróid legtöbben tették eddig), és így ne hagyjanak mindent a régi sárba ragadva, s külföldjárásuk eredményét el ne veszítsék.

6. Ha gondoskodsz arról, hogy a nép a tunyasággal és tétlen naplopással felhagyjon, és mindnyájan (kiváltképpen az ifjak, iskolákban és iskolákon kívül) hasznos dolgokkal foglalkozzanak, hogy a nemzet egész népessége méhkashoz vagy hangyabolyhoz (a méhek és hangyák államához, ahol semmit sem láthatni tétlenül) legyen hasonló.

7. Ha fő- és köznemeseid, nagyságos és tekintetes uraid kissé nemeslelkűbben kezdenek bánni az alájuk rendelt néppel, és azt jobb bánásmóddal lassanként magukhoz édesgetik azzal, hogy az alájuk rendelt embereket nem úgy tekintik, mint barmokat, hanem mint embereket, akik Isten képmásában és a jövő életben társaik, és jobban gondoskodnak lelkük, testük, erkölcsük és életük kiműveléséről.

8. És végül, ha az egyházak pásztoraí éberebben őrködnek azokon, amik az igazi kereszténység igazi gyakorlására és a belső jámborságra vonatkoznak, hogy kicsinyek és nagyok mindnyájan tisztább lélekkel forduljanak Isten felé, és így az ő teljesebb sugarú világosságának befogadására alkalmasak legyenek. Akkor valóban beteljesednék az, amit a zsoltáros énekel, hogy közel van az Ő szabadítása, hogy dicsősége földünkön lakozzék (Zsolt. 85, 10.). Adja Isten, hogy ezeket helyesen mérlegeljék azok, akiknek ez érdekében áll, kiváltképpen pedig azok, akik ezt a szent célt leginkább szorgalmazhatják, munkálhatják vagy előmozdíthatják, a nép fejedelmei és mindkét rend¹⁸ fejei. Bárcsak visszhangzanék fülükben Cicero bölcs mondása: „Milyen nagyobb és jobb szolgálatot tehetünk a hazának, mint azt, hogy ifjúságát tanítjuk és kiképezzük?” Különösen olyan erkölcsök mellett és olyan időkben, amikor az ifjúság úgy lesüllyedt, hogy mindannyiunk segítségével kell megfékezni és megzabolázni. És Platónnak az az eddig inkább ismert, mint figyelembe vett aranymondása: „Akkor lesznek végre boldogok az államok, ha tudósok fogják azokat kormányozni, vagy ha akik kormányozzák, arra fognak törekedni, hogy tudósok és bölcsek legyenek.”

Te pedig, nemzeted szemefénye, Rákóczi Zsigmond, kire mint fényes csillagra tekintenek a nemzetek, számunkra itt és az egész haza számára Isten parancsa szerint fénylő nap leszel, ki ezt a mi kertescskénket, amely Istené is, sugaraiddal megvilágítod, melengeted és megtermékenyíted; fenséges anyádnak, mindnyájunk legkegyelmesebb anyjának, iskolánk és egyházunk kegyes dajkájának Te fogod sugalmazni azokat a jámbor gondolatokat, hogy nagyobb, fenségesebb és szentebb gondolat nem képzelhető el, mint az, aminek megvalósítását óhajtással, vággyal, gondolatokkal és most már erőfeszítéssel is magára vállalta ez a magát Istennek szentelő lélek, ti. hogy a bölcsességnak megjavított s e nemzetben szélesebb körben és jobban elterjesztett tanulása által növeli a haza dízét, előmozdítja az egyház üdvét, és emeli a magasságos Isten dicsőségét. A kegyes Tabitha gondoljon arra, hogy nem kevésbé kegyes dolog a lelket tudományra tanítani, mint a testet táplálni. Ez Bernátnak¹⁹ az arany mondása. Miként pedig nagyobb alamizna sok szegényt tud táplálni, mint keveset, úgy nagyobb jótett sokat képes segíteni a tudományhoz, mint keveset. A legnemesebb alamizna pedig az volt, mikor József az Istentől kapott bölcsességével nemcsak atyját és

¹⁸ Egyházi és világi.

¹⁹ Clairveaux-i Bernát (1090–1153) jeles egyházi szónok, filozófus.

testvéreit, hanem egész Egyiptomot és a környező nemzetek népeit is táplálta. Hasonlóképpen a legnagyobb jótett az, amely nemcsak gyermekeit és alárendeltjeit, hanem egész nemzeteket segít a bölcsességben és a jámborságban való részesedéshez, különösen, mikor a szomszédokat éhség gyötri, nem a kenyérnek és víznek, hanem Isten ígéje hallásának éhsége (Amosz 8, 11.). Kiváltképpen üldözés idején, amikor nagy dolog az, ha Isten valamilyen jámbor abdiászt támaszt, aki Isten prófétáit és a próféták fiait százával fogadja be, elrejtí őket Jezábel dühe elől, s még a száraz és terméketlen években, a tűrhetetlen gabonadrágaság idején is a saját kenyérével és vizével táplálja őket (Kir. I. 18, 3. 4.). Te, nemes lélek, magadat és fenséges anyádat e nemes szándékban megerősítvén gondold át ezeket még egyszer, és fordítsd figyelmedet arra, hogy sikerre jussanak az oly dicső célt kitűző terveid, azután jámborul rendeld alá munkádat Isten jóságának! Mi többiek pedig, akiknek szívébe Isten hasonló vágyát oltott, kérésünkkel biztatásunkkal, munkánkkal és éberségünkkel nem szününk meg a ti szent törekvéseitekkel együtműködni.

Nem hiányoznak ugyan olyan dolgok, amelyek reményünkkel szemben állnak, és azt megghiúsítani vagy meggyöngíteni törekszenek. De ha tisztesszándékunkban kitartó férfiak leszünk, erre nem lesznek képesek. Először, már a dolog nagysága maga is visszariasztani látszik; hiszen majdnem nagyobb munkába kerül az elrontott dolgot megjavítani, mint újat csinálni. Ezt tudják az okos emberek. De azt is meg kell gondolni, hogy az isteni bölcsesség végzéséből minden szép dolog nehézséggel jár, hogy minden szép dolog ne a lustaságnak, hanem a munkának legyen jutalma. Legyen tehát nehéz, csak ne legyen lehetetlen; ne törődjünk vele! A nehézséget majd eloszlatja a szeretet és a magasztos cél meggondolása. Mit árt, ha nagy dolgokkal próbálkozunk? Sőt sokkal jobb ezerszer próbálkozni és hibázni, mint az oly dicsőséges, Istennek oly tetsző, mindnyájunknak oly hasznos, az utókornak oly szükséges dolgot ezerszer meg nem kísérelni. De félni kell az előítéletektől is, amelyek miatt alig gondolható ki valami oly okosan, hogy másfelé ne térítsék azt azok, akik nem az értelem, hanem a példák és szokás szerint alkotják meg ítéletüket; és mert azt hiszik, hogy csak az van helyesen, ami a szokás szerint történik, tűrhetetlen dolognak tartják, hogy attól a legcsekélyebb mértékben is eltérjenek, és valami újat hozzanak be. A tudatlannak édes maga a tudatlanság, a vétkes szereti magát a vétket mint saját formáját, amit megváltoztatni fél. Valakivel mást tanultatsz, mint amit megszokott,

vagy más módszerrel? Azt fogja hinni, hogy más világba viszik, és remegni fog, hogy az ismeretlen útú óceánon a hullámok el fogják nyelni. A lusta azt mondja: „Oroszlán van odakinn, még széttép az utcán” (Péld. 22, 13.). De mi példánkkal tanítsuk meg az ilyenféle, ok nélküli félelem elűzésére, nehogy kedve kerekedjék azt utánozni. Az emberi lélek még soha semmi olyat nem parancsolt magának nyomatékosan, amit Istenben és bátorságában bízva el ne ért volna.

De mégis félni kell a rosszakaratúak irigységétől. Ezek, ha mást nem tudnak, azt fogják megkísérelni, hogy az újítás vádját emeljék, és gyanúsításokkal illessenek. Ami az irigységet illeti, én ugyan senkire sem tudok irigykedni, akár tanultságával, akár erényével, akár ékesszólásával tűnik is ki az embereknek bármelyik rendjében, nemzetségében, felekezetében vagy pártjában. Ha valaki rászánja magát, hogy irigykedjék rám (aki magamtól semmi sem vagyok, és semmit nem tehetek, csak amennyit Isten kegyelme méltóztatik általam cselekedni), kiengesztelem őt, ha tehetem; ha nem, Isten lesz együgyűségem pajzsa. Ha valaki újítási törekvést vet szememre, járatlanságát árulja el. Mert új dolog az, ami régi, sőt örök eszmékhez tér vissza? Amint parancsunk van arra, hogy összes dolgainkat megújítsuk egyrészt Isten rendelése szerint, aki azt mondja: „Törjétek magatoknak új ugart” (Jer. 4. 3.), másrészt példáját követve: „Íme, én mindeneket újjá teremtek” (Apcs. 2, 5.), azaz azt, ami elesett, ami megromlott, visszaállítom sértetlen állapotába. Vannak olyanok, akik azt suttogják, hogy rejlik abban, ha a szokások megváltoztatása a dolgokat megzavarja. És a példák valóban ezt tanítják. Az izraeliták Mózeszt, aki őket Egyiptomból kiszabadította és Kánaán földjének birtokához juttatta, csaknem megkövezték. A prófétáknak pedig és az apostoloknak, sőt magának Krisztusnak mily sokba került az istentisztelet megújítása? Lükorgosz, amikor a lakedaimoniak államát megreformálta, az uzsorások zavargása közben fél szemét elvesztette, s életét csak nehezen mentette meg futással. És hányszor Athénben, hányszor Rómában, amikor a törvényhozók az államot jobbá tenni törekedtek! De ha az ügy Istené, és nem a miénk, Istent kell tekintenünk, aki parancsol, s nem magunkat, akik félünk. El fog bukni az irigység és a düh, mielőtt elpusztítaná Isten munkáját vagy azokat, akik magukat hű munkásokul Istennek ajánlják. Végre is olyan az Isten bölcsessége, hogy övéinek romlásával is, ha ezt olykor megengedi, övéit jutalomra vezeti, művét pedig véghez viszi.

Félretéve tehát minden vonakodást, Ti, e nemzetben és e helyen Istentől szólított lelkek, már most cselekedjétek, hogy már ez alkalommal, már itt, már most, már magatokban, másokra nem várva kezdjétek meg Istennek és iskoláitok megjavításának ezt a munkáját. Más iskolakénál előbb ennek a Rákóczi Iskolának a megújítását, hogy a többieknek ez szolgáljon mintául, mint a tehetségek igazi köszörűköve, (a műveletlenség esetleg még meglevő maradványainak eltávolítása után) az emberi műveltség igazi műhelye, a valódi bölcsesség aranybányája, a nyelveknek igazi munkaháza.

Ennek mostani megkísérlésére szólít benneteket az a nyugalom, amelyet Isten adott ebben az országban; azután más népeknek műveletlensége, még olyanoké is, amelyek maguk előtt nagyon művelteknek látszanak, és másokat lenéznek; kiváltképpen pedig azok a barbár háborúk és dühöngések, amelyekkel most is egymást gyötrik, tönkreteszik és elpusztítják Itáliában, Hispániában, Galliában, Angliában, Skóciában stb. Mi vezessük az ilyen vadságról a szelídségre a mieinket, és így mutassuk meg azoknak a művelt népeknek, milyen egészen más erkölcsök illenek a szabad művészetekkel kicsiszolt népekhez. Hátha azok a zavarok, amilyeneket minden nemzetben látunk, Isten akarata szerint nem annyira zavargások, mint iskolák, melyekkel a jámborok lelke próbára tétetik, a gonoszoké pedig a gonosszágtól önismeretre kényszerül; és mások talán ezt a titkot nem értik; mi, kik értjük, mutassuk meg, hogy értjük, és hogy a megértésre nekik is alkalmat adjunk, állítsuk fel a föleszmélés iskoláját, a dolgok megjavításának példáját, hogy mások is lássák, ha akarják. És ha némelyek (nevezetesen a németek) a háború után lélegzethez jutva most kezdik helyreállítani (márpedig kezdik) az emberi műveltség összeomlott műhelyeit, mi az ő példájuktól indítva tegyük ugyanazt, hogy egyik a másiknak szikrát adva a közös haszon fákláját gyűjtsuk meg. Arra pedig, hogy ezt most tegyük, kiváltképpen ösztökélnek bennünket az Istentől adott alkalmak, mégpedig az, hogy nagyságos fejedeimeink lelke felbuzdult arra, hogy ezen líceumuk számára felgyűjtsák a teljesebb módszer fényét, és a magukra vállalt dologban lelkesedésük kegyesen lángol. A magunk számára alkalmat létesíteni nincs módunkban, de a kínálkozó alkalmat elszalasztani tetszésünkön múlik. De ha elszalasztanánk, kétszeres hibaért, hálátlanságért és tunyaságért kell bűnhődnünk. Mivel tehát Isten kegyelméből nem hiányoznak, akik elől járnak, ne hiányozzanak azok se, kik őket követik.

Azt is érintenem kell néhány szóval, miért illik ezeket a kegyes terveket leginkább itt, ebben a városban, ebben az iskolában megvalósítani. Először azért, mert az ősök jámborsága a nemzeti iskolának itteni megalapításával itt tette le annak a jámborságnak szegletkövét, amelyet nagyságos fejedelminknek (a minap megboldogult, szent emlékü fejedelmünknek és itt maradt méltóságos özvegyének) hősi bőkezősége adományokkal erősített, és már ismét növelni készül. Könnyebb ugyanis a már egyszer megalapozott épületre a szükség szerint ráépíteni, mint új épület alapját lerakni. Azután mert a folyó évben lesz iskolátok alapításának százéves jubileuma; minthogy pedig az évfordulók végzetes ereje (ha ugyan van valami erő a dolgokban) azt parancsolja, hogy jobbra vagy rosszabbra való változást várjunk, az okosság és jámborság feladata lesz arról gondoskodni, hogy a változás jobbra történjék. Harmadszor, mert az igazhitű egyház egész Magyarországon megszokta már, hogy ezt a pataki iskolát úgy tekintse, mint ahonnan legtöbbször viszik a többi iskola tanítóit, semmi sem lehet illendőbb dolog, mint az, hogy a tehetségek ezen kiművelőinek legyen meg itt saját kiképzésük jól berendezett műhelye, és így itt tanulják meg, hogy az iskoláknak ne csak az élén legyenek (praesint), hanem hasznára is (prosint). Mint mondom, itt legyen Bethel, az Isten háza, ahol Illés és Elizeus felügyelete alatt legyenek a prófétáknak mindenünnen ideseregülő fiai. Ennek az iskoláknak az legyen a híre, hogy ez Isten iskolája, amelyben egyetlen tanító az Isten. Mi pedig üljünk lába zsámolyához, hallgatva, hogy nekünk nem fejtegetnek mást, mint Isten három könyvét: a természetét, a szentírását és a lelkiismeretét, az ész belső könyvét. Negyedszer ehhez járul még a hely kellemessége és az élethez szükséges dolgok bősége. Itt még a név maga is jó jel. Patak ugyanis minden szláv nyelvben folyót jelent, és ez nem is hiányzik. A Bodrog, ez a kellemes folyó ugyanis vizet és halat, a szomszédos hegyek nemes bort, a környező mezők gabonát és barmokat, az erdők és berkek vadakat és madarakat adnak ropant bőségben. Reméljük tehát, hogy a múzsáknak itt felette kellemes lakóhelyük lesz, bármilyen nagy számban tóduljanak is ide a múzsafiak. A város ugyan sárosságától kapta a Sárospatak nevet, de ez ne ijesszen meg. Ezt a sarat majd letörli a jobb műveltség; és (ha jó jós vagyok) utódaink (ha mi már talán nem is) az utcák sara helyett csinos kövezetet fognak látni és a fakunyhók helyett kőházakat, úgyhogy majd elmondhatja egyszer e hely ura azt, amit Augustus császár: „Téglából épült Rómát kaptam, márványból épültet hagyok hátra.” Arra sincs ok, hogy valaki ezt a helyet az udvar je-

lenléte miatt kevésbé alkalmasnak tartsa. Igaz, hogy a költők, a bölcsek legrégibb nemzedéke, nem oktanul mesélik, hogy a múzák nem a városok és a királyok palotáiban szoktak lakni, hanem magányos helyeken, megközelíthetetlen hegyeken, a Parnasszuson és a Helikonon, helyeslően azt, amit Ovidius így fejez ki: „A költemények az író magányát és nyugalma keresik”, Horatius pedig így: „Minden író szereti a berket, és menekül a városból.” Ezért voltak Platón akadémiaja, Arisztotelész liceuma és a régiek más iskolái a városon kívül. De tudjuk azt is, hogy azok a tudós nők később a városokba is beköltöztek, és ma mára legnépesebb városokban is kedvüket lelik, csak – ha már a nép társaságától teljesen nem is – legalább a piac és az udvar zajától elegendőképpen védve legyenek. Látjuk, hogy itt nálunk az ösök bölcsessége ebben a dologban is így intézkedett.

Még arról kell röviden szólanom, hogy az iskolai tanulmányok itteni megreformálásának ügyét miért illik éppen nekünk elvállalnunk, akik itt jelen vagyunk, akik egymást vizsgálgatjuk, akik egymáshoz erről a dologról szólunk. (Engedjétek meg, kedveseim, hogy magamat is közétek számítsam, hiszen a veletek való tárgyaláshoz ti választottatok és édesgettetek.) Nincs szükség az érveknek sok faltörő kosára, elég lesz belőlük egy. Mi adunk tanácsokat, a mi kötelességünk tehát a tanácsok megvalósítása. Valósággal úgy, mint amikor József a magtárak építésére és azok felügvelőjének kiválasztására adott tanácsokat az éhínség idejére, a fáraótól ezt a választ kapta: „Te leszel az, te, akinek megadatott, hogy e tanácsokat adhasd.” Egy ember, mikor Rodosz szigetén tett ugrásaival kérkedett, ezt a feleletet kapta: „Itt van Rodosz, itt ugorj!” Így nektek is, akik az iskola megjavítása érdekében óhajaitokat és tanácsaitokat nagyságos fejedelmeinkbe becsepegtették, akik eszméket adtok a neveléshez értő férfiak meghívására, a könyvnyomtató műhely itteni felállítására, a tanulók érdekében nyilvános asztalok létesítésére, akik megengedték, hogy benneteket ide hívjanak, és munkába állítsanak, nektek meg kell hallanotok szavakat: „Itt van Rodosz, itt ugorjatok! Itt van Egyiptom, itt készítsetek magtárakat a tudományban való szükség idejére!” Ha ezt nem teszitek, hasonlók lesztek azokhoz, akikről Krisztus azt mondja: „Beszélnek, de nem cselekszenek. Terheket kötöznek össze, és azokat mások vállára teszik, de ők maguk egy ujjal sem mozdítják meg.”

Ami engem illet, kijelentem nektek, hogy lelkem kész, és legyetek meggyőződve, hogy nem fogok elfutni a teher elől, amelyre kéréseitek rávettek, barátaim tanácsai ösztönöztek, s amelyet maga Isten helyezett rám, és nek-

tek úgy tetszik, nem vonakodom attól sem, hogy példával járjak elől, mert jól tudom, hogy ha Isten jósága a ti érdekekben valami jót megfigyelnem engedett, azt az egyház közhasznára engedte. Megemlékezve tehát arról, hogy milyen célból vagyok egy időre ide hívva, küldve és vonva, azt erőmhöz képest teljesíteni akarom. Itt pedig azért vagyok: először, hogy titeket és a tieiteket jó társalgással az emberi műveltség szabad emberhez illőbb módon való tanulására erősebben hívjalak, vagy kellemesebben csalogassalak. Másodszor, hogy segítsék összeállítani a lehető legjobban a módszeres könyveket, tehetségeitek köszörűköveit, a dolgokról való ítélet reszelőit és a nyelvnek (a latin és az anyanyelvnek) irányzó vonalzóit. Harmadszor, hogy az állandó gyakorlat példáival megmutassam, hogyan magyarázzuk és tegyük hasznossá ezeket a tanuló ifjúságnak. És végül, hogy ennek az iskolának és a többi magyarországi igazhitű iskolának önmagatok által való megreformálására alkalmat adjak (amennyire Isten engedi). Így mondom: önmagatok által. Mert az én vállam, egy hatvanéves öregember válla, nem bír már el ilyen terhet, de ha elbírma is, akkor sem lenne sem biztonságos, sem gyönyörűségecs nekem, idegen embernek elvállalni egy irigységnek kitett feladatot. Jó tanácsot, ha van, adhatok, még ha idegen és fáradt öregember vagyok is. A maga javát keresni viszont minden igyekvőnek – akár az egyes embernek, akár a népnek – a saját feladata.

Én tehát titeket, ennek a híres iskolának jeles tanárait és tanítóit úgy foglak tekinteni, s már úgy is tekintelek mint hű tanácsadókat, mint szeretett társaimat és barátaimat, mint ebben az isteni munkában buzgó munkatársaimat. Fogjunk kezét, kérlek benneteket, egyesítsük szíveinket, egyesítsük óhajainkat az Úrban és az Ő jóságának az erejében! Nem fog hiányozni ezektől a szent óhajoktól és törekvésektől annak segítsége, aki azokat megígérte, és aki igazmondó. Titeket pedig, diákok buzgó serege, kik itt katonának jelentkeztetek a műveletlenség ellen, most nem úgy üdvözöllek mint leendő tanulóimat, hanem mint társaimat, az igazságnak és világosságnak velem együtt tanulóit: szívesen utánzom ebben azokat a római hadvezéreket, akik hogy katonáikat mindenre készségesebbé tegyék, azokat nem katonának, hanem bajtársaknak szokták szólítani, és terveiket velük mint társaikkal közölni; ezzel az emberséges eljárásukkal még jobban megnyerték azok lelkét, és nagyszerű tetteket hajtottak végre dicsőségesen. Engedjétek meg, hogy idézzem nektek Melanchton Fülöp elmés szavait, amelyek most jutottak eszembe. Mikor ez egyszer egy alsóbb fokú iskolát látogatott meg, és

belépve fedetlen fővel így üdvözölte a tanuló ifjúságot: „Köszöntelek beneteket, baccalaureus²⁰, magister, doktor, 29 ülnök, polgármester, tanácsos, titkár és kancellár urak”, és mikor ezt az ott állók közül néhányan nevetve fogadták, ezeknek így válaszolt: „Nem tréfálok. Komolyan beszélek. Ilyen férfiakra lesz szüksége halálunk után az államnak, az egyháznak és az iskolának. Honnét várjuk azokat, ha nem ebből a tanulóserégből?” Én sem fogok habozni, kedves tanulóim, hogy titeket a felőletek táplált és szívembe zárt reményem alapján nevetés és tréfa nélkül iskolák kitűnő igazgatóiként, egyházak tiszteletes pásztoraiként, egyházmegyék nagytiszteletű espereseiként, szuperintendenseiként, püspökeiként, városok tekintetes tanácsosaiként és bíróiként, fejedelmi udvarmestereként, titkárokként, kancellárokként, e nemzetben pedig a fény megújítóiként, az istentelenség, műveletlenség és zavarok megszüntetőiként köszöntselek, és beavassalak azokba a terveimbe és tetteimbe, amelyek titeket ilyenekké tesznek.

Hozzátok is szólok, nemes sarjadékok, a haza szemefényei, a nemesség virága, kik itt vagytok és itt lestek! Növekedjete szerencsésen a szerencsés nevelés segélyével ti is gyümölcsöző fákká, melyeknek lombjaiban fészket raknak az ég madarai, majdani alattvalóitok. Titeket úgy tekintelek máris, mint az egyház jövődő pártfogóit, az iskolák előbbre vivőit, családjaitok fényeit és oszlopait, a nemzet ékességeit és a haza díszait. Nektek kell arról gondoskodnotok, hogy nagy reménységünket valóra váltva, el ne fajuljatok, de az már a mi tisztünk, hogy ilyen elfajulásra ne legyen alkalmatok.

Úgy legyen kegyes hozzám Jehova, amint én nálatok csak a ti üdvötöket keresem és fogom keresni, amíg itt vagyok, kedves magyarjaim. Ti pedig csak arra kérjétek Istent, hogy nekünk, akik e szent célra felelszünk, őrizze meg életünket, hogy erősítsen bennünket, hogy adjon nyugalmat, hogy támasszon az egyháznak támogatókat, igazi támogatókat, hogy azokat, akiket már adott, őrizze meg, és ajándékozza meg hosszú élettel, és a bölcsesség, a tanács és az erő lelkével tegye képessé annak a legszentebb munkának a végzésére, amely a Magasságbeli nevében kezdődik. Adja meg ezt azoknak is, akiket tanulmányaitok vezetőiül kaptok, hogy isteni ihlettől segítve legyenek az igaz bölcsességre igazi vezéreitek.

Ami a bölcsességnek ezt az útját illeti, célul tűzzük ki hogy előadjuk nektek: először is a latin nyelv szép rövid foglalatát, hogy annak kellemes tisztaságához kellemes úton érjete el; másodsor a jobb bölcsélet virányait

²⁰ *Baccalaureus, magister, doktor*: a különböző egyetemi fokozatokat elnyerő férfiak címei.

hogy minden dolog okait éles elmével nyomozzatok (már amennyire a keresztény alázatossághoz illik); harmadszor a szabad művészetek (számтан, mértan, csillagászat, fénytán, zene és az életben hasznos többi tudomány) finom gyakorlattal megszerezhető művészi kezelését; negyedszer az erkölcsök helyes csiszolását, hogy innen kicsiszolt bármilyen férfiakkal való társalgásra alkalmas világi férfiaként távozzatok; végül elméletileg és gyakorlatilag a szent teológia titkait, hogy belássátok: Isten félelme a bölcsesség kezdete és koronája, és így itt komoly jámborságban nevelkedve, a világ világosságaként és a föld sójaként (mint az Üdvözítő Krisztus mondta) menjetek ki innét lássátok át, kedveseim, mennyire nem hiányzik belőlem a használni akarás; s ha belőletek nem hiányzik az előrehaladás akarása, Isten jóságától sokat remélhettek. De ismét és ismét kérlek benneteket, hogy minden erőtetek feszítsétek meg a lustaság legyőzésére, és szorgalmatokkal mindenképpen mutassátok meg, mily nagyra becsülitok azokat az alkalmakat, amelyeket Isten nyújt nektek.

Végezetül arra kérjük a jóságos Istent, hogy örök jóságával, amelynél fogva nem veti meg az alázatos szívüket, és nem űzi el magától azokat, akik teljesen átadják neki magukat, ezt a mi szándékunkat is áldásával kísérméltőztassék. Adj, ó, Isten, olyan lelket nekünk mindnyájunknak, hogy minden tervünket, minden törekvésünket mindnyáján a haza és azon belül egyházad közös hasznára fordítsuk. Hasd át, szentséges Isten, mindnyájunk akaratát; add, hogy azt a szent célt akarhassuk is, hogy bármennyire kicsinyek vagyunk is, dicséretedet mégis zengje a kisedek és csecsszópók szája. Uram, a Te fényed, a Te igazságod és a Te áldásod töltsé el ezt az iskolát és a többi is ebben az országban és az egész keresztény világban! Az országok mostani zavaraiiban és a nemzetek mostani romlásában őrizd meg magadnak egyházadat, sőt éppen a kereszt alatt növeld azt fénnel, és tisztítsd meg teljes tetszésedre itt is és másutt is! Támassz neki kegyes pártfogókat és védelmezőket, az iskolának pedig dicsőséges megjavítókat, Mózeseket, Dávidokat, Salamonokat, Jozafátokat, Jósiasokat, Konstantinokat stb., valamint ezeknek hűséges segítőit, Áronokat, Nátánokat, Jójádákat, Illéseket és Elizeusokat, mind szíved szerinti férfiakat. Mindazoknak pedig, akiket már támasztottál, és közöttük nagyságos fejedelmeinknek, országunkban pedig az evangéliumi egyház többi előkelőinek és pártfogóinak életét, egészségét és erejét őrizd meg; és őrizd meg vágyukat is, hogy Neked tiszta szívvel szolgáljanak, és az égből erőddel erősítsd és növeld őket! Hallgass meg minket

szent neved dicsőségéért! A Téged félőkhöz legyen közel segítséged! Dicsőséged lakjon velünk földünkön ! A kegyesség és a hűség találkozzanak egymással! Az igazságosság és a béke csókolják meg egymást (Zsolt. 85, 10. 11.)! Legyen látható a Te műved szolgálid javára! Legyen végül Jehova Istenünk fénye felettünk! Te magad irányítsd kezünk munkáját! (Zsolt. 90, 16. 17.) Úgy legyen, Krisztus által és Krisztusért úgy legyen!

Ti pedig, pártfogók, mecénások, jóakarók, lelkészek, tanácsosok, polgárok és vendégek, éljetez boldogul! Isten veletek! S kérjetez az égtől sikert és boldogulást ennek az iskolának és mindazoknak, akik ennek fényvel való besugárzásában fáradoznak!

COMENIUS

Nagy Oktatástana

Latin eredetiből fordította:

*Dezső Lajos*¹

XXVI. FEJEZET

AZ ISKOLAI FEGYELEMRŐL

1. Nagyon igaz, a cseheknél használt az közmondás, hogy: *az iskola fegyelem nélkül olyan, mint a malom víz nélkül*. Miként a malom megáll, ha elvezeted a vizét; azonképpen az iskolában is minden meglazul, ha a fegyelem meglazul. Így a szántóföld is; ha nem kapálják, a gyom elnyomja a vetést; a fák, ha nem nyesegetjük, elgazosodnak és haszontalan gyökthajtásokat hoznak. Ebből azonban *nem következik, hogy az iskola tele legyen szidással, veréssel s ennek nyomában kelő daganatokkal; hanem tanítókbán és tanulóknál nyilvánvaló éberséggel és figyelemmel*. A fegyelem (disciplina) ugyanis azon biztos mód, mely által a tanulókat valóban tanítványokká (discipuli) tesszük.

2. Az ifjúság nevelőjének tehát ismernie kell a fegyelem célját, tárgyát és alakját; ismerne kell, hogy mikor, miért és mi módon kell helyes szigorot alkalmazni.

3. (*I. A fegyelem célja.*) Azt hiszem, mindenki előtt megállhat, ha azt mondom, hogy a fegyelem a kihágásokra nem azért alkalmazandó, mert kihágás történt (a megtörténtet nem lehet meg nem történné tenni), hanem hogy ezután ne legyen kihágás; a fegyelmet tehát minden indulat, harag és gyűlölet nélkül kell gyakorolni, oly nyíltszívűséggel és becsületességgel, hogy a fegyelmezés alatt álló is észre vegye, hogy a fegyelem az ő javát cé-

¹ Megjelent Sárospatakon 1896-ban. A fordítás szövegét helyesírásunk mai szabályai szerint közöljük. A további lábjegyzetek a szerzőtől valók.

lozza, s följobbvalóinak iránta való atyai indulatából ered; azért ne más érzelemmel fogadja, mint amellyel megissza az orvostól rendelt keserű orvosságot a beteg.

4. (II. *A fegyelmezés tárgya.*) A szigorúbb fegyelmet pedig nem a tanulás, hanem erkölcsi hibák miatt kell alkalmazni. Mert a tanulás, ha helyesen van berendezve (mint már kimutattuk), magában véve gyönyörűség az elmére, és előnyös voltával mindenkit magához vonz (talán a hülyéket kivéve). Ha nem így van, az nem a tanulók, hanem a tanítók hibája. Ha nem ismerjük a módot, mely szerint az elmét a tanítás művészetével édesgetjük a tanulásra, erőszakot hasztalan alkalmazunk. Az ütés-verés senkibe se önt tudományszeretetet, hanem inkább annak megunását és meggyűlöletét. Ha tehát azt vesszük észre, hogy valamely tanuló a tanulástól csömört kapott, azt inkább a tanulástól való visszatartással s aztán kellemes gyógyszerek alkalmazásával gyógyítsuk, mintsem hogy nyers eljárással még idegenebbé tegyük. Ez észélyes eljárásra a nap mutat nekünk példát. Nem süt erősen a fiatal, gyenge növényekre mindjárt tavasz kezdetén, hanem lassankint, észrevétlenül melengetve növeli, erősíti, s csak akkor bocsátja azokra egész erejét, midőn azok megerősödvén gyümölcsüket és magvaikat kell megérlelniük. Hasonló elővigyázattal jár el a kertész, aki vigyázóbban bánik a gyenge csemetékkel, s nem teszi azokra az oltókést, melyek a sebést még el nem bírják. A zenész, ha a lant, citera húrjai nem jól hangzanak, nem veri azt ököllel vagy bottal, vagy nem csapja a falhoz, hanem addig mesterkedik, míg összhangzatot csal ki belőle. Épp így kell segítenünk az elmének összhangzatba hozatalánál s a tanulás iránti szeretetbe való bevezetéssel, ha nem akarjuk, hogy a közönyösek rosszakarókká, a nehéz felfogásúak butákká váljanak.

5. Ha mégis olykor sarkantyúra vagy ösztökélésre van szükség, az jobban elérhető egyéb módon, mint veréssel: a) néha egy keményebb szó vagy nyilvános feddés által; máskor a többieknek dicsérete által: Lásd, ez s ez mily szépen figyel? mily szépen megért mindent! te pedig csak bámulsz. b) Néha kinevetéssel is lehet hatni. Ó, te gyáva! hogy nem érted ezt a könnyű dolgot? Hol jár az eszed? c) Hetenként vagy hónaponként vetélkedést lehet rendezni a helyben vagy rangban való elsőségért; mint ezt máshol kimutattam. Csak arra kell ügyelni, hogy ez ne legyen pusztá játék vagy tréfa, s eszerint hiábavaló dolog; hanem hogy a dicséret utáni vágyakozás, vagy a gyaláztatól, alávetetéstől való félelem valóban serkentse a szorgalmat. Ez okból igen fontos, hogy a tanító éber legyen, dolgát komolyan, ámitás nélkül

végezze, akiket hanyagságon ér, azokat megdorgálja, a szorgalmasakat nyilvánosan megdicsérje.

6. Szigorúbb és erősebb fegyelmet azok ellen kell gyakorolni, akik az erkölcsök ellen vétettek. Ugyanis 1. Ha valaki vallástalanságnak adja jelét, például istenkáromlás, trágár beszéd s bármely, az Isten törvénye ellen nyilván elkövetett kihágás. 2. Makacsság és határozott rosszakarat ellen; ha ti. a növendék a tanítónak vagy az előljárók bármelyikének parancsait megveti, teendőit tudva és akarva nem teljesíti. 3. A kevélység és gőg miatt, valamint az irigység és a restség miatt, ha ti. tanulótársa kértére vonakodik azt tanítás által segíteni.

7. Mert az elsősorban említett hibák Isten méltóságát sértik; a második helyen említettek az alázatosságot és szófogadást – minden erények alapját – forgatják fel; a harmadik helyen említettek a tanulásban való gyors előmenetetelt gátolják és késleltetik, Ami Isten ellen van, az mint gonosz tett a leg súlyosabb fenytékkal illetendő; amit valaki maga és mások ellen elkövetett, az kihágás, és szigorú dorgálással javítandó; ami a tanulásban való restséget illeti, azt mint hibát a pirongatás szivacsával kell letörölni.² Egy szóval a *fegyelem arra irányuljon, hogy az Isten iránt való alázatosság, felebarátaink iránt való szolgálatkészség, az élethivatásban való serénység mindenkiben, mindenkor gyakoroltassék, állandó használat és gyakorlat által szilárdíttassék.*

8. (III.) A *fegyelmezés módjára* legjobb példát mutat a nap, mely a növekvő dolgokra, a) mindig küld világosságot és melegséget, b) gyakran esőt és szelet, c) ritkán villámlást és mennydörgést, s még ezeket is azok hasznára.

9. Ennek utánzása által törekszik a jó tanító az ezeket ifjúságot kötelességére szorítani:

I. Folytonos példájával maga szolgál mintául mindabban, amire a gyermekeket szoktatni kell. E nélkül minden egyéb haszontalan.

II. Azután felvilágosító, intő, pirongató szavakkal; de azon legyen, hogy akár tanít, akár int, akár parancsol, akár fedd, kilássék miszerint mindez valamennyinek épülésére, egynek se romlására irányuló, atyai indulatból történik. Ha a tanuló nem látja kellőképp ezen indulatot, ha nincs a felől kellően meggyőződve, könnyen megveti a fegyelmet s megkeményíti szívét annak ellenében.

² Priscianus, Kr. u. a IV. században Konstantinápolyban élt író és tanító, kinek latin nyelvtana a középkorban sokáig nagy elterjedtségnek örvendett. A Priscianus ellen elkövetett hibát csekélyre veszi Comenius.

III. Ha valamelyik növendék elég szerencsétlen kedélyű, hogy ez enyhébb fegyelmi eszközök nem használnak, erősebb eszközökhöz kell nyúlni, hogy semmi se maradjon megkísérlés nélkül, mielőtt bármelyiket is mint a művelésre alkalmatlan talajt magára hagyjuk, s minden reményünkkel felhagyunk. Talán ma is áll némelyekre, amit hajdan mondtak, hogy: a phrygiait csak veréssel lehet javítani.³ Vagy ha a megfenyítettnek nem, hát másnak használand a félelem felköltése által ezen erélyes fegyelem. Óvakodni kell azonban, hogy ne kerüljön a sor e végső eszközre minden kisszerű okból, hogy a végső esetek gyógyszereit ezen végső esetek bekövetkezése előtt ki ne merítsük.

10. A mondottaknak (és még ezután mondandóknak) a veleje tehát, hogy a fegyelem célja: azokban, kiket Istennek s az egyháznak nevelünk, az indulatokat szabályozni, folytonos gondozás közben olyanokká képezni, aminőknek Isten a keresztyén iskolákra bízott gyermekeket kívánja: hogy ti. remegve örüljenek (II. Zsolt. 11.), félelemmel és remegéssel munkálják saját javukat (Filip. II. 12.), örvendjenek az Úrban mindenkor (Filip. IV. 4.), azaz hogy nevelőjüket szeretni és félni tudják és akarják; ne csak tűrjék, de sőt készséggel áhítsák, hogy oda vezettessenek, ahova vezetetniük kell. Az indulatok e szabályozása csak a mér említettem módon érthető el; jó példa által, nyájas szavak által, őszinte és állandóan nyílt érzellemmel: nyersebb kitöréssel pedig csak néha, rendkívüli esetben s azon célzattal, hogy a szigorúság – amennyire lehet – mindig szeretetbe menjen át.

11. Mert (hogy a dolgot példával világítsam) ki látta, hogy az aranyműves valamely filigrán munkát pusztán kalapáccsal alakított volna. Bizonyára senki, inkább önteni kell azokat, mint kalapálni. S ha valami fölösleges tapadt volna rá, nem erős kalapácsérintéssel távolítja el az ügyes műves, hanem gyöngéden veregeti a kis kalapáccsal, vagy a reszelővel reszeli, vagy csíptetővel távolítja el óvatosan; végül még ki s csiszolja és simítja. S mi azt hinnők, hogy az élő Isten képmásait, az eszes teremtményt, esztelen erőszakossággal művelhetjük?

12. A halász, ki kerítőhálójával a víz mélyében halat akar fogni, nemcsak ólmot köt a hálóra, mely azt alámeríti és a fenékre viszi, hanem ezzel átel-lenben könnyű parafa darabokat is alkalmaz, hogy azok a hálónak másik szélét a víz felszínén tartsák. Hasonlóképpen, aki az ifjúsággal az erények

³ A phrygiaiak egy békés néptörzs volt Kis-Ázsiában, melyet a talaj s éghajlat kedvező volta anyagi jólétre emelt, de a jólét tompa felfogásúakká, csökönyösekké tette a phrygiaiakat.

halászatára vállalkozik, egyrésztől ugyan szigorúságával félelemre, aláztosságra és engedelmességre kell azt szorítania; de másrésztől nyájassággal szeretetre és derül serénységre felemelnie. Boldogok az ily természetű tanítók! Szerencsés ily tanítók által az ifjúság!

13. Itt lesz helyén felemlíteni egy nagy férfiúnak, D. Eilhardus Lubinusnak⁴, a teológia tudorának az iskolák javításáról való ítéletét, melyet a görög-latin-német nyelven kiadott Új Testamentum előbeszédéhez fűzött e szavakban: Mindazt, ami az ifjúságnak felfogásához képest előadatik, úgy kell elsajátítania, hogy semmit se legyen kénytelen-kelletlen, hanem mindent, amennyire lehet önként és jószántából, mintegy lelki gyönyörűséggel. Azért én egyenesen azon véleményben vagyok, hogy a vesszőt és botot, eme szolgálai s tehetséges emberekhez nem méltó eszközöket, az iskolában éppen nem, vagy csak semmirekellő, szolgálalkú ifjagnál kell alkalmazni. Ezek csakhamar felismerhetők s idejekorán eltávolítandók az iskolából, nemcsak a velük született szellemi lomhaság miatt, ami többnyire tulajdona a szolgálalkúeknek, hanem az ezzel többnyire tulajdona a szolgálalkúeknek, hanem az ezzel többnyire együtt járó rossz magaviselet miatt. Aki a botot és vesszőt a tudomány és művészet gyámolítójául használja, a tehetetlenség fegyverévé változtatja azokat; indulatos emberek kezében kétélű kard az ilyen fegyelem, mellyel maguknak és másoknak ártanak. Vannak másnemű büntetések, melyek tisztességes, nemesebb lelkű gyermekekre is alkalmazhatók.

⁴ Lubinus [?] Eilhardus (1565–1621) a rostocki egyetem tanára.

XX. FEJEZET

A TUDOMÁNYOK TANMÓDJÁ KÜLÖNÖSEBBEN

1. Most már további alkalmazás céljából gyűjtsük egybe a tudományok, a művészetek, a nyelvek, a jó erkölcsök és a vallásosság tanításának művésze fölött elszórva említett észrevételeinket. A tanítás művésze a könyvészetben, tartósságban és gyorsaságban áll.

2. A tudomány, vagyis a dolgok ismerete, mivel nem egyéb, mint a dolgok benső szemlélete, ugyanolykélektől függ, mint a külső látás, ti. a *szemtől*, a *tárgytól* és a *világosságtól*. Ha ezek adva vannak: bekövetkezik a látás. A benső szemlélet szerve az *elme* vagyis az értelem; tárgy az érzéken kívül és belül levő *minden dolog*, világosság a kellő *figyelem*. De miként a külső látásnál bizonyos eljárás szükséges, ha a dolgot úgy karjuk látni, amint az van: úgy itt biztos módszerre van szükség, mely a dolgokat úgy állítja az értelem elébe, hogy azokat bizonyosan és készséggel felismerje és megértse.

3. Négy dolog szükséges, hogy az ifjú tudomány rejtekeibe hatolhasson, tudniillik

I. *Lelki szemei legyenek tiszták.*

II. *Állíttassanak ezek elé a tárgyak.*

III. *Figyelem.*

IV. *Egyik dolgot a másik után, kellő módszerrel állítsuk eleibe: így mindent biztosan és könnyen fel fog fogni.*

4. (I.) Senkitől sem függ magától, hogy milyen tehetsége van. Isten az ő bölcs tetszése szerint osztja a lélek ezen tükreit, e belső szemeket. De az hatalmunkban áll, hogy *ne tűnjük, hogy e tükröt por lepje el, vagy annak fénye elhomályosuljon*. Ama por pedig a léleknek hiábavaló, haszontalan, üres dolgokkal való elfoglalása. Lelkünk ugyanis örökös munkában van, hasonlóan a malom forgásához; s a külső érzékek, az ő rendes szolgálai szolgáltatják neki a mindenfelől felvett anyagot, mégpedig többnyire silányat (ha csak a legfőbb felügyelő, az ész derekasán nem ügyel), ti. gabonaszemek helyett polyvát, szalmát, fővenyt, fűreszport s több effélét. Innen aztán, mint a malomban, minden zug porral telik meg. Ezt a benső malmot, e tükröt (az elmét) a portól tisztán tartani annyi, mint az ifjúságot hiábavaló foglalkozástól elvonni, s eszesen tisztességes és hasznos dolgokhoz szoktatni.

5. (II.) Hogy e tükör jól felfogja a tárgyakat, azt először is a tárgyak szilárd és tiszta volta eszközteni; azután azon tárgyaknak az érzékek elé helyezése; mert a köd és hasonló kisebb sűrűségű dolgok kevésbé sugárzanak, s csak igen gyöngén látszanak a tükörben, a távollevő dolgok pedig semmiképpen. A dolgokat magukat kell tehát megismerés végett a gyermekek elé állítani, nem pedig azok árnyékát; ti. szilárd, igazi, hasznos dolgokat, melyek az érzékeket és a felfogást kellőképp foglalkoztatják. Foglalkoztatni pedig csak úgy fogják, ha oly közel hozzuk, hogy az érzékeket munkásságra indítsák.

6. Ebből a tanítókra nézve ez az arany szabály ered:

Mindent az érzékek elé kell állítani, amennyire csak lehet; ti. a láthatókat a látás elé, a hallhatókat a hallás elé, a szagolhatókat a szaglás elé, az ízlelhetőket az ízlés elé, a tapinthatókat a tapintás elé, s ami egyszerre több érzék által is érzékelhető, azt több érzék által is kell érzékeltetni, amint a XVII. fejezet 8. elv alatt mondtuk.

7. E szabálynak három erőssége vagon. a) A megismerésnek mindig az érzékek munkásságából kell erednie (mert semmi sincs az értelemben, ami előbb az érzékekben nem volt); ezért kell hát a tudománynak is a dolgok szemléléséből, (nem pedig azok szóbeli előadásából) származnia; csak a dolgok felmutatása után jó a beszéd a dolog bővebb kifejtésére.

8. b) *Az ismeret igazsága és bizonyossága nem egyébtől függ, mint az érzékek tanúbizonyoságától.* A dolgok ugyan először is közvetlen az érzékekbe hatolnak, csak azután, az érzékek közvetítésével, az értelemben. Ennek bizonyossága az is, hogy az érzéki megismerésben közvetlen megbízunk; a következtetésnél vagy idegen tanúságtételnél ellenben az érzékekhez fordulunk bizonyosáért. Az értelemnek ugyanis csak annyiban hiszünk, amennyiben az képes példákból való részletes indukció által bizonyítani (a példák hitelességét azonban ismét az érzékek ellenőrzik). Arra meg aztán senki sem engedi magát rábeszélni, hogy saját érzékeinek tapasztalata ellenére idegen tanúságra hallgasson. Ekképpen az ismeret annál bizonyosabb, minél szilárdabb az érzéki alapja. Következésképpen, *ha való és bizonyos tudást akarunk a dolgokról a tanulók elméjébe plántálni, mindenképp azon kell lenni, hogy mindent saját szemlélődésük és érzékelésük alapján tanuljanak.*

9. b) Mivel az érzékek leghívebb sáfárai az emlékezetnek, az érzékeknek ama mindenben való használata azt eszközli, hogy amit valaki tud, azt tartósan tudja. Bizonyára, ha egyszer cukrot ízleltem, egy tevét láttam, a fülemile dalát hallottam, Rómában voltam, s azt megnéztem (persze, figyelem-

mel), szilárdan tapadnak ama képzetek emlékezetembe s nem eshetnek abból ki. Ezért van, hogy *a gyermekek a bibliai vagy más történeteket képekről könnyebben tanulják*. Nyilvánvaló, hogy könnyebben és hívebben emlékezőnk vissza az orrszavúra, ha azt egyszer elevenen (vagy legalább képben) szemléltük, s biztosabban emlékszünk egy történt dologra, melynél jelen voltunk, mint arra, melyről százszor hallottunk beszélni, de nem előttünk történt. Azért mondja Plautus:¹ többet ér egy szemtanú, mint tíz fültanú. Horatius pedig azt mondja, lassabban hatol a lélekbe, ami a halláson át halad, mint az, amit a hívebb látás elé állított s maga szerzett a szemlélő. Aki valaha egy emberi test boncolásán jelen volt, s ezt figyelemmel szemlélte, az jobban megért, megtart mindent, mint ha hosszú könyveket olvasott volna, szemeivel való megfigyelés nélkül. Innen a mondás, hogy: „A szemtanúság elég bizonyosság”.

10. Ha olykor a dolgok hiányzanak, azoknak helyettesei alkalmazhatók, ti. oktatási célra készült utánzatok vagy képek; miként a tudósok a növénytanban, állattanban, mértanban, földrajzban szokásba vették, hogy leírásaikhoz ábrákat adnak. Ezt a természettanban s más egyébben is alkalmazni kellene. Például: az emberi test szerkezetét szemléltető oktatással lehetne tanítani ezen módszer szerint, ha egy emberi csontvázra (amilyent a főiskolákban s szoktak beszerezni vagy fából készíteni) alkalmaznának bőrből készült s gyapjával kitömött izmokat, inakat, idegeket, véredényeket, a belekkel, tüdővel, szívvel, rekeszizommal, májjal, gyomorral együtt, valamennyit igazi fekvésében és arányában, mindenikre fölírván nevét és rendeltetését. Ha a természetrajz tanításakor tanítványainkat e készítményhez vezetjük s mindent egyenként megmutatunk, megmagyarázunk, csak játék lesz előttünk saját testük megismerése. Ilyen szemléltetési készülékeket (természetben nem kapható dolgok képmásait) minden tudomány körében kellene készíteni, hogy az iskolákban kéznél lennének. Ezek készítése némi költséget és fáradságot igényelne ugyan, de rendkívüli előnnyel járna.

11. Ha valakinek kétsége támadna, hogy vajon lehetne-e e módon mindent érzékeltetni, ti. az érzékfölötti és távollevő dolgokat is, (melyek az égen vagy a föld alatt, vagy a tengereken túl vannak), az gondolja meg, hogy Isten minden összhangzatban teremtet, s hogy a felsőbbek az alsóbbak által, a távollevők a jelenvalók által, a láthatatlanok a láthatók által teljesen kép-

¹ Plautus (Kr. e. 254–181) római vígjátékiró.

viseltethetők. Ez eléggé kitűnik Flutt Róbertnek² *Mikrokozmoszából*, melyben a szél, eső, mennydörgés származása művészileg van szemléltetve. Semmi kétség, hogy ezt még tökéletesíteni lehet. Ennyit a tárgyaknak az érzékek elé állításáról.

12. (III.) Következik a világosság, melynek *hiányában hasztalan állítjuk a tárgyakat a szemek elé. A tanulás e világossága a figyelem, melynek segítségével a tanuló mintegy jelenlévő s nyílt elmével mindent felfog.* Miként ugyanis sötétben és behunyt szemmel még azt se látjuk, ami közvetlen szemünk előtt vagyon, így annak, aki nem figyel, kikerüli érzékeit, amit beszélsz vagy felmutatsz. Láthatjuk ezt azoknál, kik elméjükkel másfelé kalandozva sokat nem vesznek észre, ami jelenlétükben történik. Miképpen aki éjjel valamit mutatni akar valakinek, világot kell gyújtania, úgy a tanítónak is, ha a tudatlanság sötétségében levő tanulót a dolgok ismerete által fel akarja világosítani, először annak figyelmét kell felkeltenie, hogy a dolgokra áhítózo, szomjas lélekkel meritse a tudományt. Hogy ez miként lehetséges, láttuk a XVIII. fejezetben és a XIX. fejezet I. elvében. Ím, ezeket a világosságról.

13. Immár (IV.) azon *módról vagy módszerről kell beszélni, melynek segítségével a tárgyakat akként állítjuk az érzékek elé, hogy azok az elmébe erősen bevésődjenek.* Hogy ez miként történik, azt könnyen megérthetjük a külső látásból.

Ha valamit helyesen akarunk látni, szükséges azt 1. szemünk elé állítani, és pedig 2. nem közel, hanem kellő távolságban; nem oldalt, hanem szemközt; 4. a tárgy ne legyen el- vagy megfordítva, hanem helyesen felénk fordítva; 5. hogy látásunkkal először az egész tárgyat áttekinthesük; 6. aztán a részeket vizsgálhassuk; 7. mégpedig rendben, kezdettől végig; 8. bármelyik részen addig időzve, míg 9. mindent, különbségeivel együtt, helyesen felfogtunk. Ezeket szorosan megtartva a látás helyesen történik; ezek egyikének mellőzésével rosszul vagy egyáltalán nem sikerül.

14. Pl. ha valaki egy barátjától kapott levelet akar olvasni, szükséges, hogy 1. szemei elé tartsa, (hogyan olvassa, ha nem látja?); 2. szemei előtt kellő távolságban tartsa, (igen nagy távolságról nem képes a szem a betűket megkülönböztetni); 3. egyenesen szemközt állítsa, (amit ferdén nézünk, zavarosan látjuk); 4. kellő helyzetbe állítsa, (mert hogy olvashatná, ha a levelet lefelé vagy hátával fordítva tartaná szemei elé); 5. elsőben tekintse át a levél

² Flutt Róbert (1574–1637) angolországi orvos és természettudós. Mikro-makrokosmos = a nagy világ kicsiben.

általános részeit, hogy ki, kihez, hol, mikor írta, (ha ezeket előbb nem ismeri, kevésbé lesznek világosak előtte a szöveg részletei); 6. ekkor olvassa a többi mind, ne ugorjon át semmit, (különben nem tudna meg belőle mindent, s megtörténhetnék, hogy épp a fődolgot nem értené meg); 7. mindent abban a sorban kell olvasni, amint a mondatok egymásra következtenek); 8. az egyes részleteknél addig kell időznie, míg mind megértette, (ha gyorsan fut át rajta, könnyen kikerüli a figyelmét valami lényeges); 9. végül miután mind megértette, fordítsa figyelmét a többé-kevésbé fontos részek közötti különbségre.

15. E vizsgálódásból a tudományok tanítóira kilenc fontos szabály ered.

I. *Mindazt tanítani kell, amire szükség van.* Honnan tudja a tanuló, amit tudnia kell, ha nem tanítjuk neki? Óvakodjék azért a tanító a tanítványok elől valamit elrejtteni, akár készakarva, mint az irigyek és hűtlenek szokták, akár hanyagságból, mint azok szokták, akik felületesen végzik dolgaikat. Hűséggel és szorgalommal kell eljárni.

16. (II.) *Mindent úgy kell tanítani, amint a dolog van, amint alkalmazásba jön.* Láss a tanuló, hogy amit tanul, nem utópiák,³ plátói eszmék, hanem valóban körülöttünk levő dolgokra vonatkoznak, melyek teljes ismeretének az életben hasznát vesszük. Ekként az elme fűrgébben fog hozzá, s fontosabb különbséget tesz.

17. (III.) *Mindent egyenesen, nem kerülő utakon kell tanítani.* Ez azt teszi, hogy egyenesen kell a dolgot tekinteni, nem kancsalul, mert ezzel nem annyira nézzük a dolgokat, mint inkább kuszálva látjuk, zavarosan és homályosan. Állítsuk a tanuló szemei elé a dolgokat a maguk valóságában: meztelenül, nem a szavak köpenyébe, metaforákba, szójátékokba burkolva; ezek helyénvalók lehetnek ismert dolgok magasztalásánál vagy kisebbitésénél, ajánlásánál vagy ócsárlásánál. de nem azok megismerésénél; itt egyenesen kell a dolgokba behatolni.

18. (IV.) *Amit tanítunk, úgy kell tanítani, amint van és előáll, azaz eredő okaival.* Mert azon ismeret legjobb, mely a dolgokat úgy tünteti fel, amint azok vannak, máskülönben nem is ismeret lesz, hanem tévedés. Minden dolog pedig úgy van, amint előállt, ha másképpen van, mint előállt, ak-

³ *Utópiák*, Morus Tamás angol államférfi és bölcsele 1516-ban írt egy munkát *De optimo statu rei-publicae* cím alatt, melyben a képzelet teremtette Utopia sziget lakosai a legnagyobb boldogságban élnek, ti. tétlenségben és érzéki élvezetekben. Nálunk az Aranyország (Eldorádó) képviseli az ily képzelet-szülté botor boldogságot.

kor elromlottnak találánk. Minden dolog pedig okai által lészen. A dolog okait tehát kifejteni annyi, mint a dolog igazi ismeretét nyújtani, azon mondas szerint: tudni *annyi, mint a dolgot okaiban felfogni*. Továbbá: az ok a lélek vezetője. A legjobban, leghelyesebben, legbizonyosabban, tehát úgy ismerjük meg a dolgokat, amint előállottak. Aki egy levelet akar olvasni, úgy kell azt maga elébe helyezni, amint az íratott; lefelé vagy megfordítva nehéz olvasni. Ugyanilyen módon: ha a dolgot úgy fejtet ki, amint az véghezvitetett, könnyen és biztosan felfogható, ha pedig a későbbi tanítód előbb, vagy különböző áthelyezéssel: úgy bizonyosan megzavarod a tanuló. Azért is *a tanítás módszere kövesse a dolgok előállásmódját; ami előbbi, azt előbb, ami későbbi, azt később kell tanítani*.

19. (V.) *Amit tanulás végett a tanulóknak nyújtunk, nyújtsuk először általánosságban, azután részleteiben*. E szabály értelme kifejtetett a XVI. fejezet 6. elvében. A dolgot általánosan megismerni annyi, mint azon dolog lényegét és járulékait kifejteni. A lényegét e kérdésekkel fejtjük ki: *mi? milyen? miért?* Ezen kérdésre, hogy *mi?* a dolognak neve, neme, rendeltetése és célja felel. E kérdésre, hogy *milyen?* vonatkozik a dolog alakja vagy tulajdonsága, melynél fogva céljának megfelelő. A *miért?* kérdés a ható okra vonatkozik, mely által a dolog rendeltetésére alkalmassá lesz. Ha például az *ember* általános, igaz ismeretét akarom nyújtani a tanulóknak, ezt mondom: Az ember *a)* Istennek legfenségesebb teremtménye, melynek rendeltetése a többiek feletti uralom, *b)* elhatározásaiban s cselekedeteiben szabad akarattal van felruházva, *c)* e végből világos értelemmel bír, hogy elhatározásait és cselekedeteit bölcs mérséklettel eszközölje. Íme, ez az embernek általános és alapvető megismerése, mely az emberről minden lényegest magában foglal. Ha ezekhez a járulékos (esetleges) tulajdonságokat akarjuk hozzá fűzni, e kérdéseket tehetjük fel: *miből? honnan? mikor?* ebből rájövünk a részekre: *testre és lélekre*; a *testet* előadjuk a *testrészek* föltagoltsága szerint, a *lelket* azon *tehetségek* elősorolása által, melyekből áll. Mindezt kellő rendben végezzük.

20. (VI.) *A dolognak kisebb részeit azok egymás közé való rendjére, helyzetére, egybefüggésére való tekintettel ismertetjük, semmit sem mellőzve*. Semmi sincs hiába; mindenütt, még a legkisebb részben is a nagyobbak alapja rejlik. Az órában egyetlen csapocskának eltörlése, meghajlása, helyéből kizökkenése, az egész gépezetet megállíthatja, az élő testben egy tagnak eltávolítása az életet megszüntetheti; a beszéd szövegében gyakran egy kis szócska (egy prepozíció vagy kötőszó) az egész mondat értelmét megvál-

toztatja, kiforgatja. Így mindenütt. Egy dolog tökéletes megismeréséhez tehát valamennyi részből ismernünk kell, hogy mi és mi végre szolgál.

21. (VII.) *Mindent kellő egymásutánban tanítsunk; egyszerre csak egyet.* Miképpen ugyanis a látás nem irányozható egyszerre két vagy három tárgyra, csak szétszóródva és zavarosan; aki könyvet olvas, nem tekinthet egyidejűleg két lapra, még két noha egymás mellett fekvő sorra sem; két szót, sőt két betűt se nézhet egyszerre, hanem egyiket a másik után: úgy az elme is csak egy dolgot szemlélhet egyszerre. Jól elválasztva kell hát haladni egyik dologról a másikra, hogy az elmét túl ne terheljük.

22. (VIII.) *Minden dolognál addig kell időzni, míg azt fel nem fogtuk.* Semmi sem történik pillanat alatt, mert minden mozgás által történik, a mozgás pedig egymásutánban halad. Addig kell hát időzni a tudomány bármely részében, míg azt a tanuló teljesen felfogta, s tudásáról bizonyosságot nyert. Ez pedig a beemlézés, kikérdezés s a teljes megszilárdításig való ismétlés által történik, mint ezt a XVIII. fejezet 10. elve alatt megmutattam.

23. (IX.) *A dolgok közötti különbségeket jól ki kell emelni, hogy valamennyiről való ismeretünk határozott és világos legyen.* Sokat mond ama híres közmondás: Qui bene distingvit, bene docet (jól tanít, aki jól különböztet). A tárgyak sokasága ugyanis meglepi, azok sokfélesége megzavarja a tanulót, ha nem használunk ellenszereket, és pedig amaz ellenében a rendet, hogy egyiket a másik után vegyük elő, emennek ellenében a különbségek figyelmes szemléletét, hogy mindenütt nyilvánvaló legyen, miben különbözik egyik dolog a másiktól. Egyedül ez teszi az ismeretet határozottá, világossá és bizonyossá, mivelhogy a dolognak mind különböző volta, mind igazsága a különbségektől függ, mint feltártuk fentebb. (XVIII. 6. e.)

24. (X.) Mivel pedig nem mindenkinek adatott, hogy tanítói hivatalát ügyességgel folytassa, szükség lesz az iskolában tanítandó tudományokat ezen módszer szabályai szerint rendezni, hogy a célt senki egykönnyen el ne véthesse. Mert ezek helyes megállapítása és megtartása mellett amily könnyen, késlekedés nélkül áttekinti egy királyi palotába bocsátott ember mindazt, ami abban található: képeket, szobrokat, kárpitokat s egyéb díszítményeket, ha neki arra kellő idő adatik, oly könnyen tekintené át éles elméjével a dolgok egész berendezését a világegyetem színpadára bocsátott ifjú, s épp oly képes lenne valódi látnokként járnivaló Isten és az emberek művei között.

COMENIUS

Tirocinium

Latin eredetiből fordította:
Bollók János

AZ ÍRÁS ÉS OLVASÁS ALAPELEMEI

*A betűvetés tanításának szakértői,
szülők és pedagógusok, fogadjátok üdvözlétemet!*

Az embert szükség
képpen mindenre
tanítani kell;

így tehát a betűkre
is, méghozzá zsenge
gyermekkorában,

ötödik vagy hatodik
éves korában,

vagy otthon, vagy
nyilvános iskolában.

1. Köztudott, hogy az ember, Isten képmása, képessége szerint mindenre alkalmasnak születik, ha azonban nem nevelik, faragatlan és sok mindenre alkalmatlan marad.

2. Mivel pedig a nevelés legelső és örök alapját a *betűk* jelentik, nyilvánvaló, hogy ezeket meg kell tanulniuk azoknak, akiknek műveltségre nevelését a gyakorlat megköveteli. Az írást és az olvasást kora gyermekkorban kell megtanulni, mert ekkor az emlékezet olyan, mint a viasz, mindenre fogékony, a kéz pedig mindennek megformálására ügyes.

3. *Hányadik életévben kell tehát elkezdeni az írás és olvasás gyakorlati elsajátítását?* Válasz: Ez egyénenként változó: az élesebb eszűek már ötödik életévükben ráfoghatók, a tompább elméjük csak a hetedikben vagy a nyolcadikban.

4. Kik tanítsák a betűvetés alapjaira az elemi ismereteket tanuló kisgyerekeket? Nyilvános iskolákban nyilvános tanítók; de taníthatják olyanok is, akik félig közalkalmazottnak számítanak, így a kántor vagy a sekrestyés, továbbá magánszemélyek: házi tanítók, akiket azért fogadnak fel, hogy egy vagy több ház, illetve család gyermekeit írásra-olvasásra és erkölcsre neveljék; s végül maguk a szülők vagy a fivérek vagy a nővérek vagy a cselédek, ha ismerik a betűket.

Aki a betűk tanítására készül, először is legyen tisztában három dologgal:

5. De bárki vállalkozik is erre, előre kell ismernie: 1) eme tevékenységének a célját, 2) az e cél elérésére szolgáló eszközöket, 3) és eme eszközök használatának olyan módját, hogy a célt velük mindenképpen elérje.

I. Tevékenysége célja

6. A cél: megtanítani a gyermekeket a betűk írására és olvasására, méghozzá: 1) *biztosan*, 2) *könnyen* és önként, kedvtelésből, 3) s végül *gyorsan*, nem vesztegetve rá éveket, mivel a gyermekekre más tennivalók is várnak.

(II. Eszközök)

7. Az erre szolgáló eszközök: először is az *olvasókönyv*, amit kezükbe kell adnunk a tanulóknak – ennek az „Elemi ismeretek” címet adtuk –, továbbá *fatábla* és kréta, s végül *papírfüzetek*, tinta és toll.

(1) A tankönyv

8. Az „Elemi ismeretek” című könyv tartalmazni fogja:

- a) a betűk alapelemeit három táblázatban,
- b) az olvasás alapelemeit három szógyűjteményben,
- c) a társalgás alapelemeit három párbeszédben.

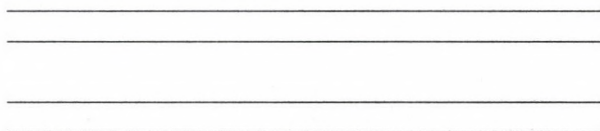
(2) Az írótabla

9. A *fatáblát* a *krétával* azért adjuk a tanuló kezébe, hogy minden olyan jelet, amelyet látás révén elsajátított, tanulja meg írásban is utánozni.

10. Nagyon szellemes ugyan Quintilianusnak az az ötlete, hogy a betűformákat egészen mélyen karcoljuk bele a táblába, hogy a tanuló a krétát ezeken a karcolásokon vezetve mindaddig ne tudjon hibázni, amíg meg nem tanulja, hogy szabad kézzel is hasonló vonásokat rajzoljon és formáljon. A hagyomány szerint ezzel a módszerrel hajdan egy vak is megtanult írni.

11. Mivel azonban ilyen táblákat készíteni fáradságosnak látszik, elegendő lesz, ha egy fekete táblára piros, enyvezett krétával – hogy ne töröldjék le – előre megrajzoljuk a betűket, és a tanulók ezek fölé írják fehér krétával a sajátjaikat. Noha a bekarcolásnak megvan az az előnye, hogy a tanuló keze, mivel a karcolások vezetik, nem tévedhet, nem tudom azonban, annyira meg kell-e kötnünk őket, hogy kezük mozgásában egyáltalán semmi szabadságuk ne maradjon.

12. Végül azután a tanulónak adjunk egy sima, alaposan lecsiszolt, feketére festett írótablát, melyre (vonalzó mellett akár késheggyel) két-két párhuzamos egyenest karcolunk – az alábbi módon és annyit, ahány ráfér a táblára – hogy a betűk ezek között haladjanak.

13. Szokjanak hozzá ahhoz, hogy ezek között a vonalak között vezessék a betűket, előbb száraz krétával, később pedig nádszállal vagy vastag lúdtollal, amelyet porrá tört és vízben elkevert kréta oldatába mártogatnak. Ez meg kell hogy előzze a tintával papírra történő írást, nemcsak azért, mert takarékoskodást jelent a papírral, hanem azért is, hogy ha valamit rosszul kezdtek el írni (hiszen lehetetlen, hogy az elemi iskolás kezdetben ne tévedjen), az törölhető és javítható legyen.

(3) Papír és toll

14. Néhány hetes ilyen gyakorlást követően azután adhatunk nekik füzetet, tintát és vékonyabb tollat; a füzet lapja azonban inkább nyolcad- vagy tizenketted, mint negyed ív nagyságú legyen, hogy – az előbbieket sorai rövidebbek lévén – kevésbé görbén írjanak.

III. A tanítás módja,
vagyis a módszere

15. Mármost *ami ezeknek az eszközöknek helyes használati módját illeti*, ügyelnünk kell arra, hogy a munka fennakadás nélkül, kellemesen és érzékelhető eredménnyel folyjék, s hogy mindenről kellően és hozzáértően világosítsuk fel azokat, akiket azért bíztak ránk, hogy tanítsuk őket.

Az írást és olvasást
együtt kell tanítani

16. A legelső kérdés, hogy *a betűk elsajátítása mivel kezdőd-jék: a betűk megismerésével vagy írásával?* Válasz: az írás természeténél fogva megelőzi az olvasást, miként a beszéd a hallást. (Lehetetlen ugyanis olvasni azt, ami nincs leírva, vagy hallani, amit nem mond senki.) Ennek ellenére a kettőt együtt is vehetjük, miként így vesszük a *beszédet és a hallást, a szemlélést és a látást, az adást és a kapást*. De az, hogy az elmélet előzze meg a gyakorlatot, itt annyit jelent, hogy előbb tanulják meg a betűket szemlélni, felismerni, megnevezni, és csak ezután írással kifejezni.

Vajon lehetséges-e?

17. *De az írással való kísérletezés nem tűnik-e túl nehéznek ilyen kisgyermek számára?* Válasz: Sőt, a gyermekek természetüknél fogva szívesen rajzolnak. Játék lesz tehát nekik, feltevé ha érteni fogunk hozzá, hogy gyermekekkel gyermekek módjára bányunk.

Sőt, könnyű, ha a
gyermekkel gyermek
módjára bányunk.

18. Ez utóbbit hogyan? *Először* is úgy, hogy nem szigorúan, hanem kedvesen beszélünk velük *Másodszor*: nem kényszerítjük, hanem szép szóval, gesztusokkal, kisebb jutalmakkal vesszük rá őket ezekre a tanulmányokra. *Harmadszor*: Előbb mindent bemutatunk nekik és csak ezután várjuk el tőlük az utánzást, s azt is úgy, hogy kezüket folyamatosan fogva és vezetve segítjük őket benne, amíg maguktól is nem tudják. *Negyedszer*: Hosszadalmas gyakorlással nem fárasztjuk a zsenge lelkeket, hanem minden negyed óra elteltével (de fél óra után feltétlenül) lazítunk, pihenéssel vagy valamilyen játékkal. Esetleg azzal is, hogy ezt a betűkkel való foglalatosságot játéknak nevezzük és ezt mondjuk: *Térjünk vissza betű-játékunkhoz!*

5. Nem a betűkkel kell
kezdeni, hanem a
betűelemekkel.

19. *Ezenkívül mi kell még?* Az, hogy ne is a betűkkel kezdjük, hanem valamely egyszerűbb elemmel. Kérdezed, hogy vajon mi lehet ez? Válasz: *pontok, egyenesek, félkörök, keresztek, körök*, amilyeneket az első táblázat kínál. Az egyes betűk ugyanis, ami az alakjukat illeti, ezekből az egyszerű elemekből

tevédnek össze: könnyebben tanulják meg tehát ama egyszerűbb elemeket és utána tetszetősebben fogják megformálni ezeket az összetetteket.

20. Legyen. Ám *hogyan kezdjen hozzá ezek írásához a kisgyerek?* Először krétával, mivel ezt könnyebben tanulja meg helyesen fogni és vezetni, hogy írjon vele.

21. Még *a kréta tartását is tanítani kell?* Mindenekelőtt, még azt megelőzően, hogy megtaníttuk vagy megengedjük, hogy pontokkal vagy egyenesekkel kísérletezzék.

22. Hogyan? Először példán, tudniillik úgy, hogy előzetesen bemutatjuk, hogyan kell az első három ujjal megfogni a krétát és szorítani, hogy ne ejtsék el, ám ne túl görcsösen, hogy a kezük akadálytalanul mozoghasson. Azután meg úgy, hogy *megengedjük, húzzanak csak szabadon olyan vonalakat, amelyeket csak akarnak*: össze-vissza, fel-le, oldalra vagy körbe stb., csak hogy szokjanak hozzá a krétán és a kezükön való uralkodáshoz. A gyakorlásnak ezt az első és legkezdetlegesebb módját folytassuk két-három napig, míg úgy nem látjuk, hogy urai a krétának, és azon nem kapjuk őket, hogy ők maguk is ráunva erre az ily egyszerű játéokra, más játékokra törekednek.

23. *Min végezzék azonban ezeket az írásgyakorlatokat?* Ha több tanuló van, a tanító akasszon ki a falra egy táblát, és melléje állva egymás után szólítsa ki őket, a kint levőt tanítsa írni úgy, hogy előrajzol neki, miközben a többiek figyelnek és vágnak az engedélyre, hogy ők is hasonlóképpen kísérletezhessenek.

Utána saját írótabláikon

24. Mondhatod: *ha sok a tanuló, sokára kerül rá mindenkire a sor, így elkerülhetetlen, hogy ne unatkozzanak.* Válasz: Semmi szükség arra, hogy sokáig fecséreljük az időt. Miután mindnyájuk előtt bemutattuk, és az első, a második és a harmadik a közönség előtt kipróbálta, hogy milyen vonalvezetéssel alakítsa ki ezt vagy azt a betűt, üljenek mindnyájan a padjukban, és mindegyikük ugyanazt az elemet írja a maga táblájára, ameddig a táblára fér vagy ameddig az idő engedi.

A tanító felügyelete és irányítása alatt

25. A tanító pedig járjon körbe és ellenőrizze, hogyan halad ez, az, amaz; ha jól, dicsérje meg, ha nem, mutasson rá hibájára és tanítsa meg kijavítani azt, nehogy bármilyen hiba is a szokásává váljék.

az óra vége felé ellen
őrizve és kijavítva

26. Egy óra elteltével (vagy, ha kisebb adagot adott, fél óra múltán) ismét ellenőrizze mindegyiküket, a szorgalmasakat dicsérje meg, a többieknek mutasson rá a hibájukra, és tanítsa meg kijavítani azokat. Méghozzá mindezt hangosan, úgy, hogy a többiek is lássák és hallják, hogy amely hibában egyiküket kijavítja, ugyanannak elkövetéséről szokjanak le a többiek is.

27. *Minden órának ez legyen a menete?* A legegyszerűbb, a legmegbízhatóbb és a mindennapi előrehaladás szempontjából a legbiztosabb módszer az, ha az óra mindig így folyik. Folyják tehát így!

Ez legyen az állandó
módszer; az egyszerűbbektől
haladjunk az összetettebbek felé

28. Mutassuk be azonban lépésről lépésre, hogy a tanulókat hogyan kell kapkodás nélkül és szelíden az egyszerűbbektől az összetettebbek felé vezetni, hogy még az év vége előtt a folyamatos olvasás és írás mestereivé váljanak.

mégpedig: 1. Először
felkeltve bennük a
betűk iránti vágyat,

29. A tanító, mielőtt kezükbe adná az *ábécéskönyvet*, minden lehetséges módon hívja fel figyelmüket az írni és olvasni tudás fontosságára, hogy felkeltse bennük iránta a vágyat, s miután megkívánták, mint Isten különleges ajándékát adja kezükbe a könyvet.

2. bemutatva nekik
a betűk alapelemeit,

30. Ezt követően mutassa be az első táblázatot, és mondja meg, hogy ez az írás művészetének alapelemeit: *a pontokat, az egyeneseket, a félköríveket, a keresztet és a köröket* tartalmazza, és aki ezeket csínnal tudja megformálni, az képes arra is, hogy szépen írjon és könnyen megtanulja az írás művészetét. Tanulják meg tehát, merő játék lesz az egész.

azok különbségeit

31. És hogy könnyebben el tudják képzelni maguknak ezt a játékot, adja kezükbe a táblát és a krétát, tanítsa meg őket arra, hogyan tartsák az ujjaikkal, és rajzoltasson velük olyan vonalakat, amelyeneket csak akarnak, mint fentebb mondtuk.

és nevüket

32. Utána tanítsa meg őket arra, hogyan nézzék *a betűelemeknek a táblázatát*, s megfigyeljék és megkülönböztessék, hogy mi *a pont*, mi *az egyenes* stb. és mit mondunk annak.

33. Mihelyt ezt nagyjából felfogták, szólítsa fel őket, hogy vegyék szemügyre a pontokat tartalmazó táblázatot, és figyeljék meg közelebbről, hogy *háromféle pont van*, úgymint *négy-szögletes, kerek és félkörív alakú*.

és utánzásukat

34. Miután szemükkel megjegyezték a különbségüket (rajzolja is le előttük ezeket a pontokat nagyobb méretben, hogy pontosan megjegyezhetők legyenek), tanítsa őket utánzásukra is, s közben lassanként mindegyiket szoktassa hozzá ahhoz, hogy a maga szempontjából jól helyezze el a táblát, és hogy helyesen (hegyét a tábla felé fordítva) tartsa akrét, és mindenhez, amire szükség van.

kapkodás nélkül és pontosan

35. *A betűelemeknek ezt a tanulását* lassú kézmozdulatokkal és nagy figyelemmel kezdjék, még ha egyetlen ponttal (egyenessel, körrel) kétszer, háromszor, tízszer, százszor próbálkoznak is. Mert a gondolkodás minél tovább időzik egy valamely tárgyon, annál jobban fogalmat alkot róla, és hozzászokik, hogy pontosabban fejezze ki. Először ugyanis a szépírás alapjait kell leraknunk, méghozzá a szilárd alapjait.

3. Maguknak a betűeknek a tanításával

36. Hasonlóképpen *a betűk* (második táblázat) írásában, felismerésében és megnevezésében sincs szükség kapkodásra. Jobb, ha egy nap egy vagy legfeljebb két betűt tanulnak meg helyesen leírni és kiejteni, mint ha – mivel egyszerre többet tanulnak – szétszórttá, bizonytalanná válnak, netán összezavarodnak, s ennek következtében megundorodnak tőle. Még ha egy teljes hónapot kell is rászánnunk (ennek a második táblázatnak a megtanulására), akkor is nagyon meg fogja érni, ha jól megtanulják.

(előbb a nagybetűket és a függőleges írásmódot, később a kisbetűket és a dőlt írásmódot)

37. Eközben arra is ügyelnünk kell, hogy *előbb a nagybetűket, másként a verzálokat tanítsuk*, mivel (a latinban) ezek egyse-

rűbbek és könnyebben írhatók. Csak miután ezek írásának a módját elsajátították, térjünk át a kisbetűkre. Ám mindkét esetben *előbb* tanulják meg *függőleges, mint dőlt írásmódjukat*, melyet kurzívnak hívunk, ugyanezen okból: mivel az előbbiek nyilvánvalóan könnyebbek, mint az utóbbiak. (Megjegyzendő: A dőlt betűket inkább gömbölydeden írják, mint szögletesen, hogy ezáltal kevésbé legyen akadályozva írásuk folyamatossága.)

Megjegyzendő:
Nagy figyelemmel.

38. Továbbá fel kell hívnunk a figyelmet arra is, hogy *a gyerekek akármít írnak, ne csendben írják, hanem amit írnak, azt mindig fennhangon mondják is*. Például: miközben a B betű írását tanulják, valahányszor leírják a jelét, ugyanannyiszor ismételjék fennhangon, hogy *bé*. Hasonlóképpen hangoztassák írás közben a szótagokat, a szavakat, a mondatokat és a szövegegységeket, s miután leírták, újra olvassák át és ismételjék el őket hangosan. Ha ez folyamatos szokássá válik, az nagyon hatékony lesz valamennyi fogalom kialakítása, megjegyzése és a gyakorlás által történő megerősítése szempontjából.

4. Az ábécé leírásával

39. Miután pedig az összes betűt megtanulták egyenként felismerni és leírni, adjuk feladatul nekik, hogy az egész ábécét is tanulják meg a szokásos sorrendben mind olvasni, mind pedig leírni, mindaddig, amíg meg nem jegyzik. Mert ha a betűk bevett sorrendje értelmetlen is, mégsem tekinthetünk el tőle: szükség van ugyanis rá a könyvek alfabetikus sorrendben írt szójegyzékeihez. (Megjegyzendő: Azoknak a nyelveknek, amelyekben a latintól eltérő betűk vannak – így a németnek, a belgának, az angolnak, a franciának, a lengyelnek – nehezebb az írásuk, mint a latinnak; ezeket csak a latin betűk után szabad tanulni, de tanítani is, ha a gyerekek értelmét lépésről lépésre akarjuk vezetni. A magyarok esetében, mivel ők latin betűket használnak, erre nem szükséges külön felhívni a figyelmet, sem időt pazarolni rá.)

5. Az egyszerű szótagok összerakásával

40. Ezek után térjünk rá *a harmadik táblázatra*, mely a szótagolás könnyű módszerét mutatja be. Annak, aki már készség szinten felismeri a betűket, igen könnyű lesz összekapcsolni a magánhangzó írásjelét a mássalhangzóéval, ha úgy írjuk le a

szemük előtt, ahogyan a mi táblázatunkban van leírva: a–b–ab stb. Ha ezt egy vagy két mássalhangzó esetében megmutatjuk a gyerekeknek, a többi esetében is minden nehézség nélkül utánogni tudja. S hogy képes legyen utánogni, fejből (a könyvet félretelve, vagy a gyerekekkel való sétálás közben, vagy az asztalnál) is mondhatjuk neki, hogy a–p, amire feleletül azt várjuk, hogy ap; e–t, ő pedig mondja, hogy et, t–u, ő mondja, hogy tu stb. Így ez valóban játék lesz.

Utána az összetettkével

41. Mihelyt pedig a szótagolással átvették a *harmadik táblázatnak ezt az első részét*, térjenek vissza rá, és próbálják maguk kiolvasni ugyanazokat a szótagokat. Mindenesetre mutassuk be nekik, hogy (az nem a–b, hanem) ab, s utána ők is mondják hangosan, hogy ab stb.

42. Hasonlóan járjunk el a három, négy, öt, hat betűből álló szótagok táblázata esetében is. Itt már a betűk nincsenek szemléltetés céljából jellel elválasztva egymástól, ám ők eme szótagok kimondásakor mégis különítsék el azokat minden egyes esetben a hallásuk alapján. Így kell tehát mondaniuk: a–b–s–abs, b–a–s – bas, t–r–a–n – tran, p–s–a–l–m – psalm. Ha ezeket így vetetjük át eme könyv alapján, majd átíratjuk táblázatba, és átírás közben minden betűt külön-külön, és mindezeket a betűket szótagokká összekapcsolva is kimondatjuk velük, világos lesz minden.

6. Teljes szavak olvasásával. Jól jegyezzük meg.

43. A táblázatok bejezése után térjünk át a *SZÓSZEDETRE*. A tanító ez esetben ne feledje, hogy a szótagokkal a szótagolás befejeződött, és most a folyamatos olvasás veszi kezdetét. Ne követelje tehát (az iskolákban mindmáig bevett szokás szerint) azt, hogy a szavakat szótagonként is bontsák fel, például így: *s–a–sa, p–i–pi, e–n–en, t–i–ti sapienti-a*. A gyerekek értelmének ilyenfajta gyötrése most már távol legyen, mert hát haszontalan, hiszen aki külön-külön képes összerakni a szótagokat, ugyanazokat a szavakban is (álljanak akárhány szótagból) képes önmagukban kiolvasni.

44. Hogy tehát minden fennakadás nélkül menjen, és a kisgyerek semmit se keverhessen össze, a szavak szótagjait elválasztó jellel különítettük el egymástól: a–tya, mi–enk, kér–jük ir–gal–ma–dat. Kérded, hogy ekkor, miközben ujját és szemét az egyik szótagról a másikra viszi (és ugyanígy másolja át őket

a táblájára, mindig fennhangon mondva is) miért nem olvashatja egybe az egész szót? Azért, mert itt is csak lassan kezdjük és így haladunk, amíg a gyorsaságnak maguktól a gyermekektől megszerzett készsége véget nem vet ennek a lassúságnak.

7. Mondatok hangos olvasásával

45. A MONDATOKBAN a szótagokat már nem, csupán a szavakat választjuk külön egymástól. Arra tanítsuk tehát őket, hogy a szavakat egészében olvassák ki egymás után; semmi akadálya azonban annak, hogy egy-egy szó kiolvasását követően, mivel vessző következik utána, kisebb szünetet tartsanak, hogy minél jobban hozzászokjanak a szavak egymástól való elkülönítéséhez.

és most már papírfüzetbe másolásával

46. S most már (a mondatokra való áttéréskor) *tegyék félre a táblát és a krétát, és kezdődjék el a füzet és a tinta használata, hogy a mondatokat és mindazt, ami ezután következik, saját kezükkel írva (szerencsésen befejezett elemi iskolás koruk emlékére) elraktározhassák jegyzetfüzetükbe.*

47. A főbb imádságokra vagy a hitvallás egyes fejezeteire nem kell külön tanítanunk őket, legfeljebb csak annyiban, hogy szokjanak hozzá tagolt ejtésükhöz, hogy ahol vessző(,) következik, ott tartsanak kisebb szünetet, ahol kettőspont (:) vagy pontosvessző (;), ott nagyobb, a legnagyobb pedig ott, ahol pont (.) van.

s mindezt a nyelv, a kéz és az emlékezet gyakoroltatásával.

48. Ezeket azonban ne csak a mi könyvünkéből olvassák el ismételtelen, hanem gondosan másolják át a füzetükbe is, és valahányszor átmásolják, mindannyiszor ismételtelen olvassák el újra, míg a kezükkel leírt mondatokat (a sajátjaikat és a tanulótársaikéit) folyamatosan olvasni s végül emlékezetből készségesen felmondani nem tudják. – *A sokszori leírás ugyanis támasza az emlékezetnek.*

49. Ugyanezt tartsuk szem előtt a *Párbeszédek* olvasása és lejegyzése vonatkozásában is. Ezekkel kapcsolatban senki se tegyen nekem olyan ellenvetést, hogy *azokban (különösen a harmadikban) magasabb röptű dolgokat tárgyalok annál, hogysen a gyermekek értelme képes volna hozzájuk felemelkedni.* Ha ugyanis

őnmagától még nem képes felemelkedni, általunk kell felemelkednie. Vajon azt akarjuk, hogy Isten kis képmásai mindig a földön másszanak? Nem akarjuk mihamarabb felemelni őket Istenhez és az isteni dolgokhoz? Hiszen már tanítjuk őket a hitigazságokra, már hívják imájukban az Atyát, aki a mennyekben van, már vallják, hogy hisznek benne és az örök élet reményében, már úgy hallgatják a Tízparancsolat előírásait, mint Isten szájából származó igéket. Tűrjük talán, hogy imájuk és vallásuk szentvtelen és értelem híján levő legyen? Miért ne törekednénk arra, hogy amit a szájukkal fennhangon mondanak, ezt elkezdjék a szívükbe is befogadni? Szókratész volt bátor azt remélni, hogy egy nyolc éves kisgyerek az összes filozófiai kérdésre tökéletesen meg tud felelni, ha okosan kérdezik, mivel a vele született világosság, ha megszabadítják béklyóitól, mindenre elegendő. Ha az egész filozófiához elegendő, már hogyné volna elegendő ahhoz a részéhez, amely felé az ember a maga érdekében fordul, s ráadásul a hit világa által is támogatva?

50. S végül: ha megengedjük is, hogy a gyermek ezekből nem mindent tud pontosan felfogni, féljünk vajon emiatt attól, hogy mindez haszon nélkül való lesz? Ezek az intelmek bizonyosan hasznukra válhatnak azoknak a szülőknek és tanítóknak, akik e területen foglalkoznak a gyermekekkel, hogy ne vegyék oly fensőbbeségesen semmibe, hogy merrefelé kormányozzák nevelésük hajóját, mint ahogy néhányan tetteik tanúsága szerint jelenleg teszik, miközben semmi másra nem törekednek, csak arra, hogy könyvmolyokat neveljenek. Ám bizonyos, hogy a gyermekeknek is hasznukra lesz, ha ítélő erejük hiánya folytán jelenleg nem is, de nem sokkal később igen.

51. A párbeszédnek kellő átvétele után véget ér az írás és olvasás tanítása. Ha azonban valamennyi még marad a tanévből (vagy ameddig szükségesnek látszik az anyanyelvi iskola folytatása), más jó tankönyvet is kézbe lehet venni, egyet vagy többet, és ugyanilyen módon: olvastatva és lemásoltatva (s ahol szükséges, szóval is megvilágítva) hasznosítani.

52. Ennyit tehát az írás és olvasás megtanításának helyes eljárásáról. Ha a szülők, a házitanítók és a nyilvános tanítók elhatározzák, hogy követik ezeket a tanácsokat, erősen bízunk benne, hogy kicsit javulni fog a helyzet az ifjúság nagyobb dolgokra való felkészítése, sőt maguknak a latin iskoláknak a szempontjából is. Ha ugyanis a latin iskolák úgy kapják meg a gyerekeket, hogy azok helyesen, gyorsan és az alapok birtokában tudnak olvasni és írni, minthogy az alapok ennyire szilárdan vannak lerakva, ráépíthetik majd a saját anyagukat. A gyerekek pedig, miután az első és legnagyobb megpróbáltatásokon túljutottak, lelkesebben láthatnak hozzá az új hegyek megmászásához, és hasonlóan szerencsésen juthatnak fel a csúcsokra is. Adja Isten, hogy ez kívánságunknak megfelelően történjen!

AZ ÍRÁS ÉS OLVASÁS TANULÁSÁNAK ALAPELEMEI II. RÉSZ

Megjegyzés: ez a mű három részből áll:

- I. A betűk alapelemei három táblázatban.
- II. Az olvasás alapelemei három szövegen.
- III. A társalgás alapelemei három párbeszédben.

Első táblázat

Pontok, egyenesek, alakzatok

(A táblázatot olyanra és akkorára kell készíteni, hogy egy oldal egy nyolcadrét hajtott ívpapírra ráférjen.)

1. Négyszögletes pontok

2. Kerek pontok

3. Félkör alakú pontok

4. Vízszintes egyenesek

5. Függőleges egyenesek

6. Balra dőlő egyenesek

7. Jobbra dőlő egyenesek

8. Derékszögek

9. Hegyesszögek

10. Tompaszögek

11. Szögkeresztek

12. Hosszú keresztek

13. Félkeresztek

14. Körök

15. Oválisok

16. Félkörök

Második táblázat: a betűk

1. egyenesből	I	L	T	F	E				
2. körből	N	M	K	Z	V	Y	A	X	
3. egyenesből és körből	C	S	O	Q					
	D	G	P	R	B				
4.	i	j	l	c	o	p	q	g	a
5.	r	n	m	u	v				
6.	t	b	d	h	k	f			
7.	c	s	x	y	z				
8.	A a a	B b	C c	D d	E e	F f			
9.	G g	H h	I i	K k	L l				
10.	M m	N n	O o	P p	Q q	R r	S s	/	
11.	T t	U u	V v	X x	Y y	Z z			

Nenj tomu tu cas

Grammaticum to

Harmadik táblázat: a szótagok

A-b-ab : E-b-eb : I-b-ib : O-b-ob : U-b-ub.
 A-d-ad : E-d-ed : I-d-id : O-d-od : U-d-ud stb.
 B-a-ba : B-e-be : B-i-bi : B-o-bo : B-u-bu.
 D-a-da : D-e-de : D-i-di : D-o-do : D-u-du stb.

Abs-eb-s-ib-s-obs-ubs : sba-sbe, sbi, sbo, sbu.
 Bas-bes-bis-bos-bus : Sab-seb, sib-sob-sub.
 Abs-esb-isb-osb-usb : Bsa -bse-bsi-bso, bsu

Bar-ber-bir-bor-bur : Rab-reb-rib-rob-rub.
 Bra-bre-bri-bro-bru : Arb-erb-irb-orb-urb.

Blad-bled-blid-blod-blud : Bald-beld-bild-bold-buld.
 Bard-berd-bird-bord-burd : Brad-bred-, brid-brod-brud.
 Flam-flem-flim-flom-flum : Grax-grex-grix-grox-grux.
 Pfal-pfel-pfil-pfol, pfül – Laps, leps-lips-lops-lups.
 Tran-tren-trin-tron-trun : Rant-rent-rint-ront-runt.

Bland-blend-blind-blond-blund.
 Cnarb, Cnerb, Cnirb, Cnorb, Cnurb.
 Glaft, Gleft, gliift-gloft-gluft.
 Pflam -pflem- pfim-, pflo, pfium.
 Tract- trect- trict- troct -truct.

Starps, Sterps- stirps-storps-sturps, scrobs

Au – eu – ei – ae – oe
 Aux-heus-heis-praes-oest

I. szöveg: Rímelő szavak

I. Egy szótagos szavak:

As, mas. Ars-pars -- Bos-dos. Mons-fons. Mel-fel. Crux-lux, stb.

II. Két szótagos szavak

Ca-per, a-per. Por-cus, Or-cus. Li-gnum, ti-gnum. Hos-pes, sos-pes. Ri-vus, Cli-vus. San-guis, an-guis. Sca-la, a-la. Un-da, mun-da stb.

III. Három szótagos szavak

Al-li-um, pal-li-um. Do-li-um, spo-li-lum. Hu-me-rus, nu-me-rus. Li-li-um, mi-li-um. Sta-bu-lum, pa-bu-lum. Pa-gi-na -- Va-gi-na stb.
(Rengeteg hasonló).

IV. Négy szótagos szavak

Au-xi-li-um, e-xi-li-um. Be-a-ti-tas, fe-li-ci-tas. Ve-sti-men-tum, te-gu-men-tum stb.

V. Öt és több szótagos szavak

Ad-mi-ni-s-tra-tor. Bi-bli-o-the-ca-ri-us.

Gu-ber-na-cu-lum. A-do-les-cen-ti-a. Ex-com-mu-ni-ca-ti-o.

Re-fri-ge-ra-to-ri-um stb.

II. szöveg: Erkölcsei intelmek

1. Jöjj, gyermek!
2. Tanulj erkölcsöt!
3. Szeresd az erényt!
4. Gyűlöld a bűnt!
5. Féld az Istent!
6. Tiszteld őrangyalodat!
7. Mindig imádkozz!
8. Soha ne esküdj!
9. Tiszteld szüleidet!
10. Engedelmeskedj tanítódnak!
11. Minden embert szeress!
12. A tisztességeseket kövesd!
13. A hitványakat kerüld!
14. Viselkedj szerényen!
15. A nagyobbaknak engedj!
16. A kisebbet kíméld!
17. A veled egykorúval légy türelmes!

18. Ne légy haragos!
19. Légy tiszta!
20. Légy szemérmes!
21. Semmi rútat ne gondolj!
22. Szokj hozzá a munkához!
23. Kerüld a semmittevést!
24. Szívesen köszönj!
25. Senkit meg ne sérts!
26. Akin tudsz, segíts!
27. A jókkal jót tégy!
28. A jótéteményt ne feledd!
29. Senkit ne nézz le!
30. Ne neved ki a szerencsétlent!
31. Könnyelműen semmit el ne higgy!
32. Te magad keveset beszélj!
33. Ne légy szószátyár!
34. Ne hazudj!
35. Vigyázz a dolgaidra!
36. Ne kívánd a másét!

Röviden:

37. Ne vétkezz,	41. az örök tűz gyötör.
38. mivel Isten lát,	42. Megértetted-e? Felfogtad-e?
39. az angyalok melletted vannak,	43. Boldog leszel,
40. az ördög megvádol,	44. ha így cselekszel.
	45. Segítsen Isten!

III. szöveg: Lelki gyakorlatok

I. *Az Úr imája*

1. Mi Atyánk, ki vagy a mennyekben...
2. Szenteltessék meg...
– és így egymás után.

II. *Hitvallás*

1. Hiszek Istenben, az Atyában...
2. És Jézus Krisztusban... stb.

III. *Isten Tízparancsolata*

Ezen parancsolatok lényege: Szeresd Uradat, Istenedet --

IV. *A keresztségről szóló tanítás*

V. *A kulcsokról vagy az egyházi rendről szóló tanítás*

VI. *A szent lakomáról szóló tanítás*

VII. *Reggeli ima*

VIII. *Asztali áldás*

IX. *Hálaadás*

X. *Esti ima*

XI. *Isten ígéretei az istenfélők számára*

XII. *Az istenteleneknek szóló átkok*

AZ ÍRÁS ÉS OLVASÁS TANULÁSÁNAK ALAPELEMEI

III. RÉSZ

*I. párbeszéd***Az írni és olvasni tudás hasznáról**

1. *Tanító:* Nos, gyermekem, megtanultál olvasni és írni. *Tanuló:* Remélem, megtanultam.

2. *Tanító:* Még hozzá játszva, mindenféle nyüglődés és kínlódás nélkül. *Tanuló:* Köszönöm Istennek és neked, szeretett tanítóm.

3. *Tanító:* Akárhogy is, van mit megköszönnünk Istennek, aki megmutatta nekünk ezt az ennyire könnyű módszert, mely ezelőtt ismeretlen volt.

4. *Tanuló:* Ismeretlen? Az emberek nem mindig tudtak olvasni és írni? *Tanító:* Most nem az olvasásról és írásról beszélek, hanem az olvasás és írás tanításának módszeréről.

5. *Tanuló:* Korábban ezt nem ismerték? *Tanító:* Ennyire könnyű módszert nem. Mások három esztendő alatt kinkeservvel tanulták meg azt, amit ti három hónap alatt, és nem is ennyire tökéletesen. S maga a dolog fárasztó és unalmas volt, s nemigen ment pofonok, vesszők és nádpálca nélkül.

6. *Tanuló:* Úgy-e? *Tanító:* Úgy bizony. Emiatt az ifjak úgy igyekeztek elkerülni az iskolát, mint valami örlőmalmot vagy kínzókamrát – most játszótér lett belőle.

7. *Tanuló:* Manapság is erőfeszítést követel. *Tanító:* Erőfeszítés nélkül nem megy semmi; még enni vagy játszani sem bírsz erő megfeszítése nélkül, ha így értelmezed a munkát. Más azonban a terhes, riasztó, az erőnket felémésztő és felmorzsoló munka, és megint más az, amely kellemes és üdítő, amely edzi a testi és szellemi erőt, amilyen ez a miénk; ezt már nem is munkának, hanem játéknak kell neveznünk.

8. *Tanuló:* Valóban az volt. *Tanító:* Mindamellet az is igaz, hogy az emberek nem mindig tudtak olvasni.

9. *Tanuló:* Akkor mikor tanulták meg?: *Tanító:* Nem tudunk arról, hogy volna korábbi írás, mint Isten Törvénye, melyet maga Isten vésett ujjával a kőtáblákra, és átadta Mózesnek, aki azt megtanulta elolvasni és másokat is megtanított rá.

10. *Tanuló:* Isten tanította meg tehát a betűkre az embereket? *Tanító:* Úgy látszik, igen. Mint ahogy Ő tanította meg először az öltözködés módját, midőn Ádámot és Évát felruházta, és a hajóépítés tudományát, amikor Noét felvilágosította arról, hogyan mentse meg magát a vízözön idején.

11. *Tanuló:* Így hát annál nagyobb hálával tartozunk Istennek. *Tanító:* Ami javunk csak van, Isten adománya. Ezt az adományt, az írást azonban a többi adománynál is többre kell becsülnünk, és méltán.

12. *Tanuló:* És miért? *Tanító:* Mivel ez az ismeret olyannyira csodálatos és szép és kedves és hasznos és szükséges.

13. *Tanuló:* Miért mondod, hogy csodálatra méltó? *Tanító:* Vajon nem csodálatra méltó-e, hogy gondolataink ábrázolhatók, és szavaink, hogy ne szóródjanak szét a szélbe, anyagra rögzíthetők? És hogy ily módon eme papírra rögzített gondolatainkat idegen földre elküldve, szólhatunk a távol levőkhöz, vagy leveles szekrényünkbe elzárva őket, az utókorhoz. Hát nem csodálatra méltó ez?

14. *Tanuló:* Nagyon is, csakhogy én nem tudtam ennyire pontosan átlátni. *Tanító:* És nem kevésbé csodálatra méltó, hogy másoknak könyvekben előadott gondolatait ennek révén ismét elővehetjük és szemlélhetjük, vagy hallhatjuk a távollevők beszédét is.

15. *Tanuló:* Bizony, ez csodálatos. *Tanító:* Ugyanakkor szórakoztató, hogy nemcsak a nyelvünkkel szólhatunk, hanem a kezünkkel is; nemcsak a fülünkkel foghatjuk fel a beszédet, hanem a szemünkkel is; nemcsak a jelen levőkkel közölhetjük, amit csak akarunk, hanem a távol levőkkel is.

16. *Tanuló:* Elismerem, hogy szép dolog, de egyben szükséges-e is? *Tanító:* Miért kétled? *Tanuló:* Mivel azt mondtad, hogy a régiek Mózeset megelőzően nem ismerték.

17. *Tanító:* A dolgok összességének akkor még csak a kezdeményei léteztek: nem sok minden történt előttük, nem volt szükségük arra, hogy történelmet írjanak: egyrészt hosszú életűek és egészségesek voltak, és képesek arra, hogy emlékezetükben tartsák az eseményeket, és mert nyugalomban éltek, ügyes-bajos dolgok nem vonták el a figyelmüket. Most más a dolgok állapota: az emberek élete rövid, és tele van üggyel-bajjal, s végtelenül sok dolgot kell megtanulnunk, amiket ha nem írnánk le, a legtöbbjüket illetően *vakok, süketek, némák* volnánk.

18. *Tanuló:* De hiszen sokan ma sem értik a könyveket, mégis emberként léteznek.

19. *Tanító:* Inkább félig emberként; kitetszik ez a műveletlen népek példájából, akik (Amerikában, de másutt is) a betűk ismerete nélkül élnek, és vannak barbár emberek, akik külsejüket nem számítva mit sem különböznek a vadállatoktól.

20. *Tanuló:* Csakhogy mégsem vakok, süketek és némák, mint mondtad, mivel látnak, hallanak és beszélnek.

21. *Tanító:* Túlságosan leegyszerűsítet a dolgot: a belső vakságról és süketiségről beszélek. Akarod, hogy felvilágosítsalak arról, hogy azok, akik nem ismerik a betűket, milyen értelemben *vakok, süketek és némák*? *Tanuló:* Kérlek, tanítóm, világosíts fel erről.

22. *Tanító:* Néma az, aki gondolatait nem képes mások tudomására hozni. Elfogadod-e? *Tanuló:* Igen, belátom.

23. *Tanító:* Márpedig aki nem tud írni, egy távol levő számára nem tudja feltárni a gondolatait. Egyetértesz vele? *Tanuló:* Már hogyan tudná: hírnök révén.

24. *Tanító:* Aki tud írni, az hírnök nélkül, a maga erejéből is képes közölni a távol levővel, amit csak akar. *Tanuló:* Elismerem.

25. *Tanító:* Aki tehát ismeri a betűket, az a távol levő barátja számára olyan, mint ha szólna hozzá, míg aki nem ismeri, mint ha néma volna. *Tanuló:* Nem tudom, milyen ellenvetést tehetnék.

26. *Tanító:* Továbbá: *az süket, aki nem fogja fel, amit beszélnek, még akkor sem, ha jelen van.* Ugyanez az osztályrésze annak, aki nem ismeri a betűket, mert ha még a kezében tartja is barátja levelét vagy egy bölcs könyvét, s ezek a szeme előtt vannak, akkor sem fog fel belőlük semmit.

27. *Tanuló:* *Az ilyet ezért kell süketnek neveznünk?* *Tanító:* Igen, eme belső süketisége okán. Íme, azt, amiről most beszélgetünk, mivel társalgásunk le van írva, add oda egy olvasni tudónak, hogy elolvassa, s az szinte hallani fogja mindazt, amiről beszélünk, majd add oda egy olvasni nem tudónak, s annyit fog hallani belőle, mint egy tuskó. Süket tehát.

28. *Tanuló:* Azt is mondtad, hogy akik nem ismerik a betűket, vakok. *Tanító:* Mindenképpen azok a szónak abban az értelmében, ahogyan most használjuk. *Azt nevezzük ugyanis vaknak, aki világosban sem fog fel látásával semmit azokból, amik körülötte vannak,* úgyhogy számára egyformán sötét a nappal és az éjszaka. Mármost próbáld ki: adj egy betűket nem ismerő valaki kezébe egy olyan könyvet, amely tartalmilag teljesen értéktelen, majd egy olyat, amely homályos, s végül egy olyat, amely a bölcsesség világosságával

teljes, és kérdezd meg, mit lát ebben, abban, amabban. Tanúsítani fogja, hogy ő mindegyikben ugyanazt látta, vagyis semmit. Vagyis vak.

29. *Tanuló*: Legyen hát dicsőség a fény atyjának, Istennek, aki engem arra méltatott, hogy eljuttasson a betűk ismeretéhez. *Tanító*: Istenfélően cselekszel, fiam, hogy elismered jótéteményét. Mint ahogy mindennap dicsémünk kell az Urat azért, mert testi fület, szemet, nyelvet adott nekünk, ugyanígy mindörökké dicsémünk kell Istent azért, hogy ráadásul ezzel a másodlagos szemmel, füllel, nyelvvel – vagyis a betűkkel – is megajándékozott bennünket.

30. *Tanuló*: Dicsérni fogom, amíg csak élek. *Tanító*: És méltán. Ez az adománya most már egész életeden át ki fog tartani. Valamely gonosz ember elragadhatja tőled a pénzedet, a ruhádat és egyéb javaidat, ezt a javadat, az olvasni tudást azonban senki nem veheti el tőled, hacsak nem hanyagolod el a gyakorlását. Erről azonban majd holnap beszélgetünk, ha épségben megtart bennünket Isten.

II. párbeszéd

Arról, hogy az olvasás és írás tudását folyamatosan gyakorolni kell

1. *Tanuló*: Itt vagyok, tiszteletre méltó tanítóm.

2. *Tanító*: Miért jöttél? *Tanuló*: Mivel tegnap azt ígérted, hogy meg fogsz tanítani valamire.

3. *Tanító*: Mi volna az? ... Bizonytalankodsz? Nem tudod? *Tanuló*: Nem tudom, hogy tudom-e.

4. *Tanító*: Nem szép dolog ez efféle feledékenység; azt akarod, hogy megtanítsalak valamire, de nem tudod, hogy mire. *Tanuló*: Te jobban tudod, hogy mire kell megtanítanod.

5. *Tanító*: Neked is tudnod kell azonban, hogy mit kell megtanulnod, ha már egyszer megmondtam neked. *Tanuló*: Úgy emlékszem, arra intettél, hogy ne hagyjam abba a betűkkel való foglalkozást.

6. *Tanító*: Jól emlékszel, pontosan erről van szó. *Tanuló*: Azt ígérted azonban, hogy valamivel még kiegészítéd.

7. *Tanító*: Nyilván az *okokkal*, hogy tudniillik miért kell gyakran és kedvvel olvasnod a könyveket, és miért kell kijegyzetelned az egyes szükséges dolgokat, továbbá azt ígértem, hogy megtanítsalak mindkettőnek a *módjára*. *Tanuló*: Nagyon kedves dolgot teszel, uram.

8. *Tanító*: Három okból kell gyakran olvasnod és írnod: először, hogy ne felejtss el az írást és az olvasást, másodszor, hogy napról-napra nagyobb kész-

ségre tégy szert mindkettőben; harmadszor hogy begyűjthesd tudásod gyümölcseit.

9. *Tanuló*: Szólj világosabban ezekről egyenként. *Tanító*: Mindenfajta ismeretet ismétlés révén lehet megőrizni. Nem ismételni, amit megtanultál, egyenlő az elfelejtésével. Ha pedig el akarsz felejteni a betűket, minek tanulod meg őket? Vigyázz!

10. *Tanuló*: Nem hinném, hogy olyan könnyen el tudom felejteni őket. *Tanító*: De bizony, nagyon is könnyen, ha nem gyakorolsz és nem foglalkozol szorgalmasan velük. Ha viszont ismételsz, gyakorolsz, foglalkozol velük, napról napra nagyobb készségre és hatékonyságra teszel szert.

11. *Tanuló*: Mit mondtál a *tudás hasznosságáról*? *Tanító*: Azt, hogy ne feleslegesen tanulj meg és ne feleslegesen tudj valamit. Hiszen mire jó valamit tudni, de nem használni? Olyan ez, mintha azt akarnád, hogy legyen kezed, de ne tevékenykedj vele, lábad, de ne jársz vele, szemed, de ne nézz vele, nyelved, de ne beszélj vele, legyenek fogaid, illetve gyomrod, de ne eméssz vele.

12. *Tanuló*: A tudás más dolog. *Tanító*: Miért volna más? Ha ismernéd a kincseskamrához vezető utat és megszerezned hozzá a kulcsokat, ám mégsem akarnál odamenni, hogy kinyisd és végy belőle, vajon nem ostobaság volna?

13. *Tanuló*: De, mindenképpen az. Nem értem azonban, miért mondd ezeket. *Tanító*: Nem érted? A bölcsesség kincseit a könyvek tartalmazzák, ám ezek a betűket nem ismerők előtt zárva vannak. Te viszont, miután már szert tettél a betűk ismeretére, nem indulsz felkutatni a kincseket?

14. *Tanuló*: Máris indulok, uram, most már ugyanis értem, hogy mire jó az *olvasni tudás*; világosíts fel azonban arról, hogy mire ügyeljek. *Tanító*: Megtanítlak hét szabályra.

15. I. Először is ügyelj arra, hogy jó könyvet válassz olvasni, amely valami jóra taníthat. Sületlenségeket olvasni haszontalan, sőt inkább káros.

16. II. Amennyiben lehetséges, *ép, romlatlan, tiszta példányt válassz*, s úgy használd, hogy tiszta is maradjon: ne rongáld meg és ne firkáld össze.

17. III. *Az elejétől kezd el olvasni és folyamatosan haladj vele egészen a végéig*, vigyázva arra, ne hogy elhagyj vagy átugorj belőle valamit. A jó könyvek ugyanis olyanok, mint egy magaslat meghágására szolgáló létra: ha egyetlen fokot kiveszel belőle, nem tudsz továbblépni rajta.

18. IV. *Semmit se olvass úgy, hogy máshol jár az eszed, hanem csak úgy, hogy az olvasmányra szegeződik*. Figyelmetlenül olvasni olyan, mint ha csu-

kott szemmel akarnánk szemlélni a tárgyakat, vagy a tárgyak sokasága közepette ide-oda jártatva szemünket egyiken sem akarnánk megállapodni.

19. V. *Ha valamit mások okulására felolvasol, hangosan, érthetően, tagoltan ejtsd a szöveget*, hogy hallgatóid képesek legyenek hallani és helyesen felfogni a legjelentősebb és a legjelentéktelenebb részleteket egyaránt.

20. VI. *Minden tagmondat határánál, vagyis a vesszőknél, tarts kis szünetet*, még inkább a pontosvesszőknél, s a legnagyobbat pedig akkor, amikor egy ponthoz érsz. Ott kell ugyanis lélegzetet vened a következő nagyobb egység előadásához.

21. VII. *Ahol pedig egy fejezet befejeződik, ott te is fejezd be*, mivel az, ami utána következik, másról szól, amire talán nem szükséges azonnal rátérned. Ha viszont igen, folytasd tovább. Megértetted ezeket?

22. *Tanuló*: Remélem igen. És mire akarsz felhívni a figyelmet az írást illetően? *Tanító*: Legalább három dologra; hogy szoktasd rá kezedet 1) a szépírásra, 2) a gyorsírásra, 3) és hogy naponta jegyzetelj ki magadnak hasznos dolgokat.

23. *Tanuló*: A szépírásra miért? *Tanító*: Mivel rút dolog, ha egy diák olyan krikszakraszokat ír, amelyet esetleg egy tyúk is tud kapingálás közben.

24. *Tanuló*: A fő az, hogy olvashatók legyenek. *Tanító*: Ez nem elég. Azaz is törődj, hogy kellemes legyen olvasni írásodat.

25. *Tanuló*: És mire jó a gyors írás? *Tanító*: Egy diák számára végtelenül hasznos: minél gyorsabban ír valaki, annál többet tud lejegyezni, azaz a bölcsességnek annál nagyobb kincseit tudja felhalmozni.

26. *Tanuló*: Nagyon bízom benne, hogy mindennap le tudok írni két vagy három oldalnyi szöveget. *Tanító*: Ez semmi; arra kell törekedned, hogy követni tudd kezded a beszédet.

27. *Tanuló*: Miért? *Tanító*: Hogy képes légy tolladdal a beszélő szájáról lelopnia a bölcsességet.

28. *Tanuló*: Ez lehetetlennek látszik. *Tanító*: De legalább a bölcsesség vázlatát, amelynek alapján emlékezetedbe tudod idézni a többi. Ámbár a régiek ismerték a gyorsírás művészetét, melynek segítségével szóról szóra lejegyezték a szónoklatot.

29. *Tanuló*: Mi azonban ezt nem ismerjük. *Tanító*: Más népek körében egyesek nagyon jól ismerik, Angliában ugyanis újra felelevenítették. Mi azonban csupán a számok esetében vesszük számításba.

30. *Tanuló:* Hogyan? *Tanító:* A nagybetűk és a számok révén. Ezt a kifejezést, hogy az ezerhatszázötvenötödik esztendőben, (mely 22 betűből áll) csupán öt nagybetűvel: MDCLV vagy négy számmal: 1655 is ki tudom fejezni. Ezt azonban hagyjuk, mivel a számjegyeket még nem tanultad.

31. *Tanuló:* De meg szeretném tanulni őket. *Tanító:* Meg szeretnéd? Akkor tanuld; nem akadályozlak előrehaladásodban.

32. *Tanuló:* Köszönöm, jóságos tanítóm. *Tanító:* Figyelj! A számoknak nálunk kétféle jelölése létezik: nagybetűk és számjegyek.

33. *Tanuló:* És mely betűk? *Tanító:* Ez a hét: I, V, X, L, C, D, M. Az I egyet jelent, a V ötöt, az X tízet, az L ötvenet, a C százat, a D ötszázat, az M ezret. Számjegy pedig tíz van: 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 0.

34. *Tanuló:* Taníts meg a használatukra! *Tanító:* Megtanítalak, a betűkére és a számokéra is. Az előbbieket a következőképpen használjuk: I = egy, II = kettő, III = három, IV = négy, V = öt, VI = hat és így tovább egészen ezerig.

35. *Tanuló:* Nem tudom, hogy meg tudom-e majd jegyezni mindezt. *Tanító:* Ne gyötörd magad már most ezek miatt: a gyakorlás mindezeket megszokottá teszi majd számodra.

36. *Tanuló:* *S áruld el: az írás hogyan szolgál majd arra, hogy naponta hasznos ismereteket gyűjtsünk be magunknak?* *Tanító:* Ezt akkor tapasztalod majd, amikor naponta olvasol olyasmit, ami szép és méltó arra, hogy megjegyezd, és megjelölöd a könyvben vagy kiírod a jegyzetfüzetedbe.

37. *Tanuló:* S ez utóbbit vajon miért? *Tanító:* Hogy amit egyszer megtanultál, az együtt legyen számodra, és szabad idődben ismételhess, nehogy valami feledésbe merüljön belőle. Pontosan erre szolgálnak a jegyzetfüzetek; s abból, aki beszerez magának ilyeneket, és feljegyi beléjük a szép dolgokat, művelt ember lesz.

38. *Tanuló:* Tanító úr, szeretnéd, hogy művelt embernek tarthass? *Tanító:* Feltétlenül, sőt hogy *okosnak* is. Mert egy épület alapját lerakni és arra azután semmit rá nem építeni, nem épeszü emberre vallana.

39. *Tanuló:* De mi köze ennek hozzám? *Tanító:* Az, hogy miután megszerzed az olvasás és írás alapismereteit, a műveltség egészének leraktad az alapjait, s rút dolog volna erre semmit rá nem építeni.

40. *Tanuló:* De mit jelent, kérek, az a kívánságod, hogy *ne csupán művelt ember legyek, hanem okos is? Mi a kettő között a különbség?* *Tanító:* Fejezzük be mára! Jöjj vissza hozzám holnap, és fel fogom fedni előtted.

III. párbeszéd

A tanulmányokban való további előrehaladásról és a magasabb iskolákról

1. *Tanuló:* Üdvözöllek, szeretett tanítóm! *Tanító:* Én is üdvözöllek téged. Hogyhogy ilyen korán reggel?

2. *Tanuló:* Arra kértél, hogy jöjjek vissza, mert felvilágosítasz majd arról, hogy mi az okosság? *Tanító:* Jól van, fiam. Kezdek jó reménységet táplálni felőled. ISTEN Bölcsessége ugyanis így nyilatkozik magáról: *Szeretem azokat, akik szeretnek engem, és akik mellettem virrasztanak reggelig, meg fognak tanulni engem.* (Péld. 8,17). De rajta, mondd meg nyíltan, mit kívánsz!

3. *Tanuló:* Azt mondtad, uram, fel szándékozol világosítani arról, hogy *mit jelent műveltnek és mit okosnak lenni.* *Tanító:* Jól figyeltél. Ám hogy erről felvilágosíthassalak, válaszolj néhány kérdésemre!

4. *Tanító:* Mondd, *miért jártál eddig az iskolámba?* *Tanuló:* Hogy engedelmeskedjem szüleimnek, akik ide küldtek.

5. *Tanító:* Jó ugyan, ha a gyermekek mindenben engedelmeskednek a szüleiknek, még ha nem értik is, hogy valamit miért parancsolnak nekik. Most azonban már itt az idő, hogy magadtól is megértsd, hogy mi a jó és mi a rossz. Tudod-e tehát, hogy miért küldenek szüleid az iskolába? *Tanuló:* Hogy tanuljak.

6. *Tanító:* S hogy mit tanulj? *Tanuló:* Olvasni és írni.

7. *Tanító:* Semmi mást? Ó, gyermekem, mily kevés dolgot veszel még tekintetbe! *Tanuló:* Mi hát az, amit még ezen kívül is elvárnak tőlem?

8. *Tanító:* Az iskola számodra *az egész élet, sőt az örök élet előjátéka,* vagyis az ezekre való felkészülés kell hogy legyen. *Tanuló:* Ezt nem értem.

9. *Tanító:* Nem érted? Tudod-e, hogy egyszer meg fogsz halni? *Tanuló:* Tudom. Mindenkinék, aki született, meg kell halnia.

10. *Tanító:* És hiszed-e, hogy a halál után is van valamiféle élet? *Tanuló:* Igen, így vallok ugyanis az Apostoli Hitvallásban: „*Hiszek a test feltámadásában és az örök életben*”.

11. *Tanító:* Helyes. És *milyen lesz az örök élet, boldog vagy boldogtalan?* *Tanuló:* Azoké, akik örökké együtt fognak lakni Istennel, boldog, azoké viszont, akik el lesznek zárva színe elől, boldogtalan.

12. *Tanító:* És miért lesznek elzárva előle egyesek? *Tanuló:* Mivel evilági életükben nem szolgáltak tiszta szívvel Istennek, a teremtetőjüknek, hanem elhagyták; így tehát őket is el fogják hagyni.

13. *Tanító:* Elismered tehát, hogy ez az élet előkészület az örök életre? *Tanuló:* Valószínűleg.

14. *Tanító:* Nem valószínűleg, hanem biztosan így van. Az egész jelenlegi életünket azért adták nekünk, hogy előkészüljünk az örök életre.

15. *Tanuló:* Mindamellet még mindig nem értem, hogy mit jelent műveltnek, és mit okosnak lenni. *Tanító:* Majd hamarosan megérted. Lépésről lépésre haladjunk azonban; ne rohanj!

16. Mondd meg ismét: Miért élünk itt, ebben a világban? *Tanuló:* Nem tudom, uram, világosíts fel róla.

17. *Tanító:* De hiszen már megmondtad: azokat, akik itt nem szolgálnak hűségesen Istennek, a túlvilági életükben Isten eltaszítja magától. Így mondtad-e? *Tanuló:* Igen.

18. *Tanító:* Belátod tehát, hogy akik ott együtt akarnak lakni Istennel, azoknak itt jámboran kell szolgálniuk Istennek? *Tanuló:* Igen.

19. *Tanító:* Az tehát, aki itt jámboran él, a boldog életre készíti fel magát. Így van-e? *Tanuló:* Pontosan.

20. *Tanító:* Ez az élet tehát előkészület egy jövőendő életre. *Tanuló:* Feltétlenül.

21. *Tanító:* S azt látod-e, hogy ennek az életnek lépcsőfokai vannak, az életkorok? *Tanuló:* Melyek ezek?

22. *Tanító:* Az első fok neve *csecsemőkor*, a második *gyermekkor*, a harmadik *serdülő- vagy ifjúkor*, ezután következik a *férfikor*, s végül az *öregkor*. Felfogtad ezt? *Tanuló:* Igen.

23. *Tanító:* S reméled-e, hogy egészen öregkorodig, de legalább férfikorodig élni fogsz? *Tanuló:* Szeretném, ha Isten is úgy akarja.

24. *Tanító:* És belátod-e, hogy minden dologban az első a másodiknak, a második a harmadiknak, a harmadik a negyediknek stb. készíti elő az utat? *Tanuló:* Nem értem, mi volna ez.

25. *Tanító:* Ha létrán akarsz felmászni egy fára, és a létra első fokai hiányoznak, rá bírsz-e lépni a harmadik vagy a negyedik fokára? *Tanuló:* Bizonyos, hogy nem. Először ugyanis szükségképpen az elsőre kell fellépnem, utána a másodikra, onnan a harmadikra és így tovább egymás után.

26. *Tanító:* Helyesen szólsz. És átléphet-e a férfikorba olyan valaki, aki korábban nem volt ifjú. *Tanuló:* Nem. *Tanító:* És az ifjúkorba, aki korábban nem volt gyermek? *Tanuló:* Nem. *Tanító:* És a gyermekkorba, aki nem volt csecsemő? *Tanuló:* Nem.

27. *Tanító:* Helyesen ítéled meg. Belátod tehát, hogy a gyermekkorba a csecsemőkoron át, az ifjúkorba a gyermekkoron át, a férfikorba az ifjúkoron át, ebből pedig az öregkorba jutunk? *Tanuló:* Nyilvánvaló.

28. *Tanító:* A gyermek tehát a serdülőkorra, a serdülő az ifjúkorra, az ifjú a férfikorra, a férfi pedig az öregkorra készül elő? *Tanuló:* Igen.

29. *Tanító:* S mondd meg nekem, lehet-e szabó vagy cipész az, aki nem tanulta ki a szabó- vagy a cipészmasterséget? *Tanuló:* Nem lehet.

30. *Tanító:* Ezeket a mesterségeket és másokat is mikor tanulják ki az emberek? Nemde kora ifjúkorukban? *Tanuló:* De igen.

31. *Tanító:* Belátod tehát, hogy az előző életkorok az utánuk következő számára egyengetik az utat? *Tanuló:* Igen.

32. *Tanító:* Tehát az egész ifjúkor az egész következő élet számára készíti az utat; elismered-e? *Tanuló:* Úgy látszik, így van.

33. *Tanító:* És belegendoltál-e már abba, hogy a dolgok készítésére vagy előkészítésére a mesterembereknek műhelyeik vannak? Például megvan a műhelye a bőrművesnek, ahol kikészíti a bőroket, a szabónak és a vargának, ahol a ruhákat, illetve a lábbeliket készíti. Vagy nem? *Tanuló:* De, belátom, hogy igen.

34. *Tanító:* Az emberek számára is lenni kell tehát műhelyeknek, amelyekben felkészíthetik őket az életre, vagyis arra, hogy az élet valamennyi feladatának ellátására alkalmassá váljanak.

35. *Tanuló:* S ezek az ember-műhelyek hol vannak? *Tanító:* Nem tudod? Hiszen az elsők már áthaladtak.

36. *Tanuló:* Mégsem tudom, hogy hol van? *Tanító:* Nem láttad? Láttad és látod is. Az emberműhelyek az iskolák, amelyekben az emberi szellemet és képességeket oly mértékben felszítják, hogy az ember felkészüljön mindarra, amivel egész élete folyamán, sőt az örök életben is találkozhat. Érted-e már? *Tanuló:* Igen.

37. *Tanító:* Az emberség eme műhelyeinek, az iskoláknak tehát az a céljuk, hogy az emberek valóban emberré váljanak, akik kellően fel vannak készítve az egész életükre, sőt az örök életre is. *Tanuló:* Ezt értem, azt azonban még mindig nem értem, hogy mit jelent műveltnek, illetve okosnak lenni.

38. *Tanító:* Hamarosan megérted, csak figyelj. Isten ezt mondja: *Bárcsak okosak és értelmesek volnának, hogy gondoskodjanak végső dolgaikról* (V. Mózes 32:29). A költő pedig ezt: *Aki okos, számtalan életmódra alkalmas.* Látod már, mit jelent okosnak lenni? *Tanuló:* Nem tudom, hogy látom-e.

39. *Tanító:* Halld tehát, megismétlem. Okos az, aki a leginkább gondoskodik *legvégső dolgairól* (vagyis az örök életéről), és aki *ebben az életben is alkalmas arra, hogy bármire használható legyen.* *Tanuló:* Akkor kit nevezünk műveltnek?

40. *Tanító:* *Műveltnek nevezünk azt, aki sokat látott, olvasott, tanult,* még ha nem tudja is a (mindkét) élet szempontjából hasznos dolgokat megcselekedni, vagy nem törődik velük.

41. *Tanuló:* Lehetséges, hogy valaki ismer valamit és mégsem teszi? *Tanító:* Igen sokan vannak, akik nagyon sokat tanultak, s ebben az értelemben műveltek, jót azonban csak keveset vagy egyáltalán semmit sem cselekednek, s ilyen értelemben nem okosak.

42. *Tanuló:* Jobb tehát okosnak, mint műveltnek lenni? *Tanító:* Mindenképpen jobb; legjobb azonban, ha a műveltség és az okosság találkozik. Ezért mondtam tegnap: azt kívánom, hogy iskolába járva ne csak műveltté, hanem okossá is válj.

43. *Tanuló:* Adja Isten! De mi szükséges ahhoz, hogy ilyen legyek? *Tanító:* Az, hogy ne érd be a beszéd és az írás tudományával, hanem tanulj tovább a felső iskolákban, és műveltesd ki magad a bölcsesség tudományaiban is.

44. *Tanuló:* Szívesen és kedvvel teszem ezt. De mire fognak ott megtanítani engem? *Tanító:* Megmondom neked három betűvel, illetve három szóval: OCsB-re vagyis: Okosnak lenni, Cselekedni, Beszélni.

45. *Tanuló:* Mit jelent az, hogy *okosnak lenni*? *Tanító:* Az itt használt értelemben: megérteni mindent, ami megérthető, hogy tudniillik a dolgok között nyitott szemmel járva mindig képes légy különbséget tenni az igaz és a hamis, a jó és a rossz között, nehogy bármi is megtévedsz.

46. *Tanuló:* És mit jelent az, hogy *cselekedni*? *Tanító:* Azt, hogy amiről tudod, hogy jó, azt teszed is, és amiről átlátod, hogy rossz, kerülöd.

47. *Tanuló:* S végül: mit jelent az, hogy *beszélni*? *Tanító:* A gondolatokat és a cselekedeteket (a sajátjaidat és a máséit) másokkal közölni. Ez nagyban hozzájárul az igazi tudás terjesztéséhez.

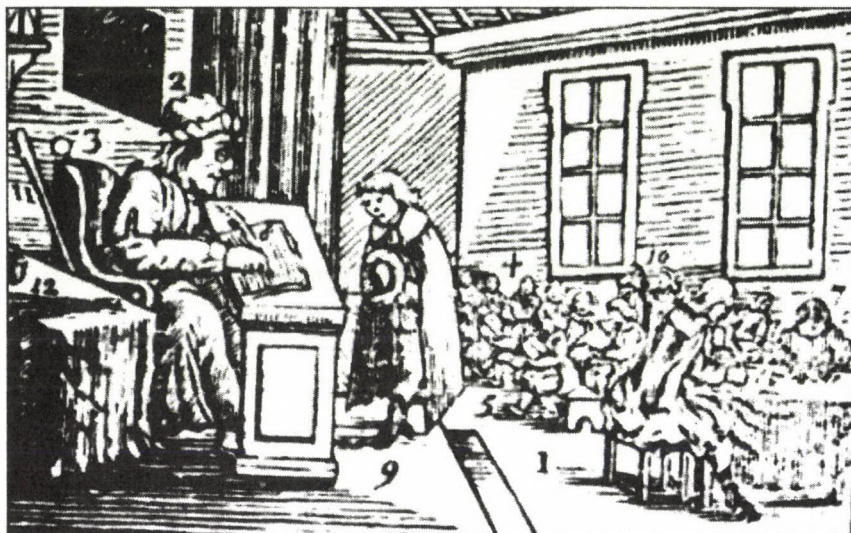
48. *Tanuló:* *Hiszen én már tudok beszélni, mi szükségem van hát még további iskolára?* *Tanító:* Jaj, kisfiam, mennyire nem vagy még tisztában vele,

hogy mit jelent beszélni. Te nem beszélsz, hanem csak gügyögsz, vagyis nem tudsz sem megalapozottan, sem akármiről, sem ékesen, sem hatásosan szólni, sem különféle nyelveken beszélni.

49. *Tanuló:* Mit jelent az, hogy különböző nyelveken beszélni? *Tanító:* Három művelt nyelv van. Első a *héber*, mindegyik közül a legősibb, amelyen az Ószövetség igéi íródtak. A második a *görög*, mindegyik közül a legbölcsebb, amelyen az Újszövetség isteni igéje íródott. A harmadik a *latin*, mindegyik közül a legismertebb a népek között, manapság a népek közös közvetítő nyelve. Továbbá jóformán minden népnek megvan a maga saját nyelve, úgyhogy ha társalogni akarsz velük, szükségképpen meg kell tanulnod a nyelvüket.

50. *Tanuló:* Ó mennyire sok ez, számomra alig lehetséges! *Tanító:* Minden lehetséges annak, akit segít Isten. Isten pedig azokat segíti, akik szeretik őt, istenfélők, imádkoznak és dolgoznak. Ilyen légy tehát, és légy jó reménységgel! Minden szükségeset meg fogsz tanulni, ha rendszeresen tanulsz, minden nap valami szépet, kellemeset, hasznosat.

Segítsen téged Isten! Ámen.

AZ ISKOLA KÉPE
COMENIUS *ORBIS PICTUS*ÁBAN

Az iskola (1) olyatén műhely, melyben a gyenge elmék
a jeles cselekedetekre szoktattatnak;
és megkülönböztetik (felosztatik) szakaszokra..

A tanító (2) a tanítószékben (3) ül;
vagy pedig járkal a tanítványai (4) között,
akik alacsonyabb székekben (5) ülnek.

Ő tanít, ezek pedig tanulnak.

Némely dolgok táblára (6) íratnak le eleikbe krétával.

Némelyek közülük valamely kézikönyvet (mindennapi könyvet) olvasnak.

Némelyek az asztalnál ülnek és írnak (7),
a tanító pedig megigazítja (8) a hibákat.

Mások állanak és elmondják, melyeket megtanultanak (könyv nélkül tudnak). (9)

Némelyek egymással fecsegnek (10) és magukat csíntalanul viselik (pajkoskodnak),
ezek vesszővel megfenyítettnek (12).

COMENIUS

Schola Ludus: Játszó Iskola

Latin eredetiből fordította:

*Bollók János*¹

AZ ISKOLA AZ ÉLET ELŐJÁTÉKA.
LEGYEN AZ ÉLET ELŐGYAKORLATA!

*Igen tisztelt tanfelügyelő urak!*²

Ismeretes, hogy már több évvel ezelőtt közreadtunk bizonyos, a gyermekek tanulását segítő, szórakoztató tankönyveket, és ez szívélyes fogadtatásra talált mind másutt, mind pedig a ti körötökben, akiknek számos iskolájában rendszeresítették a *Bevezetés a latin nyelvbe* [Ianua Linguae Latinae] tanítását. Három esztendővel ezelőtt kezdte kiegészítésül kiadni eme *Bevezetéshez* az igen tetszetős gyakorlókönyvét a kiváló Sebastianus Macer, a lengyelországi Lesnak³ iskolájának rektora, az alábbi címen DRAMATIZÁLT GYAKORLÓKÖNYV COMENIUS BEVEZETÉS A LATIN NYELVBE című tan-könyvéhez. Midőn ennek a gyakorlókönyvnek az első részét, mely a természet dolgainak világát mutatja be, az idei esztendő elején színre vittem, és előttetek eljátszattam, az az előadás annyira tetszett nektek és valamennyi nézőnek is, hogy miután a gyakorlásnak ez a fajtája általános tetszést aratott, azt kívántátok és kértétek tőlem, hogy az ismeretek körének teljességét, vagyis a megtanulandó dolgok ENCIKLOPÉDIÁJÁT is dolgozzam fel a szemléltetésnek és az öntevékeny tanuláshoz ezzel a módszerével. Ettől, valamint a ti nemes ifjúságtok ilyenek iránti, nem remélt lelkesedésétől ösztökélve – ámbár komolyabb dolgokkal való törődések foglalnak le, melyek jobban

¹ E mű címének fordítása a hazai irodalomban általában: *Az iskola mint játszótér, vagy játékhely.*

² A Comenius-irodalomban az „iskolavezetők”, „iskolafelügyelők” fordítás terjedt el. (Szerk.)

³ A magyar szakirodalomban általában a *Leszno*, *Lissa* névalak használatos. (Szerk.)

illenek életkoromhoz és hivatásomhoz, és bár az enyéim sürgetnek, hogy térjek vissza állomáshelyemre (mivel engem ők csak ideiglenesen küldtek ide) – mégsem tudtam magamat visszatartani attól az elhatározástól, hogy ha már erre egy-két hónapom akadt, a teljes tananyagon végighaladjak, és az egészet ilyen, a valóság dolgait szórakoztató életképekkel megjelenítő párbeszédbe foglaljam. Már csak azért is, mert Macer, minthogy (fájdalom!) idegbénulásban meghalt, nem tudta befejezni megkezdett munkáját, és mert az a remény támadt bennem, hogy az általa elkezdett gyakorlókönyv egyszerűbben és az ifjúság számára kézzelfoghatóbb haszonnal is megszerkeszthető.

Helyénvalónak látom annak ismertetését, hogy mi ez és miféle, és hogy az ilyen gyakorlás hasznosságáról, továbbá az ebbe (és más) iskolákba való bevezetésének szükségességéről némi fejtegetésbe bocsátkozzam.

Az iskola igazi céljának megfelelően csakis a műveltség műhelye, az élet előjátéka lehet, ahol mindazzal foglalkoznak, ami az embert emberré teszi. Mégpedig úgy választva meg az eszközöket és az eszközök használatának módját, hogy amiként bizonyos, hogy mindaz, amit a mesteremberek műhelyükbe beengednek és megmunkálásra felvállalnak, megmunkálva kerül ki onnan, szintűgy azok a lelkek is, akik az iskola műhelyébe bebocsátást nyernek, biztonsággal kiművelve kerüljenek ki onnan. Itt tehát éppúgy, mint ott, életszerű gyakorlatoktól kell pezsegnie mindenk, mivel egyedül a gyakorlás tesz mesterré.

De ha az iskola az élet előjátéka is, nem szükségszerű, hogy az élet komoly tevékenységeinek előgyakorlatai is komolyak legyenek, olyanok, amelyek nem felelnek meg a gyermekek életkorának. Előjátékoknak kell lenniük, hogy jókedvvel lehessen vállalni és folytatni őket. Ha ebben a dologban a természet menetét követjük, mely fokozatosan emelkedik fel a kisebbektől a nagyobbakhoz, az alacsonyabb rendűektől a magasabb rendűekhez, s a játékoktól végül a komoly dolgokhoz, sokat nyerünk vele, tanú rá a tapasztalat. Hogy ez nyilvánvalóvá váljék, most megismétlem, amit még kezdetben, hozzátok érkezésem után (a pansophicus iskola vázolásakor) írtam számotokra az alábbi szavakkal:

Jól tudjuk, hogy egyesek az iskolákból ki akarják tiltani a drámai és színpadi előadásokat, különösen a komédiákat, nyomós érvek szólnak azonban a mellett, hogy ezeket meg kell tartani, és ahol nincsenek, ott be kell vezetni őket. Először, mert az effajta, szinte nyilvános, nagyközönség előtt zaj-

ló előadások hathatósabban serkentik serénységre az emberi szellemet, mint az bármilyen intelmek révén vagy akár a fegyelmezés egész ereje által elérhető. Ezért van, hogy a megjegyzendő dolgok könnyebben vésődnek az emlékezetükbe így, életszerűen megjelenítve, mint ha csak hallják vagy olvassák őket, s ily módon könnyebben tanulnak meg sok-sok verssort és mondást, vagy akár egész könyveket is, mint magányos gyötrődéssel sokkal kisebb terjedelmű szövegeket. Továbbá: a későbbiek vonatkozásában – mivel egyiküknek ezt, másikuknak azt kell elsajátítania – úgyszintén páratlan sarkallást jelent a tanulók számára annak tudata, hogy sokak szeme elé kell tárnuk szorgalmuk dicsőségét vagy hanyagságuk szégyenét.

Sőt (harmadszor): ez, mivel egyben a nyilvános próbája annak, hogy a nevelők mennyire gondosan bánnak a rájuk bízottakkal, magukat a tanárokat is arra sarkallja, hogy higgyék: saját jó hírnevüknek is érdeke, hogy tanítványaikat az előadáson felléptessék, s ezért szemernyit se lankadjanak buzgalmukban. Negyedszer: ez a szülőket is hasonlóképpen gyönyörködteti, és arra készíti őket, hogy ne bánják a költségeiket, ha látják, hogy fiaik szépen haladnak előre és tetszenek a közönségnek. Ötödször: ily módon elárulják magukat a kiemelkedőbb tehetségek, és nyilvánvalóbban megismerszik, egyrészt hogy melyikük leginkább milyen foglalkozásra termett, másrészt hogy a szegények közül kik azok, akik a többieknél méltóbbak a támogatásra. S végül: (ami a legfontosabb, és ez akár önmagában is elegendő a színjáték javallásához), mivel az emberek élete (különösen azoké, akik az egyháznak, a köznek vagy az iskolának szentelték magukat) társalgással és tevékenységgel kell, hogy teljék, ily módon hasznosan és kellemesen, a példák és a versengés révén rávezetjük az ifjúságot arra, hogy megfigyelje a helyzetek változatos sokféleségét, a változatos helyzetekre a körülményeknek megfelelő válaszokat adjon, mozdulatait illően rendezze el, arckifejezését, kézmozdulatait s egész testét a helyzetnek megfelelően irányítsa, egy szóval tisztességgel játsszon minden szerepet, és mindeközben a pórias félszegséget félretéve, szokjon hozzá a fesztelen viselkedéshez.

Mint mondtam, ezek azok, amik miatt akkoriban (három évvel ezelőtt) iskolátoknak ajánlottam a színi előadásokat. És bárcsak megfogadtátok volna tanácsomat! Akkor most virágoznál, pataki iskola! És hogy nem volt hiábavaló az ajánlásom, most végre tanúsítja a gyakorlat. Mert először is: a tanulóiban akkora lett a belső, lelki készítés a szorgalomra, amekkorát senki sem remélt. Bizony nem tudtak betelni az ilyen gyakorlatokkal, készek vol-

tak arra, hogy rendes tanulmányaik folytatása mellett önszorgalomból ezeket tanulják.

Ó, milyen szép ellenszere ez a tunya semmittevésnek és a csínytevésnek (amik miatt egyébként panaszkodni szoktunk). De nyilvánvalóan buzgóbakká váltak maguk az oktatók és az egész diáksereg is. Sőt a szülőket, akik mivel tapasztalták, hogy gyermekeik szépen haladnak előre, jobb reményre ébredve szintén örvendezni láttuk. És egyes tehetségek máris elárulták magukat, hogy mit várhatunk tőlük, s miben kell folytatni még a csiszolásukat. S végül a fesztelen viselkedésnek is ragyogó példáit tapasztaltuk (legalábbis az én csodálkozásomra), hogy csupán az első két gyakorlat révén miként tudtak odáig fejlődni egyesek, akikben roppant nagy volt a pórias félszegség, hogy bár azelőtt egy előkelő ember tekintetét is alig bírták elviselni, nem tudva, hová dugják a kezüket és merre fordítsák a tekintetüket, most már egy egész nézősereg nézését is kiválóan állják. Ha valaki ezt nem csodálja, és ezután sem ismeri el az ilyen gyakorlás hasznosságát, arról tesz bizonyosságot, hogy a dolgokat nem tanulta meg valós értékük szerint becsülni.

Ellenünkben és eme üdvös kezdeményezéssel szemben hiába hozzák fel tehát a teológusok tekintélyét, akik a színjátékokat nemcsak az iskolákból, hanem az államból is ki akarják tiltani. Mert először is: színjátékon ők olyan darabokat értenek, amilyenek az ókoriak komédiái voltak: melyeknek a cselekménye sikamlós, haszontalan, erkölcstelen, vesszoraik pedig gyakran ocsmányok, megjegyzésre nem érdemesek; hősei kerítők, kéjnők, élösködők, furfangos szolgák, léha és tékozló ifjak és más effélék, amiket egy tisztességes ifjúnak jobb nem ismerni, nemhogy hozzá ilyen ocsmány szerepeknek az eljátszása illenék. Maga a keresztény jámborság parancsolja tehát, hogy ezeket a kórságokat a keresztény iskolákból száműzzük. Miként azokat se tűrjük meg, amelyeket mások ajánlgatnak, s amelyek tisztességesebbek ugyan, sőt éppenséggel a bibliai történetekből merítik tárgyukat, azonban semmi más céljuk sincs, csak az átmeneti gyönyörködtetés és elvesztegetése annak az időnek, amelyet más, hasznosabb tevékenységre kellene fordítani. Ezek a mi gyakorlataink azonban teljesen más jellegűek, és nem holmi hiú szépséggel ígérnek az ifjúságnak maradandó hasznót, hanem valóban hoznak is. Továbbá: a jámbor embereket általában az is megbotránkoztatja a komédiákban, hogy azokban álarcot és női öltözetet szokás viselni, mivel ezt megtiltotta Isten (V. Mózes 22:5). Mi viszont ezekben ilyeneket nem alkalmazunk, hogy a zsenge lelkekben semmiféle lelkiismereti kétely se maradjon.

Több barátunk azonban ezt az iskolai gyakorlatot (noha látja, hogy hasznos), szívesebben rendezné úgy, hogy bemutatás által jelenítsük meg ugyan életszerűen és nevezzük is meg a dolgokat, ám a tanulók megszokott külsejének elváltoztatása nélkül, nem színelve más személyt: parasztot, katonát, királyt stb., mivel úgy véli, hogy a dolgok iránti figyelem felkeltéséhez és a nevek értelmes megtanulásához ez is elegendő. Elismerném, hogy ez így van, ha semmi más célunk nem volna.

Mi azonban egy edényből több falat akarunk kimeszselni, vagyis: nemcsak az érzékeket akarjuk fejleszteni, határozottabban fordítva a tárgyak felé őket, s nemcsak a nyelvet, megnevezve a dolgokat, hanem az erkölcsökre, cselekvésre, az élet ügyeinek intézéséhez szükséges, körültekintő okosságra, s végül magabiztos viselkedésre is nevelni akarunk. Ez utóbbiakat sohasem fogják helyesen megtanulni, ha nem bújtatjuk őket megfelelő álruhába, hogy abban büszkélkedjenek, és akkor odalesz a lelkesedés, ami a legfőbb jó ebben a gyakorlatban, mivel elvész az öröm.

Mindent egybevéve: azért jöttem ide, hogy a hasznotokra legyek; erre az egyre törekedtem és törekszem. Első javaslataim igen jók voltak, és mert a tőlük való eltérés haszontalan kerülőútra vitt bennünket, térjünk vissza ama első javaslataimhoz, amelyeknek egyik része ez a gyakorlat. Nem látom ugyanis, hogyan lehetne ennél jobban, szelídebben, kellemesebben, egyszersmind hatékonyabban felrázni ifjaitokat a tunyaságból, hogyan lehetne rávenni őket a sokoldalú képzésre, csiszolni erkölcsüket, és elsajátíttatni velük az élet dolgai-ban való gyakorlatias viselkedést. Kísérletezzünk vele egy-két évig, és a valóságban fogjátok tapasztalni, hogy nem üres tanácsokat adtam. Én, ha nem tudnám, hogy ez a dolog ennyire hasznos, soha nem adtam volna a fejemet arra, hogy gyermekeitek kedvéért ismét gyermekké váljak. De mert biztosan tudom, hogy ennek a gyakorlatnak még több rejtett, mint szemmel látható haszna van, mindenképpen rá kell lépniünk erre az útra, mert akik ezt az utat járják, azok munkájukkal egyszerre képesek megszüntetni a gyermekek tanulási undorát, szellemi gyönyörűségekké változtatni szellemi gyötrelmeiket, a latin nyelvet teljes egészében megtanítani velük (úgy, mintha nem is azzal foglalkoznának), s az élethez szükséges ismereteket belecsöptetni elméjükbe, erkölcsüket széppé, harmonikussá formálni, és előkészíteni lelkük valódi és szilárd műveltségét. Mert az a tárgyi ismeretanyag, amely személyes látással és öntevékeny cselekvéssel kapcsolódik egybe, nemcsak azzal az erővel bír, hogy pillanatnyilag mozgassa meg az összes érzékszervet, és csak az éppen

jelen levő tárggyal kapcsolatban formálja az értelmet, hanem hathatósan egyengeti az utat a filozófia és a teológia számára is. Az érzékelhető dolgok összességének ismétlődő példái révén ugyanis nyilvánvalóvá válik, hogy mindezt, aminek végiggondolására vállalkozunk, először mindig a maga egészében kell szemügyre vennünk, majd ezt követően a részeit, amelyekből össze tevődik, s végül az egyes részek rendeltetését, amiért vannak: hogy mi történik velük, és hogyan stb. Ismétlem: miután a tanulók az összes külső tárgy esetében hozzászoktak ezek megfigyeléséhez, mennyire könnyű lesz megfigyelniük ugyanezeket a dolgok belső lényegét illetően! Hogy tudniillik a dolgok belseje éppúgy, mint a külsejük, mechanikusan van felépítve, meghatározott építőelemekből, amelyeket ha összerakunk, a dolog összeáll, s elvételük esetén a dolog is megszűnik.

Kérem tehát, ne utasítsátok vissza javaslatomat, s mintegy a komoly dolgokra való előkészület gyanánt tartsátok meg iskolátokban ezeket a játékos gyakorlatokat, oly módon, hogy minden félévben rendeztek színi előadást, melyek révén az egész tananyag, a szellem csiszolásának ez az előnyösebb módszere, s végül a latin nyelv egésze (nyolc ilyen előadásra felosztva) minden esztendőben körbejár. Ha ezt megteszitek, és távozásom, sőt halálom után is megtartjátok ennek szokását, biztos vagyok benne, bőven lesz miért büszkének lennetek magatokra, mert iskolátokból évről évre sokoldalúan és okosan képzett diákok fognak kikerülni.

De hiszen már bele is egyeztetek, már el is határoztátok, hogy megtartjátok és buzgón végzitek ezeket a gyakorlatokat, és kértétek, hogy e célból hagyjam itt nálatok, sőt adjam nyomdába ezeket az írásokat. Adom. Először is: hogy ez a kis könyv legyen az utolsó tanújele annak, hogy hasznotokra akartam lenni; továbbá, hogy ezek a gyakorlatok eltávozásom után is folytathatók legyenek, amíg megvannak a hűséges és szorgos tanárok (akikkel Isten adománya folytán most rendelkezik iskolátok), akik látták ezek bemutatását, és képesek arra, hogy utánozzák, és hogy utódaikat is erre buzdítsák. (Hiszen úgy gyakorolni egy mesterséget, hogy azt más is látja, az illető mesterség tanításával egyenlő.). S végül: hogy ily módon végre még nyilvánvalóbbá váljék, hogy a mi bevezetésünk valóban bevezetés, nemcsak a latin nyelv teljes megtanulásához, hanem a gyakorlati mesterségek és tudományok teljes köréhez is, ahová ezektől a játékoktól nyomban át kell majd lépni. Minden érthető lesz ugyanis ezeknek az alapoknak a megértése után.

Felhívnam azonban a figyelmet, mire kell tekintettel lenni ezeknek az előadásoknak a megrendezése kapcsán, hogy még nagyobb hasznot hajtsanak.

1. Hasznos lesz kijelölni az év meghatározott napjait, hogy pontosan azokon játsszák őket, részint a szülők és mások érdekében, akik más vidékekről szoktak és talán ezután is szeretnének majd ide utazni; részint egyéb zavarok elkerülése végett, amiktől mostanság az időpont meghatározatlansága következtében néhányszor szenvedtünk. Napjuk tehát mindig a hét harmadik napja, azaz kedd legyen: I. Fehérvasárnap, vagyis „Az imént született” hetében; II. Szentháromság vasárnapja hetében; III. a Szentháromság vasárnapja utáni hatodik, IV. tizenkettedik, V. huszadik héten; VI. az advent utolsó vasárnapja előtti héten; VII. a karácsony utáni harmadik vasárnap hetében; VIII. az „Örvendezzél” utáni héten.

2. Helyük az iskola udvara legyen, ha pedig netán esik, ugyanezen iskola kollégiumának az oszlopcsamoka.

3. A szereplők a középő és a felső csoport tanulói közül kerüljenek ki, s ha szükséges, néhányat vegyünk be az alsósok közül is.

4. A következő előadás szerepeit az előző színjáték bemutatása után nyolc napon belül ki kell osztanunk, hogy a feladat megtanulásához ne legyen szükség semmiféle szünet engedélyezésére az osztályoknak, hanem a rendes tanulmányok rendben haladjanak, ezek a rendkívüli feladatok pedig maradjanak rendkívüliek, és apránként sajátítsák el őket.

5. Ha az iskola tanulóinak a létszáma annyira megnő, hogy nem jut mindenkinek feladat, az egyes szerepeket két vagy három tanulóra osszuk ki, hasonló előmenetelűekre, később azonban közülük csak azt engedjük színre lépni, akiről mindenki megítélése szerint úgy találjuk, hogy a legkifejezőbb a beszéde és a mozgása (erről amolyan közös döntést is lehet hozni). Ez a dolog igen hasznos lesz: 1. mert maga a versengés serkenti szorgalmukat. 2. Ilyenformán senki sem unatkozik majd magában, mialatt a többiek ezekkel a rendkívüli feladatokkal vannak elfoglalva, hanem mindnyájan tanulni fognak. 3. Azok a versenytársak, akik a szerepről lemaradtak, jobban figyelnek majd az előadáson, mivel vágnak arra, hogy ezekben a dolgokban ők is hasonló tökéletességre tegyenek szert. 4. Mialatt ki-ki ebben az esztendőben ezt, a következőben azt a szerepet tanulja meg, mindnyájan megismerkednek mindennel. 5. Esetleg az is előfordulhat, hogy ha túl sokan lesznek, ugyanazt a színjátékot ugyanazon a helyen valamelyik következő szünnapon

is eljártsszák (szerda vagy szombat délután), nehogy úgy véljék, hogy szorgalmuk gyümölcse kárba veszett, és elcsüggedjenek, akár az iskolai közönség előtt adják csak elő, akár jönni szándékoznak rá a szülők és mások is.

6. Az a vizsgálat pedig (hogy tudniillik a többiek közül ki méltó a nagyobb közönségre, minthogy jobban megtanulta a szövegét, miként azt az 5. pontban említettem) három nappal a bemutató előtt történjék; a játékokat megelőző napon pedig tartsuk meg a teljes előadás teljes próbáját teljes külsőségeivel együtt, amit közönségként az érdeklődők is nézhetnek, a kollégium azonban maradjon zárva, hogy senki idegen ne léphessen be, tekintettel az esetleges közbejövő utasításokra.

7. Ellenben ha az a helyzet áll elő, hogy a latinos osztálynak nincs elég tanulója (a kisebb iskolákban), ugyanaz a szorgalmasabb tanuló két vagy több szerepet is eljátszhat a különböző felvonásokban és jelenetekben. Ha pedig valamelyiküknek rosszabb az emlékezőtehetsége, megrövidíthetjük a szövegét és elhagyhatjuk belőle, ami értelmi törés nélkül elhagyható.

8. S mivel a király, Ptolemaiosz szerepének elsőrangú a méltósága, ne annyira a legszorgalmasabb, mint inkább a legelőkelőbb szereplőknek adjuk, esetleg sorshúzással, ha a rangegyenlőség viszályt támaszthat.

9. Rátérve magára az előadásra vagyis a játékra: legajánlatosabb a délelőtti órákban megrendezni, 7 és 10 (vagy mert egyesek hosszabbak) 11 óra között; és (az iskola harangjának megkongatása után) zenével kezdődjék, s azzal végződjék is. Maga az előadás viszont folyamatosan haladjon, semmiféle zene ne szakítsa meg.

10. Az ülésrendet úgy alakítsuk ki, hogy a kollégium két oldalán az iskolavezetők foglaljanak helyet a többi előkelő és tekintélyes nézővel együtt, a harmadikon az érdeklődő közönség, a negyediken pedig a latinosok csoportja. Ez utóbbiakat mindig teljes létszámban vonultassuk fel (az osztályfőnökök felügyelete alatt, hogy senki se hiányozzék), hogy mindent végignézzve és végighallgatva mindnyájan fellelkesedjenek, mindnyájan tanuljanak, és ennek a gyakorlásnak a haszna mindnyájukra kiáradjon.

A szereplők számára fenntartott, függönnyel eltakart színpadra, ahonnan előjönnek, és ahová visszamennek, semmi szükség, mivel mindenkinek a saját helyén kell ülnie, hogy ne csak magát lássa, hanem a többieket is, és hogy ezáltal is elvegyük a közönséges komédia látszatát. Akire rákerül a sor, hogy a színre lépjen, a saját helyéről keljen fel, s miután eljátszotta a szerepét, térjen vissza a helyére, tudniillik a közönség soraiban ülő saját csoportjába.

11. Akik a színen beszélnek, mértéktartó magabiztossággal szóljanak, s mindent készséggel idézzenek fel az emlékezetükből, a szerepüknek megfelelő taglejtéssel és tartással.

12. Kiejtésük legyen világos és tagolt, teljes egészében feleljen meg a tudomány szabályainak, amelyeket az (a szavakkal, a kifejezésekkel, a mondatokkal és a beszéd egészével kapcsolatban) előír. Ebben a nyomtatott példányban a ritkábban használt szavak hangsúlyozását is feltüntettük, egyrészt mert tanítványaink ezt vették el leggyakrabban, másrészt hogy könnyebb legyen leszokniuk tévedéseikről.

13. Mindazt, amit megneveznek, egyidejűleg kezüket kinyújtva (vagy a lábukkal, vagy a szemükkel) mutassák, tapintsák is meg, emeljék fel, forgassák, vagy magát a tárgyat, vagy az utánzatát. (Ha egyik sincs kéznél, de a dolog ismert, alkalomadtán anyanyelvükön nevezzék meg.)

14. Hasonlóképpen, ha másvalaki cselekvését vagy mozdulatait beszéljük el, jelenítsék meg életszerűen a saját cselekvésükkel és mozgásukkal is, mert ezeknek a játékoknak az egész művészete abban áll, hogy egyszerre szólnak a fülhöz és a szemhez. Aki mozgással is kíséri, amit mond, kétszeresen beszél. Ennek a gyakorlatnak a lényege nem is annyira a dolgok elbeszélése, hanem az átélés.

15. Hogyan mutathatók be a mi környezetünkben ismeretlen dolgok, amikor megnevezik őket? Válasz: Ábrák, illetve anyagból készített képmások, vagyis modellek segítségével. Bárcsak ne restellnénk csináltatni ilyeneket, bármennyibe kerül is, hogy a szereplőknek és a nézőknek valóban be lehessen mindent mutatni! Mi nemrég az érzékelhető dolgok enciklopédiája számára rajzoltattunk és fából vésettünk ki alakokat, szám szerint száznyolcvanot, amelyek jelenleg (Szemléltető bevezetés a nyelvbe címen) sajtó alatt vannak. Ezek azonban kisebbek annál, hogysem az előadáshoz megfelelőek volnának – és a testeket, amiket minden oldalról szemügyre kell venni, síkban nem is lehet jól megjeleníteni. Bárcsak (ismétlem) ne sajnálnánk a költséget arra, hogy minden ilyet anyagból készítsünk el, hogy a fiataloknak igazi formájukban mutathassuk be őket.

16. Az előadás befejezése után az iskolavezetők dicsérjék meg a tanárok és a tanulók buzgalmát, és biztassák őket, hogy ilyen sikeresen haladjanak előre tovább. És ha a szegények közül egyesek kiemelkedően jól szerepelnek, ígérjenek nekik további támogatást, és ajándékozzák meg őket valami könyvvel vagy tiszta papírtekerccsel, esetleg néhány ív papírral stb.

17. Ha ugyanezeket a szereplőket tanáraikkal együtt étkezésre is meghívják, akármilyenre, ez szorgalmuknak ösztönzésére fog szolgálni. Ugyanezeknek a szereplőknek a szülei és rokonai talán szívesen adnak össze e célból adományokat, hogy így mutassák ki hálájukat az övéik előrehaladásáért, ha nem is minden előadás alkalmával, de legalább évente egyszer.

18. Másnap a tanulók térjenek vissza a rendes munkához, s néhány nappal később osszuk ki nekik a következő előadás szerepeit. Itt hívom fel a figyelmet arra, hogy az érdekesség kedvéért az elő- és az utóbeszédeket meg lehet változtatni (így például, amikor újra visszatérünk az első felvonáshoz, az előbeszéd tárgyává a következőt választhatjuk: az iskolában úgy élünk, mintha kertben, szántóföldön vagy szőlőkertben volnánk; minden évben újra kell kezdeni a munkát stb.; így tehát nekünk is megvan az ismétlődően visszatérő feladatunk stb.). Annak sincs akadálya, hogy magának a cselekménynek a szövegébe is betoldjunk valamilyen közmondást, szólást, szállóigét, vagy ha a szereplők betanítójának valami ügyes ötlete támad, vagy ha netán a nézők egyike-másika áll elő valami új ötlettel, ami a szórakoztatást, vagy valami megtanítását, illetve a figyelem felkeltését szolgálja. Minthogy a dolog önmagában is sokféle, sokféle lehet a felhasználása is. Mindent azonban nem lehet előírni, de nem is szükséges. Meg kell hagynunk valamit a tanárok buzgósága számára is, mely itt is tág teret találhat önmaga kibontakoztatására.

Minden jót kívánok, nagytiszteletű támogatóink! Istennek ajánllak beneteket és iskolátokat a legfelségesebb fejedelemasszonnyal, a mi Maecenasunkkal együtt múzσαι hajlékunkból 1654. április 24-én

a ti COMENIUSTOK.

COMENIUS

Vestibulum: Előcsarnok¹

Latin eredetiből fordította:
Gulyás József

ELŐSZÓ. A LATIN NYELV TANÍTÁSÁNAK FELADATA ÉS MÓDSZERE

Comenius János Tolnai Istvánnak, a nemes pataki iskolában, melyet Erdély fenséges fejedelmének pártfogása alatt szerencsésen újjáalakítani kezdtünk, az első osztály megválasztott első tanítójának üdvözlétét és Isten áldását!

Hát úgy hozta a végzet, Istvánom, hogy a nemes, a jobb módszer kívánt rendjére rátérő iskola téged, mint tanulói első hadakozásának első rendes vezetőjét üdvözljön? Nem irigylem e jelességednek tartozó tisztséget tőled, mert mind én magam, kit Isten és öfenségeik akarata a minap idehozott, tégedet az elsők közt kezdtetek körülvenni szeretetemmel, mind mások, mikor az első osztály számára alkalmas tanítót kerestek, egyértelműen rád vetették a szemüket és szavazataikkal erre előléptettek, hogy a latinság szegletkövének letételére rád bízandónak vélték e hivatalt. Örvendj magadnak barátom, ez oly nagy és oly megtisztelő ítéletért. És rád egyáltalán ne hasson az, hogy akikre a következő osztályok vezetését rábízák az Istennel és az idővel, nálad azok magasabbnak fognak látszani azért, mert a tőled kilépő tanulókbá kell belecsepegtetniük a tudományok magasabb magvait. Mert tőled senki sem fogja már e tisztelet elvitatni, hogy téged üdvözlöttek először úgy, mint aki itt az ifjúságnak jobb módszerrel való alakítója voltál, és ezután a többi osztályokba a bejutás csak a tieden át tárul fel majd.

¹ Megjelent a *Sárospataki Református Lapok* 1933-as évfolyamában. Az újraközlésben a mai helyesírást követjük.

Sőt ha magát a dolgot is megvizsgáljuk, semmi sincs, amiért maga előtt bárki is jobban szégyenkezne, mint az első kor alakítója, vagy hogy a rákövetkezők maguknak inkább tessenek, mint a mesteremberek között szokott történni, míg egyesek az épület számára az alapokat rakják le, ismét mások a szobákat díszítik, mások viszont a tetőt rakják rá. Mert mind egy és ugyanazt a munkát végzik; egyformán fognak a dicséretben részesülni, ha egyforma szorgalommal fogják minden dolgukat végezni. És ha a versengés megengedett, könnyen meg lehetne határozni, melyiké legyen a több dicséret vagy jutalom, amaz elsőké-e, vagy az utolsóké, mert a felső részek több mutatóságot, de az alsóbbak több szilárdságot adnak az épületnek, úgyhogy ama felsőbbek az alsóbbak nélkül nem létezhetnének, mert ha nem jól rakják le azokat, összeromlanak ezek. Végül is az alsóbbakra több dicséret hárul, mert több a hasznuk, mivel saját erejükből állnak, és a feléjük emelt részeket saját erejükkel tartják fent, ezek pedig csak fenntartatnak, és amit bírnak, mástól bírják azt. A háborúban sincs oka annak a légiónak, mely az ellenségre rohanva először töri meg annak az erejét, arra, hogy alacsonyabb rendűnek gondolja magát azoknál a légióknál, amelyek tovább szorongatva az ellenséget, azt földre terítik, mert a győzelem közös. Sőt inkább azok vitézségét szokták elismerni, akik az első ellenséges erőt megtörvén, előidéztek azt, hogy az ellenséget le lehetett győzni, – mint azokat, akik a már meggyöngült ellenséget legyőzték. Sőt ezért testünk tápláló tagjai közt (hogy ezt is érintsem mellékesen), a száj és gyomor sem engednek a májnak és a lépnek és más belsőbb részeknek a tiszteletben, mert az elfogadott táplálékot amaz először befogadja, a fogakkal összerágja, emez pedig megemésztí és a nagyobbakon át kezdi szétosztani, ezek végül még inkább megemésztik és fokozatosabban széthordják. Ha a táplálkozás egy és ugyanaz is, különböző tagok munkájával úgy végzendő el, hogy mind egyformán szükséges legyen és más elsőséget az, az időn kívül, ne engedjen.

De hagyjuk ezt; nem azért akartam érinteni, mert téged ambiciózusnak és abba az állásba, melybe az isteni előrelátás ereje helyezett, bele nem nyugvónak gyanítalak, de hogy neked a tisztség eme zsengejéért örömetet fejezzem ki, és hogy valamely oktan elől a te tisztednek akár te előtted, akár ő előtte való kisebbitésére az alkalmat elvegyem.

A dologra térek, hogy téged az általad elért tiszt ékesítésére tanítsalak. El fogod túrni, mint e küzdőtéren még újonc, hogy bizalmasan intselek, ami módon szoktak – tudomásom szerint – az ideák épületének építőmestereitől felfogadott munkások. A módszer általános szabályait máshol találod meg leírva,

semmi szükség itt ezeket ismételni; de szükséges tégedet itt a te külön feladatodban alkalmazandó különös okosságra figyelmeztetni.

Te osztályodba, most és ezután, a latinság első újoncait kapod, akik tudnak ugyan magyarul írni-olvasni, de még eddig a pontos készséget nem érték el. Tehát hogy ezeket meddig és mily úton végzed el, és mily előnyös rövid ösvényeken, az nem lehet előtted nem ismerendő.

A te „vestibularis” (mert így nevezendő) osztályodnak a célja: előkészíteni a latinság újoncait a Januára és ezen át a latinság Atriumába úgy való belépésre, hogy a latinság e tanulása az egész bölcsesség tanulmányának. szerencsésen való elvégzését hathatósan szolgálja. Ez előkészületnek mintegy hét lépcsőfoka van:

1. Minden (írott és nyomtatott) latin szöveget könnyen, akadozás nélkül olvasni tudni.

2. Mindent helyesen és tagolva kiejteni, hangsúlyhiba és a betűk elnyelése nélkül.

3. Begyakorlott (gyors) kézzel is írni és lehetőleg szép, félre nem magyarázható, kölcsönösen fel nem cserélhető, hanem mindenképen elkülönített és olvasható betűkkel. Mivel ilyenek a tieid, ezért is választottunk tégedet ide, hogy sokat hasonlóná tegyél magadhoz.

4. Megtanulni a latin nyelv helyesen megértett és a dolgokhoz helyesen alkalmazott tőszavait.

5. Megtanulni az ezekhez megfelelő magyar szókat, éppúgy helyesen alkalmazva mind a latin szókhoz, mint magukhoz a dolgokhoz.

6. Pontosan hajlítani és ragozni (declinálni, conjugálni) minden hasonlót.

7. És mert akaratunk szerint az osztályok könyvei úgy vannak összeállítva, hogy az enciklopédia velejét tartalmazzák és az értelemben becsepegtessék, gondoskodj arról, hogy azokat teljesen belevéssék az értelemben és ábécé módjára tartsák meg az emlékezetben.

Ehhez fog járulni a mennyiségtanba (különösen az arithmetikába és a zenébe) való belekóstolás.

Ha te a te újonckáidat e határig helyesen elvezetted, a nagy tanultság gyűjtésének szilárd alapjait raktad le, mert a szerzők sok olvasásához és a legjobb dolgok sok kiválasztásához semmi annyira nem hasznos, mint a könyvek forgatásához szemmel, nyelvvel, kézzel, ésszel alkalmasnak lenni. Hogy a tudomány jelölteskéi ezt elérhessék, te a következő osztályok vezetőinél inkább törekedj erre, mert főleg a te feladatod ez, aki a latin tudomány alapjait rakod

le, hogy sértetlenül, szilárdan és szilárdnak rakd le azokat. Ezért is kívánom, hogy te, mint a mi egész építkezésünk alapja, mindezeknek itt való igazgatásában a legfáradhatatlanabb légy. Mivel ugyanis úgy figyelik az orvosok, hogy az első emésztés hibáit nem lehet kijavítani a másodikban vagy a harmadikban, de a tagok oda összevont magvait a táplálkozás egész műhelyén keresztül szórják, biztos, hogy a léleknek tudománnyal való táplálásában sem történhetik másképpen, mint hogy az első alapok lerakása körül elkövetett hibák hibássá teszik a többi szerkezetet akár egészben, akár részben: nem lehet, hogy többi tisztársaid ne tévedjenek, ha te latin újoncaidnak alakításában tévedtél.

Ez az oka annak, miért gondolom azt, hogy tégedet pontosabban kell inteni, mind hogy minél kevésbé tévedj, mind hogy ezeket, mintha nekik lenne mondva, ők is egyképpen hasznukra fordítani képesek legyenek.

Először van alkalmam előtted ismételni Quintilianus e mondását: „Minden jó tanító örvend a sokaságnak, és azt gondolja, hogy ő nagyobb hallgatóságra méltó”. Miért pedig épp ezt? Hogy ne félj, hanem örülj, hogy neked reményen felüli nagyszámú tanulószám jutott; kétségtelenül ezután mindig igen népes osztályod lesz. De bármilyen nagyszámú legyen is, te magadat még nagyobb hallgatóságra tartsd méltónak! Mert nem fogom remélni, hogy te nekem azt fogod mondani, amit a minap: „ha csak meg bírnál felelni”, hiszen a módszerünk előnyeit már látni, sőt szerencsésen gyakorolni is kezdted. S neked a mi módszerünk szerint tíz tanuló csapata után nem lesz nagyobb terhed, mint a minap volt közönséges úton a tíz tanuló után. Már láttad és tapasztaltad és napról napra tapasztalva örvendsz és örvendenek maguk a tanulók is, látva, hogy őket kellemesen és könnyen vezeted. Mert hogy milyen módszerrel legyen, arra egyáltalán nem szükséges téged tanítani most, aki gyakorlatból mutattad meg, hogy te tudod ezt. Mégis nem fog ártani ezt mások végett jelezni, akár akik itt e tisztben követőid lesznek, akik máshol a módszer utánzását véletlenül eszükbe veszik.

A rövid út (compendium) veleje ez: hogy nem tanítasz egyeseket, hanem mindenkit; nem egyvalakihez lépsz hozzá, hogy valamit megmutass vagy beszélj, vagy (valamire) ints, vagy elkövetett hibát egynél kijavíts. de az égi napot utánózva katedrád magas egében tartózkodsz, szemed sugarát innen mindenfelé fordítva, hangos szavaddal mindeneket körülharsogva, és úgy, hogy azt, amit mindenkinek megmutatsz, kifejtesz és parancsolsz, lássák, hallják és egyenként megértsék, azután most ettől, majd attól kérdezve, hogy ki-ki

attól félve, hogy legott megkérdezik tőle, mit mondtál vagy mutattál, mindig figyelemben legyen. Hogy ezt (a figyelmet) te még jobban élesítsd, parancsold meg, hogy aki bízik abban, hogy a jelen (a könyvből oly sokszor ismételt) feladatot el tudja mondani, mondja el emlékezetből. Az okosabbak tehát egyik a másik után, elmondják; ezeket a lassúbb eszűek (maga által a késedelem s az annyszor felolvasottak ismétlése által segítve) követni fogják, míg végre a leglustábbak is tudnak mindent. Te ezt a mintegy az észgyorsaság felől való versenyt örömmel szemlélve, kinek-kinek szellemi gyorsaságáról ítélsz, biztos lévén afelől, hogy amit a tieid közül az egyik tud, a többiek is tudják, mert senki sincs, aki ne tudná azt, amit így tanul meg.

Az egyforma módszerről való ez általánosabb (főbb) elveket neked, mindennek az előmutatásában, kifejtésében, utánzásában, amire őket tanítod, vagy valaha tanítani fogod, mindig meg kell tartanod. Azzal a céllal, hogy egy óra se (nemhogy egy nap) menjen el anélkül, hogy a tudásban semmi növekedés, a tudományokban semmi új előhaladás ne történjék. Részlegesen intem nem kell téged az osztályod könyvének szerkezete, azután használata felől, hogy miként kell neked azt gyakorlatilag kezelned.

Főhelyen van, amint látod, a dolgok elnevezésének eleme, mely az egész nyelv legelső és legfőként tőszavaiból van összeállítva, nem egy halomban, hanem kétszeres művészi rendben. Külső tekintetre ugyanis a rend grammatikai, mert az első fejezetben, a belépés után, vétetnek számba a dolgok főnevei (I), a másodikban a melléknevek, harmadikban a névmások, negyedikben az igék, az ötödikben az igehatározók (a participiumok, mivel az igékből csak képezve vannak, külön osztályt az elsődleges szavak közt nem bírhatnak), hatodikban az előjárók stb. De e rend egyúttal a dolgok belső rendje is, míg kezdetben maguk a dolgok számlálatnak elő. Azután a dolgok alapmódjai (II), ti. a dolgok első járulécai. Ezután a dolgoknak és járulékaiknak rövidke bemutatása (III). Ezután áttérünk a dolgok mozgásaira (IV), a cselekvésre és szenvedésre. Következnek ua. cselekvések és szenvedések módjai (V) és a dolgoknak és cselekvéseknek körülményei (VI). Azután a dolgoknak, cselekvéseknek, körülményeknek sokféle összefüggése (egyezsége) (VII). Így főbb vonásokban a dolgoknak és szavaknak a vázán átmegyünk. Szólunk még a képzett és összetett igékről, hogy a tőszók és származékszók közt a különbséget lássák és így kezdjék meg az elmét a nyelvek ajtajára, mely a szók egész készletét ki fogja fejteni, előkészíteni (VIII-IX.).

A világ dolgainak ez első megvizsgálásában pedig komoly szándékom volt a paradicsomi iskolát eléld tártí, ahol neked nem volna más dolgod, mint egyútt játszani újonckáíddal, amint ott az ő, csaknem még csecsemő újoncával, Ádámmal egyútt játszott az Isten, a most alkotott első képmásocskáít megmutatván s megparancsolván neki, hogy azoknak a neveít tanulja meg. Azaz, képekkel akartam e vestibulumí könyvet díszíténí, melyek a dolgok formáít hüen előtűnteték, mindeníkhez odatenní az elnevezését, mindazért, hogy könnyebben megragadják a gyermekek lelkét, mind hogy a dolgok első benyomásái kellemesebbek legyenek. De nem sikerűtt a szándékom (bár már hozzákezdtem) a mesteremberek itt való híánya miatt. E híányt szorgalmaddal kell kiegyenlítení, minden szónak szorgalmas kifejtésével és az általa jelentett dolgoknak bármilyen feltűntetésével. Légy biztos afelől, hogy az élet és a lélek híányozni fog intézkedésedből, ha itt az újoncoknak mondott dolgokat vagy nem mutatod meg (ha jelenleg birtokodban vannak azok, vagy valamelyes képmásuk), vagy körülírással úgy nem sajtolod beléjük, hogy végre valamíképpen megérték. Mert a dolgoknak és szavaknak e párhuzamos és tagolt ismerete a módszernek az a mélységes titka, mellyel a természeténél fogva kóbor elmét megfogni, és a dolgok és értelmük velejéhez vezetni törekszűnk. Hogy tehát itt serényen mellettűnk légy, és céljainknak pontosan szolgálj, arra nagyon kérék téged. Fogjanak fel, amennyít felfognak majd a dolgokból, amiket azoknak barátságosan vagy meg fogsz mutatni, vagy el fogsz mondani. Mégis, ne vond kétségbe, azoknak elméjükben világosodni kezd majd és ezért szívesebben nyűjtod azoknak e munkát. hogy megmutathasd a dolgoknak a szavak héjából kifejtett magját.

Hogy ez minél könnyebben bekövetkezzék számodra, a dolgoknak ugyanezt a szójegyzékét, anyanyelven pontosan megcsínálva, neked és tanítványaidnak nyomtatásban készen adjuk. Tehát a dolgok e magyar nyelvű szójegyzékét, (előre felolvastván, kifejtven, aztán kikérdezven és a tanulóktól ugyanazt megkövetelvén) magad az első, második s harmadik hónap alatt fogod elvégezni, eléggé nagy dicsérettel és eredménnyel, ha el fogod érni, hogy a tieid mindezeket igen könnyen olvassák (mert jó magyar olvasókat is keresűnk) és helyesen értsék. A latin szöveget magyarázni, amelyre az anyanyelvről közvetlenül térűnk, nem a te feladatod, hanem a tanítványaidé; te csak arra fogsz figyelni, hogy azok szerint alkalmazzák a szavakat a szavakhoz (mert egyik szöveg a másiknak szó szerint meg fog felelni) és ha valamít eltévesz-

tenek majd, újra elmondatot. Mert ekkor azokra bízatik a cselekvés, rád az irányítás.

Ha két vagy három hó alatt így átmennek ismét a latin szövegen, hogy értik a szavakat és a dolgokat és az emlékezetben tartják, át fogtok térni a vestibularis nyelvtanra. Ezt úgy fogod előtűk kifejteni, hogy az egyes fejezetekhez hozzácsatolod a gyakorlataikat. Ennek a dolognak a módszerére épp-úgy, mint a szótári gyakorlatra, az ugyanezekhez csatolt rövid emlékeztető versekkel, meg foglak tanítani. Most a kötelességed többi teendőit aforizmákba fogom összevonni.

1. Más könyvet, mint osztályit, ne használj, se te, se tanítványaid!

2. Minden olvasáson és gyakorlaton magad is mindig ott légy és mindig nézz utána, hogy tanítványaid is jelen legyenek!

3. Mindeniket szeresd s mindeniknek az előhaladását óhajtsd és keresd, személyre való tekintetet ne ismerj s annál inkább ne gyűlöletet. Semmiről az enciklopédia e rudimentáiban ne tudj, amit nem ismernek a növendékeid. Mert ha tudnak, neked lesz dicséretedre és azoknak; ha nem fognak tudni, neked lesz szégyen és nem azoknak. Ha csak egy hanyagot és tudatlant találunk, elégséges tanúbizonyság lesz a szorgalmad ellen.

4. Munka közben senkinek se engedj mást csinálni. És hogy ne engedj, szemedet s füledet mindig azokra fordítsd és kényszerítsd őket arra, hogy fordítsák szemüket és fülüket rád és a tárgyalt dologra, ti. most ezt. majd azt (leginkább azokat, akikben kevésbé bízol, mert vannak kóbor elmék is) kérdezve, vizsgáztatva, kijavítva.

5. Ahogy viselkedik valaki munka közben, úgy viselkedj te is vele szemben. A szorgalmasakat szeresd s olykor dicsérd meg, a tunyákat korhold, de mégis ne gyűlöld, hanem erősebben sűrgesd!

6. Ha valami olyan dolog adódik elő, aminek jobban való megfigyelésére kell őket intened, azt csak teljes csendet parancsolva hozd elő, hogy mindenki figyelve fogadja, azután valakitől kérdezd meg, hogy mit és milyen értelemmel mondottál.

7. Minden órán (a részt) olvasd fel előre, hogy ugyanazt azok csakhamar olvassák és fejtsd ki, hogy ugyanazt azok is kifejtthessék s mindnyájuk előtt csináld, hogy csakhamar ugyanazt csinálják ők is. Mert rád mindenütt az előmenést bízunk, de az arra való figyélssel, hogy követnek-e és úgy követnek-e az előmenésben, hogy elérjenek; mert különben hiába mégy elől, ha nem követnek és hiába fognak követni, ha el nem fognak érni!

8. El fognak pedig érni akkor, ha mindent világosan, vagy jól megvilágítva társz a szemlélésük elé, és csak olyant parancsolsz, amit megtenni könnyű. Lassan haladj velük előre; szintúgy ne engedd másként azokat! A bukásról mindenütt le kell szoktatnod az ifjúságot s hozzászoktatnod a körülményekhez.

9. A fennakadót segítse mindenki; ha senki, te!

10. Ha valakit késlekedni látsz, tűrjed! A tehetségesebbekre térj át, míg az a lassúbb is elér. Mert végre is szégyen el nem érnek látszani.

11. Ha fiaid latinul akarnak dadogni (mert beszélni még nem tudnak), ne gátold meg, de ne is kényszerítsd erre őket! Mert többnyire undorodunk a parancsolt dolgoktól, a tiltottakat pedig kívánjuk.

12. Új „vonalakra” sohase menj át, csak ha az előbbi feladatot jól elvégezted, és ezt azért, nehogy valami, az előbbihez felületesen odavetve, a következők számára romlásul legyen. Hozzáteszem: Mert bármit építesz te e helyen, az egész enciklopédiának alapul kell adni; előtted, valamint a következő tisztársaidd előtt ismertnek kell lenni egészen, hogy bármit fogtok a tanulókkal csinálni, abból egyetemes fény derül és a ti csillagocskáitokat, mint a nap a bolygókat, megvilágosítja.

Ha e módszert követed, szorgalmas mesterszámba fogsz menni és dicséretet fogsz érdemelni, és ifjacskaidd további tanulmányairól a legjobban fogsz gondoskodni. Isten veled!

A LATIN NYELV TANÍTÁSÁNAK NYELVGYAKORLÁSI ELJÁRÁSA

A latin nyelv Vestibulumából való gyakorlatok végzéséről
a tanítóhoz való intézés²

Kedvesem, nagyon jól tudod azt, hogy: egyedül a gyakorlat teszi a mestert, a gyakorlat pedig gyakorlással szereztetik meg; és hogy ezért akartuk mi, hogy a mi módszerünk egészen gyakorlati legyen., amelyben ti. mindent a tanulók maguk csináljanak, a tanító mindenben csak példával járjon elől, az utánzást vezesse, a hibákat (amelyek a dolgok első kísérleteinél nem szoktak hiányozni), kijavítsa. Így tervezd ezért, kedvesem, te is eljárásodat, hogy az egész iskolád égjen a gyakorlástól, és pedig minden anyagban, amelyek naponként és óránként tárgyalásra kerülnek. Ha a gyakorlatokat megszakítod, vagy lanyhán sürgeted, légy biztos afelől, hogy a tied előmenetele lassú lesz, nem lesz távol az undor. Ettől való óvakodásra, ne restelljük újból előadni, hogyan töltöd be tiedet mind sokoldalú gyakorlatokkal és így növendékeidnek a kellemesen való előhaladás és a kiválóan való előmenetel örök alkalmait hogyan mutatod meg. Figyelj tehát!

1. Mindenekelőtt arra kérlek, őrizkedj komor lenni. Jobb az elméket emberiességgel megnyerni, mint komorsággal elijeszteni.

2. Munkába kezdeni akarván, dicsérd, amennyire tudod, a latin nyelvnek és a dolgoknak tanulását, hogy a munka felvállalására (melyet mégis a könnyűséggel és kellemességgel fogsz ajánlani) minél vágyóbbá tegyed őket.

3. Figyelmeztessd a tanulókat, hogy mindeniknek meg legyen a Vestibulum-példánya, ha azt akarod, hogy munkád fennakadás nélkül haladjon előre.

4. De ezekből a sajtóhibákat (ha a kiadásba egyesek becsúsztak, végig fogod vizsgálni a megjegyzetteket) kijavíttatod, hogy senkinek hibás példányból hibát megtanulni ne legyen alkalmja és ők (hasonló okossággal a többi könyvben) tanulják meg a könyvekben való eligazodást.

5 Maga pedig a latinság újoncságán azokkal együtt való átmenetel a számodra a részek ama rendjében lesz, amint következnek: először a dolgok anyanyelvi elnevezése, azután a latin elnevezés, majd a nyelvtan, végül a lexikon.

² A *Vestibulum* tankönyv végén jelent meg.

Az anyanyelvi szöveg helyes tárgyalásáról:

6. Amire intettem az ajánló beszédben, kevéssel ismételem, és a gyakorlatok tárgyalására jobban hozzá fogom alkalmazni.

7. Először téged oda akarlak irányítani, hogy ezt az anyanyelvi szóanyagot két hónap alatt végezd el. Ez kényelmesen meg fog történni, ha a tanulókkal naponta egy lapocskát végzel el. Miért ne? Hiszen kevés.

8. Tehát a szöveg kis részét fogod venni, amennyi egy óra alatt végig tárgyalható (körülbelül egy lap negyedrésze). Ezt mindnyájuk figyelése mellett fel fogod olvasni, és meg fogod parancsolni, hogy azok utánózzanak téged ennek az olvasásában, tisztán és világosan való kiejtésében, kettőnek, háromnak, tíznek, aszerint, amint szükségesnek ítéled majd arra, hogy az anyanyelvben is könnyen olvasókká tegyed őket.

9. Elvégezvén így az olvasást egy negyedóra alatt, parancsold meg, hogy ugyanazt a szöveget a füzetükbe írják át, a kézgyorsaság megszerzése végett. Ez ismét ne tartson tovább egy negyedóránál, vagy ha néhány lassúbbnak nem elég, engedd meg, hogy magánúton pótolják a munkát, hogy senkinek se hiányozzék az alkalom a kéz további gyakorlására.

10. A harmadik negyedórában, vagy valamivel tovább, a szavak értelmét fogod azoknak fejtegetni és meg fogod vizsgálni, hogy vajon jól fogták-e fel a jelentésüket.

11. Végre az óra vége felé meg fogod kezdeni a végigtárgyalt szöveget emlékezetből elmondani, a tanulókat is buzdítva annak utánzására. Mert az okosabbak nyomban versenyre kelnek, a többiek követni fogják őket. Ha pedig vannak tompább eszűek s még az annyszori ismétlés által segítve sem fogják tudni, tanulják meg azt magánosan, (közbenső idő alatt) és a másik óra kezdetén adják vissza (mondják fel).

12. Ily módon, ha a növendékekkel az anyanyelvi szöveg végére érsz, nem történhetik meg az, hogy az olvasási képesség hatalmukba ne kerüljön és kezük az írásbeli gyorsaságra egyre jobban ne legyen képes és a gyermeki érzékszervek tárgyaik felé egészen odafordulni és értelmük a dolgok képeivel egészen telefestetni. végül emlékezetük nagyobb képességre törekedni ne kezdjen.

A latin szöveg gyakorlati végigtárgyalásáról:

13. A latin szöveg a saját megvilágosítására, mint egy új nyelv ismeretlen erdeje, több időt kíván. Tehát kétannyi időt adunk, ti. négy hónapot, mert így az óránkénti anyag alig nő többre négy sorocskánál. Mennyi ez?

14. A szellem ebben való gyakorlásának módszere pedig nem lesz az előbbtől eltérő. Ugyanis minden óra kezdetén te magad fogod pontosan felolvasni az órai egy-két mondatnyi anyagot, s meghagyod, hogy a megkezdett olvasást utánozzák.

15. Majd azok figyelme mellett a latint magyarul adod vissza, intve őket, hogy itt ugyanazok vannak, amelyek dolgok magyar, már ismert jegyzékében szó szóval adható vissza. Ha tehát magukkal bizalmas viszonyba akarják hozni a latin szavakat, vessék össze magán szorgalommal, mielőtt iskolába jönnek, mindkét szöveget, melynek tárgyalását kívánja a rend.

16. Ezután utasítani fogod őket, hogy ezt a leckét mindenki írja be a gyakorlati füzetébe, magyarul-latinul, vagy fordítva, kettős haszonnal. Először, hogy a latin helyesíráshoz hozzászokjanak, azután, hogy az észnek u. a. tárgynál hosszabban való idézésével mindent könnyebben bevéssenek az emlékezetbe.

17. Meg fogod parancsolni, hogy a leírtakat újra olvassák át, hogy kiderüljön, milyen helyesen fordították, ekkor gondoskodni fogsz arról, hogy a hibákat, ha ez vagy az valamit csinált, (mert hiba nélkül semmit sem lehet tanulni) a tanulóársak kijavítsák, vagy ha közülük senki sem venné észre, ki fogod magad javítani.

18. Óra vége közeledvén, emlékezetből fogjuk elmondani a leckét, hogy aki tudja, utánozza. Egyik a másik után fogja utánozni. A lustábbakat a következő óra kezdetéig visszatartván. Mert ezeket valószínűleg szégyen fogja eltölteni, hogy annyszor visszavettettek, s mindig a lusták és a buták közt említetnek. Bízunk benne, hogy ez a verseny és nagyobb szorgalom kiváló ösztökeje lesz.

A lexikon használatáról:

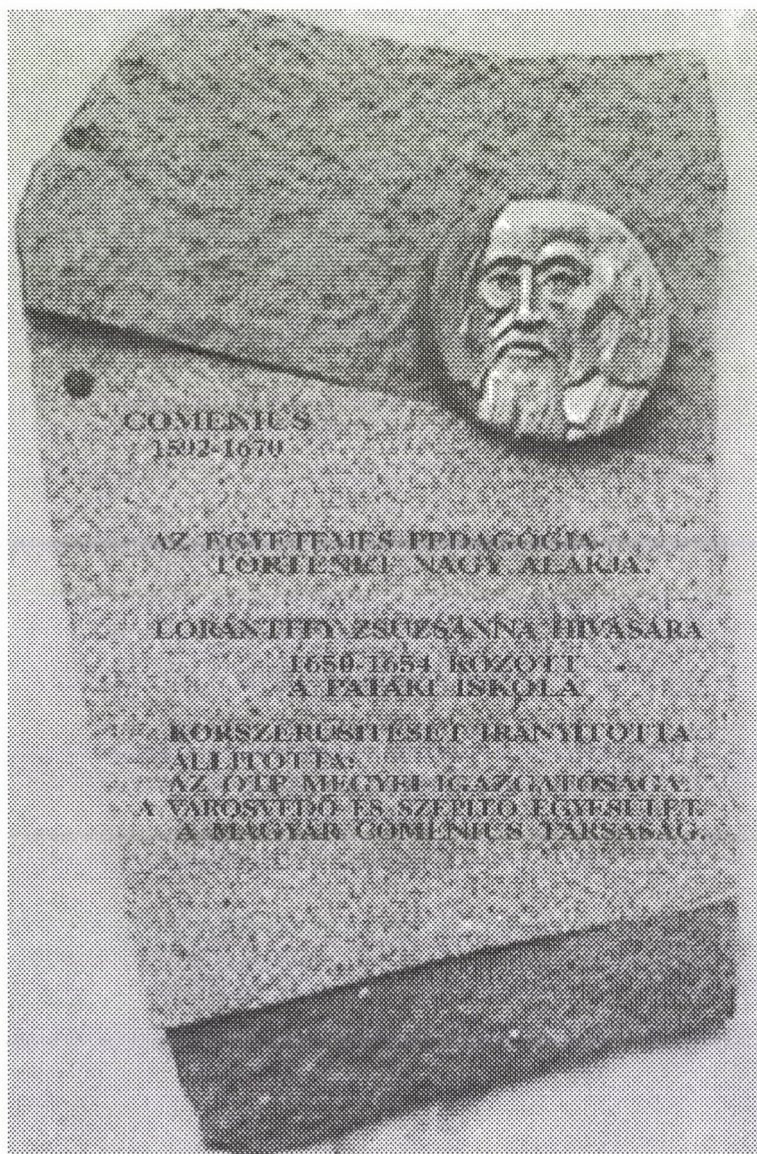
Az egészet át kell olvasni (ha egy óra alatt egy lap, két hét alatt el fogjuk végezni). Négy célból és haszonból. Először, hogy a rövidítések olvasásához, amelyekkel a januális lexikon tele van, hozzászokjanak. Másodsorban mindennek azonnali magyarázatát kell adniuk, ismerjék meg, mily erősen merítették ki a dolgok névjegyzékét. És ha nem bíznak magukban, legyen alkalomuk olvasás előtt magukat erre előkészíteni. Harmadszor, ahol (mert a szót, melynek jelentését elvesztették, szükségük lesz mindkét szövegben nyomozni) tanulják meg ugyanazon munkával a mintegy 500 ékesség ismeretét, mind a könyvekhez fűzött indexnek használatát. Végül negyedszer ez grammatikai vizsga tartására is fog szolgálni. Ti. nyomozandó: 1. egyszerű szó került-e elő

vagy összetett. 2. tőszó-e vagy származékszó. 3. főnév-e vagy ige, melléknév-e vagy határozószó. 4. Ha főnév, milyen nemű és hajlítású, amit odavetett jegyei fognak megmutatni. Ha melléknév, hány végzetű és hogyan hajlítottatik. 6. ha névmás. hogyan hajlítottatik. 7. Vajon létige-e, cselekvő vagy szenvedő-e és melyik igehajlítású és mily alakú stb.

Elég az oktatásból A többi a te szorgalmadra és körültekintésedre lesz bízva. Légy egészséges és a keresztyén ifjúság dolgait szorgalmasan végezd.

IV.

Comenius és Magyarország

COMENIUS SÁROSPATAKI EMLÉKTÁBLÁJA

KÖPECZI BÉLA

Comenius és a magyar művelődés

Vajon egy 400 évvel ezelőtt született és 330 éve halott ember élete és műve – még ha az jeles tudós és a pedagógia megújítója is volt – érdekelheti-e a kései utókort? JAN AMOŠ KOMENSKÝ a XVII. század feudális világában élt, megszenvedte hazája pusztulását és függetlenségének elvesztését, üldöztetésnek és bujdosásnak kitéve átvészelte a harmincéves háborút, mint a cseh-morva testvérek püspöke ellátta lelkipásztori feladatait, tanított hazájában, Lengyelországban és Magyarországon, részt vett kora vallási, filozófiai és politikai vitáiban, s mindezen közben írta a legkülönbözőbb tárgyakról és különböző nyelveken műveit. Magyarországon mindez ideig elsősorban a neveléstörténet foglalkozott vele a sárospataki évek kapcsán, pedig Comenius nem egyszerűen a pedagógiaelmélet és -gyakorlat kiemelkedő mestere, hanem a korabeli Európa szellemi mozgalmainak résztvevője és ösztönzője, s mint ilyen is találkozott a korabeli magyar világgal. Ha azt akarjuk vizsgálni, hogy milyen hatást gyakorolt Comenius a magyar művelődésre, akkor nem lehet megelégedni kizárólag a magyarországi vonatkozásoknak a megismerésével, amelyek természetesen fontosak és egyes részleteik további feltárára várnak, hanem munkásságát összeurópai szempontból kell tekinteni, és magyarországi tevékenységét is így kell értékelnünk.

Johann Heinrich Bisterfeld, a Herbornból menekült gyulafehérvári tanár és I. Rákóczi György diplomatája, Rákóczi Zsigmondnak úgy ajánlja Comenist, mint aki Campanella és Bacon mellett a XVII. század harmadik nagy szelleme. Sárospatakra pedig úgy hívják meg, hogy a „barbárság” ellen harcoljon az új pedagógiával, amelynek eredményeit már előbb megismerték Erdélyben és Magyarországon. Meghívói és ajánlói az európai műveltség magas rangú képviselőjét látták tehát benne, és tudták, hogy pedagógia mellett foglalkozott teológiával, filozófiával és politikával is.

Annyi más kortársával együtt Comenius – a természettudományok új eredményeinek hatására – egyeztetni akart vallás és tudomány között. Az igazság megismerését az Isten létehez és a kinyilatkoztatáshoz kötötte, erre építve optimistán ítélte meg a természet, a társadalom, az ember megismerésének lehetőségeit. Ezt az optimizmust chiliasztikus miszticizmusa és a próféciaikba vetett hite is táplálta. Bisterfeld nem hiába említette vele kapcsolatban Campanella nevét, a *Napváros* szerzőjének utópiája nem kis mértékben hatott a cseh-morva testvérek püspökére, még ha nem is feltétlenül kommunisztikus elgondolásával, hanem éppen a vallás és a filozófia egyeztetésének, a természet törvényei felhasználásának, a tudomány és a munka kiemelésének gondolataival. Jogos Bisterfeldnek az az állítása is, hogy Comenius Bacon mellé állítható, még ha nem is arról van szó, hogy oly mélységben tudott volna foglalkozni a természettudományokkal, mint angol elődje, és osztotta volna nézeteit a tudomány és a vallás szétválasztásának kérdésében. Az *Új Atlantis* utopizmus, a tudomány és a tapasztalat jelentőségének kiemelése rokonítja a két gondolkodót. Descartes, akivel személyesen is találkozott, nem fogadta el sem a hit és a tudomány egyeztetésére irányuló kísérletet, sem azt a régi fizikát, amelyet Comenius képviselt, az utóbbira azonban kétségtelenül hatott a kartézianus módszer, még ha tőle idegen is volt a francia filozófus dualizmusa. A francia filozófussal szemben, aki nem foglalkozott társadalmi kérdésekkel, Comenius a cseh-morva testvérek közösségi szellemétől is ösztönözve, nagy figyelmet fordított ezekre, s *A világ úrvessztőjében* – Swift vagy Voltaire módjára, tehát filozófiai mesében – a zarándok élesen bírálja a visszasságokat, hibákat és igazságtalanságokat a világban, és végül azt a tanácsot fogadja el, hogy térjen vissza a „szív házába”. Ez a kritika egyben a változtatás szándékát is kifejezi, s Comenius keresi azokat az eszközöket, amelyekkel ezt szolgálni lehet. Így jut el a politikához.

A korabeli magyar szellemi élet, elég, ha csak a puritánusokra és mindenekelőtt Apáczai Csere Jánosra utalunk, részt vett a nyugat-európai teológiai és filozófiai vitákban, ismerte tehát Comenius nézeteit is. Bár egyesek kifogásolták az angol forradalom és independentisták kritikáját, amelyet éppen Sárospatakra való meghívása előtt tett közzé, az Angliában és Hollandiában tanult magyar papok és tanárok – mint Medgyesi Pál vagy Tolnai Dali János – egyetértettek vele a vallás és a tudomány közti egyeztetés kérdésében és abban a belső vallásosságban és demokratikus egyház-felfogásban is, amely magatartását meghatározta. Igaz, közülük egyre többen Descartes mellé álltak, amit jól mutatnak a két évtizeddel később lezajlott kartézianus és coccejánus viták.

Mindezzel csak utalni szerettem volna arra, hogy Comenius milyen szellemi atmoszférába került Sárospatakra, amely egyáltalában nem volt provinciális. Ha az lett volna, Comenius nem tudta volna megvalósítani pedagógiai reformjai egy részét, és nem búcsúzott volna olyan melegséggel tanár- és paptársaitól, mint ahogy tette, amikor 1654-ben elhagyta a sárospataki „nagyfényű iskolát”. Ez még akkor is így van, ha konfliktusai is voltak Sárospatakon, és ha a magyarországi körülmények nem voltak összehasonlíthatók azokkal, amelyeket Hollandiában megismert.

Európáról volt szó Sárospatakon akkor is, amikor Comenius politikai terveket szőtt, amelyekben kiemelkedő szerepet szánt a Rákóczi-családnak. 1648-ban a vesztfáliai béke véget vetett a harmincéves háborúnak, de nem hozta el Cseh- és Morvaország számára a felszabadulást és továbbra is ellentétek feszültek a különböző hatalmak között. Comenius már előbb is foglalkozott olyan próféciákkal, amelyek azt hirdették, hogy a protestáns fejedelmeknek össze kell fogniuk a Habsburgok és az „Antikrisztus és Babilon ura”, a pápa ellen. A régebbi próféciákat melegítette fel a cseh-morva testvériség papja, Mikulás Drabik-Drabicius, aki Comeniuson keresztül igyekezett megnyerni a Rákócziakat, hogy álljanak a protestáns koalíció élére. Comenius Sárospatakra jövetelének ez volt az egyik nem is jelentéktelen oka. Ő maga utopizmusától és miszticizmusától hajtva nem állt ellen ezeknek a próféciáknak, sőt maga fordította le latinra Drabik írásainak egy részét, és juttatta el Rákóczi Zsigmondhoz és Kemény Jánoshoz, ez utóbbi II. Rákóczi Györgyhez.

A magyarországi Comenius-filológia és a történetírás a legutóbbi időkig viszonylag kevés figyelmet szentelt Comenius két politikai írásának, a *Nátán bizalmas beszéde Dávidhoz* és *A nemzet boldogsága* című munkáknak, amelyek közül az elsőt Rákóczi Zsigmondnak, a másodikat II. Rákóczi Györgynek ajánlotta. Zsigmondnak „heroikus” szerepet szán, reméli, hogy a nemzetet felszabadítja, „az értelmi és erkölcsi barbárságtól, az Antikrisztus igájától és a török elnyomástól”. Azt hiszi, hogy egy nagy koalíció, amelyet Zsigmond vezetni fog, s amelyben különböző erők mellett még a törökök is részt vennének, legyőzi az ellenséget és elhozza a világbékét. Hiszen – írja – „az egész földkerekség egy ház, egy nemzetség, amely egy vérből sarjad, amelyet így a közös vér kötéleke tart össze; eskünk arra kötelez, hogy azt óhajtsuk: közös hazánk minden lakójának jól menjen sora”. Ennek megvalósításához a fő eszköz a panszofikus világosság megismerése és elterjesztése. Comenius a panszófiát úgy fogja fel, mint amely az ismereteket rendszerbe fogja, egymásra

vonatkoztatja, tehát racionális és szintetikus tudomány, s mögötte a transzcendenciába vetett hit áll, olyan hit, amely feltételezi Krisztus eljövetelét és a világ megváltását. Ennek a gondolkodásnak a terjesztésére az iskolát, a könyveket és az egyházat ajánlja. Politikailag „a világosság társaság”, tehát az ő eszméit elfogadó fejedelmek hivatottak arra, hogy tervét megvalósítsák. Ennek a társaságnak a megalakítását várja attól az esküvőtől, amelyet Rákóczi Zsigmond köt az utolsó cseh király, V. Frigyes lányával, s amely alkalmat ad a különböző hatalmak képviselőinek találkozójára.

Rákóczi Zsigmond váratlan halála után – akit Comenius szép elégiában siratott meg (*Oritus sol, accidit sol*) – *A nemzet boldogsága* című munkájában az előbbinél realisabb tervet ajánl II. Rákóczi Györgynek. Ez az írás kitűnik a magyar állapotok kemény kritikájával, amelyben ilyen mondatokat olvasunk: „Erőszak uralkodik mindenfelé, az egyik ember elnyomja a másikat”, vagy „Ha van hely a nap alatt, ahol az irigység és a gyűlölet az úr, ahol az emberek belső gyűlölettel és ellenségeskedéssel emésztik magukat, vagy legalább is nem törődnek magukkal, hanem elhanyagolják ügyeiket – ez az a hely (ti. Magyarország)”. Kifogásolja, hogy nem jól művelik a földet, elhanyagolják a mesterségeket, nem becsülik a munkát, szeretik a tétlenséget, a nevelésre kevés gondot fordítanak, a vallásos élet kiürült. Mindezekkel szemben a fejlett országok példáját állítja és a reformok fő eszközeként itt is a nevelést ajánlja. Mindenütt iskolákat kell alapítani, irodalmat, erkölcsant, jámborságot kell tanítani, hogy megfékezzék „a szittyá vadságot”. Tehát az országot magát kell felemelni ahhoz, hogy II. Rákóczi György betölthesse nemzetközi feladatát, amelyet a svéd-lengyel háború kitörése kapcsán megvalósíthatónak tart. Részt vesz azokban a diplomáciai tárgyalásokban, amelyeket az erdélyi fejedelem folytat a svéd királlyal, és meg akarja nyerni számára a nyugati hatalmakat is. Rákóczi lengyelországi hadjáratának hatására jelenteti meg 1657-ben *Lux in tenebris* címen többek között Drabicius próféciáit is, amelyek sok kortársának elutasítását váltják ki. Elismerve, hogy Comenius sok újat hozott a pedagógiában, a francia felvilágosodás előfutára, Pierre Bayle 1695-ben megjelent *Dictionnaire historique et critique*-jében elítéli őt, mert hitt a próféciákban, s ez az ítélet lett a felvilágosodás értékelése Comeniusról. Egyik, ugyancsak Hollandiában élő francia kortárs, Nicolas de Guedeville 1909-ben a *l'Esprit des Cours* című lapjában egyenesen azzal vádolja Comeniust és Drabiciust, hogy hozzájárultak II. Rákóczi György bukásához. Nem kétséges, hogy a próféciák hatottak az erdélyi fejedelemre, mint ahogy hatottak II. Rákóczi Ferencre vagy

Bercsényi Miklósrá is, akik a bujdosásban időnként ezekkel vigasztalják magukat. Comenius tehát nemcsak a magyar szellemi életben vett részt, hanem a politikában is, mégpedig sorsdöntő időkben és nem kis befolyást gyakorolva.

Az elmondottakkal nem akarom kisebbiteni Comenius pedagógiai jelentőségét és annak magyarországi hatását, inkább gondolkozásának egészében igyekeztem azt elhelyezni. Maga a nevelés, mint láttuk, számára nem egy szakterület, amely minden mástól elválasztható, hanem olyan tevékenység, amely az embert és a társadalmat akarja szolgálni. *A lelki tehetségek kiműveléséről* szóló, 1650 novemberében Sárospatakon elmondott beszédében szembeállítja egymással a művelteket és a barbárokat, és kimutatja, hogy az előbbiek milyen előnyökkel rendelkeznek az utóbbiak fölött. Le is vonja a következtetést: „Szükséges általában minden tehetséget kiművelni, hogy mindenki, aki embernek született, tanuljon meg emberként élni”. A műveltséget az iskola terjeszti, bár Comenius jelentőséget tulajdonít az „anyaiskolának”, a családnak is. A *Schola Ludus* előszavában ezt olvashatjuk: „Az iskola valódi célja pedig nem lehet más, mint az emberség műhelye s az élet előjátéka, s itt mindennel foglalkozni kell, ami az embert emberré teszi”. *A nagyfényű pataki iskola szervezete* című írásában közelebbről is meghatározza, hogy mi az iskola feladata az általa permanensnek tartott nevelésben, a bölcsesség, a jámborság, a kézművesség és a finomabb életmód, a nyelv és az ékesszólás elsajátítása. „*Sapere, agere, loqui*”: tudni (vagy ahogy a tankönyveiben fordították, bölcselkedni), cselekedni, beszélni – ezek azok a végső célok, amelyeket az iskolának meg kell valósítani.

A művelődésnek ezt a jelentőségét magyar kortársai is hangoztatták. Elég, ha Apáczai Csere Jánosra utalunk, aki 1653-ban Gyulafehérvárott érkezett a bölcsesség, és három év múlva Kolozsvárott az iskolák hasznáról. Comenius e tekintetben is magyar társakra talált s éppen ezek a találkozások tették lehetővé sárospataki tevékenységének kibontakozását.

Sokan és sokszor elmondták, hogy milyen újításokkal lépett fel az oktatásban és nevelésben, és azokat hogyan alkalmazta Sárospatakon. Itt talán elég lesz egy felsorolás is. A fogalmak rendszerbe foglalása, a szavak és dolgok egymásra vonatkoztatása, az érzékekre való hatás és a szemléltetés, a természetesség, az életközelség és a hasznosság, a cselekvés, öntevékenység és a játék, a közösségi nevelés – ezek a leginkább jellemző vonásai. Comenius a panszofikus iskola hét osztályát nem tudta megteremteni Sárospatakon, de három osztályt létrehoz, mégpedig úgy, hogy ellátja tankönyvekkel és a szük-

séges utasításokkal. Fő törekvése a latin megtanítása, de ezzel kapcsolatban is nagy jelentőséget tulajdonít az anyanyelvnek és a latint megelőző anyanyelvi oktatásnak. Munkáját magyar munkatársai is segítik, akik közül Szilágyi Benjámin István már előbb népszerűsítette tankönyveit. A Sárospatakon kiadott *Vestibulum*, *Janua*, *Atrium* közös munka eredményei, éppen ezért a könyveket az osztályok magyar tanítóinak ajánlja, akik nyilván segítettek a latin szavak fordításában. Összeütközésbe egyes puritánokkal, elsősorban Tolnai Dali Jánossal került az iskolai színjátszás kérdésében. Ez utóbbi jezsuita találmánynak és erkölcsrombolónak tartotta az iskolai gyakorlásnak ezt a formáját. Comenius azonban nagyon is eredeti és művelődési céljainak megfelelő színdarabokat írt, amelyek végül általános sikert arattak. Elégedetlensége, mint az búcsúbeszédéből is kitűnik, elsősorban az ifjúság ellen fordult, amely, mint mondta, nem értette meg a „könyvek hasznát”.

Comenius mindent megtett, hogy ne csak tanítson, de neveljen is. A *Praecepta morum* – *Az erkölcsi szabályok az ifjúság részére* című irata a minden napok iskolai életének ismeretéről tanúskodik arról, hogy nemcsak elvont erkölcsi tételeket akar megismertetni, de az elemi viselkedési és egészségügyi szabályokat is. Számára valóban a tanítvány áll az oktatás és nevelés középpontjában. Mindezek után elmondhatjuk, rendkívül termékeny korszak volt a Sárospatakon eltöltött négy esztendő Comenius életében, éspedig nemcsak azért, mert itt számos pedagógiai műve született, hanem azért is, mert elveinek és módszereinek alkalmazására sor kerülhetett, éspedig úgy, hogy a gyakorlattal ellenőriztette és fejlesztette azokat.

Távozása után eszméi Magyarországon és Erdélyben tovább éltek, főleg a protestáns oktatásban, és nemcsak közvetlen tanítványaiban, hanem azokban is, akik műveiből, közvetve ismerték meg azokat. Több nyelvű tankönyveit, a *Januát* és az *Orbis Pictust*, amely ugyancsak Sárospatakon készült el, de már csak Nürnbergben jelenhetett meg, a XIX. század közepéig számtalanszor kiadták Magyarországon és Erdélyben. Nemcsak a latin nyelv elsajátításában volt nagy szerepük, hanem az anyanyelvi oktatásban, a magyar nyelvi normák elterjesztésében is. A *Praecepta morumot* a XVIII. század végéig folyamatosan napvilágra hozták Enyedi Sámuel átdolgozásában, illetve Tolvaj Menyői Ferenc magyar fordításában.

A nevelésről szóló felfogása nemcsak a pedagógiai gyakorlatot befolyásolta, hanem a mindenkori újító szándékot is. Elég megjegyezni, hogy 1791-ben Tessedik Sámuel adja ki Comenius Sárospatakon elmondott beköszöntő

beszédét. Hatása összefonódik a pedagógia más nagy úttörőinek magyarországi eszmei jelenlétével.

Comenius pedagógiai nézetei és újításai mellett a magyar szellemi életre elsősorban azzal hatott, hogy erősítette mindazok véleményét, akik a reformáció óta állították, hogy a magyar nép felemelkedése – ahogy Eötvös József mondta – a „kultúra-kérdés”. Van valami utopisztikus ebben az állításban, hiszen a művelődés nemcsak ezen igazság felismerésétől, hanem gazdasági, társadalmi és politikai körülményektől függ és sok tekintetben ezek meghatározók. Mégis ez a meggyőződés táplálta azokat a törekvéseket, amelyek lehetővé tették, hogy kedvezőtlen körülmények között is fejlődjön a magyar kultúra és terjedjen a műveltség. És még van gondolkodásának egy olyan eleme, amely ma is időszerű, amikor a nevelhetőség kérdésében a szkepticizmus előtérbe kerül, s ez Comenius pedagógiai optimizmusa, amely minden nevelés alfája és omegája. Ha ebben nem hiszünk, le kell mondanunk arról, hogy – mint Ő mondotta – az ember ember lehessen.

SIMON GYULA

Comenius a magyar pedagógiában

Az újkori pedagógia megújítóját, az emberi haladás nagy alakját tiszteljük benne. Napjainkig kutatjuk útmutatásaiban az egyetemes s újra és újra felfedezzük. Problémálátásának elevensége semmit sem veszített erejéből, számos pedagógiai eszméjének érvényességét megcsodáljuk. Az újkor pedagógiájának legfontosabb törekvése, hogy a gondolkodást a skolasztikus béklyóktól megszabadítsa, a népoktatást kiterjessze, és ehhez érvényes oktatásméleletet, valamint szervezetet dolgozzon ki. Hogy száz és százazrek előtt kitérülhatott a tudás kapuja, abban Comeniusnak kimagasló érdemei vannak. A köznevelés demokratizálásának hosszú és keserves útján Comenius életműve elévülhetetlen hagyomány. Nemcsak eszmei útmutatásként, hanem legalább olyan értékű pedagógiai példaként is. A nevelés történetében a szocialista pedagógiáig csak kevesen befolyásolták pedagógiai eszközökkel olyan termékenyen az emberek életét megváltoztató gyakorlatot, mint éppen Comenius.

Számos gondolatát és témáját nem haladta meg az idő, s ma e gazdag pedagógiai tárház időszerűségében gyönyörködhetünk. Comenius korára és kórunkra tett hatását nem a mechanikus analógia-keresés módszerével, hanem a történelmi-társadalmi és pedagógiai összehasonlító módszer alkalmazásával kell nyomon kísérnünk. Nemcsak a pedagógia történetének klasszikusa, de a tudománytörténetnek, az egyetemes emberi haladásnak is nagy alakjai közé tartozik. Emberségét, politikai hitvallását ő maga fogalmazta meg legtömőrebben: „Senki sem állhat tétlenül a századok vajúadásánál.” Comenius hatása, kapcsolatai jelentősek voltak századokon át Magyarországon is. Gondolhatunk Zrínyi Miklósrá, Apáczai Csere Jánosra, Tessedik Sámuelre, a reformkori pedagógiára s a vele foglalkozó neveléstörténeti kutatások és feldolgozások mai napig értékes hozzájárulást jelentenek a comeniológiához.

A polgári nemzetté válás, a nacionalizmus születésekor a nemzetközi együttműködés előfutára, a béke odaadó híve. Comenius iskolája, tudománya

mindenkié s a teljes igazság tanítását követeli meg. Mindez önmagában is teljes értékű program és pedagógiai példa. S mily büszkeséggel mondhatjuk, hogy életének négy esztendejét Sárospatakon töltötte. Élete alkonyán is úgy emlékezve vissza, mint a tudós elhivatottságának legtermékenyebb időszakára, amikor a pedagógia műsája a legkedvesebb volt hozzá.

Számunkra, magyarok számára Comenius tehát nemcsak az egyetemes neveléstörténet kimagasló alakja, hanem a hazai művelődéstörténetnek is fényes személyisége. Neve összenőtt Sárospatakkal és összeötvöződött legjobb és legszebb hagyományainkkal. Az európai művelődés nyugtalan vándora, az iskolaügy zseniális újíója, a pedagógia eszméinek századokra előremutató összefoglalója találkozott itt a szépséges zempléni hegyekkel, a szelíd Bodrog övezte Sárospatakkal: művelődéstörténetünk gyöngyszemével. Sárospataknak a török dúlta ország kulturális viszonyait messzi meg kellett haladnia, hogy érdemesen és méltóan fogadhassa Comeniust és eszméit, s Comenius mindent átfogó műveltségére, humanizmusára, fáradhatatlan akaratára, izzó pedagógiai hivatásszeretetére volt szükség, hogy e találkozás létrejöhessen. A két út összeívelése eredményezte Comenius sárospataki négy évét, alkotó korszakának páratlanul gazdag kiteljesedését a magyar és az egyetemes művelődéstörténet igen nagy hasznára. Amikor tehát Comenius szellemi örökségére gondolunk, akkor előljáróban és elsőként mi, magyarok Comenius magyarországi kapcsolataira gondolunk nagy szeretettel. Ugyanakkor nem feledkezünk meg arról sem, hogy személye annál átfogóbb és egyetemesebb is, az egész emberiség értéke és közkinccse.

Comenius olyan időszakban élt, amikor a gyors társadalmi átalakulás szele lengi át Európát. Az önmagát túlélő feudális rend eresztékei és pillérei sok helyen meglazulnak, megremegnek és összeomlóban vannak; ekkor emelkedik fel forradalmában az angol polgárság; a rendi felkelés Fehér-hegynél végzetes kihatással van a közép-európai erőviszonyokra és helyzetére; Csehországot a Habsburgok most teljesen béklyóba kötik; erre az időszakra esik a harmincéves háború dühöngése. Nyugaton két társadalmi formáció nyílt harca zajlik; a legfejlettebb országok polgársága hadat üzen a túlhaladott feudális rendszernek. Közép- és Kelet-Európa a Habsburgok nemzeti-vallási-feudális elnyomása alatt és pangó gazdasági, szellemi viszonyok között él. A természettudományos gondolkodás még csak búvópatakként jelentkezik; a vallásos szemlélet, az idealista világkép a leghaladóbb emléket is terheli, befonja. A gazdasági életben, a tudományban és a művelődési szférában élesen vetődik

fel a haladás és maradiság kérdése. A kor átmeneti nagy összeütközések, harcok színtere, s benne az ember, a tudós eszmevilága sem lehet egyértelmű és letisztult.

A kor társadalmi és politikai harcainak osztályjellegére, mezőire és elveire azért is kell gondolnunk, mert Comenius világnézetében is erősek a feudális hatások, élnek a vallásos meggyőződésből eredő transzcendens elemek, eklektikus filozófiájában ellentmondó, egymással szembenálló tételek sorakoznak; együtt él a materialista meggyőződés a világot megváltani akaró kereszténységgel. Voltak korát messze meghaladó pedagógiai elvei, gyakorlati eljárásai, s mellettük már a 17. század közepén is meghaladott és utópisztikus elgondolásai.

Kell ezt mind látnunk, hogy elkerüljük a századokat átívelő analógiákban rejlő veszélyt. Ismerve a történeti, de a pedagógiai jelenségek egyszerűségében is megmutatkozó objektív törvényt, ezért ennek ismeretében szeretnénk a pedagógiai, művelődéspolitikai tevékenység folyamatában hiddal összekötni a comeniusi pedagógia néhány alapelvét napjaink idevágó problémáival. Mi az, ami erre ösztönöz és jogosít? A jövő megformálásának igénye, ama nagy társadalmi tevékenység, mely a hajdanit és a ma élőt is a jövő szolgálatában mozgósítja, s így válik az élet mesterévé.

Bizony hányszor bukkant fel már napjainkig a haladó művelődéspolitikai törekvésekben és a pedagógiában is a Comenius elképzeléseiben már testet öltött egyetemes tudomány? A mindenki számára egységes, harmonikus, közös elvi alapon nyugvó művelődési anyag. Mily teljessége ez a kulturális életnek és optimista megítélése a néptömegek művelődési szerepének! Milyen korán hangzik el a felismerés: a művelődés megalapozása – széles körű társadalmi tevékenység is. Comenius hitt ennek megvalósíthatóságában, jóllehet valójában a néptömegek kulturális felemelkedése és alkotó tevékenysége csak akkor bontakozhat ki teljességében, ha a felfelé törekvő osztályok előtt megnyílik az előrehaladás útja. S lehet-e az egyetemes művelődési anyagról elgondolkozva feledni Comenius tanításait akkor, amikor ma a jól organizált iskolai alpműveltség, a tantervi törzsanyag szerves összeötvözésén, a korszerű világkép tantervi formáin töprengünk.

Egy további comeniusi felismerés és program, amelyről ez alkalommal emlékezünk, a nevelés értelmezésére, az iskolának a nevelési struktúrában elfoglalt helyére vonatkozik. Meglepően modern felfogással találkozunk, amely a nevelést és az önművelést az emberi életkor egészére terjeszti ki. S ebben az átfogó szemléletben a nevelés már nem valami csendes tartománya a tár-

sadalmi tevékenységnek, hanem olyan társadalmi-gazdasági összefüggésekbe illeszkedik, amelyben maga is elismerten aktív tényezőjévé válik a fejlődésnek. A nevelési erőfeszítésekből így válik minden emberre kiterjedő érték.

Teljességre törekedett a nevelésben s minden életkorra és iskolafokozatra kiterjedő oktatási szervezetet dolgozott ki. A panszofikus teljesség a művelődés egyetemessége mellett a gondolkodás, a beszéd és a cselekvés egységét, az elméleti tanulmányoknak a gyakorlattal való szoros kapcsolatát is jelentette. „Mindenkit mindenre megtanítani” – túl azon, ami benne álmodozás, utópia – Comenius korában veszedelmes eretnek gondolat: a közoktatásügy átfogó és valóban demokratikus reformját veszi célba. „Vezessük az embert, amennyire lehet, a szabadságba, megszabadítva minden dogmától, kultusztól és engedelmisségtől” – írja. Ez már a felvilágosodás hangja.

Comenius egész pályafutásának: sok vándorlásának és harcának, politikai és pedagógiai tevékenységének áttekintésében – ha egyelőre a részletektől elszakadunk és csak a mozgást, az izzást figyeljük (hiszen ezt nem is lehet nem észrevennünk!) – egy, a hivatás lázában égő ember alakja bontakozik ki előttünk. Úgy tűnik, mindent csinál: a pedagógiai elméleti munka mellett diplomáciai tevékenységet folytat, egy iskolai rendtartás szerkesztése mellett *Orbis pictura* számára képeket rajzol, iskolai színjátékot és szatirikus regényt ír, majd módszertani útmutatót a könyveit tanító pataki kollégáknak, nyomdát állíttat, könyvtárat fejleszt. Hát nem hullik szét ez az ember a tevékenység ilyen szélességében? Nem, mert a szenvedélyes hatni akarás párosul benne fegyelmezettséggel, s az átfogott területnek nemcsak szélessége, hanem mélysége is van. Az összetartó erő, az életmű egységének biztosító e teljes embernél a hivatástudat.

Ha életművét vallatjuk, ez az emberi, pedagógusi magatartás: a hivatásban izzás lehet a legfontosabb örökségünk. Egy nevelőképző intézetben, a leendő pedagógusok előtt ezt kell ez ünnepi alkalommal is elsősorban emlékeztünkbe vésni. Ha rendelkezésünkre állna a pedagógusi hivatás gyakorlásához szükséges képességek tudományosan igazolt kánona, pontokba szedve beszélhetnénk a pályakép elemeiről – azonosságokat keresve a comeniusi és a ma is kívánatos pedagógusi magatartás között. Mivel ilyen kánonunk még nincs, csak néhány hivatásjegyet idézünk meg a korunkban nélkülözhetetlenek közül, és ezeket vetjük egybe a comeniusi magatartással és elvekkel.

A hivatásképp leghagyományosabb – s bátran mondhatjuk – legtovább élő eleme: a szeretet. Ezt az „örök” követelményt nem lehet sem tagadni, sem

szégyellni. Ez a szeretet nem elnézés és gyengeség, hanem a fejlődő ember iránti megbecsülés, javának szolgálata, bölcs segítése, az a törekvés, hogy ne csak tartalmassá, de kedvessé, és könnyebbé is tegyük a tanulást. Mennyi megnyilatkozását találjuk Comeniusnál a pedagógiai erosznak! Rendet terem az iskolában, követel, kartársai még a túlterhelés vádjával is illetik (lám nincsen új a nap alatt!), de könnyebbé teszi a tanulást. Az *Orbis sensualium pictus* előszavában írja: „Ez a könyvecske ilyen kiállításban (s mondjuk meg, hogy a maga rajzolta képekkel, áttekinthető szerkesztésben!) először is az elmék édesgetésére fog szolgálni, hogy az iskolában ne kínzást, hanem gyönyörűséget reméljenek”. Ugyanitt képeskönyve előnyei között említi: „az ide édesgetett és ... figyelemre szoktatott gyermekek játszani és tréfás módon szerzik meg maguknak a világon létező fontos dolgok ismereteit.” A panszofikus iskola tervezetében is „könnyű és kellemes módszerek”-ről beszél, melyek révén „az iskola nem lesz az elmék labirintusa, taposómalom, börtön és kínzókamra, hanem játékhely, aranypalota ... paradicsom”. Az olvasás- és írástanítás módszertana: a Tirocinium megírását többek között azzal indokolja, hogy így kellemes, kedves, felüdítő lesz a nehéz „munka”: az írás-olvasás megtanulása. *A jól rendezett iskola törvényei* – ez Comenius rendtartása! – XXI. fejezetében, a tanítóknak írt törvényében is írja: „Mindent inkább nyájasan mint szigorúan tegyetek, emlékezve Horatius szavaira: Mindenki tetszését az nyerte el, aki a hasznoshoz édeset kevert.”

Derűje – alkotókedvéről és tevékenységéről nem is beszélve – csodálatot vált ki, és nem megfáradt, öregedő embert mutat, holott Lorántffy Zsuzsanna „kortól terhes férfiú”-nak nevezi az 58 évesen Sárospatakra kerülő tudóst. Az ő mindig érvényesülő, tudatos hivatásjegye a pedagógiai szeretet, ettől fűtve a gyermekek között is napfényt sugározta. Comenius iskolájában „könnyű” a tudás megszerzése. Az életre, a felnőttkor komoly munkájára előkészítést játékosan teszi iskolai színházával is. „A színpadi játékok révén kellemes úton éppen arra neveljük az ifjúságot, hogy tanuljon különféle dolgokat megfigyelni.”

Ennyi utalás is elég talán ahhoz, hogy erősítse a hivatástudatunk fontos elemét: a pedagógiai szeretetet, mely derűvel tölti el az iskolát, a tanulót. Hiszen a technika századában, az atomerő, az űrkutatás, az automatizálás évtizedeiben, amikor az iskolába is előbb-utóbb behatol az egzaktásra törekvés, a kibernetikai elv és gyakorlat, gépek, programok hódítanak teret. A tanító-tanuló viszony ebből következően könnyen megváltozhat, elszemélytelenedhet,

bensőségségéből veszíthet. Még nagyobb szükség van ebben az új emberi feladatok növekvő súlyát, a túlterhelés kényelmetlenségeit. Vajon feladata-e az iskolának valamennyi fontos vagy lényeges ismeretre oktatni, vagy csak alapot nyújtson, s az át- és továbbképzést hagyja más intézményeknek, hagyja az informatikának és kommunikációnak? Valószínűen! Mert csak így képzelhető el, hogy derű és szeretet szője át a korunk ismeretözhözében végre rendet teremtő nevelőmunkát. Hihetetlenül nagy problémája ez napjaink nevelésügyének, melyben a feladat nemcsak az, hogy a társadalmi-technikai rohanó fejlődéshez igazítsuk az oktatást, de az is, hogy a gyermek számára egyre vonzóbbá tegyük munkahelyét, az iskolát. A pedagógiai motiváció nagyon fontos kérdéséről van szó. Az érdeklődésről, érdekeltségről, a pedagógiai légkörről. Ez is egyik üzenete a comeniusi örökségnek.

Az iskolai színjátás Comeniusnál tartalmilag feltár előttünk egy olyan lényeges pedagógiai elvet, amelyet fontossága miatt méltán sorolhatunk a pedagógus alkat nélkülözhetetlen elemei közé. Ez lényegében nem más, mint a nevelés-oktatás társadalmi szerepének megértése. A *Schola ludus* előszava is kifejti, hogy „az iskola valódi célja szerint nem lehet más, mint az emberség műhelye, s az élet előjátéka.” Vagyis felkészítés a felnőttkor munkájára, a pályára. Így hát egyáltalán nem hangzik anakronisztikusnak, ha a *Schola ludus* úgy is értékeljük, mint a pályairányítás, pályaválasztás jól megválasztott eszközét. A III. felvonásban a mesterségek világát mutatja be. De nézzük csak a 4. jelenetet:

(Építész jön tanítványával.)

Építész: Építész szeretnél lenni? Valóban?

Tanuló: Nagyon.

Építész: De tudod-e, mi az építészet?

S ezután az építész, a tanuló, az ács és a kőműves beszélgetéséből megismerjük a lakásviszonyokat a barlangtól mindaddig, amikor „az építészet – s itt idézzük a játékból – a számok, mértékek és súlyok összhangjának a titka és mintegy az egész matematika betetőzése” lett. De megismerjük a mesterség fogásait, eszközeit, nehézségeit, szervezését is. Comenius ebben a felvonásban mutatja be többek között az üvegfüvő, rézőntő, páncéltkovács, bányász mesterségeket is.

Ennyi tény még kevés lenne ahhoz, hogy a pályaválasztás, pályairányítás olyannyira modern problematikájának előképét lássuk a játékban, ha nem erő-

sítené meg ezt a hiedelmünket Comenius maga *A nemzet boldogsága* című emlékiratában. A *Gentis felicitas*ban – miközben ostromozza a magyar népet a tétlen, lebzselő élet, a vertség miatt – a 43. pontban így szól: „Ebből a nemzetnek az a ... szégyene származik, hogy idevaló ember ritkán tanul mesterséget, főként finomabbat, mint pl. fém-, üvegipart, papírgyártást, nyomdász-mesterséget ... sőt valamirevaló kovácsmesterséget sem”. A 83. pontban ezt olvashatjuk: „Ne csak földműveléssel és szőlőtermeléssel foglalkozzanak honfitársaink, hanem az ipar minden fájával, kereskedéssel.” Idegen létére azonosul tehát országunk gazdasági gondjaival; Magyarország gazdasági lehetőségeit, távlatait a külföldi tapasztalatok alapján latolgatja, és a megjavításhoz eszközül használja az iskolát. Nyilvánvaló, hogy az iskola csak egyik eszköz, s ha nagyon fontos, mégsem a legelső a gazdasági struktúra szükséges átalakításához, de mikor a legújabb külföldi szakirodalomban és hazai gondjaink között is olyan erősen jelentkezik a hatásos pályairányítás módszerének keresése, amikor elégtelennek tartják a szóbeli, írásos tájékoztatást, és a televíziót, rádiót is bevonják az orientálásba, nem mehetünk el elismerés nélkül Comenius elmélete és azzal egybeeső módszere mellett.

A gazdasági-társadalmi szükséglet felismeréséről és az oktatás jelentőségének megértéséről van tehát szó, mely ma annyira előtérbe kerülő pedagógusvonalás kell legyen. A pedagógus hivatás társadalmi funkciójának hatalmas arányú – mélységben és szélességben egyaránt jelentkező – növekedése itt zajlik le szemünk előtt. A hivatás gyakorlásához nélkülözhetetlen a szaknak, a tudományágnak és módszerének ismerete mellett a gazdasági-társadalmi mozgás irányának és ütemének ismerete. A szociabilitás, a társadalmi hajlam teszi lehetővé, hogy megtalálja a nevelő a gazdasági, technikai, kulturális, morális fejlődésnek és a neveltek alakulásának „metszéspontjait”. Kis formátumú ugyan ez a comeniusi előkép, de példája friss, eleven aktualitás hordozója.

Napjainkban a tudomány és technika rohamos, egyre gyorsuló fejlődésének vagyunk tanúi, újabb ipari forradalom küszöbéhez értünk. E felgyorsult fejlődéshez alkalmazkodás szükségességéről és nehézségeiről annyi szó esik mostanában. Ugyanakkor látnunk kell, hogy a tudományos-műszaki forradalom társadalmi és emberi összefüggéseinek vizsgálatában a nevelés helyzetének, feladatainak és perspektíváinak elemzésére világszerte mind nagyobb figyelmet fordítanak; joggal mondhatjuk, hogy a nevelés egyre inkább a társadalmi haladás centrumába kerül, „a történelem döntő mozzanatai” közé emelkedik.

A XX. századi pedagógusnak ezt a két dolgot látnia kell, s olyan új képességeket, hivatásjegyeket kell magában kialakítania, amelyek a gyorsan változó körülmények közötti helytállását biztosítják. Hiszen csak önmegújító képességek birtokában nevelheti a pedagógus a XXI. századra tanítványait elsősorban azzal, hogy bennük is felkelti az állandó képzés, művelődés vágyát, és velük is megismerteti az állandó megújulás örömeit és technikáját. A testiszellemi frissesség örömeivel és értelmével eljegyezni a felnövő és a már felnőtt tanítványokat csak az a nevelő képes, aki izgalommal és okossággal szűri át magán a világot, s közben tudatosan rendezi, gyűjti, mozgásba hozza az építő elemeket. A megújuló és a megújításra képes, a tudatosan önképző és az önképzésre saját példájával is nevelő pedagógusalkatról beszélünk most. Olyanról, mint Comenius is volt.

A könyvekről, az értelmi képzés fő eszközeiről 1650-ben írt értekezésében hajdul fel így: „Ó, ha Isten visszaadná elmúlt éveimet! Ó, ha valaki 40, 30 vagy 20 évvel ezelőtt megtanított volna e mesterségre!” (Mármint a hasznos, válogató, jegyzetelő olvasásra). Ebből láthatjuk, hogy maga dolgozta ki azt az olvasási, önképzési módszert, amelynek révén a század egyik legsokoldalúbb, legtöbbet olvasott, legműveltebb alakjává válhatott.

Hogyan érte ezt el? Elmondja. Érdemes figyelmesen végigolvasnunk a könyvekről írt, már említett értekezésének egy-két általánosabb megállapítását: „Nem elég a könyvet olvasni, hanem figyelmesen kell olvasni ... a nevezetesebb dolgok megjelölése és kijegyzése végett. Senki sem olvas haszonnal könyvet, aki nem végez közben kiválogatást – s itt hozzáfűzi az azóta pedagógiai szállóigévé vált megállapítást – „mert hiszen nem a könyvek tesznek tanulttá, hanem a tanulmányozás!” De tanácsai vannak az olvasás technikájára is: „Egyedül maradandó gyümölcse az olvasásnak, hogy az ember azt, amit olvasott, kellő kijegyzéssel magáévá teszi.” Látjuk: hadüzenet ez kora tanítási-tanulási módszereinek és modern program néhány századra.

Részletesen ismerteti értekezésében kivonatolási módszerét, a jegyzetfüzet használatát, mely betűrendes katalógus szerepét is betölti. Arról a – maga alakította – anyaggyűjtő, önképző módszerről számol ott be, amelynek széles elterjedtségével még ma sem dicsekedhetünk. Mert mennyire hasznos is volna, ha nevelőink a szakfolyóiratok hazai és külföldi cikkeit céduláznák, s egy mozgékony rendszerbe raknák, hogy így a szakmával együtt haladó szellemi ember alapvető eszközét teremtsék meg. „Egyenes adás”-ban vehetjük át itt Comenius indoklását, mely szerint a kivonatolás és az olvasott anyag ren-

dezése adja meg „a dolgok ismeretében való világosságot”. „Gazdag leszel – írja – a saját és törvényesen szerzett szellemi vagyonoddal, senki sem vádolhat azzal, hogy jogtalan címen bírod a tudomány kincseit.” „Szemelvényeid gazdagon összehordott kincseivel hihetetlen dolgokat művelhetsz: élő és mozgó könyvtárként fognak emlegetni.”

Ez az enciklopédikus törekvés már Comenius korában is illúzió volt, ma még inkább az, de az igaz, hogy egyetlen szakmát sem lehet alkotóan, de még megfelelően sem ellátni friss információk alapos és szervezett szolgáltatása nélkül. Minden tudományág, az egész tudományos világ küzd a gyors informálás gondjaival, az informatika maga szemünk láttán külön tudományággá fejlődött. Korunk jellemző embertípusa a „homo informationicus”: a közlések sűrűjében utat kereső gyakran utat is tévesztő, tájékozódásra kényszerített ember, aki – ha az információkat valóban személyisége szellemi átépítésére használja – újjá is teremti az információt, alkotóan felhasználja azt. A gyors és biztos tájékozódás már termelőerő értékű tevékenység: a fejlett ipari országokban versengve folyik pl. a műszaki tájékoztatás a legkorszerűbb módon. Nálunk is a műszaki irodalom, közte pl. a műszaki tanárképzés irodalma is korszerűbb információs technikával dolgozik, mint a hagyományos pedagógia, ahol szűk is, esetleges is az információs bázis, s ahol, sajnos még a Comeniustól ajánlott gyűjtőmunkát sem igen végezzük el. Ő is sajnálkozva jegyzi meg: „Nem is lehet minden könyvet elolvasni. (Kivált a könyvek mostani özönében.) Megfogalmazásában és tartalmában egyaránt XX. századi e panasz, illetve időtlen; minden kor tudásra vágyó, ismereteit hasznosítani akaró emberének jó értelemben vett türelmetlensége és „telhetetlensége” ez.

Vajon mit szólna a kiváló tudós elme ahhoz az információhoz, hogy a világon jelenleg évi egymillió tudományos közlemény, könyv jelenik meg. De szóljunk csak a szerényebb hazai pedagógiáról, ahol ez a szám meghaladja a háromezretet. De ki képes naponta tíz pedagógiai könyvet, tanulmányt olvasni? Íme, mi sem jobb indok és érv a pedagógiai információk korszerű megszerzése érdekében. Összeköti minden nyugtalan elme látszólagos sopánkodását a tudás mérhetetlen ereje fölött érzett büszkeséggel.

De lépünk vissza *A könyvekről...* írt értekezés egyik mondatához, ahol az ajánlott információgyűjtésnek az egyénen túlmutató értelméről szól így: jól tájékozódva, kiművelve „sok olyan embertársadnak hasznára lehetsz, aki kétségeiben eligazodni kíván”. Itt, e mondatnál is „leleplezi” Comenius magát: a szenvedélyes „önátadót”.

Hogy mi a pedagógiában a hipotézis értéke, azt jól látta Comenius, aki soha nem szakadt el a gyakorlattól. A pedagógia nála valóban az elmélet és a gyakorlat szoros egysége volt. Mai napig érvényes álláspontja: a nevelés gyakorlatát széles körű, alapos és megismételt kísérletnek kell megelőznie. Ez a hipotézis próbája, a gyakorlat előfeltétele. „A pusztá elmélet bizonyosként árulgathatja ezt vagy azt – írja –, de nagyobb izgalommal ajánlhatjuk azt, ami már kiállta a próba veszélyét. Bátrabban járhatunk ott, ahol már láb taposta ki az utat, mint ott, ahol csak a szem.” S hozzáteszi, hogy a mechanika (korának nekirugaszkodott és élre törő természettudományi ágazata) is kísérletek útján kutatja és találja meg a tökéletesedést. A gyakorlattól való mindenkori szembesítés – ez a comeniusi pedagógia „alapattitúd”-je. A neveléstörténelem úgy emlékezik meg Comenius sárospataki éveiről, mint mikor a gyakorlatot, a megismerés empirikus, induktív módszerét alapelvül valló mester a legközelebb állt a nevelési gyakorlathoz.

Comenius voltaképpen állandóan kísérletezett. Alapos, elméletileg alátámasztott, megtervezett, megindokolt, eredményeiben felhasznált kísérleteket folytatott. Egészen modern elvet hangoztat (s korunk kísérleti lélektanában ugyanezzel találkozhatunk), amikor a kísérlet általánosíthatóságáról szól az *Orbis pictus* előszavában. Elmondja, hogy az első kísérletekkel – bármennyire is tetszik az „sok embernek – célunkat nem érjük el”. Valóban merészen, újat keresően, újuló-megújító pedagógusalkat egyik belső köréhez jutottunk el ezzel, ahhoz a hivatásjegyzet, amit rugalmasságnak, az új iránti érzéknek is nevezhetünk. Mit üzen nekünk Comenius e téren?

A legjobb eljárások keresésének bátorságát, az olyan pozitív, hasznos nyugtalanságot, amely – gyakran csak tendenciáiban mutatkozó – közeljövő igényeihez akarja igazítani a jelen oktatását-nevelését. A szellem kíváncsiságát is, mely mindent megvizsgál, és minden hasznavehető elméletébe, gyakorlatába illeszti. De vajon nem sok-e ezekben az említett személyiségjegyekben a megfoghatatlan, a bizonytalan, a veszélyes? Ha úgy párosul az újat keresés nyugtalansága a fegyellemmel, a pedagógiai bátorság a tudatossággal, a kutató kíváncsiság a rendezettséggel, mint Comeniusnál, akkor nem.

Végül is ezek a nehezen összeillő, szokatlan fogalom párok hol realizálódnak munkánkban? Ott, ahol az új módszereket keressük, alkalmazzuk. Mert keresnünk s alkalmaznunk kell. Ma, amikor az oktatásügyre fordított összegek világszerte rendkívüli mértékben és ütemben emelkednek, s amikor az általános és szakképzés költségei a csillagok magasságáig szöknek, s éppen

e mérhetetlen kiadások miatt a legfejlettebb országokban is aligha képzelhető el a nevelésügyre fordítandó összegek jelentős növelése az életszínvonal és a termelési beruházások csökkenése nélkül, a neveléspolitikusok figyelme egyre inkább a közoktatásügy belső tartalékaira irányul. Ilyen lehetőségek tárnak fel: az oktatásügy racionálisabb vezetése, az oktatás optimális szervezettsége, a képzés hatékonyságának növelése az adott képzési időn belül, eredményesebb módszerek, eszközök és technikák alkalmazása és így tovább, a gyermeki aktivitás, érdeklődés fokozása.

Az új, az eredményesebb módszer ezek szerint az oktatásügy belső tartaléka, mely tartalék feltárása mindannyiunkra vár. A legújabb nemzetközi pedagógiai irodalomban mind gyakoribbak a módszerre vonatkozó tanulmányok, javaslatok; gazdag irodalom – s mögötte természetesen gyakorlata – van a programozásnak, a csoportmunkának, a feladatlapos oktatásnak, az egyéni tanulásnak. De olvashatunk az értékelő tesztekéről, a team-oktatásról, a zártláncú televízió használatáról, a televízió-iskoláról, rádióiskoláról stb.

De a korszerű módszer értelmezhetőségének nemcsak ilyen vetületei és perspektívái vannak. A módszer ma már olyan értelemben is a pedagógiai érdeklődés előterébe nyomul, hogy az iskolának egyre inkább feladatává válik az önképzés, az egyéni feldolgozás képességére felkészítés, s ennek fontos és sajátos módszertani feltételei vannak. Úgy is mondhatnók: mindenkit képessé kell tenni az önképzésben egyéniségének leginkább megfelelő módszerek és technikák alkalmazására. S ebben végső soron és perspektivikusan nemcsak a tanulás, hanem a keresés, a kutatás, a válogatás és alkalmazás képessége és módszertana is beletartozik. Comenius pedagógiai műveiben is a maihoz hasonlóan hangos és gyakori a módszer kifejezés. *Az igaz módszer dicsérete* című tanulmányában az iskola útvesztőjétől (nyilván a tapasztalt rendezetlenségről van itt szó!) kivezető Ariadné-fonalnak nevezi a módszert. „Bizony, nagy labirintus van az iskolában – mondja. – Először is maga a tanulnivaló sokasága (mindig sok volt a tananyag?) ... Aztán ott van a tudnivalók tarkasága.” (Lám, milyen finom megkülönböztetés ez: tanulni- és tudnivaló: a kötelező és a szükséges ismeret!) Végül a tanítás és tanulás módszere is annyira bonyolult, hogy „a tudományok kertjét bejárni akaróknak ezer mellékösvény, kanyarulat és tévút kerül útjukba.” Comenius tudatosan keresi az új módszereket: „Ami bennünket illet – írja *A szépnek szép módon való tanulmányozásáról* című művében – nem alszunk, hanem nyomozzuk a módszer útjait, és érleljük azt arra rendelt eszközökkel”. Eszköze – mint tudjuk – a színjáték, a kép, a dialógus és a többi.

Igen érdekes nyomait találjuk Comeniusnál a közlésmódszer ama modern felfogásának, amelyet a dialógus – voltaképpen egy antik vitaforma – feltámasztásának nevezhetünk. Azok, akiknek szellemileg közük van egymáshoz, a dialógusban az igazsághoz, a felismeréshez akarnak eljutni, mintegy szellemi közösséget teremtve. Egymásnak átengedik szerepüket és helyüket; harc nélkül, vitázva és egymást is vezetve, közösen jutnak el a felismeréshez. A dialógusok ennyiben az igazság objektív kutatásának és felvetésének vágyában különbözik a polémiától, mely elsősorban a saját igazság bizonyítását szolgálja. S milyen érdekes itt a pedagógiai analógia, melyet Comenius világosan felismer és a *Schola ludus*-ban is alkalmaz. A konzervatív, maradi tanár-diák viszony a polémiához hasonlóan egyoldalúan, a tanár kinyilatkoztató fölényhelyzetéből oldja meg a pedagógiai szituációt, a dialógus ellenben a tanító vezető szerepének elismerésével a kölcsönösségre, az egymás véleményének megbecsülésére, az ismeret, a tudás, az igazságmegtalálásra irányuló funkcióazonossággal oldja meg a tanár-diák viszony problémáit. Ma a dialógust nemcsak egyének közötti viszonylatokra értjük, illetve nem ott van elsősorban alkalmazási térréuma, hanem pl. a tudományos életben, ahol az interdiszciplináris integrációra irányuló törekvések sokszor éppen a „párbeszéd” elmarádása miatt nem sikerülnek, illetve a dialógus révén valósulhatnak meg. Milyen kedves mintapéldája a – ma már a tudományokhoz felnőtt – dialógusnak Comeniusnál az írás-olvasás tanítás módszertanában írott párbeszéde, melyben a tanító és a tanítvány beszél, „hasznos és lelkes párbeszédet folytat” az olvasás értékéről, szabályairól, a gyakorlás jelentőségéről.

Számos jó példával méltathatnánk még Comenius módszertiszteletét, felrakozathatnánk korában nagyon új, s mint látjuk, hozzánk is szóló eljárásait. A természetszerűségről, a teljességről, a fokozatosságról, a szilárdságról vallott nézetei mai napig érvényesek. Korát megelőzve ismerte fel az oktatás lélektani alapjainak fontosságát és alkalmazta a tanítás gyakorlatában. A tanulásban a gyermek valamennyi lelki képességét foglalkoztatjuk – vallotta –, s ebben aktív módszert kell követni: a tanuló ismereteit tapasztalat, ténykedés, beszéd révén sajátítja el. Comenius nagy figyelmet szentelt a gyermeki személyiségnek, s sohasem tévesztette szem elől a gyermeknek az ismeretszerzésben játszott szerepét, a tanulás lélektani menetét. S vajon ki érzi a legkisebb mértékben is elhalványultnak a következő módszer érvényét: „Úgy sajátíthatja el az ember az erényt, ha erényes cselekedeteket hajt végre. Ismeretek szerzésével tanul meg megismerni, s cselekvések útján cselekedni.”

Vessünk talán még egy szemvillanást a kora technikai világát is a pedagógia körébe vonó tudósra, szakíróra. Most nem a már említett ipari foglalkozások „propagandistájára” gondolunk (arra, aki ezt az *Orbis pictus*ban képekben, a *Schola ludus*ban szövegben jeleníti meg), hanem a közvetlenül a művelődéshez tartozó, azt hihetetlen mértékben fellendítő technikai vívmánynak: a nyomdának tisztelőjére, követőjére, értékelőjére. A nagy költséget és utánajárást igénylő nyomdaállítás Patakon – egy-két sikertelen előző kísérlet után – Comenius kérésére történik meg mindjárt megérkezése után. A pataki iskola tervezetének fontos pontja volt, hogy elegendő betűkkel és ügyes szedővel ellátott nyomda álljon rendelkezésére. Rákóczi azonnal kéri Comenium, hogy hozzon magával külföldről nyomdászt. Ez meg is történik. Három helyiségben nagyrészt új felszereléssel kezdi meg munkáját a műhely, és 1657-ig 20 latin és 10 magyar nyelvű művet nyomtatott nyomdásza: a Lesnóból jött Renius György. Comenius egyik legmegragadóbb ma is instruktív vonása az új iránti érzékenysége, fogékonysága: az új, a jövőbe mutató elemeknek, jelenségeknek megragadási képessége.

Figyelme a nevelés iskolával határolt területein nem reked meg. Ennél átfogóbb szemlélet jellemzi és nyugtalanság is hevíti. Pedagógiai eszméi és figyelme a teljes emberre irányulnak, akinek művelődése az ifjúkori alapozástól kezdve a teljes korra terjed ki. Íme, az állandó nevelés és önképzés eszméjének kristálytisztá követelése. Ne csodálkozzunk ezen! A túlterhelés a skolasztika fojtó karjai közül lassan kiszabaduló oktatással együtt jelentkezett, s a formalizmust tagadó, induktív módszereket alkalmazó tudomány fejlődésével párhuzamosan nőtt. Mai napig megoldatlan problémája a közoktatásügynek! Már Montaigne is elmondta: „A túlterhelés elbutít”. S ezzel a problémával Comeniusnak is találkoznia kellett. Bár ő sem oldotta meg, de egyrészt a módszer és az iskolai oktatás szervezete felől közelítette meg és fogalmazott meg évszázadokra érvényes megállapításokat és eszméket, másrészt a tanulás-képesség korhatárának a felnőttekre való kiterjesztésével kereste a megoldás útját.

Egy életmű, egy nagy egyéniség teljesítményeinek hibás leszűkítése lenne, ha Comenium csak mint a hagyományos iskola reformerét tartanánk számon. A „tanfőrfő”-nak elkönyvelt Comenius tetteinek és műveinek elmélyült vizsgálata annak a nagy formátumú művelődéspolitikusnak alakját rajzolja ki előttünk, aki világosan látja a művelődés különböző területei közötti összefüggéseket, kölcsönhatásokat. Aki ember- és emberiségformáló terveiben, tevékenységében a felnőttekre épít ugyan elsősorban, de az öntevékenységről,

a könyvekről, az olvasásról kifejtett gondolatai egy egész életre és minden emberre kiterjedő nevelés-képzés alapja lehetnek.

Számunkra, magyarok számára különösen öröndetes, hogy a hányatottsága mellett is állandóan gazdagodó eszmeiségű nagy tudós Sárospatakon összegezi művelődéspolitikai elgondolásait írásművekben és intézményekben. Alapvető értékű forrás ebből a szempontból *A nagyfényű pataki iskola tervzete*, mely nemcsak a pataki, hanem magyarországi közoktatási program is. Egyik fontos mondanivalója, hogy nem befelé forduló munkát akar végezni, hanem központtá akarja fejleszteni az iskolát. A megújult intézménynek szét kell sugároznia nagy fényvel a tudást, a korszerű műveltség fényét az egész országban, sőt „a szomszéd nemzeteket is ideszámítva”. A pataki iskolának tehát – Comenius híres és ma egyre aktuálisabb szavai szerint – „ilyennek kell lennie: belül fényel teljesnek, kívül pedig a fényt messze szórónak”.

A tervzet másik lényeges művelődéspolitikai gondolata a minden ember művelődésének követelése. „hogy nálatok senki a nemességből, senki a polgárságból, senki a jobb tehetségű paraszti népből a tanultabb csiszoltságtól ne legyen távol.” „Szükség tehát általában minden tehetséget kiművelni, hogy mindenki, aki embernek született, tanuljon meg emberként élni”. Minden ember nevelése-művelése felé fordul félreérthetetlenül a tervzet 6. pontjában mondottakkal is: „Egyszóval az egész embert emberiességre kell formálni”.

Megjelöli a művelődés általános feladatait, és túllép ezen: az egyes életkorokra vonatkoztatva külön-külön is megszabja a nevelés célját. Iskolai tankönyvei is többek, mint amit e szó tartalmaz; *Orbis pictus*a széles körű demokrácia valóra váltásán fáradozik; célja a tudást népszerű fokon, minden rendű és rangú ember számára közvetíteni.

Az iskola is több, szélesebb az ő értelmezésében, mint ahogy azt kora értelmezte. Még maga a tanterem – egy csoport állandó tanulási helye – is akkor van kialakulóban, s ő már a színházterem berendezését kéri számon. A könyvtárat használhatóvá akarja tenni, mert véleménye szerint „az iskola könyvtárában úgy el vannak zárva (a könyvek), hogy csak kevesen férnek hozzájuk...” Tudjuk, hogy itt az igazi hozzáférhetőség hiányzott: az olyan feltárás, kezelés, mely mindenki számára megközelíthetővé teszi a könyveket. Az iskola hatóköre kiterjed; más művelődési területekkel és intézményekkel bővül.

Nem nehéz itt azt az eszmét felfedeznünk, hogy Comeniusnál az iskola a társadalmi nevelés és társadalmi integráció eszköze is. Itt csak utalnánk azokra a kísérletekre, amelyek a Szovjetunióban, Angliában, Franciaországban, Ka-

adában folynak, és amely kísérleteknek éppen ez az elv a hipotézise. Az iskola komplex intézmény, melyben az oktatásra szolgáló helyiségek mellett előadótermet, színházat, könyvtárat, klubot, laboratóriumokat, sportlétesítményeket is találunk.

Az ilyenek már nemcsak oktatási, de a környező lakosság művelődését is szolgáló, vasárnap és egész évben nyitott telepek fokozzák és szélesítik az iskola társadalmi nevelő hatását, az iskola és a társadalom integrációját, a nevelésügyet és a népművelést egységes közművelődési rendszerre boltozzák. Nem állítjuk, hogy Comenius csodálatos fantáziája ezt a modellt álmodta meg, hiszen a történelem adott szakaszában ez már több lett volna mint utópia, de az alapelv csalahatatlanul ugyanaz.

A fentiek együttesen a pedagógia funkciójának korszerű felfogásáról valának; átfogó szemlélet ez, és ha mindezt a pedagógusi hivatás jegyei között is számon akarjuk tartani, akkor azt kell mondanunk: a nevelőhivatás egyben népművelés, az egész ember nevelésének szolgálata. Comenius tanításai ebben az eleven példát szolgáltatnak minden kor pedagógusának.

BODOSI BÉLA

Comenius és Apáczai

A témaválasztásom nem új keletű, de kifejtése s mindenekelőtt a cím megválasztása nem volt könnyű. A címmel többféle változatban is próbálkoztam. Pl.: Comenius Erdélyben vagy Erdélyi Comenius, Kortárs Kartársak, vagy akár Szinekdoche Comenius. Mind közül nem a meghökkentő, hanem az eredeti cím mellett döntöttem, bár a „captatio benevolentiae”-ről nem mondtam le. A címbeli két igen kiemelkedő pedagógus életművének összevetését azért választottam tanulmányom tárgyául, mert az feltűnő, s egyben érdekes hasonlóságot mutat. A jóindulat megnyerését pedig attól remélem, hogy a Comenius-évfordulók kapcsán alkalmam nyílik bebizonyítani, hogy Apáczait (igen rövid élete során) hasonló törekvések vezették, mint génusz kortársát.

Annál is inkább indokoltnak érzem a comeniusi életmű ilyenén bemutatását, mert az oeuvre szinte minden részletét kutatók serege vizsgálta és tárta fel. Épp ezért vele kapcsolatban nincs, vagy csak igen szűkös lehetőség van új vonatkozások bemutatására. Kiválóan alkalmas viszont a választott téma a comeniusi életmű szelektív bemutatására, melyben a válogatás vezérelve az Apáczai-életművel rokon vagy egyező részletek bemutatása. Így a kiemelt és középpontba állított comeniusi teória és praxis mellett a magyar pedagógus, Apáczai tevékenységének vizsgálata is lehetségessé válik, aki anélkül emelkedik comeniusi magasságba, hogy ezáltal csökkentené a születésének 410. évfordulójához érkezett zseniális magiszter kiválóságát.

Nem teszek tehát mást, mint hogy párhuzamot vonok pedagógiai törekvésük között. Természetesen szó sincs valamiféle korszakos jelentőségű felismerésről (hogy ti. voltaképpen, nagyjában-egészében mindketten ugyanazt valótlák), hanem csupán arról, hogy magam, mint a neveléstörténetet oktató, s ezáltal annak tárgyában némileg elmélyülő, de nem igazán kutató, inkább csak vizsgálódó személy, heurisztikus élményként éltem át a két életmű sok szempontú kölcsönös megfelelésének felismerését. Elsősorban tehát a comeniusi

vonatkozásokat emelem ki; s ehhez rendelem hozzá Apáczai elgondolásait. Mindebből következtethetnénk ez utóbbi szerző epigonságára, ám ezt semmilyen bizonyítható közvetlen hatás nem argumentálja. Legfeljebb ha közvetett hatásokról beszélhetünk, s ezekről sem minden kétséget kizáró módon. A továbbiakban gondolatmenetem kronológiai jellegű lesz, hiszen az életpályák ívét követjük tanulmányaik megkezdésétől iskolarendszerük megalkotásáig.

Teológus és tanári kettős mivoltukból indulva (ráadásul protestánsok) a kor társadalmi problémáinak azonos nézőpontú megítélésén, a társadalmi elmaradottság és műveltség (pontosabban épp a műveletlenség) összefüggésének felismerésén át, egészen az anyanyelvi nevelés meghatározó szerepének a felismeréséig; az átszarmaztatandó művelődési anyag korszerűsítésének, s az ennek adekvát iskolarendszer megújításának (illetve a megújított rendszer keretei között, magának az átadás- átszarmaztatás módszer általi megreformálásának) áttekintése után, jutunk el a teljes életművek karakterisztikus hasonlóságainak nyilvánvaló belátásáig.

A fentiek mellett járulékos elemnek tekinthető közös álláspontjuk a verbalizmus megítélésében, a nevelés alapvető vallásos jellege mellett, a világi jegyek erősítése szükségességének szorgalmazásában. Illetve a természettudományos ismeretek arányának jelentős növelésében, beköszöntő beszédek gondolati tartalmában, ennek egyezésében, tankönyvek anyagának, s egyben az iskolai életnek az átalakításában, új oktatási-nevelési szemlélet kialakításában. Röviden és pontokba szedve, s ezeket sorrendben vizsgálva az elemzés menete a következő:

1. Hatásuk egymásra.
2. Enciklopédizmusuk (Alstedius).
3. Tananyag-korszerűsítés.
4. Anyanyelvi nevelés.
5. Módszertani megújítás.
6. Az iskolarendszer megreformálása.
7. Beköszöntő beszédek.

1. Hatásuk egymásra

Először le kell szögezmem, hogy közvetlen hatásról nem beszélhetünk, csupán közvetetről. Kortársak voltak bár, de tulajdonképpen nem is találkozhattak egymással, hiszen ugyanabban az évben, amikor Comenius búcsúzott Sárospatakról, mondta bemutatkozó beszédét Apáczai a gyulafehérvári főiskolán. Egészen pontosan Comenius 1654. június havának második napján

ügy távozott, hogy meg sem várta a tanév szokásos őszi befejezését, Apáczai pedig 1654. január 11-én tartotta beköszöntő beszédét „De studio sapientiae” címmel (más források szerint 1653 novemberében).

2. Enciklopédizmusuk (Alstedius)

Ami a közvetett hatást illeti, az első vitathatatlanul annak az Alstediusnak a hatása, aki Comeniust a herborni egyetemen tanította, s később innen Gyulafehérvárra kerülve hatással lehetett Apáczaira. (Aki ugyan Alsted halálát követően lett az intézmény hallgatója, később pedig tanára.) A hatás tehát közvetett, Alstedius mint a gyulafehérvári kollégium rektora 1638-ban halt meg. A pontosság kedvéért kiegészítve: Apáczai tehát 1653-tól tanárként működött volt iskolájában. Tanárai pedig nyilvánvaló módon Alstedius rektorságának idejéről annak „Encyklopaedia”-ját ismervén át is adhatták a benne foglaltakat tanítványaiknak. Tanárai közül külön ki kell emelnem Keresztúri Pált (1589–1655), aki német egyetemen tanult, s angliai tanulmányúton járt. Széleskörű műveltsége alapján valószínűsíthető, hogy ezt a hatást közvetítette. Írott munkát nem hagyott hátra, és Bethlen Miklós (Apáczai egyik életrajzírója) szerint Comenius műveit nem ismerte. Bethlen egyébként maga is három évig volt Keresztúri tanítványa. Fináczy szerint Bethlennek az az állítása; hogy Comenius munkái a latinításban „talán akkor 1652-55-ben voltak munkában” nyilvánvaló tévedésen alapszik. A Janua már rég megvolt. Hogy Keresztúri nem használta tankönyvül, annak más oka lehetett.

Comeniusnál az enciklopédizmus ún. pánszofia, egyetemes bölcsesség, mely mögött kettős tartalom van: érti rajta egyfelől a dolgok kölcsönös, egyetemes összefüggéseit, másfelől a mindenkit mindenre megtanítás művészetét. Ez az elv didaktikájában úgy jelenik meg, hogy minden osztályban mindent kell tanítani, s egyre magasabb szinten. A mai koncentrikus tanterv első megfogalmazása ez. Némileg eltér tehát a comeniusi értelmezés a XVII. századitól, s így Apáczai értelmezésétől is. A XVII. századi enciklopédizmus egységes áramlata, s az összes addigi enciklopédiák „úgymond még a legrendszeresebbek is inkább díszesen összefűzött lánchoz, mint önmagát mozgató gépezethez, inkább fahasáboknak gondosan összeállított halmazához, mint saját gyökeréből kinőtt, saját életerejénél fogva ágakat és lombokat hajtó élő fához hasonlítanak”.¹

Meggyőződésünk szerint arra kell törekednünk, hogy összes emberi ismereteink anyagát a legegyszerűbb, vagyis legáltalánosabb alapfogalmakra

¹ Fináczy Ernő: Az újkori nevelés története. Bp., 1927. 2.

visszavezessük és ezeknek egymáshoz való viszonyát pontosan megállapítjuk. Ez a vállalkozás fogja „egymáshoz közelebb hozni az embereket. A nagy ellentétek, amelyek a népeket, egyéneket elválasztják, abban gyökereznek, hogy ismereteinkben nincsen összefüggés és szerves kapcsolat. Tudásunk széjjelforgácsolt, s rengeteg fölöslegeset tartalmaz. Leltárszerűen egybe kell gyűjteni összes ismereteinket, alaposan meg kell őket rostálnunk, a lényegeseket ki kell választanunk, s ezekre vonatkoztatnunk a többieket, vagyis egyetlen könyvbe kell foglalnunk minden képzelhető dolognak valamennyi genuszát és speciesét. Ez lesz a mesterségek mestersége, a tudományok tudománya, az egyetemes tudomány, a mindenség megértése, a pánszófia.² Már Descartes fölismerte a gondolat nagyszerűségét, de megvalósításának mérhetetlen nehézségeit is. Kvačala³ adta ki Descartesnak 1638-ból való idevágó levelét. A szándékot helyesli Descartes, de nem tartja gyakorlatban megvalósíthatónak. A mutatványok (nyilván a Prodomusban közöltekre céloz) nem jogosítanak valami nagy reményekre.

Az enciklopédizmus tehát lényegét illetően tudományos rendszeralkotás, mely elsősorban az ábrázolásban, táblázatok készítésében nyilvánul meg, aminek célja az ismeretek összefüggéseinek szemléletes feltárása; az alá-, fölé-, ill. mellérendelt kapcsolatok érzékletes formában való megjelenítése. Számtalan enciklopédia jelent meg akkoriban, ezek egyike az Alstediusé, mely nem utolsósorban az iskolai oktatás számára, főként tehát pedagógiai céllal jelent meg. Sajnálatos éppen ezért, hogy Apáczai eredeti szándéka ellenére (az időhiány és más objektív körülmények miatt) a Magyar Enciklopédiából éppen ezek a táblázatok maradtak ki, nem utolsósorban nyomdai okokból.⁴

Apáczai esetében bizonyos, hogy nincsen eredeti önálló alkotású műve, hacsak ide nem számítjuk beköszöntő beszédeit, illetve „Akadémiai-tervezet”-t. A Magyar Enciklopédiának, mint fő művének, megírásakor épp az volt a célja, hogy az új tudományos eredményeket, lefordítva magyar nyelvre, mindenki számára hozzáférhetővé tegye. („Mi legalább a mi Encyklopaediánkban arra törekedtünk, hogy ha Ramus halottaiból föltámadna, ezt a többiek felett magáénak ismerné el” – mondja maga Apáczai). A Magyar Logikátska (1654) Ramus logikájának magyar nyelvű adaptációja, sőt még e fordítás

² Vö.: *Fináczy* i. m., uo.

³ *Annalecta* 14-15.

⁴ Köztudott, hogy Magyar Enciklopédia 1655-ben 1653-as dátummal jelent meg Utrechtben Waesberg János nyomdájában, sok hibával, szarkasztikus éllel kiadójának nem nagy dicsőségére.

függelékeként megjelent, „Tanács egy tanulásban elcsüggedt ifjúhoz” sem önálló munka, mert Fortius Ringelberg flamand humanista 1529-es művének feldolgozása dialógus formájában.

Comeniussal kapcsolatban ismét Fináczyra hivatkoznék: „Comenius tan-könyvei nagy hatással voltak ugyan a kortársakra, de nem szabad elfelejteni, hogy megalkotásukban nagyobbára járt utakon haladt a szerző. A Janua csak ja-vított és bővített kiadása a spanyol jezsuiták hasonló című könyvének, amely angol, francia, német és más nyelvekre alkalmazva már 1615 óta számos euró-pai iskolában tankönyvül szolgált.” (Mindezt maga Comenius ismeri el műve előszavában.)

Egészében véve a Nagy Oktatástan sem dicsekedhetik eredetiséggel: megírására Elius Bodinus hasonló tárgyú munkája ösztönözte.⁵ Ebben el-mondja hogyan akadt reá Bodinus munkájára, amely arra ösztönözte, hogy hasonló könyvet írjon cseh nyelven.⁶ A *Didactica Magna* első szövege ugyan-is cseh nyelvű volt, és elvi szempontból leglényegesebb gondolatainak nagy része pedig kimutathatóan Ratichiustói való.⁷ Hatással volt még Comeniusra Vives és Bacon is. Mint ismeretes, Kvačala tagadja, hogy Comenius realizmu-sa Bacon hatásának volna tulajdonítható.⁸ Fináczy mondja vele kapcsolatban, hogy ha nem is közvetlenül és kizárólagosan, de részben bizonyára a Bacontól keltett egyetemes empirisztikus szellemi mozgalomtól függ Comenius is, mint kortársai közül sokan. „Erős realizmusa és természetes módszere másként alig volna megérthető.” Ugyanerre a következtetésre jutott H. Leser is idézett mű-vében. Jelentékeny mértékben hatottak még Comeniusra Vives⁹ és Alstedius is.¹⁰ Magam teszem még hozzá Erasmust is, akitől fordított s kiadott művet.¹¹

Konkretizálva a hatásokat, Ratichiustól való az ismeretátadás folyama-tában a természet menetének a követése; az ún. természetesség elve. Ám ezt úgy kell értenünk, mint az oktatás megrövidítésére, meggyorsítására szolgáló természetes szabályt (hézagtalanság, fokozatosság). Az érzéki megismerés, a

⁵ Vö. *Comenius* Összes Didaktikai Műveinek előszavával.

⁶ „Cuius lectio stimulus nobis addidit nostra in lingua simile scriptum adornandi.”

⁷ Vö. *Israel*nek kéthasábos szembeállítását Comenius és Ratichius illető helyeiről a *Monatshefte der Comenius Gesellschaft* 1892. I. évfolyam 179-195.

⁸ Comenius und Bacon. *Paedagogium*, 1885.

⁹ Lásd még: *Mészáros István*: A humanizmus és a reformáció-ellenreformáció neveléstípye a 15-16. században. Bp., 1984. 38-48.

¹⁰ Vö. *August Nebe*: Vives, Alstedius, Comenius in ihrem Verhältnis zu einander. *Progr. d. Gymn. zu Elberfeld*, 1891.

De ratione studii ac legendi interpretandique liber 1511.

tapasztalás nyilvánvalóan baconi hatás, melyet bizonyosan a. ratichiusi és erasmusi kapocs közbeiktatásával ugyancsak beépít rendszerébe. Ezt a neveléstudomány máig is didaktikai alapelvként kezeli. Itt is szívesen hozom példaként Fináczyt: „A dolgok közvetlen megismerésének követelményével függ össze a nagy *súly*, melyet Comenius az érzéki észrevételre s ennél fogva a szemléltetésre vet. Ebben a részben tanításával utat tör. Mert habár a múlt századok írói közt is akadtak, kik helyel-közzel ajánlják a tárgyoknak vagy utánzataiknak a bemutatását (Erasmus), s már Ratichius didaktikájában is van nyoma az érzékeltetés megbecsülésének, mégis bizonyos, hogy Comenius ismerte föl elsől a szemléltetést az oktatás alapelvének.”¹²

Közösen felhasznált művek: Fortius Ringelberg (egy flamandi humanista) 1529-ben megjelent *De ratione studii* című műve, mely munkát Comenius kiadta Sárospatakon, Apáczai pedig a „Tanács egy tanulásban elcsüggedt ifjúhoz” címen a Magyar Logikátska című (Ramus logikája alapján készült, magyarul 1654-ben Gyulafehérvárott kiadott) művének függelékeként párbeszédes formában írt meg, s a dialógusok két szereplője Fortius és maga Apáczai. Mindez azt mutatja – főleg, ha ide vesszük a Comenius által ugyanekkor, szinte azonos címen Sárospatakon kinyomtatott erasmusi művet¹³ –, hogy mindketten tanulásmódszertani segédanyagnak szánták a nem éppen korszerűnek számító munkát. Most is, mint más esetben, egymástól függetlenül tették, vagyis gondolkodásmódjuk és eljárásuk hasonlósága egyértelmű.

Mint a bevezetőben utaltam már rá, mindketten teológusok (ráadásul protestánsok), de gyakorlati pedagógiai tevékenységet folytatnak. A papi pályá megszerzéséhez vezető úton mintegy ugródeszkának tekintették akkortájt a tanári pályát. Nyilvánvalóvá teszi ezt az alábbi kivonat a sárospataki iskola szubszkribációs (anyakönyvi) könyvéből, az 1615 és 1671 közötti időből, amikor összesen 1531 diák írta be magát a teológiai-filozófiai tagozatra.

A diákok sorsa	Száma	Százaléka
Iskolarektor lett	855	55,47
Rögtön pap lett	75	4,86
Külföldi akadémiára ment	46	2,98
Tanulmányi ideje alatt meghalt	112	7,26
Jegyző, orvos, joggyakornok, városi polgár lett	21	1,75
Diákok száma, akikről nincs bejegyzés	422	7,68

¹² Comenius: Opera Didactica Omnia II. 113-4. Fináczy Ernő: Az újkori nevelés története.

¹³ De ratione studii ac legendi interpretandique liber, 1511.

Apáczainak Gyulafehérvárott a tanítástól való eltiltása után (1655 szeptember) két jövedelmező papi állást – előbb a kézdivásárhelyi, majd a nagyenyedi parókiát – ajánlották fel. Ő azonban, miután tanítani akart, mindenképpen Sárospatakra vagy Kolozsvárra pályázott. Patakra kerülését a fejedelmi vétő akadályozta meg, s ezek után fogadta el a kolozsvári kollégium rektori állását, melyre az iskola felkérte 1656 novemberében.¹⁴ Közös vonás az is; hogy egyik szerzőnk sem választotta a papi pályát a tanítás helyett, amiből az elhivatottság nyilvánvalóvá válik.

Az egyház kiemelkedően fontos művelődéstörténeti szerepére is utalnunk kell, hiszen Comenius és Apáczai egyaránt pártfogoltjai voltak. Comeniusnak, mint korán árvaságra jutott gyermeknek, neveltetését a cseh-testvérek szektája vállalta s teljesítette is magas fokon. Apáczai szintén az egyházi mecenatúra jóvoltából kerül (mindketten szegény sorsú, kiemelkedő tehetségű ifjak voltak) Hollandiába tanulmányútra. Esetében konkrét jótévként Geleji Katona István tudós erdélyi nyelvész, református püspököt tisztelhetjük (1645-ben jelent meg *Magyar Grammatikátska* c. munkája). A puritanizmus, melynek hívéül Apáczai vallja magát, igen közel áll a comeniusi cseh-testvérek szektájának vallási nézeteihez. Közös elemük a katolicizmus megtisztítása, s mindketten a kálvini reformáció irányzatához állnak legközelebb.

Nem lényegi, de feltétlen megemlítenő közös pont mindkettejük életében Lorántffy Zsuzsanna fejedelemasszony, aki patrónusuk volt (I. Rákóczi György erdélyi fejedelem felesége, II. Rákóczi György fejedelem anyja). Az ő révén további közös utat jelenthetett volna, ha sikerül neki Apáczait Patakra hozni (Sárospatak családi birtoka volt), ha fia meg nem akadályozza ebben. Természetesen Comenius és Apáczai így sem találkozhattak volna, miután ez 1655 szeptemberében történt, Comenius pedig már az előző év júniusában elhagyta a „Bodrog-parti Athén”-t.

3. Tananyag-korszerűsítés

Itt kell elmondani, hogy a pedagógus pálya a papi pályával szorosan összekapcsolódott ez idő tájt. Az anyagi elismertsége azonban a papi pályának volt nagyobb. A vizsgált két teoretikus esetében igen figyelemre méltó az is, hogy a hit- és erkölcsstani ismeretek rovására jelentősen emelték tankönyvekben a természettudományos ismeretek arányát. Ez azonban már átvezet bennünket egy másik gondolategységhez: szerzőink tananyag korszerűsítési

¹⁴ Újabb székfoglalója: *De summa scholarium necessitate*.

törekvéseihez. Érthető ez, ha a korabeli tudományos eredmények, s az iskolai tananyag inkongruenciáját tekintjük. A tananyag, eltekintve néhány kivételtől, iskolafokozatonként s azon belül még iskolánként is, jelentős eltérést mutatott. Az egykorú források tanúsága szerint pedig nemcsak a tananyag nem volt egységes, de még a tanév kezdete és vége sem (a szünetek rendje, a tanítandó tantárgyak köre stb.). Némiképpen vitatható az a vélemény, melyet a Komlósi Sándor által szerkesztett tanárképző főiskolai tankönyvek sorában megjelent neveléstörténet jegyzet tolmácsol, hogy ti. az osztály-, tantárgy-, tanórarendszer megalkotójának Comeniust tekinti. Annak ellenére hogy ezt kijelenténék; el kell ismernünk, hogy ennek a szervezeti formának a leírása Comeniushnál valóban szerepel az oktatás egyéb kellékével, mint pl.: a tanterv, tanárok (7 tanár kell), oktatási segédeszközök (tankönyv, tanszer), helyiségek (tanterem), tanrend (órarend, gyakorlat, szünidő). Nyilvánvaló, hogy tanterve és rendtartása elkészítésében mintaként a jezsuiták tervét vette alapul (1599). Felismerte a protestáns iskolák szerkezetének legnagyobb hiányosságát, az éles tagolás hiányát, s általában a szabályozatlanságot (tehát a részlegesen megállapított tanulmányi és fegyelmi rendet). Megjegyzendő, hogy az első tantervként elfogadott *Ratio Studiorum* 1599-ben jelent meg, ez az ún. jezsuita iskolaszabályzat, de 1621-ben már a sárospataki református iskolának is van saját iskolaszabályzata, ezt pedig Comenius fejleszti tovább.

4-5. Anyanyelvi nevelés – Módszertani megújítás

A tananyag korszerűsítése szerzőink esetében implicite tartalmazza az anyanyelvi nevelés hangsúlyossá válását. Nézzük konkrétan: a kor tudományos, közéleti, hivatalos és a vallás nyelve a latin volt. Ezt tanították ezért mindenütt, s bárha kezdett egyre anakronisztikusabbnak számítani, feltétlen szükség volt rá. Egyre inkább előtérbe került ezért tanításának eredményessége, hatékony oktatási módszerek keresése. Tarthatatlanná vált a hagyományos görög–latin nyelvtanításnak már a reneszánsz óta fennálló merevsége. A verbalizmus az oktatással, a memoriterekkel együtt vert gyökeret. Egyre inkább előtérbe került – az idegennyelv-tanítással összefüggésben is – az anyanyelvi képzés szerepének növelése. Ez bár egyik szerzőnknek sem eredeti felismerése; az iskolai gyakorlatban való kiterjedtebb alkalmazása azonban mindkettőjük pedagógiai tevékenységében vezérmotívumként jelenik meg. A kor iskolarendszerétől, de Comenius és Apáczai iskolarendszerétől különösen, elválaszthatatlan volt az anyanyelvi nevelés és a latin tanítás összekapcsolása.

Nézzük ennek érdekében az iskolarendszereiket!

6. Az iskolarendszer megreformálása

Comenius kétfélével is kísérletezett, s a rendszerben történő gondolkodása a gyakorlatban hozta létre az ún. pánszófikus iskolarendszerét, mely nem is lehetne más, mint csupán hétfokozatú. Osztályai a jól ismert VIA tankönyvek alapján a Vestibuláris, Ianuális és Atriális osztályok, melyekre (mint a pataki évek során létrehozott torzóra) épült volna rá a későbbi logika; bölcsélet, politika, s a teológia osztálya. A pánszófia templomába tehát az út (VIA) az előcsarnokon és az ajtón át a pitvaron keresztül vezet. Kidolgozta Comenius a részleteket is. Az első osztály képzési ideje fél év, mely a nyelv vázát (skeleton), a nyelvi alapokat adja, módszere pedig az elemző (analitikus). A második osztály egy év időtartam alatt a nyelv szerkezetével annak testét (corpus) tanítja meg, összetevő (szintetikus) módszer szerint. A harmadik osztály immáron másfél évnyi időkeretben az Atrium c. tankönyv alapján az ékes beszédet a forma, (color) színezet összehasonlító-módszer szerint (szinkretikus) tanítja meg. Mindhárom könyv materiális és alaki képzést is nyújt, továbbá a fokozatosság elvének érvényesülését is megfigyelhetjük. Az oktatás alapja a szöveg (textus), segítői a nyelvtan (grammatika) és a szógyűjtemény (lexicon). (Patakon a sorrendet felcseréli: a Januában a textus a harmadik helyre kerül.)

A fő dolog a tárgyi ismeret, melyet sem a nyelvtan, sem a szótár nem adhat meg, csakis a szöveg, az olvasmány. (A klasszikus szövegeket nehézségük miatt nem tartja a nyelv megtanulására megfelelőnek.) Nagy szerepe van az ismétléseknek (tízszeres például a Vestibulumban: 1. a könyv felolvasása és másolása, 2. az anyanyelvű és utána a latin szöveg olvasása, 3. az anyanyelvi fordítás elolvasása, 4. ennek a fordításnak a memorizálása, 5. a tanár szövegmagyarázata, névragozás, 6. a cselekvő igeragozás, 7. a szenvedő igeragozás, 8. a latin szöveg emlékezetbe vésése, 9. vizsgálat (= examen), 10. versengés (= Concentratio).

A másik, talán épp a gyakorlati megvalósítás tapasztalatai alapján módosított iskolarendszere, melyet az Opera Didactica Omniában fejt ki 1657-ben, tehát a pataki tartózkodás után. E másik, tehát már a pataki tapasztalatok alapján serkent változat négyes tagolású. A 0–6. életév közötti korosztály számára az anyai iskola (schola materna), a 6–12. korosztálynak anyanyelvi (schola vernacula), a 12–18. korosztály számára latin iskola (schola latina), ez utóbbi azonban már tovább is tagolódik: grammatikai, fizikai, matematikai, etikai, dialektikai és retorikai osztályokra: Végül pedig a 18–24. korosztály számára

az akadémia a kívánatos iskolatípus, melyet a hagyományos kari tagolással értelmez.

Apáczai az új erdélyi fejedelemhez, Barcsai Ákoshoz nyújtott be 1658 őszén egy részletes, költségvetési számításokkal ellátott tervezetet, melyben egy egyetem megszervezését javasolja (Egy akadémia felállításának módja és formája). Nála az akkor szokásos módon a bölcséleti fakultás elvégzése után léphetnek a jogi, teológiai vagy az orvosi karra a hallgatók. Természetesen lehetőség nyílna az új intézményben a tudományos fokozatok megszerzésére is. Azt is ajánlja, hogy ne csak külföldi tudósok, hanem hazaiak is kaphassanak professzori katedrát, az itt végzetteknek pedig adjon a fejedelem nemességet. Bethlen Gábor fejedelem a gyulafehérvári akadémia tagozatának vezetésére német professzort hívott meg (Johann Heinrich Alstedius), s ezt a szokását utódai is követték. A kollégium tanára volt még a külföldiek közül Martin Opitz és Heinrich Bisterfeld, illetve az a Basirius Izsák, aki I. Károly udvari papjaként akkor vezette a gyulafehérvári iskolát, mikor Apáczai is ott tanított. (Éppen az általa provokált vita következtében kellett Apáczainak puritán meggyőződése miatt elhagynia az intézményt.) Eredeti a különböző tudományok közötti összefüggés meglátása, melyet a Tanács c. műve harmadik fejezetében fejt ki. E szerint a különböző tudományok kiegészítik egymást, s ezért a jó teológusnak egyben jó etikusnak és ökonómusnak is kell lenni. Ugyanígy a jó politikus jogász is, az aritmetikus logikus, a medikus pedig pszichikus és geometrikus is legyen. Emellett megtartja iskolarendszerében az öt felsőfokú szakpárosítást is: teológia–jog, fizika– orvos, matematika–asztrológia–zene, logika–metafizika, retorika–történelem.

Összevetésül álljon itt a gyulafehérvári kollégium (akadémiaként is említett iskola) struktúrája, melynek lényege a gimnáziumi és az akadémiai tagozat egymásra épülése: GIMNÁZIUM: 3–4 év (latin nyelvtan) grammatikai osztály; 1–2 év (latin költők) poetikai osztály; 1–2 év (latin próza) retorikai osztály. AKADÉMIA: 2–3 év (filozófia) filozófiai osztály; 2–3 év (teológia) teológiai osztály.

7. Beköszöntő beszédek

Azt, hogy milyennek látták a magyar nemzet műveltségbeli állapotait, beköszöntő beszédek alapján ítéldhetjük meg. A műfaj, mely Melanchton Fülöp 1518-as wittenbergi egyetemen mondott beszéde után terjedt el, Comenius és Apáczai korában különösképpen divatban volt. Comenius 1650 és 54 között egy rövid látogatás után költözött Sárospatakra. I. Rákóczi György 1645-

ben hívta meg először, de csak 5 év múlva a Bisterfeld gyulafehérvári. professzortól figyelmeztetett Rákóczi Zsigmond tanácsára, Lorántffy Zsuzsanna megismételt meghívásának elfogadása után a pataki kollégium ujjászervezésére érkezett meg. Jól ismerte őt Tolnai Dali János az akkori rektor-professzor, akinek szintén része volt a meghívásban. A tervezet az *Illustris Scholae Patakinæ Idea* volt, melynek részletezett változata *Scholae Phansophicae classibus septem adornandae delineatio*. E két tervezetből és beköszöntő beszédből: „A lelki tehetségek kiműveléséről” (De cultura ingeniorum), úgyszintén a Rákóczi György fejedelemnek ajánlott Felicitas gentisből megtudhatjuk, milyennek látta Comenius az ottani állapotokat. Apáczai szinte ugyanezt fejt ki „A bölcsesség tanulásáról”, illetve „Az iskolák fölöttébb szükséges voltáról” című beköszöntő beszédeiben.

Gondolataik hasonlósága e tárgyban különösképp feltűnő. Kimutatják, hogy az elmaradottság legfőbb oka a műveltség hiányára vezethető vissza: nincsenek iskolák, vagy amelyek vannak, azok is csonkák, rossz hatásfokú a tanítás, mert nem anyanyelven folyik, nincsenek korszerű tankönyvek, s hiányosak az iskolai módszerek. A tudatlanság pedig oka a rossz közállapotoknak is. Végső konklúzió tehát: az iskolák elhanyagolt állapotának javítása szükséges.¹⁵

¹⁵ FELHASZNÁLT IRODALOM: *Alstedius Johann Heinrich: Cursus Philosophici Encyclopaedia*, Herborn, 1620. – *Alsted: Encyclopaedia septem tomis distincta*. Herborn, 1630. – A magyar nevelés története I. Főszerk. Horváth Márton. Bp., 1988. – *Apáczai Csere János: Modus fundadae Transylvanicae*, 1658. – *Apáczai Csere János: Az iskolák fölöttébb szükséges voltáról és a magyaroknál való barbár állapotuk okairól*. Bp., 1986. – *Die pädagogische Reform des Comenius in Deutschland bis zum Ausgange des XVII. Jahrhunderts*. Monumenta Germaniae Paedagogica XXVI-XXXII. k., Analecta Comeniana, Berlin, 1910. – *Fináczy Ernő: Az újkori nevelés története*. Bp., 1927. – *Iványi Ede: Comenius Ámos János élete, pedagógiai és egyéb irodalmi munkássága*. Bp., 1906. – *Kvačala: Johann Amos Comenius. Sein Leben und seine Schriften*. Berlin-Leipzig-Wien, 1892. – *Max Lippert: H. Stedts pädagogisch-didaktische Reformation-Bestrebungen und ihre Einflüsse auf Johann Amos Comenius*. Meisen, év nélkül. – *Szilágyi Benjámin István: Comenius nyelvtan könyvei*, Nagyvárad, 1643.

KÖDÖBÖCZ JÓZSEF

Dezső Lajos Comenius eszméinek magyarországi érvényesítéséért

Dezső Lajos a XIX. század utolsó negyedének országosan elismert, kiemelkedő egyénisége volt. Korszerű elveit, a nép felemelésére irányuló törekvéseit hűen tükrözi elméleti és gyakorlati pedagógiai tevékenysége, melynek alapján méltán lett tanítványainak szeretett példaképévé. Céltudatos munkájával, a közművelődés emelésére irányuló javaslataival, a közműveltség általánossá tételéért vívott következetes harcával országos méretekben felhívta magára kortársai figyelmét. A munkáját ismerő és értékelő szakemberek már életében elismerték, hogy „az ország egész tanügyét felölelő eredeti művelődési tervet rejtett lelkében, de viszonyaink közepette csak egyes részleteit valósíthatta meg.”¹

1847-ben született, s 1904-ben halt meg. A sárospataki főiskola elvégzése után hosszabb külföldi utazással a német, a francia és svájci népoktatásügyet és tanítóképzést tanulmányozta, majd másfél évi lévai tanítóképzős tanárság után 1875-től 29 éven át a sárospataki tanítóképző igazgatója volt. Tanári és igazgatói feladatait példamutatóan látta el, sokrétű társadalmi munkát végzett, gazdag pedagógiai elméleti tevékenységet fejtett ki. 1879-ben megalapítója s hosszú ideig elnöke a Zempléni Általános Tanítóegyesületnek. Aktív tagja s egy időben ügyvezető elnöke a Sárospataki Irodalmi Körnek, és nagy szerepet játszik a kör lapjának, a Sárospataki Lapoknak a megindításában. Alapító tagja a III. Magyar Pedagógiai Társaságnak, a Tanítóképző Intézeti Tanárok országos Egyesületének, tagja az Országos Köznevelési Tanácsnak.

Dezső Lajosban erős vonzalom alakult ki Comenius iránt. A pataki tradíciók, egyéni hajlama és Comeniusszal való lelki rokonsága mellett a magyar

¹ Emléklap Dezső Lajos sárospataki tanítóképződei igazgató negyedszázados igazgatói jubileumára. Összeállította: *Palágyi Lajos*. Sárospatak, 1900. 1.

közoktatás ügyének, különösen a népoktatásnak és a tanítóképzésnek a fejlődéséért érzett felelőssége viszi Comeniushoz. Foglalkozik fontosabb írásaival, azok magyar nyelvre fordításával, ismerteti eszméit, pedagógiai törekvéseit, elemzi munkásságát, életművének tanulságait. Nem lehet véletlen, hogy éppen ő, a sárospataki tanítóképzés egyik kiemelkedő alakja indította el a volt pataki híres iskolareformátor, Comenius életművének magyar elemzését, értékelését s haladó gondolatainak magyar nyelvre való áttüntetését. Gyulai Ágost szerint abban a korban ő Comenius legjobb magyar ismerője, életírója, műveinek fordítója, kommentátora, s tegyük hozzá mindehhez: haladó eszméi megvalósításának következetes harcosa.

Dezső Lajos vallotta, hogy „a tanügy terén nagy férfaink eszméinek (a fejlődésnek) behatódott tanulmányozása nagy szolgálatot tehet úgy a gyakorlat, mint az elmélet embereinek, szolgálják azok a tanügyet a törvényhozásban, az iskolaügyek kormányzásában, vagy a tanszékeken. Meg vagyok győződve, hogy a neveléstörténetnek mint a művelődéstörténet egyik részének tanulmányozása nélkül önálló s céltudatos iskolatügyi politika nem lehetséges.”² Ezért tanulmányoznunk kell a történelmet, vissza kell mennünk egészen Comenius-hoz, a korszerű pedagógiai fejlődés elindítójához. Szerinte ugyanis Comenius „nemcsak a maga századában világolt, hanem hivatva van korunk pedagógusának elméjére is termékenyítőleg hatni.”³ Vallotta, hogy a pedagógiát csak a történeti fejlődés tanulmányozása, annak megfelelő elemzése alapján lehet sikerrel művelni, fejleszteni, s Comenius örökbecsű gondolatai, pedagógiai elvei a XX. század útkeresésében is sok segítséget, hasznos útbaigazítást adnak a nevelés-oktatás hatékonyabb megszervezéséhez, végzéséhez, az egységes iskolarendszer tartalmának, szervezetének kialakításához, a humanizmus és realizmus, „a magasabb általános műveltséghez vezetés és a tudományos képzésre előkészítés” harmonikus egységének megvalósításához, a nevelés továbbfejlesztéséhez. Ezzel együtt nagymértékben segíthetik Comenius gondolatai a közoktatás szervezésével kapcsolatos helyes nemzeti pedagógiai közvélemény kialakítását is. Ezért lefordította Comenius Nagy Oktatástanát s több kisebb művét.

Fordításai jól sikerültek, s kortársai közül sokan lelkesültek azokért. A Protestáns Szemle 1896-ban a Nagy Oktatástan fordításáról többek között a

² Dezső Lajos: Comenius Ámos János Magyarországon. 1651-1654. Sárospatak, 1883. 3.

³ Vö.: Gyulai Ágost titkári jelentése a Magyar Pedagógiai Társaság 1904. évi működéséről. = Magyar Pedagógia, 1905. 122.

következőket írta: „Meglátszik rajta mind az, hogy Dezső Lajos jeles író, ki oly szépen, folyékonyan és magyarosan fordít, hogy művén alig látszik meg, hogy fordítás. Hálára kötelezte Dezső e jó munkájával az egész magyar tanügyi irodalmat”.⁴ „A Nagy Oktatástant Vade mecumnak⁵ tekintjük – írja Nemes István –, melynek mindig előttünk kellene lennie, akik a tanítással, a neveléssel foglalkozunk, hogy lássuk azt a ma is helyes utat, amelyen haladva, amelyet követve, a kellő sikert elérhetjük.”⁶ Fordításának méltatói külön dicsérték, hogy a fordítás végén megfelelő tartalmas jegyzetekben ad felvilágosítást, tájékoztatást minden kommentárra szoruló részletben.

Dezső Lajos Comeniusnak nemcsak tolmácsa, fordítója, hanem hű magyarozója, értelmezője, ismertetője is. Legnagyobb ilyen munkája a „Comenius Ámos János Magyarországon”,⁷ amellyel irányt jelölt a magyar Comenius-irodalomnak, s ennek nyomán fejlődött aztán az tovább. Ebben mélyebben elemezte Comenius eszmei irányát, a pataki iskola Comenius előtti állapotát, Comenius pataki működését, továbbá hatását a kollégiumra s a magyar tanügyi viszonyokra. Vizsgálta Comenius tanügyi törekvéseit, azok közül is különösen kiemelve a következőket:

a) Egységes összefüggő iskolaszervezet kialakítása, amelyben megtalálható „az életkorok által követelt tagoltság, anélkül, hogy az összefüggés megszűnnék, anélkül, hogy egyik iskola a másik körébe vágna”, ami nem mondható el szerinte a korabeli magyar iskolarendszerről.⁸

b) A nemzeti iskola terve, amelyben először jelenik meg a népiskola „mint általános, a nép minden rétegére kiható tanintézet..., mely egyaránt előkészít a gyakorlati életre, valamint a középtanodára, s így, míg egyrésztől önmagában véve is bevégzett egészet képez, egyszersmind a legszebb összhangzatban van az egész iskolai rendszerrel”.⁹

c) Visszhangot keltettek Dezső Lajosban Comenius további gondolatai is: a réalismereteknek bevitele az iskolába, a nemzeti nyelv szorgalmazása, a latin nyelv tanítására bevezetett jobb módszer, az oktatásnak a nevelés fogalma alá helyezése, a testi nevelés fontosságának hangsúlyozása, a szemléltetés

⁴ Protestáns Szemle, 1896. 397.

⁵ vezérfonalnak, eligazító kalauznak

⁶ Nemes István: Comenius Ámos János Nagy Oktatástana. Fordította: Dezső Lajos. Sárospataki Lapok, 1899. 99.

⁷ Sárospatak, 1883. 1-82.

⁸ Uo. 68.

⁹ Uo. 69.

elvének következetes keresztülvitele, a gépies emlékezés megszüntetése, a természetes módszer követése.

d) Méltatja Comeniusnak Patakon eszközölt reformjait is. Vizsgálódásai alapján arra a megállapításra jutott, hogy a nagy pedagógus előremutató, a helyes fejlődést segítő felfogása, tevékenysége hatástalan maradt, mert a korabeli „viszonyok között, hozzáteve még a pataki iskolának nemsokára bekövetkezett elüzetését... Comenius működése nem hagyott mélyebb nyomokat a pataki iskola emelésében, annál kevésbé hathatott átalakítólag az ország egész iskolaügyére”.¹⁰

Fentiekén túl Comenius eszméiről szólva felhívjuk a figyelmet Dezső Lajos két tanulmányára. 1892-ben, születésének 300. évfordulója alkalmából, egész Európában megemlékeztek Comenius munkásságáról. Magyarországon a tanügyi, pedagógiai egyesületek a Magyar Tudományos Akadémia dísztermében Eötvös Lorándnak, az Akadémia elnökének elnöklése alatt tartották az emlékünnepeket, amelyen a szervező bizottság felkérésére, addigi munkásságának elismeréseként „Comenius Ámos János emlékezete” címmel Dezső Lajos tartotta az ünnepi beszédet. Előadásának szövege a Magyar Pedagógia című folyóiratban is megjelent.¹¹ Ugyanakkor Comeniusról egy másik tanulmányt is írt, melyet a Budapesti Szemle „Comenius Ámos János” címmel közölt.¹² A fentebb mondottak kiegészítéséül az alábbiakban e két tanulmányának, elsősorban az előadásának néhány megállapítására hívjuk fel a figyelmet.

Emlékbeszédében abból indult ki, hogy Comeniusra emlékezve Európaszerte fel akarják újítani az a szellemi áramlatot, melynek egykor Comenius volt a zászlóvivője. A magyar pedagógusok ünneplése kétszeresen is jogos. Egyrészt sokat tanulhatunk s kell is tanulnunk eszméiből, másrészt pedig Comenius a mienk is volt. Comenius életéről, törekvéseiről s kudarcairól utolsó munkája, hatyúdala, az 1668-ban megjelent „Unum Necessarium” című műve alapján szólt. Ebben a munkájában ugyanis Comenius összefoglalta munkásságát, beszámolt a „munkás keresztyénsége útjáról”, világi életének labirintusairól. Eszerint „első labirintusa az ifjúság érdekében kifejtett munkássága: a didacticum studium, második: a keresztyén hitfelekezetek kibékítésére irányzott fáradozása: az irenicum studium. Harmadik: a szétzüllött társadalom

¹⁰ Uo. 76.

¹¹ Magyar Pedagógia, 1892. 129-142.

¹² Budapesti Szemle, 1892. 184. sz. 1-30.

egyesítésére irányzott törekvése: a pansophicum studium, s a negyedik: a Krisztus ezeréves országglása iránti várákózason, az ún. chiliazmuson épült profetizmus. Íme – mondja Dezső Lajos –, ezeket kell megvilágítanunk, hogy Comenius élete, erényeivel és botlásaival, lélekemelő és tanulságos részleteivel szemünk előtt álljon.”¹³

Elemzéseiből a Comenius pedagógiai munkásságára vonatkozó rész néhány gondolatáról külön is szólnunk. A „Didactica magna” nagy értékének tartja, hogy az ember rendeltetésének eszméjéből vezette le a neveléstani-oktatótani tudományos rendszert. Felhasználta a történeti alapot, az előző pedagógia irodalom kincseit, s azokat tudományos rendszerbe foglalta. Nagy érdeme szerinte az is, hogy a nevelésre vonatkozóan lélektani alapon négy korszakot állapított meg, s minden korszak számára sajátos feladatokkal megfelelő iskolát írt elő. A 6 éven aluli gyermekek iskolája az anya iskola (schola materna), a 6-12 éveseké a nemzeti iskola (schola vernacula), a 12-18 éveseké a latin iskola (schola latina) s a 18-24 éves ifjaké az egyetem, (akadémia). S ebben az iskolarendszerben „a 6-12 éves gyermek iskolája a tudományok terjedelmére nézve a legszűkebb körű (elemi), a tanítványok tekintetében egyetemes (népiskola), a tannyelv tekintetében nemzeti”.¹⁴ Nagy érdeme ennek a rendszernek – Dezső Lajos szerint – az iskoláskort megelőző kisednevelés, az anyai nevelés felvétele, továbbá az iskolák közötti fokozatosság biztosítása. Értéke Comenius elgondolásának az is, hogy megszüntette a gyermekeknek rang, társadalmi állás és vagyoni különbség szerinti elkülönülését, s minden gyermek nevelését szükségesnek tartotta. A tanítási anyagban egyetemesség figyelhető meg.

Comenius oktatási elvei s nyelvkönyvei kettős alapon nyugszanak: „Új cél a nyelv tanításában, új tartalom az emberies műveltségben”. Ezért Comenius nemcsak nyelvet, nyelveket kíván tanítani, mint korábban a latin iskolák, s nemcsak olvasást, írást, vallást, mint a népiskolák. Az általa felvett tananyag felölelte a réalismereteket is. S ezt különösen fontosnak tartotta Dezső Lajos a gimnázium szempontjából. Ezzel kapcsolatban mélyebben elemezte Comeniusnak a kétfajta középiskolára vonatkozó elgondolásait.

Comenius felfogásában a latin iskola és a panszofikus iskola megegyezik abban, hogy mindkettő középiskola; a hatosztályú népiskolára épül; általános műveltséget és nem szakképzettséget nyújt, s előkészít a szaktudományokra. A

¹³ Magyar Pedagógia, 1892. 131.

¹⁴ Budapesti Szemle, 1892. 184. sz. 14.

kettő között azonban különbség is van. A latin iskola tanítási nyelve latin, s csak azoknak a gyermekeknek az iskolája, akik tovább akarnak tanulni az egyetemen, ugyanakkor a panszofikus iskola nyelve az anyanyelv, s végzett növendékei vagy a közélet különböző foglalkozásait folytatják, vagy nevelőkül alkalmazzák őket, vagy egyetemre mennek. A panszofikus iskola Comenius szerint a középiskolai reform befejezője, új reális tartalommal, anyanyelven szóló magasabb általános műveltséggel. Ezért is hirdette, hogy ennek az iskolának kellenie az újkor középiskolájának lennie.¹⁵ Tanulmányában Dezső Lajos arra is felhívta a figyelmet, hogy Comenius megtalálta a zavarokból, a zavarok világából kivezető utat, s azt hangoztatta, hogy nem azt kell keresni, ami az embereket (tudományban, egyházban, politikában) elválasztja, hanem azt, ami egyesíti. Beszédében megállapította, hogy „a világ labirintusában felismert munkás keresztyéni szeretet volt Comenius életének Ariadne-fonala”, melyből különböző foglalatosságai, az iskola, az egyház és az állam érdekében kifejtett fáradozásai szétágaztak. Majd a befejező részben összefoglalóul a következőket emelte ki: „Ember volt: küzdött, tévedett; küzdelmei lélekemelő, tévedései tanulságosak! Pedagógus volt, anélkül, hogy szíve megszűnt volna hitfelekezete gondos pásztora lenni. Fennkölt volt törekvéseiben, szerény a maga felől való vélekedésben. csalódott, szenvedett anélkül, hogy kétségbe esett volna az emberiség jövője felől. Holtig munkás volt az emberiség legszentebb érdekeiért.”¹⁶

Különös mértékben támaszkodott Dezső Lajos az egységes iskolarendszer kialakítására irányuló pedagógiai koncepciójának megfogalmazásában is Comenius tanításaira. Elemezte Comeniusnak az iskolarendszer kiépítésére vonatkozó felfogását tartalmi és szervezeti szempontból egyaránt. Comeniusszal együtt vallotta, hogy az iskolában az ifjúságot szakképzett s példás erkölcsű férfiak tömegesen nevelik az emberséges életre. Nagy elismeréssel szólt Comenius iskolareformjáról, s arra a megállapításra jutott, hogy a magyar „iskolajavítás” megfordítottja Comenius reformjának. „Comenius első lépése ugyanis az volt, hogy felvette a réalismereteket a schola latinába, s leszállította a latin nyelvet tudományi rangjáról; a második lépése az volt, hogy a schola pansophicában a panszófiává gyúrt réalismereteket anyanyelven szólaltatta meg. A mi iskolai reformunk a latin nyelvnek mint tannyelvnek megszüntetésével vette kezdetét a XVIII. század végén; most a réalismereteket kell a klasszikus nyelvek mellett érvényre emelni.” Comenius az iskolai tananyagba

¹⁵ Uo. 25.

¹⁶ Uo. 142.

– tehát a humán ismeretek mellé – felvette a réalismereteket, azaz „a schola latinában az üres formát (a formálissá vált antik humanitást) megtöltötte az új tartalommal (a réalismeretekkel), a schola pansophicában az új tartalmat (modern humanitást) szabadította meg béklyójától (a latin nyelvtől).”¹⁷ Comenius tehát megszüntette a nyelv egyeduralmát, s a latin iskolában a nyelvet nem mint a műveltség kiegészítő részét, hanem mint az ismeretszerzés és ismeretközlés eszközt kívánta tanítani.

Nagy előnye volt Comenius elgondolásának az, hogy lélektani alapon pontosan megállapította az oktatás idejét, körét, alsó és felső határát, továbbá az is, hogy az egyes iskolafokokat szerves összefüggésbe hozta egymással, tehát egységes iskolarendszert épített ki, amelyben a schola vernaculához közvetlenül, szervesen kapcsolódott a középiskola. Comenius egységes iskolaszervezetét értékelve sajnálattal állapította meg, hogy „Magyarország formátlan iskolaszervezete” nem egységes, s nem felel meg sem elméletileg (a tudomány követelményeinek), sem gyakorlatilag (az élet igényeinek). A korabeli népiskola nem teljes, nem egységes, mert megrövidíti a középiskola, a polgári iskola. A magyar középiskola egyik nagy hibáját éppen abban látta, hogy az első két osztálya „aequivalens” a népiskola felső két osztályával, s így a gimnázium és a polgári iskola egyaránt „a népiskola dűlőjébe szánt”. Ezzel szerinte ártunk a népiskolának, hiszen sok helyen azért nem építették ki a két felső osztályt, mert az már magasabb iskola körébe esik, ártunk vele a középiskolába járó gyermekeknek, mert a 9-12 éves gyermekek tanítása is gimnáziumi, deduktív módszerrel folyik, s ezen kívül az ilyen korú gyermekeket a tanítóképzőt végzettek sikeresebben is taníthatnák. Ezért szerinte a két iskola közötti határkiigazításnak van helye, amit a középiskola csak felfelé kereshet. ugyanakkor súlyos hibának tartotta azt is, hogy „középtanodáink” nincsenek harmonikus összefüggésben sem a népoktatási tanintézetekkel, sem egymással. Ezért van az, hogy bár általános és nevelő tanintézet a középiskola, helytelenül kétféle általános műveltséget igyekszik nyújtani. Szerinte ezeken a bajokon csak iskolarendszerünk „stílszerű restaurációja” segíthet.

Comenius érdemei között tartotta számon, hogy a schola vernaculában minden 6-12 éves gyermeket együtt akar nevelni, s a mindenkire nézve szükséges általános műveltséget, képzettséget akarja nyújtani, de ugyanakkor ezzel együtt felkészít a további képzésre, a középiskolára is. A Comenius által kitűzött fel-

¹⁷ Dezső Lajos: Comenius schola pansophicája és az egységes középiskola. = Magyar Pedagógia, 1892. 166.

adatok eredményes megoldása érdekében a magyar iskolarendszerben a középiskola I-II. osztálya helyett szükségesnek tartotta a népiskola teljes hatosztályúvá kiépítését, továbbá az egységes középiskola kialakítását s annak hatosztályúvá tételét. Fontos ez azért is, mert így a középiskola által felölelt életkor pszichológiailag egységes egészet képez, melynek megfelelően állapítható meg ott az egységes cél, módszer s tanári képzettség. Ezen túlmenően a korabeli gimnázium hibájának tartotta azt is, hogy al- és felgimnáziumi tagozatra tagolódott, hogy némely tantárgyat (magyar, történelem, mértan) ennek megfelelően mind a két fokozaton tanítottak, s a tanárok által alkalmazott egységes módszer miatt a gyermekek sokat szenvedtek. Nagy hibának tartotta azt is, hogy a gimnázium csak a főiskolákra készített elő, s így a gyermeknek, szülőnek korán, már tízéves korban, a középiskola elején kellett választani a gyakorlati és tudományos pálya között, és ez az iskola a tudósok felfuvalkodásának a melegegálya lett.

Fontos szerinte az is, hogy a középiskola legyen egységes, s ölelje fel a magasabb fokú műveltség legfontosabb általános elemeit (kevesebbet a klasszikus nyelvekből, többet a modern nyelvekből és a réalismeretekből, továbbá a kedélyképzés miatt a művészeti tárgyakból), és ezzel a magasabb képzettséggel készítsen elő a középlete pályára és az egyetemre egyaránt. Helytelenítette, hogy államunk csak a gimnázium létfeltételeit biztosítja, s a polgári iskoláét nem. Különösen nagy hátrányt szenved ez utóbbi a jogosítás és a felszerelés tekintetében. Vallotta, hogy ha a polgári iskola egyenlő körülmények közé kerülne a gimnáziummal, „ez esetben minden rázkódtatás nélkül, a természeti kiválás törvénye szerint, a polgári iskola lenne a jövő egységes középiskolája”, az életre jobban nevelő, felkészítő iskola.¹⁸

Az elmondottak kellően bizonyítják, hogy Dezső Lajos rendkívül magasra értékelte Comenius felfogását s tevékenységét. A hivatását szerető és azt felelősséggel teljesítő jó pedagógus, magyar közoktatás-politikus szólalt meg benne akkor, amikor Comenius eszméit, törekvéseit szembesítette saját korának magyar helyzetével, törekvéseivel, s rámutatott arra, hogy a különböző pedagógiai feladatokat hogyan lehetne és kellene Comenius élő és éltető pedagógiai eszméinek figyelembe vételével helyesebben, eredményesebben, hatékonyabban megoldani. Munkásságával példaadóan bizonyította, hogy a helyes irányú és egyenes vonalú fejlesztés biztosításának fontos feltétele a múlt örökségének megfelelő elemzése s a tanulságok kellő felhasználása.

¹⁸ Dezső Lajos: A képzőintézeti tantervjavaslat. = Magyar Pedagógia, 1897. 321.; továbbá: Dezső Lajos: Comenius schola pansophicaja, i. m. 169.

BAKOS JÓZSEF

Comenius és a magyarok

Comenius életútjához, hatalmas életművéhez sok szállal kapcsolódnak magyar vonatkozások. Az első szálak szülőföldjéhez, a morva földhöz fűződnek. A dél-morvaországi területen található Nivnice, Comenius szülőhelye, valamint Komna és Uhersky Brod. Comenius családjának lakóhelyei levéltári anyagában a magyar vonatkozások szempontjából is értékes adatokra lelkeltünk a család eredeti nevét illetően. Elsősorban azóta, amióta maga Comenius megbizonyította, hogy családját eredetileg Szegesnek hívták.

A lengyelországi Lesnóban egy templomi levéltári gyűjteményben megtalálták Comenius nagyon is személyes jellegű kéziratok feljegyzéseit, köztük *Clamores Eliae* (Illés siralmai) című naplószerű írását. Itt olvasható az a rövid előszó, amelyet *A haza dolgainak megjobbításáról* (Panorthosia Patriae) című írásának bevezetőjeként vetett papírra. Ebben ezek az ajánló sorok találhatók: „*Drága szülőhazámnak, Morvaországnak a morvák földje hú fiainak egyike ajánlja ezt a művet, Jan Amos Ko...*” A teljes Komensky nevet azonban nem írta le, hanem két vastag vízszintes vonallal áthúzta a *Ko* szótagot, s ezt írta helyébe: „*Szeges, a nivnicei*”. A Comenius-kutatás szerte a világon hitelesnek tekintette ezt a comeniusi vallomást.

Mi magunk két fontos szempontra hívtuk fel a figyelmet.

Először arra, hogy pontos választ tudunk adni azokra a bizonytalankodó kérdésekre, melyek pl. a Comenius életéről megírt munkák szövegrészleteiben is megfogalmazódtak. „Über den *Familiennamen tauchten Zweifel auf*.¹ „Comeniusnak a legújabb időkig sem születési helye nincs megállapítva, s vezetéknévét teljes homály fedi.”² (Comenius első írásaiban valóban csak ezeket a megnevezéseket használja: *Johannes Amos Marcomanne Niwniczemus*,

¹ Kvacala: J. A. Comenius, Leipzig-Wien, 1892.

² Iványi Ede: Comenius J. A. élete. Bp., 1906.

Johannes Amos Niwanus Moravus. Comenius tehát e megnevezésekben szülőfalujaként Nivnicét, szülőföldjeként a morva földet hitelesítette.

Másodszor felhívtuk a figyelmet arra is, hogy éppen a Comenius és a magyarok témakör szempontjából nemcsak a Szeges családnév történetére vonatkozó levéltári adatok érdekelnek bennünket, hanem az is, hogy ezek az adatok Moravia mely részein találhatók, és milyen időpontokra utalnak. A család történetében nagy időbeli távlatot fognak át az *Elias Szeges* (1572), *Anna Szeges* (1559) megnevezések, továbbá *Jan Szeges* (1565), a nagypapa és *Martin Szeges* (1558), Comenius édesapjának életútjára vonatkozó levéltári adatok, melyek elsősorban Nivnice, Komna és Uhersky Brod levéltáraiban, protokolláris feljegyzéseiben kerültek elő. A lakóhelyváltozások nem érdektelenek a comeniusi életút és névváltási folyamatok szempontjából: a Szeges eredeti családnév elhagyásának, megváltoztatásának háttéréről is tájékoztatnak. Amikor a nivnicei Szeges család elhagyja Nivnicét, és a szomszédos *Komna* helységbe költözik, új lakóhelyükön már a *komnansky*, *komensky* megkülönböztető jelző társult a Szeges névhez. Ez a folyamat felerősödött, amikor Comenius édesapja Uhersky Brodba költözött, s itt már a különböző levéltári adatok az akkori névadási szokás szerint a Szeges családot a *Komnansky*, *Komensky* néven emlegetik. Comenius tehát már ezt a nevet örökölte, s ezt latinosította a *Comenius* nevezetre.

Hogy a Szeges családnév történetére vonatkozó adatok nem „feltételezettek”, illetőleg „túlhangsúlyozottak”, ehhez szolgálat tájékoztatást harmadik érvem. A Szeges név életútjára utaló ismeretanyag Moravia azon területéről nyújt adatokat, amelyek néhány helységét az *uhersky*, a *magyar* előtag minősíti: *Uhersky Ostroh* (Magyarsziget), *Uhersky Brod* (Magyargázló). S mindez nem véletlen. Ezen a területen, az úgynevezett határvégeken, határvédő telepeken a történeti körülményeknek megfelelően több magyar telepedett meg *szegekben*. A szeg szó fogalmi tartalma és használati értéke a 'vég', 'határvég' árnyalatokra is utal. Comenius ősei ezekről a szegekről ragadványnévként kapták a Szeges megkülönböztető nevet. A levéltári adatok és az urbárium feljegyzések tanúsága szerint a Szeges család tagjai szorgalmas szőlőművelők is voltak. Éppen ezzel kapcsolatban nem kerülhetem ki, hogy nagyon személyes megjegyzéseket fűzök a morva vidéken történő kutatásaimhoz, illetőleg a Szeges család lakóhelyeinek megejtően szép látványához. Annál is inkább, mert a Comenius sárospataki tartózkodásának táji keretet adó Tokaj-hegylajai és Patak-körmeyi szőlőhegyek látványa szülőföldjének gyermekkori élmé-

nyeit is felidézhetette. Ez az élmény is színezte a *Schola Ludus*, a Patakon írt és előadott iskolai játékok azon szövegrészleteit, amelyekben a játszó deákok dícsérték a pataki táj szépségét. A nemes tokaji bort emlegető soraiban a szőlőművelő morva őseire való emlékezés is benne rejlik.

A Comenius és a magyarok témakört illetően értékes adatokat szolgáltatnak számunkra a magyar és a cseh névtudomány művelőinek kutatásai arról, hogy milyen alaktani, jelentéstani és névtörténeti tanulságok vonhatók le e kutatások nyomán, s főleg arról, hogy milyen helyet foglal el a Szeges családnév a magyar tulajdonnevek rendszerében a névadás indítéka és funkcióbeli megterhelése szempontjából. Erről már részben szóltunk, de érdemes a Szeges név élettörténetének vizsgálatát tágabb összefüggésekben is elvégezni. Az úgynevezett *onomasztikai* jellegű nyelvi jelenségek és tények különösen alkalmasak a még szélesebb körű összefüggések elemzésére. Néhány ilyen összefüggésről érdemes szólnunk. Még napjainkban is olvashatunk arról, hogy Comenius tudatában már elhomályosult a Szeges családnév emléke. Ennek ellentmond az a dokumentum, amelyet Kvacsala János jelentetett meg 1902-ben. Ebben olvasható az a feljegyzés, amelyben Comenius 1647-ben felsorolja azoknak az exulánsoknak a nevét, akiknek segílyt utalt át. Comenius – ez sem lehet véletlen mozzanat – az „in Hungariam missum” exulánsok között az első helyen Andreas Szeges, tehát Szeges András nevét említi. Elképzelhetetlen, hogy amikor a Szeges nevet leírta, ne tudott volna őseinek eredeti családi nevééről, a Szeges névről. Azt sem tartjuk csak retorikai fogásnak, szónoki fordulatnak, hogy Comenius a lelki rezdülések titkos csatornáin keresztül szűrve pataki bemutatkozó beszédében mégiscsak gondolt Szeges őseire, amikor ezzel a bensőségesen meleg megszólítással tiszteli meg hallgatóságát: *Dilecti mei Hungarici*. Ezeket a megszólítási formákat is használja: *O, mi Hungari, dilecta Hungara gens*. (Kedves magyarjaim. Ó, én magyarjaim, kedves magyar nemzetem.)

A még tágabb *onomasztikai* összefüggések szempontjából értékesek azon adatok is, amelyek arról bizonykodnak, hogy Comeniusnak pataki működése előtt is voltak magyar kapcsolatai. Érdemes lenne e kapcsolatokat alaposabban megvizsgálni. Arról is tudunk, hogy az 1640-es évektől kezdve több magyar tanítványa volt. Geleji Katona István I. Rákóczi Györgyhez írt leveléből ismerjük, hogy az egyik tanítvány Veresegyházi János. A tágabb *onomasztikai*, illetőleg *onomasztológiai* összefüggésekben tartjuk természetes jelenség-

nek, hogy Comenius már hazánkba jövétele előtt foglalkozott tudományos igénnyel a magyar nyelvvel, főleg nyelvünk nyelvtani szerkezetével.

A *Methodus Linguarum Novissima* címmel 1648-ban megjelent munkájában több olyan ismeretet közöl és értelmez a magyar nyelv jellegzetes sajátságairól, amelyekkel hozzájárult nyelvünk grammatikailizálásának fejlődéséhez. A magyar

szótári és nyelvtani irodalmat is tanulmányozta. Erre külön hivatkozik Szenczi Molnár Albertre való utalásával. Természetesen a felvázolt tágabb névtani összefüggések is szerepet játszottak abban, hogy Comenius 58 évesen elfogadta Lorántffy Zsuzsánna és Rákóczi Zsigmond meghívását a pataki iskola megjobbítását célzó feladatok teljesítésére. Az 1650-1654-es évek során életének talán munkában és sikerekben leggazdagabb idejét élte meg Sárospatakon. Nagy igazságot fogalmaz meg Eötvös Loránd, amikor azt állítja, hogy Comenius magyarországi, pataki életművével és pedagógiai gyakorlatával „a magyarnak magyar iskolát segített megalapítani” már azzal is, hogy korszerű tankönyveket adott a tanárok és a tanulók kezébe. Ezek a tankönyvek *magyar nyelvűségükkel a magyar tanítási nyelv* fejlődéstörténetében is úttörő alkotások. De abban is, hogy az ismereteket, a nyelvi formálást azokhoz a követelményekhez szabták, hogy igaz s az életre *hasznos* ismereteket közvetítsenek, s ne csak a *memória* képességét eddék, hanem az *önálló gondolkodásra, az értelmes és helyes nyelvhasználatra* nevelés feladatát is vállalják, s az ismeretek értelmes elemzésére is megtanítsák az ifjúságot. Pataki tankönyvei, a *Vestibulum*, a *Janua*, az *Orbis Pictus* még ma is példamutató alkotások. A pataki Janua különösen kitűnik abban, hogy a tanulók egyéni szókincsének bővítését is vállalta a rokon értelmű szavak sorjáztatásával: *A részegek, a borosak, a borcsiszárok, az ittasak, a nagy ihatók oktan diühösködnék, garázdálkodnak, tántorognak, hákognak, bőfögnek, turhaskodnak, pöknek, okád-nak, poszognak*. Comenius pataki magyar segítői, nem véletlenül, több bodrogközi, Tokaj-hegyaljai tájszónak is szerepet szántak a tankönyvek szóhasználatában: *osztó* (táncosztó), *kazup*, *kóbor* (szironyból font kosarak), *kopcsil*

(lehánt), *megpallja* (megszórja), *guggolás* (mérges megcsúfolás), *hatakos* (hasas), *bolhapohár* (vacso-ra utáni pohár) stb.

Külön ki kell emelnünk, hogy a Patakon megalkotott *Orbis Pictus* könyvét 1653-ban *Lucidarium* címmel a pataki nyomdában is megpróbálta megjelentetni. Sajnos, csak kis töredéke látott itt Patakon napvilágot. A töredékek lapjai közötti

képeken pataki vonatkozások nyomai találhatók. Az *Invitatio* illusztrációján a pataki kollégium egykorú alakját formálhatták szemléltető rajzzá. [Lásd a 288. oldalon!] Az *Ignis* fejezethez társított rajzban a pataki várkastély Comenius korabeli formáját sejtethetjük. [Lásd fent!] Az *Orbis Pictus* illusztrációival is úttörő alkotás. Elsősorban abban, hogy a nyelvi és képi jelrendszerek közlő értékének együttes hatástényezőivel nevelte az ifjakat arra, hogy vizuális műveltségük finomodjék, s ne csak *nézzék* a látható világ és valóság tárgyait, jelenségeit, hanem *lássák* is azokat logikus és természetes összefüggésükben, fejlődésükben. Vizuális műveltségünk minőségének emelése érdekében a comeniusi örökséget jobban meg kellene becsülnünk.

Hogy Comenius hazánkban a merész oktatói-nevelői próbálkozások je- gyében dolgozott, arról *Schola Ludus* című műve bizonykodik. Tanúskodik arról, hogy az *Iskolai Játék* comeniusi változata is alkalmat ad a szellemi restség lerázására, egyéni és közéleti kötelességvállalásaink tudatosítására, az emberi magatartásformák élethű bemutatására. Csak egy konkrét példát idé- zünk meg ennek igazolására. Nem véletlen, hogy a hazai viszonyok görbe tükrében éppen a *becsvágyók*, a *gazdagok*, a *szabadosan viselkedők*, a *fékete- len*, az *élveteg* s a *kéjtelgő* embertársak típusairól, továbbá az *iszákos férj*ről, a *brutális apá*ról, a *hűtlen feleségről*, a *hálátlan gyermekekről* festenek érzék- letes képet a játszó deákok. A *Schola Ludus* utolsó fejezetében a nyelvi for- málás szinte művészi színvonalat közelít. Különösen akkor, amikor a dolgozó emberek, a parasztok, a kézművesek jajveszékelő szájába adja Comenius há- borúkat elítélő mondatait.

Hogy Comenius milyen alaposan ismerte a hazai társadalmi, gazdasági és politikai viszonyokat, arról győznek meg bennünket a *Gentis felicitas* (A nem-

zet boldogsága) című művében olvasható adatok és kritikai megjegyzések. E Patakon megírt művét II. Rákóczi Györgynek, Erdély fejedelmének ajánlja. Merész kritikával beszél a hazai, a magyar elmaradott viszonyokról: a *tudatlanság*, a *műveletlenség*, a *restség* hátrányos szerepéről. Teszi ezt azért, mert a szeretett magyar népet a szorgalmas és művelt nemzetek sorában szeretné látni. Ezért annyira merész, de ugyanakkor hiteles kritikája. Mennyire előremutatónak bizonyult ez a kritikai magatartás, ezt tanúsítja a következő szövegrészlet:

„Amíg egyeseknek csak az a feladata, hogy pádimentumot taposson, az agarakkal nyulakat és farkasokat hajhásszon, dohányozzon és kávézzon, a különféle tál ételekkel kirakott hosszú asztalok mellett vendégeskedjék, s minden szemérem nélkül rút, ocsmány dolgokat fecsegen, függő és rengő nyoszolyákon heverjen, addig vannak sokan olyanok, akik méltán panaszkodnak, hogy nagy szükséggel küszködnek, s méltán vádaskodnak, hogy az ő rajtok uralkodók semmi egyebet nem akarnak, hanem csak az ő verejtékeket inni, őket üzni és kergetni, elannyira, hogy ő belőlük véres verejték folyik, tenyerök hólyagos, az útések helye kék.”

A Bánk bán Tiborcának keserű panasa hallik ki óhatatlanul ezekből a comeniusi mondatokból.

A Sárospatakot elhagyó Comenius *Búcsúbeszédében* népünk és nemzetünk sorsáért aggódo gondolatokat is megfogalmaz akkor, amikor arra figyelmezteti hallgatóságát, a tanárokat és az ifjúságot egyaránt, hogy feladatuknak tekintsék a „csömörnek az elmékből való kiűzését, az iskolai taposómalomnak értelmet és akaratot kiművelő, erősítő *műhelyé* fejlesztését, hogy legyenek a magyar ifjak pallérozott, *művelt* emberek, a nép és a nemzet boldogulásáért dolgozó polgárok.” Nem véletlen, hogy Comenius külön is köszöntötte a tanulóifjúságot e szavakkal: „Köszöntelek benneteket, nem mint tanítványaimat, de mint az igazságnak, a világosságnak velem együtt tanulóit, köszöntöm benne a műveletlenség leverőit.”

Comenius Patakra kerülésének ideje óta, 1650-től távozásának évéig, 1654-ig gyarapította oktató-nevelő munkájának tapasztalatait. A későbbi években megfogalmazott *De Rerum Humanarum Emendatione Consultatio Catholica* fejezeteiben tanulmányozható elméleti, filológiai elgondolásainak kiérlelésében is meghatározó szerepet játszottak a sárospataki munkálkodás évei. Comenius életművében ugyanis sajátos fejlődésen mentek át a comeniusi pedagógiai elvek, nézetek és gyakorlati tapasztalatok az elméleti, a filológiai összefüggéseket megvilágító elgondolásokkal együtt. Ebből a szem-

pontból a pataki évek értékes eligazítást nyújtanak számunkra. A filológus Comenius a nyelvészeti, nyelvelméleti kérdések iránti elméleti érzékenységét finomította, gazdagította például abban, hogy a magyar nyelvű környezettel való mindennapi érintkezése útján jobban megismerhette nyelvünk eredeti sajátosságait, nyelvtani rendszerét, szókészletbeli gazdagságát, s azt a tényt, hogy az egyes nemzeti nyelvek, s köztük a magyar nyelv is méltó társa a nemzetközileg elismert és tanítási nyelvül elfogadott latin nyelvnek.

Ezzel bezárul a kör, amely Comenius és a magyarok téma felvetését illető ismeretanyagot magában foglalja. Azt a tanulságot kínálja a mai Comenius-kutatás számára, hogy Comeniusnak a magyarokkal való sajátos kapcsolatát mindkét fél számára hasznosnak ítéelhetjük, és a teljes comeniusi életmű értékes részének tekinthetjük.

LÁZÁR SÁNDOR

Tanítási motiváció Comenius oktatási rendszerében

Úgy érzem, Comenius 400 éves távlatból is kortársam. S ebben nem vagyok egyedül. J. Piaget arra szólított fel, hogy folytassuk, amit Comenius elkezdett. Munkásságának történelmi korszakában képes volt, mondhatnók mai szemmel, olyan átfogó oktatási-nevelési rendszer kidolgozására, melynek kontúrjai ma sem idegenek az iskolával foglalkozó szakember számára. A baconi filozófiára alapozó Comenius korának tudományos fejlettségi szintjét meghaladva, pedagógiai és pszichológiai vonatkozásban a pszichopedagógiai jelenségek egész sorát nevezte meg, sugalmazván ezek kibontásának és megfogalmazásának szükségszerűségét.

Mikor a comeniusi mű értelmezésében és értékelésében fókuszolásom filterként a tanulás és nevelés motivációját jelöltem meg, távol állt tőlem pedagógiai gondolatainak erőszakolt napra hozása és bagatellizálása. Már diákkoromban felfigyeltem Comenius mélyreható emberismeretére. S hogy az emberi természet azóta lényegében mit sem változott, jól nyomon követhető tanulás- és viselkedés-erkölcstani motivációjával kapcsolatos felfogásában is. Ugyanis emberi tevékenység, legyen az tanulás, munka vagy bármi más, nem létezik dinamizáló, energetizáló tényezők és irányulás nélkül: „csak hadd legyen tisztában mindenki azzal – írja Comenius *Didactica Magna* című könyvének IX. fejezete, 8. paragrafusában –, hogy mire törekedjék az életút minden cselekvésével és célkitűzésével, hogy milyen korlátokat szabjon ezeknek, és hogyan töltsé be ki a maga hivatását.” E célirányultsághoz dinamizáló indítékok is társulnak nála: „Az ember ... nem fejlődhetik eszes, bölcs, tisztességes és jámbor lényvé, csak ha a bölcsesség, tisztesség és jámborság oltóágaival előzőleg beoltottuk”.¹ Az emberi tevékenység oltóágai éppen a motívumok, az indítékok. Ezek milyensé-

¹ Didactica Magna, VII. 1.

ge határozza meg nemcsak tanulását, de egész életének az értelmét is. Nemes indíték nemes viselkedést és jellemet szül. „Patakon – írja Comenius *De Eleganti Elegantiorum Studio* (1652) című írásában – senki sem adja át magát a tudományos életnek (*literate vitae*), hanem más célt tűz maga elé; az ifjak az iskolából elsietnek, a tanulmányokat csak úgy ízelelik meg, mint a kutya a Nílust s futnak, megelégszenek azzal, hogy a tudományokat és a latinságot csak futólag érintik.” Ugyanebben az értelemben ír *Fortius Redivivus sive de pellenda Scholis Ignaria* című művében is: „az iskoláinkban *tunyaság* uralkodik, tunyaság, mely fél az erőfeszítéstől, kapcsolatban az emyedséggel, mely csak hidegen, feltületesen vesz a munkában részt s jobban szereti a semmittevést, a munka abbahagyását”. Vagy ugyanitt olvashatjuk a következőket is: „A tanulókat minden oldalról ostromolja a tunyaság, olyan vastag sötétség, hogy az igaz és teljes oktatás fényét nem tudják megpillantani, ezért nem is vágyódnak utána, megelégszenek, ha a tudományoknak gyöngye csöppjei érintik őket. A tunyaság egyaránt ostromolja a fülüket (mely nem szívesen hallja a tanító oktatását), a szemüket (amely nem szívesen néz otthon a könyvekbe), nyelvüket (mely bágyadt a felelésben) és belső érzékeiket (elméjüket, értelmüket, emlékezetüket), kezeiket (melyek lusták a jó írókból kivonatokat készíteni); ennek eredménye aztán az egész test és lélek elernyedése, úgy, hogy a legtöbben az iskolai élet igazi céljáról megfeledkezve, evéssel, ivással és alvással töltik idejüket, vagy kockáznak, kártyáznak, vívnak, léha beszédeket folytatnak, korhelykednek.” Kétségtől Comenius fenti megállapításaiban a motivációs rendszer igény szint fogalmáról van szó.

Tudom, furcsa, modern terminus technikusok prizmáján elemezni régmúlt idők pedagógiai gondolatait, de a comeniusi tanulás- és viselkedés-erkölcs-tani „motivációs rendszer” mélyebben vagy legalább tangenciálisan implikálja a motivációs jelenségek nagy részét. Gondolunk itt a külső és belső, a pozitív és negatív, a kognitív és affektív, a közeli vagy távoli indítékokra, a világról és életről alkotott felfogására mint megismerő-értékelő motivációs képződményre.

Szabadjon az elkövetkezőkben comeniusi kontextusban illusztrálni néhányat a felsorolt motivációs fogalmak közül.

Belső vagy intrinszik motivációról, mint ismeretes, akkor beszélhetünk, ha a tevékenységre, a tanulásra ösztönzés a gyermekből ered, annak szükségleteiből, igényeiből, s ha a szatiszfrakciót számára a tanulás végrehajtása biztosítja. Ugyanerről beszél lényegében *in illo tempore* Comenius is a már idézett *Fortius Redivivus sive pellenda Scholis Ignaria* című írásában: „Jó tanuló az, aki vágyik

tanulni és semmi fáradságot nem kímél, semmi verítéket nem sajnál, hogy a tudományt megragadja; aki a legmagasabb célt tűzi maga elé, mindig igyekszik mindent tanulni, amíg csak érzi, hogy még hiányzik valamije...” Csakhogy a gyermek ismeretek utáni vágyakozása sem bontakozik ki önmagától, segíteni kell azt. Comeniusnak erre is volt gondolja, mint olvashatjuk a *Scholae pansophicae delineatio* (Schola Pansophica) című írásában: „Az Isten által az egyetemes bölcsesség elérésére nyújtott eszközökhöz nekünk három más eszközt kell hozzácsatolnunk, nevezetesen 1. jó könyveket, 2. hű tanítókat s 3. jó módszert, mely a természet követelményeit ellesve, mindenkire nézve könnyűvé, kellemessé és kívánatossá teszi az iskolát. Ily módon az iskola nem lesz többé az elmék tévesztője, taposómalom, börtön vagy kínpad, hanem kedves és gyönyörűségecs mulatóhely.” Továbbá, a tankönyvvel kapcsolatosan, teszi hozzá Comenius, „a könyv úgy legyen szerkesztve, hogy abban tanár vagy tanuló ne tévelyegjen, mint egy labirintusban, hanem gyönyörködjék, mint valami szép kertben”. Ugyanez a gondolat foglalkoztatja a *Schola Latina* című írásában is: „a nyelvek legújabb módszerének titka abban áll, hogy bizonyos, művészileg megszerkesztett tankönyvek segítségével magukhoz az írókhoz biztos, rövid és kellemes út táruljon fel, mely a tanítókat és tanulókat biztosan, gyorsan és kellemesen vezesse az óhajtott cél felé.”

Az is bizonyos, hogy a belső motivációs rendszer egyed specifikus. Így van ez ma is. Ezzel kapcsolatosan írja Comenius: „Mindenki azon dologban halad kiváltképpen előre, amerre őt ... rejtett vágya űzi...”² A „rejtett vágy” Comenius szerint igen nagy erő, ami egyben bizonyos képességeket implikál, s ebben az irányban kell segíteni a gyermeket, mert, amint mondja: „Amit a természet meg nem adott, azt erőszakolni annyit tesz, mint a természet ellen viaskodni, azaz hiábavaló dolgot kísérelni meg.”³ Ez nem jelenti a nevelhetőségről való lemondását, hiszen gyermekképében ott találjuk az eszeség, az uralkodásra való képesség és a tökéletesedésre való hajlam, a kompetencia összetevőit. Inkább azt szándékszik érzékeltetni, hogy meg kell látni, fel kell ismerni a gyermekben azt a vágyat, ami őt valamilyen irányba „űzi”. Vajon a későbbi, az érdeklődés-központú, a cselekvés-irányzatú, a Waldorf-típusú iskolák nem hasonló elvek alapján szerveződtek, illetve gondolkodtak? Hiszen Comenius is csak azt mondja, hogy ha a tanító azt látja, hogy „valaki a gyermekek közül Minerva akarata ellenére (= a hajlam ellenére) fog hozzá vala-

² Didactica Magna, XIX. 54.

³ Didactica Magna, XIX. 54.

mihez, ne erőszakolja, hiszen bizton remélhető, hogy az itt mutatkozó hiány más területen kiegyenlítődik.”⁴ Comenius fenti megállapításától mit sem különbözik a korunkbeli J. Holt kijelentése,⁵ miszerint „A legrosszabb tanuló – a legrosszabb, akit valaha is láttam – az osztályon kívüli életben olyan érett, intelligens és érdeklődő volt, mint akárki más az iskolában”. Na, de akkor – tehetjük fel a kérdést – mi lesz azokkal, akik nem nagyon óhajtják a tanulást? Hiszen Comenius mindegyre kihangsúlyozta azt a teljesítmény-motivációs gondolatot, miszerint „a folytonos haladásban nagy erő van”, „az oktatás csodákat művel”.⁶ Mindenekelőtt a tanítót teszi felelőssé a gyermeki haladásért: „előbb a figyelmet keltse fel benne, hogy vágyakozással és az ismeretek után epekedő lélekkel merítse a ’tudást’.”⁷ És a gondolati párhuzam kedvéért újból J. Holtot idézem: „A gyermekek kíváncsisággal telve lépik át az iskola küszöbét, és ez az érdeklődés pár éven belül kihal vagy legalábbis lelohad”, sőt, viszi tovább a gondolatot a fentebb idézett pszichológus, „Nemcsak a kíváncsiságukat öljük meg, hanem azt az érzést is, hogy milyen csodálatosan jó dolog kíváncsinak lenni”. Nagy azoknak a pszichológusoknak és pedagógusoknak a száma, akik Comeniushoz hasonlóan gondolkodnak a tanulás belső motivációfaktoráról. Ez érthető is, ha arra gondolunk, hogy „a gyermek akkor viselkedik a legértelmesebben, ha valami nagyon fölkelte az érdeklődését, figyelmét, érzelmeit, gondolatait és részvételi szándékát – vagyis ha foglalkoztatja az, amit csinál (J. Holt).

Bár Comenius, koncepcióinkban, a tanulást inkább a belső motivációra szerette volna építeni: „És ha egy diákot sem kényszerítenének – hangsúlyozza ki – akarata ellenére valamire, akkor nem lenne semmi, ami undort keltene és eltorzítaná értelmének fogékonyságát”.⁸ Mégis: a külső motivációs tényezőket sem mellőzhette. „Bármerre fordulsz is – mondja *De utilitate accuratae rerum* című írásában 1651-ben –, ha csak az embert le nem vetkezed, kell valamit csinálnod; az ifjú éveket, akár akarod, akár nem, valamiféle foglalkozással el kell töltened!”

Comeniusnak ez a felismerése, miszerint ha hiányzik a gyermek tevékenységének természetéből fakadó indíték, úgy a tanítónak és szülőnek kell résen lennie és őt tanulásra serkentenie. „Mert ahogy az életet adták gyerme-

⁴ Didactica Magna, XIX. 54.

⁵ Iskolai kudarcok, Gondolat, Bp., 1991.

⁶ Deliberatio, 111.

⁷ Didactica Magna, XX. 12.

⁸ Didactica Magna, XIX. 54.

keiknek – mutat rá Comenius⁹ –, segíteniük kell őket arra, hogy ez az élet ésszerű, becsületes és szentté alakuljon.”

Különben művei a külső motivációs tényezők (dicséret, a példa ereje, a jutalmazás és büntetés, a rend és szokás motivációs ereje stb.) egész sorát ölelik fel. Bizonyításként csak néhányat szeretnék felemlíteni.

– A példa ereje: „Gyermekkorban szinte teljesen a példák uralkodnak és vezetnek, s nem a szabályok. Ha az ember valamit előírásokon keresztül akar elérni, az kevésbé ragad meg, de ha bemutatják, hogy mások hogyan csinálják, parancs nélkül is követik.”¹⁰ „A tanulókból a derék tanító ... a restséget ... a szorgalomnak és munkásságnak folytonos példaadása által távolítja el.”¹¹

– A dicséret motiváló ereje: „ha megdicsérnek, örül neki s igyekezzél még több dicséretet kiérdemelni”.¹²

– A versengés motívuma: „Akit szorgalom tekintetében felül akarsz múltni, azt hívd fel gyakran vetélkedésre és törekedjél őt túlszámynalni; ha legyőznek, ne haragudjál a győzőre, hanem ez serkentsen arra, hogy jövőre te győzz! Aki nem akar az ilyen vetélkedésre és dicséretre felbuzdulni, az, mint lusta állat, megvetést érdemel”.¹³ A tanítónak „az arra alkalmas tanulókat ki kell válogatnia, őket versengés által az előhaladásra ösztökélni”.¹⁴ A versengéssel kapcsolatos Comenius következő megállapítása, kijelentése is: „megengedjük a versengést: ki ismer többet. Így nem csupán az válik nyilvánvalóvá, hogy kinek van hajlama a növénytan iránt is, hanem idejében fel is ébresztjük ezeket a kis lángocskákat”.¹⁵

– A jutalom: „Jutalmul se pénz, se könyv vagy írószer nem használható, hanem a legyőzött a győző parancsára tartozik szavalni vagy verset írni vagy mesélni”.¹⁶ „Hathatósabb ösztönzés kedvéért lehetséges, hogy azokat, akik a legnagyobb előrehaladást tették, mestermek (litentiatu) vagy az orvostudományok várományosának (candidatus medicinae) nevezzék el”.¹⁷

– A szokás, mint motiváció: „A figyelem ... naponkénti gyakorlása nemcsak a jelenben lesz az ifjúság hasznára, hanem egész életén keresztül. Ha né-

⁹ Didactica Magna., VIII. 1.

¹⁰ Didactica Magna., VIII. 7.

¹¹ Fortius Redivius sive de pellenda Scholis Ignaria, 1.

¹² Praecepta morum, IX., 1653.

¹³ Praecepta morum, X.

¹⁴ Schola Latina, III.

¹⁵ Didactica Magna, XIX. 50.

¹⁶ Praecepta morum, XV.

¹⁷ Didactica Magna, XIX. 50.

hány évi állandó gyakorlással hozzászoknak ahhoz, hogy mindig úgy járjanak el, rendületlen lélekkel fogják tenni mindazt, amit csak tesznek, nem várván külső figyelmeztetésre vagy ösztökélésre”.¹⁸

Ilyeténképpen folytathatnám a neveléstudományok gényusza tanulás- és viselkedésmotivációs gondolatainak felsorolását és elemzését, de céloom csupán annak a demonstrálása volt, hogy a comeniusi mű ma is az iskolával foglalkozó kutatók tematikai tárháza. Műveinek, eszméinek, szellemének fennmaradása – és ez az emberi tevékenység motivációja esetében különösképpen érvényes – azok humanista tartalmának tudható be. Hiszen ahogyan maga Comenius vallotta, „az iskolák a humanitás műhelyei”. Arra kell gondolnunk, hogy Comeniust, aki a megismerés és az alkotás megvalósításának biztosítékát – mondhatnók motivációját – a harmóniában látta. „Bármely dolog megismerésének és megalkotásának egyetlen alapja a harmónia” (*Pansophiae prodomus*), őt magát is olyan nemes indítékok sarkallták munkásságának véghezvitelében, mint a küzdelem az igazságosság, a jóság, a méltanyosság és az emberi boldogság eléréseért.

¹⁸ Didactica Magna, XIX. 22.

V.

Comenius sárospataki tevékenysége

COMENIUS SZOBRA A RÓLA ELNEVEZETT FŐISKOLA ELŐTT
Pátzay Pál alkotása

KÖDÖBÖCZ JÓZSEF

Comenius sárospataki pedagógiai tevékenysége és annak elméleti alapjai

Bevezetés helyett

Sárospatak jelentős szerepet töltött be a magyar művelődés történetében. Köszönheti ezt nagy patrónusainak, akik művelődését elindították, megalapították, a várnak, amely bizonyos korokban ilyen irányú küldetést is vállalt s iskoláinak, amelyeknek nevelői és végzett diákjai a magyar művelődés feladatainak megoldásában felelősséggel vettek részt. Művelődési munkásainak egyik nagy alakja, fénylő csillaga Comenius, aki pataki működésével nemcsak Sárospatak és a magyar művelődés, hanem az egész egyetemes művelődés számára is értékes, gazdag művet alkotott. Pataki szolgálata, ma is érvényesülő hatása kötelezi az utókort arra, hogy munkásságával foglalkozzék, itteni alkotásait ismételten számba vegye s törekvéseinek, gyakorlati munkásságának elméleti alapozását vizsgálja, tudatosítsa.

A tanulmány Comenius születésének 400. évfordulója alkalmából – e felelősségtől ösztönözve – a hálás tiszteletadás kifejezője akar lenni a nagy gondolkodó, pedagógiai reformátor emléke, a népek – köztük a magyar nép – szolgálatát vállaló ember, példakép, „a nemzetek tanítója” előtt.

I. A sárospataki református iskola Comenius előtt

Az 1500-as évek második negyedében reformált pataki iskola a 17. század első felében nagy virágzásnak indult, s a század közepén egyik fénykorát élte. 1606-ban a kelet-magyarországi protestáns rendek a Bocskai István vezetése alatt álló nemzeti felkelés tanácskozásán, Kassán már az iskola országos főiskolává történő fejlesztéséről tárgyaltak, s nemzeti szükségességnek ítélték, hogy „Sárospatakon főiskolát állítson az ország és annak megfelelő javadal-

mazásáról gondoskodik”.¹ Különösen nagy gondja volt az iskola fenntartására és fejlesztésére ebben az időben a Rákóczi családnak. Rákóczi György igen takarékos ember volt, de feleségével, Lorántffy Zsuzsannával együtt rendkívül sokat áldozott a művelődésre, a pataki iskola korszerűsítésére, a nevelés-oktatás hatékonyságának fokozására. Azért, hogy minél többen, s köztük a szegényebb gyermekek is tanulhassanak benne, a kollégiumot új épületekkel bővítették, különböző jótéteményekkel, javadalmakkal, kiváltságokkal ruházták fel, s a tanárok számát növelték. Szívügyük volt a pataki iskola felvirágoztatása, s intézkedéseikkel azt akarták elérni, segíteni, hogy az a nemzet, a református nemesség fontos nevelő intézetévé váljék. Ennek megfelelően „az iskolát a politika, a tudomány- és a vallásszabadság sasfészkévé építették ki”.² Fejlesztése során I. Rákóczi György 1621-ben korszerűsítette az iskola törvényeit. E törvények értékét, sikerességét az is mutatja, hogy 1657-ben a debreceni református kollégium új törvényeinek megalkotása során a régi debreceni és wittenbergi törvények mellett ezeket a pataki törvényeket használták forrásként.

A pataki kollégium jó munkáját, magas képzési színvonalát bizonyítja az 1648-i pataki zsinaton elfogadott tanrendszer is. E szerint az iskola alsó tanfolyamának osztályai: a grammatikai, szintaktikai, poétikai és retorikai, a felsőbb tanfolyam osztályai: a latin és görög nyelvi, költészeti és logikai, bölcsészeti és hittudományi osztályok voltak. 1630-tól ünnepélyes évfordulati általános vizsgákat is tartottak. A kutatók megállapítása szerint a pataki iskola ebben az időben olyan főiskola volt, mely a falusi, városi és partikuláris iskolák számára tanítókat, a gyülekezetek számára lelkipásztorokat, a világi társadalom számára művelt embereket nevelt.

A kollégium tevékenységének színvonalát az biztosította, hogy tanárai éveken át külföldi egyetemeken fejlesztették tovább az itthon megszerzett műveltségüket, képzettségüket. S amikor hazatértek, továbbra is kapcsolatban maradtak a tudományok külföldi képviselőivel és az ott elsajátított korszerű tudományos ismereteket, az ott tapasztalt módszerekkel együtt, igyekeztek itthon is átadni tanítványaiknak. Arra törekedtek, hogy munkájukat a református egyház szellemének, követelményeinek megfelelően, magas fokú küldetés- és

¹ Magyar országgyűlési emlékek. II. köt. 1605-1606. Bp., 1899. 738.

² A sárospataki református főiskola főgimnáziumi tanárkarának előterjesztése a főtiszteletű tiszán-inneni református egyházkerületi közgyűléshez a reformáció négyszázados évfordulójának megünneplése tárgyában. Sárospatak, 1916. Jegyzőkönyv, 1916. ápr. 12.

hivatástudattal végezzék. Az e korszakban működő tanárok közül külön is említést kell tennünk Tolnai Dali János rektorról, aki hét évig tanult holland és angol egyetemeken, s aki sokat tett az egyház reformjáért, a puritán eszmék érvényesüléséért, a presbiteri egyházkormányzati elvek megvalósításáért és a pataki iskola korszerűsítéséért.

II. Comenius meghívása

Amikor I. Rákóczi György erdélyi fejedelem 1648-ban meghalt, a pataki iskola patronálását, támogatását fia, Zsigmond folytatta. Rákóczi Zsigmond rendkívül képzett, széles látókörű, nagy tudású, tudománykedvelő, a magyar nemzet művelődését szíven viselő ember, aki a pataki iskola fejlesztését atyai örökségként fogta fel, s akit e törekvésében édesanyja, Lorántffy Zsuzsanna is teljes szívvel támogatott. Ketten visszaköltöztek Erdélyből Sárospatakra, és az iskola munkáját közvetlen közelszől igyekeztek irányítani, tevékenységét továbbfejlesztetni. Rákóczi Zsigmond főbb tanácsadói egyetértettek abban, hogy az a gyakorlat, mely szerint a diákok az iskolát a latin nyelv tanulásával töltik, és a gyakorlati életben szükséges reálismeretek, ügyességek elsajátítása nélkül kerülnek ki az életbe, tovább nem tartható. Szorgalmasan keresték tehát annak lehetőségét, hogy az oktatást-nevelést hatékonyabbá tegyék s az intézet virágzását, továbbfejlődését, jövőjét biztosítsák. A Rákóczi család minden anyagi áldozatra kész volt azért, hogy szeretett iskolája az addiginál sikeresebb munkájával szolgálja az egyházat és a magyar nemzetet.

*A szép terv érelődött. Tolnai Dali János ráirányította a figyelmet Comeniusra, akinek a munkássága, pedagógiai újító törekvése akkor már Európaszerte jól ismert volt. Comenius nevét egyébként Zsigmond is ismerte, hiszen 1634-ben éppen Comenius *Januája* volt a tankönyve, amely számára nemcsak a latin nyelv tanulását könnyítette meg és tette eredményesebbé, hanem a tárgyi ismeretek elsajátítását is segítette. Ugyanakkor püspökük, Comenius szolgálatáról, egyházi-pedagógiai törekvéseiről, munkásságáról értesülhetett Zsigmond a száműzetésben élő hitsorsaitól, a Rákóczi-birtokon letelepedett cseh-morva testvérektől is. S mivel „már látták és olvasták” Comenius addig megjelent munkáit és ismerték az európai tudományos fejlődést is, erősödhetett Zsigmondban az a gondolat, hogy az iskola fejlesztésében Comenius munkássága jelentheti a legnagyobb segítséget. Ezért döntött a fejedelmi család Comenius megnyerése, meghívása, felkérése mellett. Ekkor írt Zsigmond le-*

velet Comeniusnak: saját maga és édesanyja nevében meghívta Patakra, hogy „az iskolázás megújítására vonatkozó tervét”, elgondolását vele megbeszélje.³

Comenius a meghívás elfogadását az *Opera Didactica Omnia* III. kötetének 3. oldalán a következőkkel indokolja: „Híveim beleegyezésével, sőt megbízásából s tőlük küldetve is, eljöttem, főleg azért, mert amikor annyi, a fenséges Fejedelemasszony városaiban, szétszórtan élő száműzött morva társunkat védi kegyes Ófenségének jóságos árnyéka, méltatlannak tartottam, hogy – ha valami mód adódik – ismét ki ne mutassuk hálánkat iránta. Tehát Patakra jöttem 1650 május havában”.⁴ Comenius visszaemlékezésének az a megállapítása, hogy „mivel beleegyezésével, sőt megbízásából s tőlük küldetve is” jött Patakra, nemcsak a meghívás tényére vonatkozik, hanem jelzi saját jöveteli szándékát is, annak megerősítését is szolgálja.

Comenius Sárospatakon nagy szeretettel fogadták. A fejedelmi udvar vendége volt. Patakon és Tokajban is, ahová a fejedelmi családot elkísérte, sokrétű tárgyalást folytatott elsősorban Rákóczi Zsigmonddal, továbbá az iskola vezetőivel, a Rákóczi családdal közvetlen kapcsolatban álló teológusokkal és tudósokkal, különösen Tolnai Dali Jánossal. Visszaemlékezésében jó emlékekkel és szeretettel szól ezekről a beszélgetésekről, s különösen nagyra értékelte, becslte Zsigmond képzettségét, bölcsességét, műveltségét, tudomány szeretetét. E beszélgetések során *tájékozódott a pataki iskola helyzetéről, munkájáról, a továbbfejlesztéssel kapcsolatos elképzelésekről, kívánságokról.* Érzékelte a személyéhez fűződő ragaszkodást is, és ismertette a maga elgondolását. Comenius fejtegetése, elgondolása megnyerte a patakiak tetszését s sorozatos megbeszélések után felkérték: írásban dolgozza ki, hogyan lehetne a pataki iskolát a panszofia törvényei szerint a lehető legjobban, legsikeresebben korszerűsíteni. Comenius a kérésnek rövid időn belül eleget tett s elkészítette *A nagyfényű pataki iskola tervzete* című javaslatát.⁵ Amikor a tervét a patakiak megismerték, arra kérték, hogy telepedjék le Patakon, és elképzeléseit, panszofikus törekvéseit a gyakorlatban is valósítsa meg: Irányítsa a terv megvalósítását, az iskola korszerűsítését. Comenius a meghívást elfogadta.

³ Comenius elmondja, hogyan hívták meg Magyarországra. = Comenius Magyarországon. Comenius Sárospatakon írt műveiből. Összeállította, a bevezetést és a jegyzeteket írta: Kovács Endre. Bp., 1962. 73. (A továbbiakban: Kovács E.) Eredeti címe: De vocatione in Hungariam brevis narratiuncula. In: *Opera Didactica Omnia* (a továbbiakban: ODO) 1657. évi amsterdami kiadása, III. 4.

⁴ Comenius elmondja... Kovács E. i. m. 73.

⁵ Kovács E. i. m. 74-76. Eredeti címe: Illustris Patakinæ Scholæ idea. = ODO, III. 3-4.

A megbízás vállalásával kapcsolatban *Comeniusnak kikötései voltak*. Ezek elsősorban a reformálás személyi és tárgyi feltételeinek, a nyomda indításának, a morva testvérek további támogatásának a biztosítására irányultak. Fentieken túl Zsigmondnak el kellett járnia abban, hogy egyrészt felekezetiének egyházi zsinata, másrészt pedig a holland de Geer Lajos, aki iránt nagy jótéteményei miatt Comenius és a testvéri közösség nagymértékben le volt kötelezve, mentse fel a vállalt kötelezettsége alól és engedélyezze, hogy eljöjjen Patakra és itt az iskola korszerűsítését segítse, irányítsa. Zsigmondék a kikötéseket elfogadták s levéllel keresték fel mind a szinódust, mind de Geer Lajost, hogy járuljanak hozzá Comenius pataki munkálkodásához.

Az iskola patrónusai *Comenius meghívását május 18-án kelt levélben erősítik meg*. Ebben a levélben írásban is rögzítik a fejedelmi család Comenius munkálkodásával kapcsolatos elgondolását, tervét. Azt kéri tőle, hogy az iskola reformálását, amelyet az ifjú nemzedék javára és az anyaszentegyház üdvére már elkezdtek, folytassa tovább. Majd a levél Comenius működésével kapcsolatban így folytatódik: „Ennek a célja pedig az, hogy nekünk pataki iskolánk reformálásában, amiben az ifjú nemzedék javára és Krisztus anyaszentegyházának üdvére kegyesen és serényen foglódunk, szent segítségünkre légy és itt nálunk a te kitűnő módszerednek, melyet a nemzetek között szétszórva már terjeszteni kezdél, teljes rendszerét kidolgozd és előadd. Mivel tudjuk, hogy te, a kortól terhelve szenteled öregségedet a közjóra, nem akarunk téged a poros iskola terhes munkáira elhívni, hanem azt óhajtjuk, hogy a te igazgatásod alatt a mi tudós férfaink, ennek a mi iskolánknak jelenlegi és jövőendő előjárói, a rektorok és tanítók abban az óhajtott reformációban minél előbbre haladjanak és a te utasításod szerint a tanulmányoknak keresett módszere ügyében fáradozva, neked gyönyörűséget szerezzenek –, ennél fogva az a nagy dolog, amelyben Isten segítségével fáradozol, a léleknek, a csendes elmének és a jó reménységnek ezzel a törekvésével minél előbb eléressék. Ha óhajtásunk szerint egy évre azzal a céllal jössz hozzánk, hogy ezeket úgy, amint a kitűnő *Idea Scholae*-ban körvonalaztad, megvalósítsuk, ígértünk és ajánlunk neked tieiddel együtt tisztességes javadalmat, s ha a dolog a terv szerint sikerül, azon fölül még hálás köszönetet. Ha pedig Téged a Teremtő, mint óhajtjuk és kérjük, a napokkal előbbre visz és nálunk a dolgokat jól elvégezve talán más egyháznak lesz szüksége a te munkádra, ahová téged hív a Krisztus és neked menni tetszik, tisztességgel és kegyelemből elbocsátva, a legszívesebben ajánlunk. Ha pedig itt nálunk a sors vég-

zéséből a halál utolérme, mivel a legfőbb intéző rendelkezik fölöttünk, halálod után a tiedről gondoskodni kötelességünknek ismerjük”.⁶

Az iskola patrónusai, vezetői azt várták Comeniustól, hogy mint az iskola tanulmányi vezetője, pedagogarchája *irányítsa a korszerűsítést, tegye jobbbá és nagyobbá az iskolát, teljesen dolgozza ki, tanítsa meg, alkalmazza a már szélesebb körben ismert kitűnő módszerét*. Tolnai Dali Jánosnak 1650. július 5-én Comeniushoz írt leveléből az is kiderül, hogy a latin nyelv tanítására kidolgozott három osztályos iskola tervének megvalósítása után a többi osztály megnyitásával folytassa panszofiai törekvéseinek érvényesítését. S még akkor is, amikor 1654-ben eltávozott Patakról, az itt maradtak továbbra is számítnak Comenius segítségére. Lorántffy Zsuzsanna a cseh-morva testvérekhez küldött köszönő levelében ezért többek között a következőket is megfogalmazza: „Hálát adva önöknek, hogy őt nekünk átengedték, visszaadjuk őt önöknek, de fenntartunk magunknak némi jogot reá, anélkül, hogy ez önöknek kárára volna, azaz – bár nincsen jelen – további írsaival és tanácsaival nekünk szolgáljon”.⁷

S mit várt Comenius a pataki munkálkodástól? 1650. szeptember 2-án Tolnai Dali Jánoshoz írt levelében erről is szól.⁸ Eleget akar tenni a patakiak kívánságának. Várja, hogy a zavartalan körülmények kedvező lehetőséget biztosítsanak számára a munkához, továbbá a patakiakkal folytatandó gyakori tanácskozás, megbeszélés segítségével sikeresen meg tudja valósítani elgondolását, pedagógiai eszméinek gyakorlati alkalmazását. Elgondolásáról, küldetéséről *A lelki tehetségek kiműveléséről* tartott pataki beköszöntő beszédében is szólt. Jó példával, teljes igyekezettel akarja teljesíteni küldetését, melyet így fogalmaz meg: „Azért vagyok itt: 1. hogy titeket és a tieiteket jó társalgással az emberi műveltség szabad emberhez illőbb módon való tanulására erősebben hívjalak..., 2. hogy segítsek összeállítani a lehető legjobban a módszeres könyveket, tehetségeitek közzörüköveit..., 3. hogy az állandó gyakorlat példáival megmutassam, hogyan magyarázzuk, tegyük hasznossá ezeket a tanuló ifjúságnak. És végül, hogy ennek az iskolának és a többi magyarországi igazhitű iskolának önmagatok által való megreformálására alkalmat adjak”.⁹ S itteni működésében a fentieknek megfelelően arra törekedett, hogy a pataki ne-

⁶ Lorántffy Zsuzsanna 1650. május 18-án kelt meghívó levele. = *Rácz Lajos*: Comenius Sárospatakon. Bp., 1931. 53.

⁷ Lorántffy Zsuzsanna 1654. június 7-én kelt elbocsátó levele. = *Rácz L.* i. m. 238.

⁸ Vö. Comenius 1650. szeptember 2-án kelt levele Tolnai Dali Jánoshoz. = *Rácz L.* i. m. 59.

⁹ *Kovács E.* i. m. 105. Eredeti címe: De cultura ingeniorum oratio. = ODO III. 72-80.

velő munkát hatékonyabbá tegye, sokoldalúan megreformálja, tantervében, tananyagában, tanítási módszereiben, tanítási eszközeiben, felszerelésében, a tanítók képzésében egyaránt továbbfejlessze, s az iskola eredményességét az iskolai színjátékok rendezésével, felhasználásával is segítse.

III. Sárospataki munkásságának fontosabb alkotásai, jelzőkövei

A teológus Comenius Sárospatakon elsősorban pedagógusként dolgozott. Erre ösztönözte őt erős küldetéstudata, az emberiség megjobbításáért érzett nagy felelőssége és az ifjúság iránti mély szeretete egyaránt. Természetes azonban, hogy itt sem tagadta meg teológus mivoltát. Hite, teológiai felfogása áthatotta tevékenységét. Külsőleg megmutatkozott ez abban is, hogy beszédeiben, írásaiban a problémák értelmezésére, magyarázatára, megállapításainak igazolására igen gyakran hivatkozott a bibliára. Lelkészi funkciói is gyakorolt, hiszen 1651. június 26-án ő végezte Rákóczi Zsigmond és V. Frigyes volt cseh király, pfalzi választófejedelem Henrietta lányának esketési szertartását is. Sárospatakon azonban mégis a pedagógiai tevékenysége volt a meghatározó. Az iskola korszerűsítésében nagy szerepet kapott részben a kollégium nevelő munkájának tervezése és irányítása, részben pedig pedagógiai elveinek, eszméinek, módszerbeli törekvéseinek gyakorlati megvalósítása által.

Amikor Comenius Sárospatakra érkezett, már 58 éves volt. *Nagy elméleti ismeretanyaggal, magas fokú képzettséggel és gazdag tapasztalattal rendelkezett.* Jól ismerte korának eszméit, nevelési törekvéseit s kiváló rendszerező elméjével saját pedagógiájának kialakításában fel is használta azokat. Több mint két évtizedes pedagógiai elméleti munkásság állt mögötte s ezzel együtt sok gyakorlati nevelői tevékenység és tapasztalat is. Ezért sárospataki gyakorlati tevékenysége elméletileg mélyen megalapozott. Politikai hatalomtól üldözött felekezet lelkipásztora volt, aki igyekezett mindent megtenni azért, hogy Istent eredményesen szolgálja. Ebben a szolgálatban fontos szerepet szánt a nevelésnek, mely nagymértékben segíti, munkálja, hogy az ember itt a földön betölthesse Istentől kapott rendeltetését: az élet, a világ alakításában Isten munkatársa legyen. Pedagógiai munkássága nem volt elszigetelt, öncélú: Az egyház, a népek, a nemzetek fejlődését igyekezett munkálni, optimista pedagógusként az embert, minden ember életét emberhez méltóvá alakítani.

Pataki munkásságában nagy szerepet kapott pedagógiai eszméinek, módszerbeli törekvéseinek gyakorlati megvalósítása, az iskola tevékenységének pedagógiai-módszerbeli megalapozása, az iskola munkájának tervezése és

irányítása. S a kitűzött célt nagy kedvvel és szorgalommal, a munkában példát adva, igyekezett megvalósítani. Munkája során következetes harcot folytatott a tepedtség, tunyaság, a fegyelmezetlenség és rendetlenség ellen. Harcolt azért, hogy a tanárok-tanulók minél jobban teljesítsék kötelességüket, hivatásukat, hogy a tudomány szelleme, a könyvek, az olvasás szeretete az iskolában meghonosodjék. Érthető, hogy e lázas tevékenységben, négy év alatt gazdag szakirodalmi tevékenységet folytatott, értékes pedagógiai munkákat alkotott, amelyekben tükröződnek a korabeli pataki iskolai viszonyok s amelyekben összefoglalta, tudatosította az iskola munkájának, korszerűsítésének feladatait, megoldási módjait és hatékony eszközeit.

A következőkben áttekintjük röviden ezt az irodalmat. S bár minden munkájában egyszerre többféle pedagógiai gondolat és törekvés érvényesül, mégis a bennük kifejezésre jutó fontosabb központi gondolat, tendencia szerint bizonyos csoportosításban szólunk róluk.

1. A korszerűsítés terve

Comenius minden munkájára, így a pataki tevékenységére is jellemző volt a *tervszerűség*. Vallotta, hogy csak akkor lehet eredményes a munkánk, ha vele kapcsolatban megfelelő ismerettel rendelkezünk, kezdettől fogva szemünk előtt tartjuk a végső célt s ahhoz igazodva végezzük az alapozást, az építést, válogatjuk meg az eszközöket.¹⁰ Meg van győződve arról, hogy minden jobban sikerül, ha a tennivalókat előre átgondoljuk s azok megoldását kellően eltervezzük. Fontosnak tartja, hogy a tervezés célratörő legyen. Mielőtt hozzákezdünk egy-egy jelentősebb munka végzéséhez, meg kell ismerkednünk a körülményekkel, végig kell gondolnunk az egész tevékenységet, azt, hogy milyen eszközöket kell a megoldáshoz alkalmazni, milyen akadályok merülhetnek fel és hogyan lehet azokat elkerülni vagy leküzdeni. Szerinte tehát tisztázni kell a helyzetet, a feladatokat, a lehetőségeket, az eszközöket s a célnak megfelelően az eszközök felhasználásának helyes módját kiválasztva kell eljárni. Ennek megfelelően az iskola korszerűsítése során is szorgos munkával igyekezett közelebből megismerni a pataki viszonyokat, az iskola tevékenységét, vezetőit, a tanulókat, s a helyzet, a körülmények megismerése után határozta meg a célt, majd kereste a gyógyszereket, vizsgálta a célhoz vezető eszközöket, azok hatékonyságát, elemezte az eszközök felhasználásának lehetőségait, módjait.

¹⁰ Comenius: A nemzet boldogsága. = Kovács E. i. m. 375. Eredeti címe: Gentis felicitas.

Iskolakorszerűsítő munkájának eredményességét nagymértékben segíti, fokozza, hogy tevékenységében nemcsak az addigi munkája során szerzett tapasztalatait használja fel, hanem támaszkodik a patakiak tanácsaira, bírálataira is s velük egyetértésben, közösen akarja megoldani a feladatokat. S e munkához, törekvéshez Patakon minden segítséget meg is kap. A Rákóczi család biztosítja a pataki körülményeket sokoldalúan s jól ismerő emberek támogatását, együttműködését s Comenius felelősségteljes segítségével megbíz 3 tanácsost, 2 nemes és 2 egyházi embert, továbbá az iskola 6 gondnokát. Ezek aztán munkája végzésében mellette állnak és szorgalmasan támogatják.

Comenius Sárospatakon az iskola újjáalakítására több tervet is készített. A májusi előzetes tanácskozás alkalmával állította össze *A nagyfényű pataki iskola tervezetét*. Elgondolása szerint ebben a „belül fénnel teljes, kívül pedig a fényt messze szóró” hét osztályos panszofikus iskolában mindenkit, az emberi természetet tökéletesítő tudás minden fajtájában, minden módon tanítani kell, azaz az embert igazán emberré, Isten képmásává kell kiművelni.

Iskolareformjának második terve őszi pataki letelepedése után készült s címe: *A hétosztályos panszofikus iskola tervezete*.¹¹ Ennek első része általános ismertetést ad az egyetemes bölcsesség iskolájáról, a panszofikus iskola lényegéről és annak rendjéről. Szerinte a panszofikus iskola mindenkit, mindenben egész teljességgel, biztos úton képez. A tervezet második része osztályonként tartalmazza a hét osztály leírását a következő szempontok szerint: Az osztály felirata, szemléltetési képei, a vallás tananyaga, az osztály fő könyve, tantárgyai, mellékfoglalkozás, játék-szórakozás, színjáték. A harmadik részben az alábbi kérdésekre keres választ: létesíthető-e panszofikus iskola? Hét év elegendő-e a fontosabb dolgok megtanítására? Mihez kezdhetnek a hét osztály elvégzése után a fiatalok? Milyen fontos feltételei vannak a hétosztályos iskola kiépítésének? (Tankönyvek, tantermek, tanulók, tanárok.) A negyedik részben azt vizsgálja, hogyan lehet biztosítani ebben az iskolában a latin nyelv élőbeszéd útján való gyakorlását. S e feladat megoldásában nagy szerepet szán az együttélésnek, a közösség nevelő hatásának.

Comenius panszofikus iskolatervét Sárospatakon kedvezően fogadták. A korszerűsítés gyakorlati tennivalóinak kidolgozását és elvégzését a háromtagú felügyelő bizottság segítette.¹² Ez a munka azonban nem mutatott külső sikert.

¹¹ Kovács E. i. m. 120. Eredeti címe: Schola pansophicae classibus septem admandae Delineatio.

¹² A három konziliárius: Klobusiczki András, a fejedelemszony tanácsosa, Veréczy Ferenc, a pataki gyülekezet lelkésze és Tolnai Dali János, az iskola rektora.

Így a közvélemény tájékozatlan maradt s egyre jobban sürgette a korszerűsített iskola munkájának megindítását. Comenius látta a nehézségeket. S mivel meggyőződése volt, hogy a szükséges feltételek meglelte nélkül elindított munka jövője bizonytalan, ezért az iskola-felügyelők számára gondos elemzéssel elkészítette: *A panszofikai tanulmány meglelt akadályai* c. emlékiratát.¹³ Ezzel a munkájával segíteni akarta a konkrét terv kialakítását, a tennivalók megfontolását, megtanácskozását s a közösen hozott határozat megvalósításának elindítását és végrehajtását. Elemzésében vázolta az iskola újjáalakításának célját s a megvalósításhoz szükséges eszközök okos felhasználására vonatkozó javaslatát. Mind ezt azért tette, hogy tervét megbeszélve, a patakiakkal együtt, közösen finomítsák, jóváhagyják s aztán végrehajtsák. Vallja, hogy az embernevelés felelősségteljes munka, „a mennyépítés és földszépítés művészete”,¹⁴ melytől függ az egyház és állam üdve. A nevelés vállalt feladatát rendkívül nagyra és különlegesnek tartja, ezért – mint kifejti – a megvalósítására jól fel kell készülni s az eltervezett feladatokat körültekintően megoldani.

Minthogy azonban az iskolában a tanítás teljes egészében tovább folyt, továbbá a hét osztályt a költségek, a szükséges felszerelés, a tanárok és tankönyvek hiánya miatt egyszerre megnyitni nem lehetett s a közvélemény sürgette a könnyebb, gyorsabb és eredményesebb oktatást, korábbi tervezete felhasználásával elkészítette a *Három osztályra bontott latin iskola tervezetét*.¹⁵ Ebben megfogalmazza a latin iskola célját, a latin nyelv tanulásának lépéseit, fokozatait, ismerteti az új módszerű latintanulás tankönyveivel s a könyvek használatával kapcsolatos követelményeit, eljárásokat. A záró fejtegetésben egyben azt a kívánságát, javaslatát is kifejezésre juttatja, hogy majd kerüljön sor a IV. osztály felállítására is. Erre azért lenne szükség, hogy ezzel segítsék, biztosítsák az átmenetet az iskola latin tanulásától a mindennapi stílus használatán át a latin költők és írók tanulmányozásához.

¹³ Comenius: *A panszofikai tanulmány meglelt akadályai*. = Kovács E. i. m. 157. Eredeti címe: De repertis Pansophici Studii obicibus. = ODO III. 61-68.

¹⁴ Comenius *A panszofikai tanulmány meglelt akadályai* c. munkájában (ODO III. 64.) a bibliára hivatkozva ezt írja: „atque si recte Deus ipse opus formandi homines, artem plantandi Caelos et fundandi Terram, appellavit, quid non erit hanc ipsam artem, Homines formandi, transformare in medius”. Károli Gáspár fordításában: „az egek megplántálásáról és a föld fundálásáról” van szó; Szetey András fordítása: „a mennyépítés és földszépítés művészete” (Kovács E. i. m. 158). A Magyarországi Egyházak Ökumenikus Tanácsa Bibliafordító Szakbizottságának 1975-ös fordítása: „az ég újra kifeszítése és a földnek alapot vetés”.

¹⁵ Kovács E. i. m. 163-190.; Rácz L. i. m. 90-98. Eredeti címe: De reperta ad Autores Latinos prompte legendos et clare intelligendos facili, brevi amoenaeque via, sive Scholae Latinae tribus classibus divisae Delineatio. = ODO III. 113-134.

2. Beköszöntő és búcsúbeszéde

Bár Comenius elsősorban teológusnak vallotta magát, felfogása s gyakorlati tevékenysége – pataki munkássága során is – egyaránt azt mutatja, hogy *vérbeli pedagógus* is. Minden írásával, beszédével tanítani, nevelni akar. Következik ez az emberért, a világért érzett felelősségéből is. A világ megjobbítására, minden embernek „emberré” formálására törekszik, s erre a nagy feladatra, munkára mindenkit, patrónusokat, iskola-felügyelőket, tanárokat, diákokat és szülőket egyaránt meg akar nyerni. A meggyőzésre és mozgósításra minden lehetséges alkalmat megragad, felhasznál. Különösen érezhető ez a törekvés a Sárospatakon elmondott beköszöntő- és búcsúbeszédében.

Beköszöntő beszédét, vallásos meggyőződése, hite megvallásával, megérkezése után kb. egy hónappal, 1650. november 24-én *A lelki tehetségek kiműveléséről* tartotta.¹⁶ A benne kifejtett gondolatok Comenius pedagógiai rendszerében fontos szerepet kapnak. Saját feladatának vázolása után foglalkozik a lelki tehetség fogalmával s kiművelésének lényegével. Elemzi, hogy mi a különbség a művelt és a barbár nemzet között. Vallja, hogy a műveltség műveléssel, munkálkodással, szorgalommal, fáradozással szerezhető meg. S ez a művelés nemcsak szükséges, hanem a szülők, nevelők, iskola, jó könyvek, az állandó tevékenység és Isten kegyelme által lehetséges is. Majd szól a magyar nemzet helyzetéről s művelődési lehetőségeiről, feladatairól, eszközeiről és ebben a tevékenységben a pataki iskola fontos szerepéről.

1654. június 2-án tartották nagy tapssal kísérve Comenius pataki tartózkodása alatt az utolsó sikeres színielőadást. Utána mondta el az egész iskola, sok szülő és lelkész jelenlétében a búcsúbeszédét *A Patakon végzett iskolai munkálkodás záróköve* címmel.¹⁷ Beszédében visszatekint az itt eltöltött időre, arra, hogy mit tett az iskolaügy javítására, hiszen azért jött ide, hogy „használgon”. Hangoztatja a munkában résztvevők felelősségét és kötelességét s kéri őket hogy további szorgalmas munkával tartsák meg a már elért eredményt. Számvetése harmadik részében arra mozgósítja a résztvevőket, hogy Isten jósága és saját munkásságuk által biztosítsák a magasabb szintű iskolai tevékenységet, a rend állandóságát és gyarapítását. Azt kérte, hogy „az iskola az igaz nevelés, az emberré formálás valódi műhelye legyen”, maradjon, amely hathatósan szolgálja „az ismeretszerzésben a tiszta és rendezett gon-

¹⁶ Kovács E. i. m. 77-108.

¹⁷ Kovács E. i. m. 383-398. Eredeti címe: Laborum scholasticorum Patakinii obitorum coronis. = ODO III. 1041-1050.

dolkodást, a cselekvésben az ügyességet s a gondolatok közlésében való ékes-szólást”. Arra is intett, hogy „az iskola-felügyelők és pedagógusok szorgalmasan munkálkodjanak az ifjúság javáért”, továbbá, hogy a szülőkkel együtt maguk „az ifjak is serényen használják fel a művelődés alkalmait, és akarják, hogy ne csak máza legyen rajtuk a tudománynak, hanem legyenek teljesen áthatva attól”. Azt kötötte nyomtatékosan az itt maradók lelkére, hogy vigyázzanak, el ne veszítsék az igazi módszert, a szorgalmat, a lelkek egyetértését, s a felépített alapokat megtartva, az elért eredményeket megőrizve céltudatos munkával, a lehetőségek jó kihasználásával végezzék s korszerűsítsék tovább az iskola tevékenységét, és valósítsák meg a hatékonyabb nevelést.¹⁸ Kívánja, hogy „Téged, pataki iskolám (akár távozásom után) úgy felvirágozni látnálak, hogy örömmnek és koronámnak nevezhetnélek!” S végül kéri: „Comeniustoknak barátságos emlékezetét őrizzék meg magatok között”.¹⁹

3. Nevelési célú írások

A jelentkező nehézségek ellenére is Comenius erős akarattal, munkakedvvel, nagy kitartással végezte a vállalt s elméletileg kidolgozott tanügyi korszerűsítést. Az ifjúság hatékonyabb nevelésével igyekezett szolgálni az egyházat és a nemzetet, az általa megálmodott boldogabb jövőt. Minden alkalmat megragadott, minden lehetséges eszközt felhasznált arra, hogy segítse az ifjúság tanulmányi előhaladását, művelődését, fejlődését, megszüntesse a rendetlenséget és fegyelmezetlenséget, továbbá a lustaságot. Kötelességeik pontos teljesítésére ösztönözte a tanárokat és tanulókat s törekedett a tudomány szellemének és a tudás szeretetének a meghonosítására.²⁰

A kitűzött nevelési feladatok elérésének segítésére, a bölcsesség megkedveltetésére, a gátjainak eltávolítására, különösen a lustaságnak „az iskolából való kiűzésére” 1652-ben kiadta *Fortius Ringelberg Joachim* és *Rotterdamii Erasmus* De ratione studii című munkáját, melyben a szerzők a diákjaik körében elterjedt lustaság megszüntetését és szorgalmuk, tanulmányi versengésük felkeltését igyekeztek munkálni. Comenius ezt a zsebkönyvet kinyomatta, és ingyen osztotta szét a diákok között. A könyvhöz előszót írt, amelyben arról is szólt, hogy az anyagok kinyomtatására azoknak a szorgalmas, törekvő pataki

¹⁸ Vö.: Ködöböcz József: A Magyar Comenius Társaság megalakulásához. = Pedagógia Szemle, 1987. 2. sz. 165-166.

¹⁹ Comenius búcsúbeszéde. = Kovács E. i. m. 397.

²⁰ Szinyei Gerzson: Comenius Sárospatakon. = Sárospataki Lapok, 1894. 522., 524.

diákoknak a kérésére került sor, akik a szobájában meglátták és elolvasták azokat.²¹

Mivel a zsebkönyvnek nem volt kellően érzékelhető hatása, Comenius annak folytatásaként kiadta „Az új életre kelt Fortius, avagy a lustaság kiűzése az iskolából” című munkáját.²² Ebben a pataki körülményekhez, helyzethez való szorosabb alkalmazkodással küzd a lustaság ellen s a tanulók hibái, felelőssége mellett szól a tanítók, iskola-felügyelők, szülők, lelkipászorok, iskolafenntartók felelősségéről és feladatáról egyaránt.

Comeniusnak gondja volt a magyar kisednevelés eredményességének segítésére is. Ezért 1653-ban a magyar használatára lefordította latin nyelvre az 1628-ban cseh nyelven megjelent *Informatorium Skoly Materske* című munkáját.²³

4. Módszerbeli törekvések

Pataki reformmunkálataiban központi helyet foglal el a metodikai munkássága. Amikor a latin iskola I. osztályát (Vestibuláris osztály) 1651. február 13-án megnyitja, *Az igaz módszer dicséretéről* tart értekezést.²⁴ Arról szól ebben, hogy a tananyag nagy mennyisége, sokfélesége s a tanítási módszer bonyolultsága az oka az iskolai munkában tapasztalható zűrzavarnak, labirintusnak. Szerinte ahhoz, hogy az iskola elvezethesse a tanulót a bölcsesség teljes világosságához, egyszerű, könnyű és biztos módszerre van szükség. Ilyennek mutatja be a saját módszerét, amelyben megvalósul az analízis, szintézis és szinkrízis.

Sok módszerbeli megjegyzést, módszeres utasítást tartalmaznak megjelent tankönyveinek előszavai, illetőleg az osztályok megnyitásakor azok tanítóihoz intézett tanácsai, intelmei. Ezekben nem a módszer általános ismertetésére törekszik, hanem az adott osztály sajátosságaiból, feladataiból adódó különleges teendőkre, eljárásokra hívja fel a figyelmet.

A *Vestibulum* előszavában azt hangsúlyozza, hogy mivel a tanulók magyar nyelven már tudnak írni, olvasni, a latin iskola I. osztályában ezt a kész-

²¹ Szentimrei Mihály: Comenius zsebkönyve a sárospataki nagykönyvtárban. = Bibliotheca Comeniana III. 140-142. A zsebkönyv eredeti címe: Joachimi Fortii Ringelbergii: De ratione studii. Liber vere Aureus. Erasmi Roterdami: De ratione studii Tractatus.

²² Kovács E. i. m. 262-284. Eredeti címe: Fortius redivivus, sive de pellanda scholis ignavia. = ODO III. 758-775.

²³ Hungarorum vero in usum Latinitate donata Anno 1653. = ODO I. 198-249. *Rácz L.* i. m. 192.

²⁴ Kovács E. i. m. 191-198. Eredeti címe: Methodi Veræ Encomia. = ODO III. 739-744.

séget biztonságossá kell fejleszteni s a latin nyelv újoncait a *Janua*, majd az *Atrium* tanulására fokozatosan előkészíteni. A *Janua* tanítójának építenie kell az előző osztályban feldolgozott anyagra, elért eredményekre s a legegyszerűbb módon megmutatni a dolgok természetes arcát, világos képzeteket kialakítani s eljuttatni a tanulókat a nyelv biztos használatához. Az *Atrium* osztályában befejeződik a latin nyelvnek mint a műveltségszerzés fő eszközének és a nemzetek összekötőjének a tanítása. Ezért itt a feladat: valóságos római polgárokká képezni a tanulókat, kialakítani a választékos stílust. Ebben az osztályban a bölcsesség palotájába kell eljutniuk a tanulóknak. S fejtegetései közben Comenius mindhárom esetben sok értékes, hasznos, gyakorlatban alkalmazható és alkalmazandó eljárásra, módszerre hívja fel a figyelmet, sok praktikus tanácsot ad a tanítás feladatainak eredményes megoldásához, a hatékony módszerek alkalmazásához.

Tanítási módszerének átadása, alkalmaztatása mellett nagy gondot fordít a tanítás-nevelés eredményességét nagymértékben befolyásoló, segítő *taneszközök, könyvek ismertetésére, felhasználásának tudatosítására*. Szerinte „a könyvek néma oktatók, a művelődés értékes tárházai”. Az iskola munkáját figyelve, annak eredményességét vizsgálva azt tapasztalja, hogy az előrehaladás lassú. Ennek két okát főleg abban látta, hogy nincs elegendő könyv, s ha van is, csak kevesen használják, és általában nem ismerik, hogyan lehet s kell a könyveket eredményesen felhasználni. Ezért a beköszöntő beszéde után pár nappal, már november 28-án az iskola nagy termében értekezést tart A tankönyvekről, az értelmi képzés fő eszközeiről.²⁵ Ebben hasznos gyakorlati tanácsokat ad, módszerbeli ismertetést, eljárást közöl a jó könyvek eredményes olvasására és felhasználására s a könyvek szeretetére buzdítja a hallgatóságot. Kifejti, hogy a bölcsességre törő emberek az aranyból és ezüstből is jobban kell szeretnie a könyveket, amelyek bővelkednek „a bölcsesség táplálékában”. „Ezek hű barátokként szívesen társalognak velünk: őszintén, nyíltan, tettetés nélkül beszélnek hozzánk bármely dologról, tanítanak, oktatnak bennünket, buzdítanak, vigasztalnak, s a szem elől legtávolabb eső dolgokat is mint jelenlévőket állítják elénk”.²⁶ Szerinte azonban a könyveket nemcsak becsülni kell, hanem sokat és figyelmesen olvasni, jegyzetelni s a műveltség összegyűjtött kincseit a haza és egyház meggazdagítására fel is kell használni. Mindezek alapján érthető, hogy

²⁵ Kovács E. i. m. 109-119. Eredeti címe: De primario ingenia colendi instrumento solerter verdando Libris, oratio. = ODO III. 105-114.

²⁶ Uo. 110.

Patakra jövetelének egyik feltétele volt a *nyomda* helybeli felállítása. Ezen túlmenően kérésére Rákóczi Zsigmond a saját családi könyvtárát is az iskola rendelkezésére bocsátja. Így lett a kollégium könyvtára a 17. század közepén az akkori Magyarország és Erdély egyik leggazdagabb könyvtára.

5. Tankönyvek

Comenius az iskolai oktatásban *magasra értékelte a tankönyv szerepét*. A korábban készített tankönyveit igyekezett a magyar viszonyokhoz, a pataki körülményekhez alkalmazni, alakítani. E munkában sokat segített neki Tolnai Dali János rektor, Szöllösi János professzor, Szilágyi Benjamin István lelkész és néhány kiváló diák. Bármennyire szeretne volna is, terve, hogy a tankönyvek a latin iskola osztályainak megnyitása előtt jelenjenek meg, nem sikerült. Mindhárom osztályban tankönyv nélkül indult meg a munka.

A *vestibuláris osztály* tankönyve²⁷ az osztály megnyitása után egy évvel, 1652-ben jelenik meg. A könyv három részre oszlik: először enciklopédikus szöveget tartalmaz anyanyelven, majd latin szöveggel. Ezt követi a nyelvtani rész s végül a szótár. Ugyanebben az évben készül el a *januális osztály* tankönyve is.²⁸ E könyv beosztása más, mint a *Vestibulumé*. A régebbi kiadástól eltérően, megfelelő elméleti indokolással, a természetes rend, a fokozatosság figyelembevételével a szöveg és szótári rész helyet cserél. A szótári rész kerül a tankönyv elejére s a *Janua* szövege a végén kap helyet. Az osztálytanítókat arra figyelmezteti, hogy tanítás közben figyeljenek, tapasztalataikat gondosan gyűjtsék s a fejlesztéstől ne riadjanak vissza. Szerinte: „Egyik nap a másikat tanítja: a praxis képes meglátni azokat, amik az elmélet szemeit elkerülik”.²⁹ 1652-ben az *atriális* (retorikai) *osztály* tankönyve is elkészült s megjelent.³⁰ S mivel itt, ebben a korban a tanulók már képesek a formális nyelvtan tanulmányozására, az előző két tankönyvtől eltérően ez a nyelvtannal kezdődik s a dolgok ékes szövegein át (a szöveg a *Janua* anyagának bővebb, szebb kidolgozása!) vezet el az ékes latinság szótárához. Az osztályban folyó tanításnak az a feladata, hogy a tanulók a dolgokat jobban és teljesebben megismerjék, illetve változatos színben és alakban fogalmazzanak.

²⁷ Vestibulum. In usum Scholae Patakinæ editum. Anno MDCLII. *Rácz L.* i. m. 158-160.

²⁸ Janua. Rerum et Linguarum structuram externam exhibens. In usum, Scholae Patakinæ edita. Typis Cels. Princ. exscripta. Anno MDCLII. *Rácz L.* i. m. 160-162.

²⁹ Uo. 162.

³⁰ Atrium. Rerum et Linguarum ornamenta exhibens. In usum Scholae Patakinæ editum et in Chalcographia Celsi Princ. exscriptum. Anno MDCLII. *Rácz L.* i. m. 163-165.

A Patakon készített tankönyvek között a legfontosabb, legnagyobb művelődéstörténeti hatású az *Orbis pictus*, „Az érzékelhető dolgok képekben ábrázolt világa”.³¹ Ez a munka a szemléltető oktatás klasszikus képeskönyve, amely Istent, a természetet és az emberi világot képekben és rövid mondatokban ismerteti meg.

Az iskola oktatási-nevelési eredményeit Comenius szerint nagymértékben segítik, fokozzák az *iskolai színjátékok*. Ezek élesítik az emberi elmét, emlékezetet, szorgalomra ösztönzik a tanulókat és tanítókat, hozzászoktatják a fiatalokat a dolgok tulajdonságainak a megfigyeléséhez, ismereteik megfogalmazásához és elmondásához. Ezért Comenius Patakon is kezdeményezte az oktatás színpadi formáját s 1654-ben elkészítette *Az iskola mint játékszín* című munkáját.³² Ebben a *Janua* anyagát, tehát a tantervi anyagot, nyolc színpadi játékban dolgozza fel. S bár a *Schola Ludus* nem kimondottan tankönyv, de mivel a fontosabb ismeretek igen gazdag tárháza, az ismeretek elmélyítését segíti s az életre nevelést, felkészítést szolgálja, póttankönyv, az iskolai tananyagsegédlet szerepét tölti be. Nagymértékben fokozza értékét az, hogy Comenius ezt különleges gonddal, a magyar ifjak számára írta, s ezért a magyar vonatkozások több helyen erősen kidomborodnak. Érthető, hogy ezek az előadások Patakon nagyon sikeresek voltak. Van kutató, aki az *Orbis pictus* mellett ezt tartja Comenius legsikerültebb, legszerencsésebb pataki alkotásának, itteni működése fontos határkövének.

6. Szabályzatok

Comenius minden közösség, így az *iskolai közösség életében is fontos szerepet szán a szabályoknak, a törvényeknek*. Ez indítja 1653-ban *A jól rendezett iskola törvényeinek* az elkészítésére.³³ Ebben egységes rendszerbe foglalja és új szempontokkal egészíti ki az iskolai munka megkönnyítésére, eredményességének fokozására, segítésére irányuló elgondolásait, követelményeit. Összeállítása a dolgokkal, a személyekkel, a figyelemmel kapcsolatos fontosabb szabályokat, törvényeket tartalmazza.

³¹ Joh. Amos Comenii *Orbis sensualium pictus*. Hoc est omnium fundamentalium in mundo rerum et in vita actionum Pictura et Nomenclatura. Nürnberg, 1658. *Rácz L.* i. m. 195.

³² *Schola ludus seu Encyklopedia viva, hoc est Januae linguarum praxis Comica*. Res omnes Nomenclatura vestitas et vestiendas, Sensibus ad vivum praesentandi, Artificium exhibens amoenum. Patakin Anno 1656. *Rácz L.* i. m. 211-221.

³³ *Leges scholae bene ordinatae*. = ODO III. 784-803. Kovács E. i. m. 296-327.

Nevelésében előkelő helyet kap az erkölcsi nevelés. Senecával együtt vallja: „Erkölcst tanulj először, aztán bölcsességet! Ezt erkölcs nélkül nem lehet tanulni!”³⁴ S mivel az erkölcs is gyakorlással alakul, válik az egyén tulajdonává, összefoglalja az élet különböző helyzeteire vonatkozó fontosabb erkölcsi irányelveket, amelyeknek érvényesítése a művelt emberre jellemző, és megjelenti az ifjúság számára az erkölcsi szabályokat.³⁵ A bevezetőben szól az erkölcs lényegéről, majd pontokba foglalva megfogalmazza a magaviselet, az általános viselkedés, magatartás, a mindennapi élet fontosabb illetelmi és egészségügyi szabályait, az iskolával kapcsolatos erkölcsi követelményeket.

7. Pataki törekvéseinek védelme

A patakiak közül többen nem értettek egyet Comenius néhány eljárásával. Különösen kifogásolták *Januárjának* azt a törekvését, hogy a dolgok teljes nyelvbeli ismertetését adja. Ezért a latin iskola II. osztályának megnyitásakor 1651. március 14-én *A dolgok pontos megnevezésének hasznáról* tart megnyitó beszédet.³⁶ Ebben először elemzi a dolgok pontos megnevezésének lényegét, majd részletesen szól annak szükségességéről és hasznáról. „Az emberi természet – vallja – úgy van alkotva, hogy képmása legyen az egyetlen Bölcsnek, vagyis a Mindentudó Istennek... A bölcsesség a dolgok alapos, igaz és világos ismeretében áll, nem a szavakban, amelyek csak hangok értelem nélkül.”³⁷

Comenius a III. vagy atriális osztály fő feladatát a szép irányra, stílusra nevelésben jelölte meg. Mivel pedig Patakon több embernek az volt a véleménye, hogy a latin tanításban nem fontos s ezért nem is kell a „nyelvi eleganciát” tanítani, az osztály megnyitásakor megnyitó beszédét *A szépnek szép módon való tanulmányozásáról* tartotta.³⁸ Ebben a szép minden fajtájának szeretetét, az elme, a beszéd és a cselekedet szépségeinek kiművelését köti a fiatalok lelkére. Az atriális osztályban a tanulóknak a nyelv szép módon való alakítását kell megtanulniuk, hogy a tartalmat kifejezően, világosan és kelleme-

³⁴ Comenius: Erkölcsi szabályok az ifjúság számára. = Kovács E. i. m. 285.

³⁵ Comenius: Praecepta morum. In usum Juventutis collecta. Anno 1653. Kovács E. i. m. 285-295., Rácz L. i. m. 181-185.

³⁶ Kovács E. i. m. 199-215. Eredeti címe: De utilitate acurate Rerum Nomenclatura oratiuncula. = ODO III. 745-749.

³⁷ Uo. 201-202.

³⁸ Kovács E. i. m. 225-235. Eredeti címe: De eleganti elegantiarum studio oratiuncula. = ODO III. 749-757-

sen tudják megfogalmazni, közvetíteni. Ezzel együtt szükségesnek mondja, hogy az iskola befejezése után is legyen bennük nemes tudásvágy, keressék a jó könyveket s a művelődés egyéb alkalmait. Ne álljanak meg a tudomány elemeinél, a csúcsra törjenek! Dolgozzanak serényen. Így használhatnak Istennek és az emberi közösségnek többet, mint a tömeg. Ehhez a szülőktől az iskolai munka segítését, a tanároktól, tanítóktól pedig a szorgalmas munkával való példaadást kéri.

8. Politikai indíttatású nagyobb írások

Comenius a volt iskolatárs, a misztikus hajlamú Drabik hatására hitt abban, hogy a cseh testvérek gyülekezetének hazatérésére és az emberiség reformjára vonatkozó reményei a Rákóczi család által valóra válnak. Ezért írta meg 1651-ben *Náthán bizalmas beszéde Dávidhoz* című munkáját.³⁹ Ebben arra buzdítja Rákóczi Zsigmondot, hogy legyen hős, törje meg a Habsburgok antikrisztusi uralmát, győzze le és térítse meg a törököket, végül: vigye végbe a világ reformálását. Majd *A második, bizalmasabb beszéde*ben igyekszik jobban megvilágítani az elmondottakat, feltárni az Antikrisztus elleni harc hathatós útjait, lehetőségeit, eszközeit. Comeniusnak ebben az írásában nemcsak a Habsburg- és török elnyomás alól való felszabadítás politikai programja található meg, hanem érvényesülnek benne humanista és irénikus (világbékére irányuló) gondolatai, törekvései is.

Magyar szempontból, a benne foglalt hazai társadalmi rajz miatt igen fontos munkája *A nemzet boldogsága*,⁴⁰ amelyben igen alapos ismerettel és tájékozottsággal, kritikusan szól a magyarországi közviszonyokról. Rácz Lajos szerint „Comenius mint magyar szolgálatban álló reformer írja művét a magyar környezete számára”.⁴¹ E munkájában Comenius hitet tesz amellett, hogy a nép boldogságának munkálására, az egyház, a haza, egész jövőnk megvédésére, biztosítására Isten II. Rákóczi György fejedelmet hívta el.

³⁹ Sermo secretus Nathanis ad Davidem. = Kovács E. i. m. 206-224.

⁴⁰ Gentis felicitas, Speculo exhibita iis, qui num felices sint et quomodo fieri possint cognoscere velint. Ad Serenissimum Transylvaniae Principem Gerogium Racoci. 1659. Kovács E. i. m. 353-382., Rácz L. i. m. 223-228.

⁴¹ Rácz L. i. m. 224.

IV. Pataki munkásságának elméleti alapjai

1. Teológiai felfogása

Comenius gondolkodásának alapja, törekvéseinek legfőbb meghatározója, tevékenységének irányítója a teológiája. Egész munkássága bizonyítja, hogy magatartását, életét, munkásságát vallásos hite, meggyőződése, világnézete irányítja. Elsősorban teológusnak érzi magát. s ez minden egyéb elmélkedésében, feladatvállalásában, elméleti és gyakorlati tevékenységében érvényesül. Önvalóságában kifejezésre is juttatja ezt: „Amiket az ifjúságért írtam – mondja –, nem mint pedagógus írtam, hanem mint teológus”.⁴² Comeniusnak ez a megállapítása szélesebb körű vonatkozást fejez ki: Nemcsak pedagógiai írásaira vonatkozik, hanem érvényes egyéb írói alkotásaira és minden gyakorlati munkájára egyaránt. Bizonyítja ezt pataki beköszöntő beszédének egyik megállapítása is: „Jól tudom, hogy ha Isten jósága a ti érdekekben valami jót megfigyelnem engedett, azt az egyház közhasznára engedte.”⁴³

Comenius abban a korban élt, amelyben az iskola munkájának célja a „sapientis atque eloquens pietas”, a „bölcsséggel és ékesszólással párosult kegyesség” volt. „Használni akart” s ezt a nevelési eszményt, a megbízható ismerettel és valódi műveltséggel egybekötött igazi vallásosságot igyekezett hite szerint, keresztyén felfogásának megfelelően egyéni tevékenységével, teológiai-lelkészi, pedagógiai elméleti és gyakorlati munkásságával megvalósítani, s ezzel, ezáltal Istent és az embert, emberiséget hűséggel szolgálni.

A teológus Comenius a református keresztyén felfogásnak megfelelően vallja, hogy az ember Isten képmása, s célja az örök élet. Az isteni képmás azonban az emberben a bűn által meghomályosult, veszendőbe ment. Isten ígéje szerint az ember Isten teremtménye, gyermeke, de elbukott teremtmény, engedetlen, tékozló gyermek. Bűnben fogantatott, megszegte Isten parancsolatait, s ezért büntetést érdemel. A Szentírás azonban nemcsak a bűnről tanít, hanem a kegyelemről is. Az istenképiség az eredendő állapot, melynek visszaállítása az ember igazi rendeltetése. Bűnös, elesett állapotából az ember egyéni hite által, de nem a maga erejéből, hanem egyedül Isten kegyelméből szabadul meg. Ez a „hit Isten megváltásában” – az üdvösség, az örök élet lehetősége, feltétele. Az egyéni hit személyes élményt jelent. S ez arra a következtetésre

⁴² „Ego quae pro Juventute scripsi, non ut Paedagogus scripsi, sed ut Theologus”. *J. A. Comenii prolatinitate Januae Linguarum suae, illiusque praxeos Comicae, Apologia.* = ODO IV. 28.

⁴³ *Comenius: A lelki tehetségek kiműveléséről.* = Kovács E. i. m. 105.

ösztönzi Comeniust, hogy csak az az ismeret értékes, hasznos, amelyhez a gyermek saját tevékenységével jut el, amelyik a tanuló élményévé válik.

Comenius az ember életét, cselekvését az Atya–Fiú–Szentlélekre, a Szentháromságban való hitre építi. Felfogása szerint a „teremtés–megváltás–megszentelődés” hármassága határozza meg az ember „testi–szellemi–nyelvben kifejeződő” működését, s ez a hármasság tükröződik a „gyakorlat–ismeret–beszéd” együttesében is.

Comenius vallja, hogy az ember földi életének célja a teljes emberré válás, előkészülés az örök életre. Ennek az előkészületnek három feltétele, foka van: a dolgok s önmagunk ismerete (tanultság, tudomány), a dolgok s önmagunk feletti uralom (erény, jó erkölcs) s mindennek Istenre, a dolgok forrására vonatkoztatása (vallásosság, kegyesség). Azért, hogy az ember a tudományt, erkölcsöt és vallásosságot megszerezze, igazán emberré legyen, nevelésre van szüksége. A nevelés „az ember, Isten által adott, önmegvalósulásának útja, eszköze”, amely által lesz a gyermekben egyre teljesebbé az ember, az Isten képmása.⁴⁴ A nevelés célja az emberiség, a világ megjobbítása, de ebbe a nagy egészbe minden embernek bele kell rendeződnie. A nevelésnek azon kell munkálkodnia, hogy az ember a maga rendeltetésének megfelelően: Isten akaratát megismerje, kövesse s szolgálja. Rendeltetése megvalósításához, hivatása betöltéséhez Istentől adományokat, talentumokat kap, melyeket fejlesztenie, tökéletesítenie kell. Ez a rendeltetéstudat egyben felelősségtudat is. Az ember felelős a kapott talentumokért: azokat tevékenységekben kell kiteljesítenie, a közösség szolgálatában értékesítenie. S ebben a használni akaró szolgálatban erős küldetéstudat is érvényesül. A nevelésnek arra kell törekednie, hogy minden gyermek Isten gyermekeként élhessen. Abban kell segítenie a tanulót, hogy életében megvalósuljon, érvényesüljön az őszinte kegyesség, az igazi vallásosság, az istenfélelem. A vallásosságot azonban a tudással, a dolgok megbízható ismeretével, bölcsességgel és tudománnyal kell összekapcsolni. S ez a világosság meghatározza, alakítja az ember személyiségét, magatartását, tevékenységét.

Comenius teljes eszmei és gyakorlati megújulást akar. Erre a fundamentális reformációra ösztönzi egyrészt a saját és népe zűrzavaros helyzete és az azzal kapcsolatos elégedetlensége, másrészt pedig optimizmusa, jobbra vágyása. Szerinte a neveléssel kell az embert tökéletessé, Isten képévé formálni..

⁴⁴ Koncz Sándor: Comenius teológiája. = Comenius és Magyarország. Bibliotheca Comeniana III. Sárospatak, 1990. 96.

Az örökkévalóság felé az út a világon át vezet, ezért itt, ebben a világban kell az embernek szolgálnia Istent. S a nevelésnek a gyermeket erre a szolgálatra kell felkészítenie. Isten az ő Igéjében megismertette vallásos életünk tiszta törvényeit, normáját s megmutatta a hozzá vezető utat. Isten Igéje, a Szentírás, a törvény és az evangélium szabályozza az ember viszonyát Istenhez, önmagunkhoz, embertársainkhoz, a világhoz. Így lesz a református keresztyén ember életének egyedüli zsinórmértéke a biblia!

Comenius pedagógiája a bibliához kapcsolódik, s olyan vallásos nevelést jelent, amely az emberre szabott isteni rend ismeretét és gyakorlását segíti. Comenius még szétválasztás nélkül, együtt látja a teológiát és a pedagógiát. Felfogásában a kettő együtt valósul meg. Eszmerendszerében a pedagógia tulajdonképpen naturális teológia, gyakorlati teológia. A teológia és pedagógia differenciálódása csak később, a felvilágosodásban történik meg, amikor is elhagyják a teológiát és a naturálisra építik a pedagógiát. Comenius teológiája, amely az ember, a világ jobbítását, az istenképesség helyreállítását szolgálja, pedagógiai törekvéseiben, munkásságában realizálódik.⁴⁵ Pedagógiája a szeretet, szolgálat, használni akarás, a hit, az optimizmus pedagógiája! Ennek a nevelésnek a megvalósítására, az ember teljességre jutásának segítésére, az egész emberi nemzetség megújítására dolgozta ki panszofikus iskolai tervét.

Teológiai felfogása, vallásos meggyőződése a sárospataki munkásságában is érvényesül. Itteni életében, magatartásában, működésében, minden tevékenységében jelen van, megvalósul. Pedagógiája itt sem különül el teológiájától. Mutatja, bizonyítja ezt pedagógiájának célja, eszmerendszere, tartalma és megfogalmazása egyaránt, de kifejezésre jut külső dolgokban, megnyilvánulásokban is. Amikor a nevelésről szól, nevelési elképzeléseit ismerteti, a pataki iskola korszerűsítésének feladatait, nevelési eljárásait, teendőit vázolja – megállapításainak, álláspontjainak igazolásához érveket következetesen s igen sokszor a bibliából vesz. Pedagógiai elveinek egy részét igehirdetés keretében fejt ki, terjeszti, de egyéb beszédei, írásos fejtegetései, tanulmányai is általában prédikációkként hatnak. Ezért nehéz s teljes egészében lehetetlen is, pedagógiáját teológiája figyelembevétel nélkül helyesen megismerni és realisan értékelni.

⁴⁵ Uo. 94.

2. Iskolakorszerűsítő munkájának pedagógiai elméleti alapjai

Mivel Comenius Sárospatakon pedagógiai munkát végzett s nem gyülekezeti lelkészi funkciót töltött be, érthető, hogy idejét, energiáját elsősorban a pedagógiai feladatok megoldása kötötte le. Ahhoz, hogy pedagógiai eszméinek gyakorlati megvalósítása sikeres legyen, a patakiakat meg kellett nyernie törekvése, eljárása támogatására (még ha kívánták is a fejlődést!) s munkatársait, a tanárokat, tanítókat, iskola-felügyelőket fel kellett készítenie az újszerű munka végzésére, az új módszerek alkalmazására. Ezért pedagógiai írásaiban és az iskola nyilvánossága előtt tartott beszédeiben, figyelembe véve a konkrét helyzetet, pataki körülményeket, feladatokat, részletesen ismertette, kifejtette, tudatosította azokat a pedagógiai eszméit, törekvéseit, módszeres elgondolásait, követelményeit, amelyek alkalmazása előfeltétele a kísérlet sikerének, a munka eredményességének.

A következőkben összefoglaljuk azt a pedagógiai rendszert, amely sárospataki pedagógiai elméleti fejtegetéseiben, az iskolai gyakorlati munkára vonatkozó útmutatásaiban, javaslatában érzékelhető, s amely pataki iskolai gyakorlati tevékenységének kellő pedagógiai elméleti alapozaul szolgált.

a) A nevelés–művelés

Comenius nagy fontosságot tulajdonít a nevelésnek, művelésnek, ezt az ember egyik legnagyobb feladatának tartja. A biblia tanítását követve vallja, hogy az embernevelés „a mennyépítés és földszépítés művészete”.⁴⁶ Szükségesnek tartja a nevelés reformálását, javítását, hiszen a nevelésen fordul meg az egyház és állam üdve. A jövő társadalma ugyanis olyan nemzedéket örököl, amilyennek a „ma” neveli az ifjakat. *A nevelés művelés a tehetség kiművelése.* Fogalmazása szerint a tehetség „lelkünknek azt a vele született erejét jelenti, amely által emberek vagyunk, ti. azt, amely minket, Isten képére teremtet lényeket születésünknel fogva arra képesít, hogy minden dolgot megértsünk, a megértett dolgokból a jobbakat válasszuk, s a kiválasztottakat buzgalommal kövessük és elérjük, s végül az elértéken tetszés szerint uralkodjunk, s azokat élvezzük és ezáltal minél jobban hasonlítsunk Istenhez (aki mindent világosan ért, mindent szentül akar, mindent végrehajt hatalmával és mindeneken dicsőségesen uralkodik)”.⁴⁷ Vallja, hogy *az ész (agy), az akarat (szív), a mozgató tehetség (kéz) és a beszéd kiművelése által lesz az ember iga-*

⁴⁶ Comenius: A panszofiai tanulmány... = Kovács E. i. m. 158.

⁴⁷ Comenius: A lelki tehetségek kiműveléséről. = Kovács E. i. m. 79-80.

zán emberré. Felfogásában nevelni annyi, mint elvezetni a tanulót a környező világnak, önmagának és Istennek az ismeretére. A nevelésnek műveltséget, erényességet s vallásosságot (jámborságot) kell közvetítenie.

A gyermeknek iskolába kell járnia, hogy ehhez a természetről, az emberiségről és Istenről minden fontos ismeretet elsajátítsa. Comenius szerint minden embernek műveltségre van szüksége ahhoz, hogy képes legyen a gondolkodásra, a dolgok helyes megértésére, megismerésére, akarására, cselekvésére és szóbeli kifejezésére. A kiművelt tehetség ugyanis a gondolkodás segítségével különbséget tud tenni a jó és rossz között, jó munkára törekszik s gondolatokban gazdag tartalommal beszél. Vallja, hogy az igaz ismeret elvezet Istenhez. Szemében az emberi műveltség csúcspontja a vallásosság, jámborság, a kegyesség, Isten félelme, melynek eléréséhez vágy és akarat, szorgalom és fáradozás is szükséges.

A nevelésben figyelembe kell venni a gyermeki adottságot s tekintettel lenni a gyermek jövőendő feladataira, az élet követelményeire. Felfogásában a nevelés célja az emberi élet megjavítása: felkészítés Isten kijelentésének tévedés nélküli megértésére, Isten szolgálatára. Szükséges ez azért, mert Isten félelme nélkül a legműveltebb ember is műveletlen marad. A nevelés feladata a lelki tehetségek (ész, akarat, kéz, nyelv) kiművelése s az egész nemzetben elterjesztése, a helyes fejlődés, a természetes hajlamok okos irányítása s az akadályok eltávolítása.

A nevelésnek, egyetemes művelésnek fontos tényezői, eszközei vannak. A szülők kötelessége az alapozás, gondosan ügyelve arra, hogy a gyermeket, élete, egészsége, érzékei és erkölce tekintetében ne érje kár. A nevelők, iskolák feladata, hogy mindent megtanítsanak, amit tudni, hinni, elmondani és cselekedni kell. Állandó gyakorlással kell kialakítani a tudást, a bölcsességet, erényt és ékesszólást. Fontos szerepet szán a jó könyveknek, melyek segítik a dolgok bővebb, mélyebb megismerését, az erények és ékesszólás fejlődését. Nagymértékben erősíti a nevelés hatását az erkölcsös, tanult, szorgalmas emberekkel való társalgás és az állandó cselekvés, a gyakorlat. A tehetség kiművelése legfőbb eszközének Isten kegyelmét tartja, melyet könyörgéssel, imádsággal s tiszta léttel nyerhet el az ember.

Mivel Isten nem tesz különbséget az emberek között s minden embernek Isten képmásává kell válnia, mindenkit meg kell tanítani arra, hogyan éljen a dolgokkal, embertársaival és ne éljen vissza semmivel. Ennélfogva minden gyermeket nevelni kell: „Szükséges minden tehetséget kiművelni, hogy min-

denki, aki embernek született, tanuljon meg emberként élni”.⁴⁸ Ezzel együtt azt is vallja, hogy mindenki kiművelődhet, ha vágyik rá és szorgalmasan munkálkodik is rajta. „Amint nincs oly természetlen föld, amely megművelve valami magot be ne fogadna és termést ne hozna, úgy alig van teljességgel természetlen tehetség, csak szorgalmasan műveljék meg”.⁴⁹

Comenius többször is foglalkozik a magyarországi nevelés értékelésével. Megállapítja, hogy az országban a népnevelésre kevés gondot fordítanak. Nincsenek elemi iskolák, ahol a gyermekeket betűvetésre és az erkölcsökre, a mindenre készséges munkaszeretetre tanítanák. A latin iskola hatékonyságát sem tartja kielégítőnek. A tehetségek kiművelése ezért középszintű. Ugyanakkor szól a magyarországi nevelés eredményeiről is: „Vannak iskoláitok, iskoláitokban vannak tanítók és tanulók, még nagy számmal is; ezekből annyi latinul beszélő kerül ki, hogy Sturmnak az a mondása: »Egy nemzethez sem mehetsz, hogy ott latin vendégbarátra ne találnál, ki az utasnak az utat megmutatja« – nálatok talán igazabb, mint bármely más, még a legműveltebb nemzetnél is”.⁵⁰ Azt is vallja, hogy mivel él a magyarságban a magasabb műveltség, a bölcsesség vágya, Isten segítségével eredményes lesz a pataki nevelés is, ha megvalósul benne a folytonos, folyamatos tanulás, az állandó erőfeszítés és az örökös éberség.

Comenius szerint a nevelésnek az életre való felkészítést kell szolgálnia. Ezért a műveltségben jelentős szerepet tulajdonít a reális műveltségnek. Ennek megfelelően a latin nyelv tanításában is követelményként érvényesíti a szóismeret helyett a reálismeret tanítását, elsajátíttatását. Nemcsak a megfelelő ismeretek és készségek megszerzése a fontos, hanem a szorgalmas munkára nevelés, a gyermekben a hasznos cselekvőkészség és -képesség kialakítása és erősítése is. Így szabadulhat meg a magyar nép a sok emberre jellemző téltlenségtől, lustaságtól. Szerinte az életre való előkészítést segíti az iskolának, az osztálynak az állam képére való formálása, saját életük szabályozása, ügyeik intézésének megszervezése. Sok egyéb mellett ez is szerepet játszott abban, hogy a pataki nevelésben a diákönkormányzatnak, az ifjúsági egyesületnek, a diákok öntevékenységeinek éltető, gyümölcsöt hozó formái alakultak ki és később is, minden korban, segítették a nevelés eredményességét.

⁴⁸ Uo. 87.

⁴⁹ Uo. 89.

⁵⁰ Uo. 94.

Az iskolának törekednie kell a közösségi, az osztálynevelésre, a közepes tehetségekhez méretezett feladatok megoldására, de külön foglalkoztatással, sajátos feladatok kidolgoztatásával a kiemelkedően tehetségeseket is segíteni kell a fejlődésben, a szármalásban. Vallja azonban, hogy a külön feladatok csak akkor segítik az életre nevelést, ha annak elvégzését a nevelő ellenőrzi, számon is kéri.

Az emberré nevelésben fontos szerepet szán a vallásos, erkölcsi nevelésnek. Az iskola a tisztesség műhelye, ahol az erkölcsi törvényeknek, szabályoknak érvényt kell szerezni. A tanulónak meg kell tanulniuk, hogy tudásukat a köz javára hasznosítsák. Az iskola munkáját, anyagát, tantervét ezért a gyakorlati élet követelményeinek figyelembevételével kell kialakítani. A nevelésnek segítenie kell a gyermekeket abban, hogy „mint mennyországra hivatott keresztyén emberek” a jámborságot, vallásosságot, élő és állandó gyakorlattal, gyakorlatban megélik, benne napról-napra erősödjenek. Vallásos életének abból a meggyőződéséből kiindulva, hogy „minden teremtményt a Teremtő tart fenn, segít és igazgat, de nem nélkülük, hanem az ő közreműködésükkel”, vallja, hogy Isten segítsége, „bennünk való cselekedetei megkövetelik a mi közreműködésünket”.⁵¹ Ennek megfelelően kívánja, hogy a tanítványok is nagy buzgalommal, szorgalommal vegyenek részt képzésük kimunkálásában, a nevelő munkában, s segítsék egymást is a fejlődésben.

b) A tanítás

Comenius szerint a tanítás – munka. Értelmezésében a pedagógus szempontjából a tanítás, irányítás, vezetés, a tudatlanok elvezetése a tudáshoz, a tanulók szempontjából pedig vezettetés, a pedagógus követése, a tanulók menetelése a tudás felé. A tanítás akkor eredményes, ha a pedagógus helyes módszerrel s kitartó szorgalommal vezet, a tanulók meg serényen felhasználják az alkalmakat, van bennük nemes tudásvágy s „az igazi tudományos műveltség szeretetére egymást kölcsönösen buzdítják”.⁵² A vezetés jelenti a magyarázatot, a megértetést, s az eljárás módjainak megmutatását, továbbá a munkálkodó tanuló figyelését, a dolgozni nem tudók útbaigazítását, a hibázók javítását. Az ilyen eljárás ösztönzi, biztosítja, fokozza a tanítás eredményességét. A tanító és tanulók így szívesen végzik munkájukat, nem fáradnak el, mert a gyermekek az állandó irányítás mellett könnyebben tanulnak haladnak előre, a pedagógusokat pedig öröm tölti el, hogy tanítványaik eredményesen

⁵¹ Comenius: A nemzet boldogsága. = Kovács E. i. m. 372.

⁵² Comenius búcsúbeszéde. = Kovács E. i. m. 390-391.

dolgoznak.⁵³ A tanításnak biztosítania kell a folyamatos fejlődést, az előrehaladást s jól szervezett tevékenységgel úgy le kell kötnie a gyermeket, hogy unatkozás nélkül végezze munkáját.

Mivel a megnyitott három latin osztályban a latin nyelv tanítása volt a fő feladat, sok hasznos tanácsot ad, követelményt fogalmaz meg a nyelv tanításával-tanulásával kapcsolatban. Hirdeti, hogy nyelvtanítási módszere újfajta, művészileg szerkesztett tankönyvek segítségével biztos, rövid és kellemes úton vezet el a latin írókhoz. Ahhoz azonban, hogy a tanító helyesen használhassa a tankönyvet, ismernie kell ezt a módszert, és törekednie kell annak elsajátítására, illetve mások tanítására. Értenie kell ahhoz, hogy a tanítványok figyelmét lekösse, őket tanulásra ösztönözze. Bízni kell a sikerben s e tekintetben bizakodással kell eltöltenie tanítványait is. Fontos, hogy a tanulók rendelkezzenek a szükséges munkaeszközökkel, tankönyvvel. Az anyag feldolgozásában fokozatosan kell haladni, s az értelmet, kezet és nyelvet egyszerre, egyaránt foglalkoztatni és formálni. A tanítónak – a megfelelő feldolgozás s az eljárási mód tudatosítása után – csak irányítania kell a munkát, a tanulók lehetőleg önállóan oldják meg feladataikat.

Az osztályfoglalkoztatás során a tanítónak a következők szerint kell eljárni: Figyelnie kell az egész osztályra, minden tanulóra, s a tanulók figyelmét beszéddel, taglejtéssel, táblai rajzzal, munka közben a tanulókhöz intézett kérdésekkel s dicsérettel vagy korholással alkalmazva kell ébren tartania.

A tanítás eredményessége szerinte bizonyos elvek érvényesítésétől függ. Fontos elvként hangoztatja, hogy a tanítás a pedagógus és a tanulók közös munkája, melyben mindkettőnek aktívan részt kell vennie. A tanító ismerje jól az iskola célja és feladata által meghatározott követelményeket s azoknak szerezzen is érvényt. A vestibuláris osztály tanításában pl. a következő főbb követelmények érvényesítését kívánja. A tanulók a szavakat helyesen tagoltan, hibátlan hangsúllyal ejtsék, a latin szöveget folyékonyan tudják olvasni s szép betűket biztos kézzel írni. A dolgokat pontosan megértve, a latin alapszavakat és a megfelelő anyanyelvi szavakat a fogalmakhoz helyesen tudják alkalmazni. A névszókat és igéket hibátlanul ragozzák, a tankönyv anyagát megértsek és véssék emlékezetükbe. Ezeknek a követelményeknek az érvényesítését azért tartja szükségesnek, mert csak így lesz szilárd alapja a később elsajátítandó átfogó műveltségnek.

⁵³ Comenius. A három osztályú latin iskola tervezete. = Kovács E. i. m. 178.

A tanításban figyelembe kell venni a természetes rendet, a dolgok természetét, mert a természetes megoldás könnyebbé és eredményesebbé teszi a munkát. S mivel „az ember természetében van a szemlélődés szeretete, az ezermesterkedés kedvelése és a változatos beszédben való gyönyörködés”,⁵⁴ megfelelő, helyes irányítással a gyermek könnyen eljut annak kívánásához és megvalósításához, hogy mindent megismerjen, szép dolgokat cselekedjen s kellemesen szóljon. Így lesz érthető a tanítás jelmondataul választott követelménye is: „Minden önként folyjon, távol legyen a dolgoktól az erőszak”.⁵⁵

Fontos tanítási elve a fokozatosság. Ez azt kívánja, hogy „mindig és mindenütt, az elsőtől az utolsóig, a legalsótól a legfelsőig, a legkisebbtől a legnagyobbig, minden közbenső dolgon át, amelyek mindenütt jól el vannak különítve, és ugyanakkor minden hézag nélkül összefüggnek egymással, végigmenjünk, ameddig az emberi szorgalommal eljuthatunk, ha azt megelőzi és kíséri Isten segítsége”.⁵⁶

Comenius felfogásában fontos elv, hogy *a tanítás építsen a személyes tapasztalatra és legyen szemléletes*. Nem elegendő, ha a tanulók csak hallanak a dolgokról s szavakat tanulnak. A növendékeket saját érzékszerveik használatának biztosításával, szemléltetéssel, a dolgok személyes megfigyelésével, ízlelésével, tapintásával kell a bölcsességhez elvezetni. Fontosnak tartja a figyelem felkeltését és ébren tartását. Ennek az elvnek az érvényesülését segíti a szemléltetés, a kitűzött feladat és megoldás iránti érdeklődés biztosítása s a tanulói öntevékenység egyaránt. S ez az elv azt kívánja, hogy a tanulók maguk érdeklődéssel, figyelemmel, odaadással vegyenek részt a tanításban-tanulásban. E követelmény érvényesítése megkönnyíti a tanulók számára a tanulást, a művelődést, s biztosítja annak eredményességét. A *Vestibulum* előszavában többek között azt kívánja, hogy a magyar szövegről a latinra áttérve a fordítás a tanulók feladata legyen, s a tanító csak irányítsa a munkát.

c) Az ismeretszerzés

Comenius a megismerés és alkalmazás, a gyakorlati élet szempontjából igen hasznosnak tartja a dolgok pontos megnevezését. Ez szerint „a mindennemű műveltséghez bebocsátó kitért ajtó”. A beszéd szavai tartalmat, dolgot, fogalmat jelentenek. A beszéd, az ismeret akkor kifejező, teljes, ha a benne szereplő dolog saját névvel bír, ha a dolgok és szavak között párhuzam

⁵⁴ Comenius: A Panszofikus Iskola tervezete. = Kovács E. i. m. 128.

⁵⁵ „Omnia sponte fluant, absit violentia rebus.” = Kovács E. i. m. 253.

⁵⁶ Comenius: A nagyfényű pataki iskola tervezete. = Kovács E. i. m. 75.

mosság áll fenn, ha a dolgokat és szavakat pontosan értjük, azok lényegét, fogalmát ismerjük. Az igazi emberi beszéd értett szavakból áll, *s a bölcsesség alapja a dolgok ismerete és nem a szabályok tudása*. A tárgyi ismeretnek, a mindentudásnak, a bölcsességnek a fundamentuma a dolgok pontos megnevezése, a dolgok lényegének és hasznának a tudása. Ez az ismeret az igaz ismeret, amely elvezet Isten megismeréséhez. Ezért az iskolai munkának fontos feladata a fogalmak kialakítása, az igaz ismeret elsajátíttatása.

Szerinte az emberhez méltó ismeretszerzés lényege: „Előbb szemügyre venni a dolgokat s csak azután kell megnevezni őket és szólni róluk”.⁵⁷ Mivel a tárgy, a tárgy fogalma és a beszéd egymáshoz kapcsolódnak, mert „a tárgyaknak képei az értelemben a fogalmak, a fogalmak képei pedig a szavak, ... a tárgyakat az érzékek elé kell állítani, hogy a tanulók ezek szemlélete alapján alkossák meg a dolgok képét s amit felfogtak, azt mindjárt nevezzék is meg”. Azt kívánja, hogy „a dolgok bemutatása legyen az első, majd a helyes érzékelést kövesse a fogalom megalkotása, azt pedig a megnevezés”.⁵⁸ Ennek megfelelően az ismeret, a bölcsesség elsajátítása során mindent pontosan meg kell mutatni, az érzékek elé állítani, okosan megmagyarázni, értelmezni (elemezni). *A dolgokat és cselekvéseket alaposan meg kell figyelni, megérteni, s ennek alapján a fogalmat, szabályt kialakítani, és gyakoroltatni*.

Comenius szerint az ismeretet meg kell szilárdítani. „A világosan értett dolgoknak elegendő és kényelmes ismétlésével lesz szilárd az ismeret”.⁵⁹ Ezért szükségesnek tartja a szemlélet, képzet, fogalom, ismeret gyakori ismétlését, a tanult anyag rögzítését, mert csak jól megértett s rendszerezett anyagra építve lesz tartós a szerzett ismeret. Ezzel együtt azt is vallja, hogy semmit sem szabad „erőszakosan vagy rohanó ismétléssel az emlékezetbe zsúfolni, hanem csak lassanként kell belecsepegtetni az elmékbe, vagyis gyakori olvasással és újraolvasással, írással és újraírással, fordítással és visszafordítással, egyszóval: ismétléssel és újraismétléssel”, begyakorlással.⁶⁰ Így – a bemutatás, magyarázat, fogalomalkotás, rögzítés, alkalmazás segítségével – az anyag a gyermek sajátjává lesz, emlékezete erősödik, és a tanultak felhasználása könnyebbé válik. Óv attól, hogy „a szavak és mondatok sorrendjét aggodalmasan megköveteljük”, a tanulókat az anyag szó szerinti megtanulására,

⁵⁷ Comenius: A háromosztályú latin iskola tervezete. = Kovács E. i. m. 180.

⁵⁸ Comenius: A Panszofikus Iskola tervezete. = Kovács E. i. m. 132.

⁵⁹ Uo. 145.

⁶⁰ Comenius: A háromosztályú latin iskola tervezete. = Kovács E. i. m. 183.

bemagolására kényszerítsük. Az életben sem ugyanabban a sorrendben fogják majd felhasználni az ismereteket, mint ahogyan a könyvekben írva vannak. Az a fontos, hogy értsék s a gyakorlatban fel tudják használni. Azt kívánja, hogy a tanultakat, a feldolgozott nyelvi anyagot, az írás- és beszédképességet stílusgyakorlatok írásával és folytonos beszélgetéssel a gyakorlatban is alkalmazzzák, az ismeretet ugyanis tétté, létté kell változtatni, beszédbe, cselekvésbe átvinni.

Az ismeretelsajátítást össze kell kapcsolni ellenőrzéssel is. A stílusgyakorlatok ellenőrzésekor pl. a tanulók olvassák fel a dolgozatukat. Ezután az osztálytársak szóljanak, kérdezzenek. „Ha valami hibát senki sem vesz észre, a tanító hívja fel az egész osztály figyelmét, vajon mit gondolnak, helyesen használta-e a tanuló ezt vagy azt a dolgot. Ilyenkor a felelet elsőége azt illeti, akit bírálunk, hogy maga javítsa ki a hibáját, ha tudja. Ha pedig nem tudja, akkor ... más, aki tudja az osztályban. Ha senki sem tudja, akkor maga a tanító mutasson rá nemcsak a hibára, hanem a hiba okára, és az alkalomra is, melynek folytán az a hiba oda becsúszott, végső eredmény az legyen: úgy javítsunk, hogy a hiba ne könnyen ismétlődhessenek”.⁶¹

d) A nevelés személyi tényezői

Comenius a nevelést-oktatást széles körű iskolai és iskolán kívüli társadalmi feladatnak, tevékenységnek tartja, amelyben a tanárokon és a tanulókon kívül fontos szerepet szán az iskola-felügyelőknek, a szülőknek, a lelkészeknek és a tehetségeseknek, hatalommal rendelkezőknek egyaránt. Sok egyéb mellett ez a törekvése is hozzájárult ahhoz, hogy a református kollégiumokban, így a patakiban is, igen szoros kapcsolat alakult ki és valósult meg hosszú évszázadokon keresztül az iskola és a református gyülekezetek, a szélesebb társadalom között.

Mint az iskola pedagógusarchája, *a tanárokat-tanítókat barátainak, tanácsadóinak, munkatársainak tartja, s összefogásra, szorgalmas munkára ösztönzi. A jól rendezett iskola törvényeiben és másutt is sokszor szól a nevelés személyi tényezőivel kapcsolatos igényekről, követelményekről.* Vallja, hogy nagyrészt a tanároktól, tanítóktól függ az iskola emelkedése vagy sorvadása. Ezért magas követelményeket támaszt ezek képzettségével s munkájával szemben, és igyekszik a követelményeket ismertetni, tudatosítani, érvényesítésüket segíteni s ezzel a gyakorlati nevelés-oktatás eredményeit fokozni. Azt

⁶¹ Uo. 184-185.

kívánja, hogy a tanítók jól ismerjék az elsajátítandó egész műveltséget, s erős küldetéstudattal, hivatásszeretettel végezzék munkájukat. Fontos, hogy szorgalmasan, példamutatóan tevékenykedjenek, vallásos, becsületes, munkás emberek legyenek, mozgókönyvtárak, élő példaképei annak, amit tenni kell, akiket könnyű és biztos utánózni”. Ne legyenek mogorvák, hanem nyájasak, a gyermekekhez kedvesek, s velük barátságosan, őszintén beszélgessenek el. *Ne szégyelljék hivatásukat*, hiszen emiatt nincs okuk szégyenkezni. „Higgyék, hogy a méltóság magas székében ülnek és fenséges feladat van rájuk bízva, amelynél nincs nagyobb a nap alatt, ti. hogy Isten képecskéit faragják Isten hasonlóságára ... és megvetik az állam és az egyház alapjait.”⁶²

Kívánja, hogy *Isten akarátát teljesítve, neveljék tanítványaitak udvarias-ságra, a társadalom törvényeinek megtartására, mértékletességre és józan-ságra, takarékos-ságra és szorgalomra*, Szülőként szeressék és a tudományban hathatósan képezzék őket. Nem a diktálás a tanító feladata, hanem a tanulók figyelmének biztosítása, kérdezőssel „eszük élességének felcsigázása” és segítésük a megértésben és a tévedések javításában. A tanító legfőbb feladata szorint a jámborság, vallásosság, továbbá az emberi érintkezés erényeinek és a tudományoknak a tanítása. Fordítson gondot a munkára nevelésre, nevelje tanítványait a munka szeretetére. Mindent el kell követnie, hogy a tanulót a tanulás szükségességéről, eredményességéről meggyőzze, s a feladat és munkavégzés iránt érdeklődővé tegye. Szeresse minden diákját és segítse elő valamennyi előrehaladását, fejlődését, Mindenki-vel szemben végzett munkája szerint viselkedjék. A munkában járjon elől, de mindig figyeljen arra, hogy tanítványai tudják-e követni s követik-e. A jó tanító türelmes, nem uralkodik, nem parancsol, hanem irányít. Szorgalmasan kihasználja a tanítás minden lehetséges alkalmát, s nem mulaszt el egyetlen alkalmat sem, hogy az osztályban mindenkit, az iskolán kívül valakit valami jóra tanítson. „A jó tanító – mondja – keresi, hogy kit tanítson. Keresi, hogy mit tanítson, hogy a tanulók verés, kiabálás, erőszak és csömör nélkül, kellemesen és jóízűen kortyolgassák a tudományokat.”⁶³

Távazásakor a búcsúbeszédében a munka közben szerzett tapasztalatai alapján a tanároknak-tanítóknak többek között a következőket köti a lelkére: „Ti, az iskola egész világossága, Tanárok és Tanítók... Vigyázzatok, hogy el ne veszítsétek az igazi módszert, a szorgalmat, a lelkek egytetését; ha ezek-

⁶² Comenius: A jól rendezett iskola törvényei. = Kovács E. i. m. 318.

⁶³ Comenius: Az új életre kelt Fortius. = Kovács E. i. m. 269-270.

nek csak egyikét is, nemhogy valamennyit, elveszítenétek, elpusztul az iskola”.⁶⁴

Comenius magas *s határozott követelményeket támasztott a tanulókkal szemben* is. Tőlük mindenekelőtt azt kívánja, hogy feleljenek meg a nevelőknek, a „tanuló” elnevezésnek: akarjanak lelkiismeretesen, szorgalmasan tanulni, „Isten segítségével a jó tudományokban, a tiszt es erkölcsökben és az igaz jámborságban előrehaladni”.⁶⁵ Vágyakozzanak a tanulásra, semmilyen fáradságtól ne riadjanak vissza a tudás megszerzéséért. Ne elégedjenek meg sekélyes műveltséggel, igazi műveltségre törekedjenek; gondolkodva, értelmesen tanuljanak. A szent könyörgéseken és a tanórákon lelkiismeretesen vegyenek részt, figyeljenek s az ellenőrzésekre, vizsgákra jól készüljenek fel. Igyekezzenek mindazt megtanulni, amit a tanítójuk és a könyvek tudnak. Tesztüket gondolják. Legyenek serények, erkölcsösek, s tartsák meg a kollégium törvényeit. Tanítójukat atyjuknak tekintsék, szeressék s a tudás, erkölcs és kegyesség élő példájaként tiszteljék, kövessék. Tanulótársaikat szeressék, velük egyetértésben éljenek s csak a szorgalomban versengjenek.

Követelményei kiterjednek *a tanulók iskolán kívüli életére* is. Arra neveli őket, hogy az embereket szeressék, mindenkihez nyájasak, tisztelettudóak legyenek. Templomba járjanak és ott úgy viselkedjenek, mint Isten színe előtt illik. Az étkező asztalnál illendő magatartást tanúsítsanak. Ezzel kapcsolatban a következő konkrét szabályt is megfogalmazza: „Illetlen dolog a) hivatlanul asztalhoz ülni, b) elsőb hely után kapkodni, c) az asztalra könyökölni, d) vagy viszont a kezét az asztal alá dugni, e) kenyércipót s egyéb ételt kézzel letörni vagy leharapni, f) a jobb falatokat más elől elragadni, g) az ételt a kanálba mint valami szekérre felrakni, h) vagy a szájba szerfelett nagy falatokat tömni, i) az ujjakat leszopni, k) a csontokat rágni, l) amit már félig megettél, mások elé tenni, m) az ételt a szájból kivenni s a tányérba visszatenni, n) evés közben a fejet vakarni, fecsegni, nevetgél ni stb. o) egyszerre enni és beszélni, p) inni, amikor étel van a szájban, q) tele szájjal vagy szűr csölve inni, r) a fogat körömmel vagy késsel váj kálni”.⁶⁶

Comenius *munkatársainak tekinti a diákokat* is, akik azért tanulnak, hogy vele együtt megismerjék az igazságot és világosságot, akikkel mint társakkal a tervét is megbeszéli, hiszen felnöve, az államn ak, egyháznak és iskolának ö k

⁶⁴ Comenius búcsúbeszéde. = Kovács E. i. m. 395.

⁶⁵ Comenius: A jól rendezett iskola törvényei. = Kovács E. i. m. 311.

⁶⁶ Comenius: Erkölcsi szabályok az ifjúság számára. = Kovács E. i. m. 293.

lesznek a támaszai. „Nem fogok habozni, kedves tanulóim, hogy titeket a felöltek táplált és szívembe zárt remények alapján ... iskolák kitűnő igazgatóiként, egyházak tiszteletes pásztoraiként, egyházmegyéek nagytiszteletű espereiseiként, szuperintendenseiként, városok tekintetes tanácsosaiként és bíróiként, fejedelmi udvarmesterekként, titkárokként, e nemzetben pedig a fény megújítójaként, az istentelenség, műveletlenség és zavarok megszüntetőiként köszöntselek, és benneteket beavassalak azokba a terveimbe, amelyek titeket ilyenekké tesznek”.⁶⁷

Búcsúbeszédében a tanulók számára is megfogalmazza végrendeletét, megjelöli fejlődésük legfontosabb teendőit. Kéri, inti őket, hogy „serényen használják fel az alkalmakat”, s ne hagyják el addig az iskolát, amíg az itt elérhető teljes tanultságot meg nem szerezték. Kéri őket: „Azt akarjuk s nektek is azt kell akarnotok, hogy ne csak máza legyen rajtatok a tudománynak, hanem legyetek teljesen áthatva attól”.⁶⁸

Comenius szerint az iskola-felügyelők az iskolai munka segítői, a törvények, követelmények végrehajtásának ellenőrei, a tudatlanság elleni harcosok, akik arra vigyáznak, hogy az iskola mint fontos közügy kárt ne szenvedjen. Példaadással, meggyőzéssel, éberséggel, ösztönzéssel, rendszeretettel kell az iskolát szolgálniuk. Igazságos és elegendő fizetéssel állandó tanerőket, vallásos, emberszerető, buzgó tanítókat, a lehető legkiválóbbakat alkalmazzanak, akik szeretik hivatásukat, és életüket az Istennek és az ifjúságnak szentelve használják a hazának és az egyháznak. Felhívja a figyelmüket: „Legyenek meggyőződve, hogy az iskolának nagyobb üdve származik abból, ha a tanítók állandóak, mintha gyakran változnak... Aki alkalmas erre (mert jó tanítónak lenni különös ajándéka Istennek), ennek szentelje napjait. Ha lehet valahol ilyeneket találni ..., kéréssel és jutalommal ide kell csalogatni, kedvezni kell nekik, buzdítani kell őket, és minden jogtalansággal szemben meg kell őket védeni”.⁶⁹ Törekedjenek arra, hogy az elsőéves újonc tanulókat a legképzettebb tanító tanítsa, hogy a tudás alapjait kellően, bölcsen megvethesse. Fel fogása szerint a jutalom és büntetés alkalmazása az iskolai köztársaság megmaradásának fontos alapja, ezért gondosan ügyeljenek arra, hogy „az érdem ne fosztassék meg jutalmától, s hogy egy bűn se maradjon fenyítés nélkül”.⁷⁰

⁶⁷ Comenius: A lelki tehetségek kiműveléséről. = Kovács E. i. m. 106-107.

⁶⁸ Comenius búcsúbeszéde. = Kovács E. i. m. 395-396.

⁶⁹ Comenius: A jól rendezett iskola törvényei. = Kovács E. i. m. 323.

⁷⁰ Uo. 325-

Távozásakor arra intette őket, hogy *az ifjúság javáért való munkálkodásuk legyen buzgó és állandó*, s fáradozzanak „az iskolát szolgáló férfiak közti egyetértés fenntartásán”.

Comenius nevelési rendszerében *a szülők munkája és felelőssége is nagy szerepet kap*. Ebben a korban a szélesebb társadalom nem igényelte tagjaitól a magasabb műveltséget, képzettséget. Ennek megfelelően a szülők és fiatalok egy része nem látta szükségét, fontosságát a szorgalmas tanulásnak, az iskola teljes elvégzésének. Sok tanuló nem volt szorgalmas, illetve az iskolai képzés befejezése előtt kimaradt az iskolából. Comenius azt javasolja, hogy a beiratkozás előtt kérjenek reverzálist a szülőktől: írásban kötelezzék magukat, hogy a teljes kiképzésre adják az iskolába gyermeküket, s segítik a folyamatos előrehaladást. Kívánja, hogy tanév közben ne vigyék haza gyermekeiket, s a hivatalos szünetek után is pontosan küldjék vissza őket. A hiányzás megengedésével ugyanis a szülők ártanak gyermeküknek s akadályozzák az osztály előhaladását is. Távolítsák el otthonaikból a lustaságot, szoktassák rá gyermekeiket a munkára, így készítsék fel őket az iskolára, az életre. Minden szülő éljen cselekvő, dolgozó életet, s gyermekének se engedje meg az oktan semmittevést. Gyakran ellenőrizték, vizsgálják a tanuló iskolai előrehaladását. Távozásakor is arra kérte a szülőket, hogy együttmunkálkodásukkal segítsék az iskola munkáját, gyermekeik jobb s teljesebb szellemi nevelését.

A nevelésben Comenius szerint részt kell venniük a lelkipásztoroknak is. Fontos feladatuk Isten szava alapján felvilágosítani a szülőket, nevelőket kötelességeikről, gyermekeik Istennek tetsző életre nevelésének fontosságáról. „Az iskoláért való lelkipásztori gondoskodásnak egy részét alkotják azok a gyakori, sőt állandó könyörgések, amelyeket az egész gyülekezettel egyetemben buzgón küld Istenhez, hogy elnyerje áldását az iskolára... Mily szép volna, ha mindenütt, ahol főiskola van, minden szent gyülekezetben könyörgések szállnának Istenhez, hogy a nép, a szülők, a gyámok, a szállásadók, maguk a tanítók és tanulók, az iskola-felügyelők és az előljárók szent buzgalomra lelkesülnének kötelességük teljesítésében és leedsnék az égből Isten áldását”.⁷¹

Comenius szerint a hatalommal rendelkezőknek bölcs intézkedésekkel kell segíteniük az iskolát. Nyissanak új iskolákat, az erkölcsében és a tanulásban megromlott iskolát korszerűsítsék, reformálják. Kívánja, hogy jellemes férfiakat bizzanak meg az ifjúság nevelésével, vezetésével, felügyeletével s becsüljék meg a tanárokat, tanítókat.

⁷¹ Comenius: Az Atrium előszava. = Kovács E. i. m. 297.

e) *Az iskola*

Comenius az iskola lényegének megfogalmazása során abból indul ki, hogy a közhasználat szerint az iskola egyrészt az az épület, másrészt az a társaság, amelyben a dolgok ismeretére, értésére és használatára nevelik az embert. Megfogalmazásában az igazi iskola a tanító és tanulók gyülekezete, a munka, a vezetés és vezettetés gyakorló helye, a műveltség, az emberség műhelye. Az iskolában „mindennel foglalkozni kell, ami az embert emberré teszi”. Az iskola tehát az a közösség, az a hely, amelyben folyik, megvalósul a nevelés. Az iskolának az a célja, hogy „az embereket valóban emberré, a keresztyéneket valóban keresztyénné” formálja. Az iskolában a tudatlanság felszámolásával, az elmék megvilágosításával embereket faragnak a gazdasági, politikai és egyházi társadalom számára. Ez a formálás az örök Bölcsesség alkotása, amit munkatársai, az emberek révén valósít meg.

Comenius *az iskolát nem a társadalomból kiszakítva, hanem az élettel együtt látja*. A nevelés az ő szemében az egész életet átható folyamat, túlnyúlik a családon és a tantermen. Ezért az iskola és az élet feladata nála egy! Ezzel együtt azt is vallja, hogy az iskolának fontos tényezője a gyermek, hiszen annak nevelése a feladata.

Bár Comenius Sárospatakon a latin iskola megszervezésén, hatékonyságának fokozásán munkálkodott, nem feledkezett meg az anyanyelvről sem. *Szilárdan óhajtotta, hogy az iskolában a latinnal egyenlő szorgalommal kell ápolni az anyanyelvet.*⁷² Nemcsak az életre való jó felkészítés, a mindennapi gyakorlatban szükséges ismeret, tudás szervezett elsajátítása miatt tartotta ezt fontosnak, hanem azért is, hogy az anyanyelv segítségével jusson el a gyermek a latin nyelvhez, amely segíti a mélyebb bölcsesség megszerzését és lehetővé teszi a nemzetek közti érintkezést. Az is meggyőződése, hogy az *Orbis pictus*ban alkalmazott módszerével segíti, pl. a dolog és betű összekapcsolásával nagy mértékben megkönnyíti a betűolvasás elsajátítását, az anyanyelv tanulását.

Az iskolai cél elérésének fontos feladatai vannak: A tanulót „1. elmében bölcsé, 2. nyelvben ékesszólóvá, 3. tettekben erőssé, 4. erkölcsben jól nevelté, 5. szívben jámborrrá”, vallásossá kell tenni. Az iskolának „a dolgok ismerőivé, a cselekvés végrehajtóivá és a felhasználás bölcséivé kell formálnia a gyermekeket”.⁷³ Az iskolának úgy kell tevékenykednie, hogy a gyermek az

⁷² Comenius: Az Atrium előszava. = Kovács E. i. m. 297.

⁷³ Comenius: A jól rendezett iskola törvényei. = Kovács E. i. m. 297.

emberi érintkezésre alkalmassá és vallásossá, istenfélővé legyen. Comenius szerint csak így töltheti be igazán rendeltetését: lesz az állam és egyház vete-ményes kertje, a boldog élet szép előjátéka.

Az iskola munkája csak akkor lehet eredményes, ha minden osztálynak, csoportnak külön tanterme, felszerelése van és megfelelő időbeosztással, a tanévet egyszerre kezdve és fejezve be, folyik benne az oktatás és nevelés. A fentieknek megfelelően igyekszik megszervezni a pataki iskola életét, munkáját. „Nagyfényű”-nek tervezi, „belül fénnel teljesnek, kívül pedig a fényt messze szórónak, és ezért olyannak, amely sugaraival az elmékről – a szomszéd nemzeteket is ideszámítva – az államban és az egyházban a homályt elűzni képes”.⁷⁴ Olyanná akarja formálni, fejleszteni, hogy benne a nemes, a polgári rendű és a jobb tehetségű paraszt gyermekek művelődése egyaránt biztosítható legyen. Arra törekszik, hogy az anyagi alapok megteremtésével az iskola tegye lehetővé a szegények tanulását is. Vallja, hogy a pataki iskola célja is ugyanaz, mint minden iskoláé: „az egész isteni képet” kell az emberben visszaállítania.

Comenius a pataki iskola *fontos feladatának tekinti a tanítóképzést* is. Akkor, amikor beköszöntő beszédében arról szól, hogy miért éppen Patakon kerül sor az iskola reformálására, ezt fontos okként említi: „Az igazhitű egyház egész Magyarországon megszokta már, hogy ezt a pataki iskolát úgy tekintse, mint ahonnan legtöbbször viszik a többi iskola tanítóit, semmi sem lehet illendőbb dolog, mint az, hogy a tehetségek ezen kiművelőinek legyen meg itt saját kiképzésük jól berendezett műhelye, és így itt tanulják meg, hogy az iskolának ne csak az élén legyenek (praesint), hanem hasznára is (prosint)”.⁷⁵

Comenius magasra értékeli a Rákóczi-iskola jelentőségét, szerepét a magyar művelődésben. Ennek megfelelően *Patakon mintaiskolát igyekszik kialakítani.* Pataki reformja az iskolának hétszintű panszofikai iskolává való fejlesztését célozza. Mivel a korabeli iskolák munkáját nem tartja megfelelőnek, kielégítőnek, mert csak játszadoznak a tudománnyal, csak morzsákat tanítanak és így nem készítenek fel kellően az életre, az élet feladataira, ezért akarja Patakon megindítani az egyetemes bölcsesség iskoláját. Olyan iskolát akar, amelyben „minden növendék mindazt megtanulja, ami (ennek és a jövő) életnek a számára szükséges, és pedig teljes mértékben és olyan biztos úton, hogy akit ezen végig vezetünk, az mindent teljesen tud, mindent jól ért,

⁷⁴ Comenius: A nagyfényű pataki iskola tervezete. = Kovács E. i. m. 74.

⁷⁵ Comenius: A lelki tehetségek kiműveléséről. = Kovács E. i. m. 103.

mindent az igazi és fontos szükségletre használhat és végül mindent ügyesen tud előadni”.⁷⁶ Ennek a panszofikus iskolának az elvégzése szerint nagy lelki gyarapodással jár. Haszna az is, hogy az elsajátított műveltség megkönnyíti és sikeresebbé teszi az érvényesülést, az élet feladatainak megoldását, a pályaválasztást s felkészít a továbbtanulásra. Fentiekén túl fontosnak tartja, hogy a tanulókat koruk, fejlettségük, képzettségük szerint osztályokba csoportosítsuk, azért, hogy együtt tanulással, az anyag közös feldolgozásával könnyebben juszanak el mindnyájan ugyanahhoz a célhoz, az osztály anyagának megtanulásához. Mivel azonban a panszofiai iskola megnyitására rövid időn belül nem kerülhetett sor, kidolgozta a három alsó osztály, a latin iskola tervét, s megindította ennek munkáját. Ennek az iskolának a céljául a választékos, kiművelt és szent nyelvnek, a latinnak, a nemzetközi tolmács szerepét betöltő nyelvnek a megtanítását tűzte ki.

f) *A tananyag*

Az iskolára jellemző, meghatározó az a tananyag, amelyet benne feldolgoznak s amelynek segítségével a kitűzött célt megközelítik, elérik. Comenius panszofiai iskolájában „a legfontosabb hely Istent illeti, akitől van minden és aki által van minden, aki felé törekszik és akiben végződik minden”.⁷⁷ *Minden szükséges dolgot tanítanak, ami az emberi természetet tökéletesítheti, s ennél fogva a gazdasági, állami, egyházi, iskolai állapotot javíthatja.* Hangsúlyozza, hogy azt kell tanítani, ami számunkra az Isten nagyságát, a világ célját és az emberi kötelességeket feltárja. Isten az embert a természet feletti uralkodásra és az örök életben való részesedésre rendelte, s saját képére alkotta meg. Három könyvében közli az emberrel mindazt, amit tudunkra akar adni. Ez a három könyv: a *világ*, mely körülöttünk az ő alkotásaival van tele, az *értelem*, melyet bennünk az ő sugallata tölt ki, és az *isteni törvény*, amely a nem értett dolgok magyarázatát adja. S hogy mindezt az ember megismerhesse, adott az ember számára szemet is: „az érzékelést, mely minden testi dolgot felfog, az ész, mely minden értelmi dolgot megvizsgál és a hitet, mely minden kinyilatkoztatást felölel. Hozzáadta még az eszközök eszközét is, a kezét, hogy mindent ügyesen elkészítsen és a nyelvet, hogy mindent (amit másoknak tudomására kell hoznunk) csodálatos gyorsasággal kijelenthesen.”⁷⁸

⁷⁶ Comenius: A Panszofikus Iskola tervezete. = Kovács E. i. m. 122.

⁷⁷ Uo. 134.

⁷⁸ Uo. 127.

Fentieknél megfelelően szerinte a tanulókat először az érzéki, majd az értelmi s végül a kinyilatkoztatott dolgokkal kell foglalkoztatni.

Comenius szerint a tananyagok különböző fontosságúak. Elsőrendűek a tudomány, az ékesszólás, az erkölcs és vallás lényegét tartalmazó nyelvi, bölcséleti és teológiai tanulmányi anyagok. A másodrendű anyagok erősítik az elsőrendűeket és elsősorban a „jólétet” szolgálják. Ilyenek a történelmi tanulmányok, a tetszés szerint választott gyakorlások és bizonyos, az egyes tanulókra rábízható rendkívüli olvasmányok. Mivel ugyanis a tanítási anyagot a közepes tehetségekhez szükséges méretezni, a tehetségesebbek fejlődését rendkívüli olvasmányokkal kell segíteni. Ezzel ösztönözzük szorgalmukat, erősítjük tanulási kedvüket s hozzászoktatjuk őket a könyvekhez, a könyvek későbbi olvasásához. E hatásokat fokozza, szélesebb körűvé teszi az az eljárás, hogy ezekről az olvasmányokról az egyes tanulók az osztály előtt be is számolnak, s a hasznos megállapításokat minden tanuló beírja a munkafüzetébe. A harmadrendű anyagok, foglalkozások elsősorban a test külső mozgékonyágát, a szellemi elevenség fokozását szolgálják. Ilyenek a játékok és a színpadi játékok.

Fentieken túl a panszofikus iskola tervezetében *Comenius osztályonként vázolja a különböző tantárgyak (hit, mennyiségtan, mértan, történelem, földrajz) tanítandó anyagát* s megnevezi az egyes osztályok fő tankönyvét is. A történelmi ismeretek gyakorlásáról szólva azt is elmondja, hogy minden héten tartanak olyan órát, amelyben az iskola egész ifjúsága előtt a megjelenő latin nyelvű hírlapokból, a Kereskedők Újságjából vagy a Francia-Belga Merkurból felolvassák és megmagyarázzák a földön történt nevezetesebb dolgokat.

g) A tanítási módszer és eszköz

Elméleti pedagógiai felfogását Comenius Sárospatakon a gyakorlatba akarja átvinni, nevelési eszméit a mindennapi szervezett iskolai tevékenységben igyekszik megvalósítani. Fontosnak tartja, hogy elgondolásai, pedagógiai elvei az iskola életében igazolódjanak, a gyakorlati munkában eredményeseknek bizonyuljanak s a tanítás-tanulás hatékonyságát fokozzák. Érthető tehát, ha e feladat megoldására, az iskola gyakorlati munkájának előkészítésére, szervezésére és irányítására nagy gondot fordít. S mivel Sárospatakon csak a latin iskola három osztályának munkáját tudta megindítani, *módszerbeli útmutatásai, tanácsai, javaslatai elsősorban a latin iskola munkájával kapcsolatosak*, a hatékonyabb nyelvtanítás eljárásaira, követelményeire vonatkoznak.

Vallja, hogy a tanítás sikere nagymértékben függ az oktatás módszerétől. Ennek megfelelően pataki írásbeli műveiben s szóbeli előadásáiban a módszer problémái jelentős szerepet kapnak. Munkáit sok szállal szövik át az alkalmazandó módszerekre vonatkozó fejtegetései, megjegyzései. Megállapításai között jelentős számban vannak olyanok, amelyek ma is a legkorszerűbb fel fogások közé sorolhatók.

Comenius szerint a tudomány, művészet és nyelv tanításának egyetlen fontos módszerbeli követelménye van: *Omnes, omnia, omnino, azaz minden ember minden dolgot minden oldalulag tanuljon.*⁷⁹ Ezen túlmenően jelentős elvként hangsúlyozza azt is, hogy a népiskolában a nép nyelvén, *anyanyelven* kell a gyermekeket tanítani. Felfogása szerint a módszernek vannak általános törvényei, amelyek minden tantárgy tanításában érvényesülnek, s vannak sajátos követelmények, amelyek a tárgyak természetének, az adott körülményeknek, helyzetnek megfelelően változnak, alakulnak. A siker fontos feltételének tartja, hogy a tanító maga is tanult, tanulni vágyó ember legyen, aki másokat tanítva önmagát is akarja képezni. S mivel a verseny „a tanulók szorgalmának a köszöriköve”, a versenynek a tanító és tanítványai munkájában egyaránt nagy szerepet biztosít.

A módszer általános törvényein, az alapelveken túl, *gondosan ismerteti azokat a tennivalókat, konkrét eljárásokat, amelyek bizonyos, sajátos feladatok megoldásaival kapcsolatosak.* Tankönyveinek előszavában, az osztályok tanítóihoz intézett utasításaiban, „intelmei”-ben elsősorban ezeknek a tennivalóknak a végzésére igyekszik felkészíteni a kezdőket és az új módszer alkalmazásában járatlan gyakorló tanítókat. Tervszerűen ismerteti az egyes osztályok tanításával kapcsolatos módszertani tudnivalókat és a fontosabb feladatok megoldásának teendőit. Az I. osztály anyagának feldolgozásához adott ajánlásaiban pl. részletesen elemzi az anyanyelvi szöveg és a nyelvtan feldolgozásának, továbbá a szótár használatának főbb módszeres eljárásait. Szerinte a dolgok és szavak párhuzamos és csoportokra tagolt megismerése a nyelvtanulás eredményes módszerének a titka. Helyteleníti a nyelvtanítás addig követett eljárását, mely szerint az elvont szabályokat csak utólag igyekeztek példákkal megvilágítani, illusztrálni. Azt tanítja, hogy *a gyakorlati példákból kell kiindulni, s azok elemzésével eljutni a szabályhoz.* Ezzel együtt azt is fontosnak tartja, hogy a nyelvtani anyag reális tartalommal bírjon, a többi tudománnyal és művészettel szoros kapcsolatban, összhangban legyen.

⁷⁹ Uo. 122.

Comenius módszere egyszerű, célirányos módszer, olyan, mint Ariadné fonala, melynek segítségével Theszeusz számára lehetővé vált a Minosz krétai király által épített labirintusból a kiszabadulás. Vallja, hogy az iskolában nagy a zűrzavar, sok az útvesztő, a labirintus, részben a sok anyag, részben a pedig a helytelen tanítás-tanulási módszer miatt. „A tanítás és tanulás módszere – állapítja meg – annyira bonyolult, hogy a tudományok kertjét bejárni akaróknak ezer meg ezer mellékösvény, kanyarulat és tévút kerül útjába, melyek az elméket szüntelen fárasztják”.⁸⁰ Ebből a labirintusból szerinte Ariadné fonálához hasonló, egyszerű és könnyű módszerrel ki lehet szabadulni. Úgy véli, meg van győződve róla, hogy hosszú kutatással s sok ember segítségével, az értelmi képesség és az iskola természetét alapul véve, neki sikerült megtalálnia, kialakítania a tanításnak ilyen módszerét.

Fontos módszerbeli követelménye: „A tudnivalókat ugyanazzal a módszerrel kell tanítani, tudniillik 1. a dolgok, fogalmak és szavak állandó párhuzamosságával, 2. a tudás, értés és használat útján, 3. példákon, szabályokon és gyakorlatokon keresztül”.⁸¹ Ezen túlmenően nyelvtanítási módszerének, de általában is, módszerének fontos vonása, hogy a tanulókat nem külön-külön, hanem együttesen tanítja. A *Vestibulum* előszavában azt köti a tanító lelkére, hogy „az égbolton ragyogó napot utánozva” figyelje az egész osztályt. S azért, hogy „minden tanuló lássa, hallja és megértse, amit mindannyiuknak mutatsz, hol az egyiknek, hol a másiknak teszel fel kérdéseket. Ilyen módon nem lesz egy sem közöttük, aki ne figyelne állandóan”.⁸² Másutt meg azt kívánja a tanítótól, hogy az osztály tanulóit „mind együtt képezze, ne egyenként, azaz sohasem egyetlen tanulót oktasson külön magában, hanem valamennyit együtt, összegyűjtve, hogy amit bármikor egynek mond, az mindnek hasznára váljék, és ha egyiknek kijavítja valamilyen hibáját, akkor az összesnek hibáját javítja”,⁸³ a többi is tanuljon belőle.

Vallja, hogy *módszere egyetlen módszer, következetes, könnyű és kelles, melyet használva, az iskola többé nem taposómalom, nem kínzókamra, hanem játékhely, gyermekotthon.* E módszeren belül az *analízis* eltévedés nélkül elvezet a tudományok labirintusának minden zugába, s lehetővé teszi, hogy semmi ne maradjon rejtve a tanuló előtt. A *szintézis*, az egybeszerkesztés

⁸⁰ Comenius: Az igazi módszer dicsérete. = Kovács E. i. m. 196.

⁸¹ Comenius: A Panszofikus Iskola tervezete. = Kovács E. i. m. 142.

⁸² Comenius: A Vestibulum előszava. = Kovács E. i. m. 240.

⁸³ Comenius: A háromosztályú latin iskola tervezete. = Kovács E. i. m. 175.

az elmélet szoros útjából visszavezet a cselekvés mezejére. Az összehasonlítás (*szinkrizis*) pedig lehetővé teszi a világos értelmezést. Ennek megfelelően az összehasonlítás fáklyája segítségével egy-egy dolog megértése sok más hasonló és különböző dolog megértését is segíti s így egy-egy nehézség leküzdése sok más nehézség legyőzésére is képessé teszi a tanulót. Azt is vallja, hogy a latin nyelv tanítása során a szavakat és dolgokat együtt, egyszerre s csoportosítva kell megismertetni. Szerinte ez egyik titka a nyelvtanítási módszer eredményességének!

Szerinte módszere segítségével az ifjúságot finoman és gyorsan lehet formálni a bölcsességre, az ékesszólásra, a művészetekre, az erényekre és a jámborságra. Hirdeti, hogy a módszer örök törvénye: *mindent a minta (szemléltetés), a szabály és gyakorlat (ismétlés) segítségével kell tanítani és tanulni.* Módszere „gyakorlati, mely mindent saját szemlélet (autopszia), saját tanulás (autolexia) és saját cselekvés (autopraxia) útján tanít”.⁸⁴ A módszer eredményessége szempontjából is szükségesnek tartja, hogy a tanítványok együtt, egyszerre kezdjék a tanulást, a tanévet s együtt tevékenykedjenek, gyakoroljanak. Az is fontos, hogy a tanító a tanulókat példaadásával a lehető legérdek-
lőbbbökké tegye, figyelmüket lekösse.

A tanításban fontos szerepet tulajdonít a tanulónak. S mivel minden gyermek Isten képmása, nem lehet elvárni, megkívánni a gyermektől, hogy a tekintély alapján higgyen. *A tanulónak magának kell mindent érzékelnie, megtapasztalnia.* Ennélfogva jobb, eredményesebb a deiktikus (bemutató) és a heurisztikus tanítási eljárás, mint az akroamatikus (folyamatos közlés) tanalak.

A tanítási módszerek között nagy jelentőségűnek tartja a szemléltetést, a tananyag bemutatását. Következik ez abból az alapelvből is, amely szerint „semmi sem lehet az értelemben, ami nem volt előbb az érzékekben”.⁸⁵ A szemléltetés nem lehet öncélú, hanem arra való, hogy az ismeret alapjául szolgáljon és a gyermek érdeklődését felkeltse, figyelmét ébren tartsa. A dolgokat a valóságban vagy képekkel sokoldalúan kell szemléltetni, hogy láthatók, hallhatók, tapinthatók, szagolhatók, ízlelhetők legyenek. Bármit is tanítunk, előbb állítsuk a gyermekek érzékszervei elé, hogy világos, igaz, valóságot tükröző fogalmak alakuljanak ki. Fontos, hogy a nyelv és beszéd helyesen fejezze ki azt, amit az értelem helyesen felfogott. Ezért *a szemléltetésnek együtt kell járnia a beszélgetéssel, megbeszéléssel.* Így sikerül „a természete-

⁸⁴ Comenius: A rendezett iskola törvényei. = Kovács E. i. m. 302.

⁸⁵ Comenius: Orbis sensualium pictus. = Kovács E. i. m. 328.

ténél fogva csapongó elmét rabul ejteni és a dolgoknak és benyomásoknak lényegéig elvezetni”. A megmutatott vagy leírt dolgok alapján így a tanulók elméjében terjedni fog a világosság s a szavak héjából kifejlődik a dolgok lényege.⁸⁶

A szemléltetés fontosabb formái: a tárgy szemléltetése és a leírás. Eszközei: maga a tárgy, annak képe, a tankönyv képe, a tanterem falain, ajtóin elhelyezett kép, dombornú. A szemléltetés során irányítani kell a gyermekek figyelmét, megfigyelését. „Bármiről is kezdünk gondolkodni – hirdeti –, mindig magát az egészet kell néznünk, majd pedig a részeit s ... a rendeltetését.”⁸⁷

A tanításban-nevelésben *nagy szerepet szán a tanulók tevékenykedtetésének, a tanulói öntevékenységeknek.* Következik ez abból a pedagógiai felfogásából, amely szerint a fiatalokat állandó tevékenységben kell gyakoroltatni, hogy megszokják a cselekvő életet. Fontos az öntevékenység azért is, mert kiki a tévedéseiből, azok felismeréséből és kijavításából tanulja meg a helyes eljárást. Hirdeti, hogy „alkotva válunk alkotókká”.⁸⁸ A tárgyalt anyagot a tanulók írják le a füzetbe, nemcsak azért, hogy gyakorolják és megszokják a helyes írást, hanem azért is, hogy eredményesebb legyen az emlékezetbe vésés. A tanulók öntevékenységeinek, „személyes működésének érvényesítését” fontosnak tartja az iskola általános képzésén túl a tanítóképzés feladatainak megoldása céljából is. „Mindent, amiben az értelemnek, emlékezetnek, nyelvnek, kéznek szerepe lehet, mindazt a tanulók fáradhatatlan szorgoskodással maguk vizsgálják, fedezzék fel, forgassák, működtessék, gyakorolják, s a tanítóknak csak az maradjon, hogy figyeljék, megtörténik-e, aminek lenni kell, s úgy történik-e, ahogyan kell. Mert így lehet elérni azt, hogy maga az állandó gyakorlás, amely a lehető legjobb mester, minden tanulót mesterré is tegyen. Bizony, akit nem így tanítottak, nem is lehet jártas művész másoknak hasonló oktatásában. Így viszont a dolgok jobb és igazabb tudása minden más iskolákban is igen gyorsan elterjed majd, sőt maguk az iskolák is sokasodni fognak a világosság Atyjának dicsőségére, az egyház vigasztalására s a világ jóban való előhaladására.”⁸⁹

Comenius szerint *a tanítás-tanulás nélkülözhetetlen módszere a gyakorlás.* Mivel „a gyakorlat teszi a mestert”, s iskolája olyan embereket akar ne-

⁸⁶ Comenius: A Vestibulum előszava. = Kovács E. i. m. 242.

⁸⁷ Comenius: A Schola Ludus előszava. = Kovács E. i. m. 336.

⁸⁸ Comenius: A lelki tehetségek kiműveléséről. = Kovács E. i. m. 91.

⁸⁹ Comenius: A nagyfényű pataki iskola tervezete. = Kovács E. i. m. 76.

velni, akik mindenhez értenek, mindenben járatosak, azaz mindenre alkalmasak, fontosnak tartja, hogy minden osztályban kapjon helyet a gyakorlás, a tanulók gyakorlata. „Valamennyi osztályban pezsejen a tanulók gyakorlati munkája, mégpedig: az olvasás és az írás, az ismétlések és versengések, a fordítások és a visszafordítások, a vitatkozások és a szavalások stb. állandó gyakorlatai”, azaz az érzékek, az értelem, az emlékezet, a történelem, a stílus, a nyelv, a hang, az erkölcs és a vallás gyakorlatai.”⁹⁰ Fontos az érzékek gyakorlása, hiszen ezek „a lélek vezetői a tudomány felé”. Az érzékek gyakorlása során arra kell törekedni, hogy a szemléltetés segítségével maguk a dolgok beszéljenek. Az értelem és emlékezet gyakorlásának fontos eszköze a jól megértett dolgok ismétlése, összekötve azt a tanulók versengésével. A történelmi ismeretek gyakorlása nagymértékben segíti, erősíti az emlékezetbe vésést és fejleszti a nyelvhasználatot. A naponta végzett stílusgyakorlattal, melynek igen fontos eszköze a levélírás, hozzá kell szoktatni ahhoz a kezethozzá, hogy az ész készséges tolmácsa legyen. Az emlékezet gyakorlására ajánlja az értelem fényével megvilágosított anyag ismétlését. Vallja, hogy a nyelvet beszélgetéssel, a hangot énekléssel, az erkölcsöt gyakori megbízással és számonkéréssel, a jámborságot a vallás törvényei szerinti éléssel, vallásos cselekedetekkel kell gyakorolni.

Comenius a készségfejlesztés szempontjából is fontosnak, *hatékony módszernek tartja a gyakorlást*. Az ismeretek megtanításával együtt tudatosan törekszik a készségek kialakítására is. A nyelvtanítás szempontjából szükségesnek mondja az írás és olvasás készségének megszerzését, fejlesztését. Szerinte ugyanis a műveltség elsajátítását és bővítését nagymértékben segítik a könyvek, „a néma tanítók”. Ezért a tanulókat rá kell nevelni az olvasás szeretetére, a jó könyvek hasznos gondolatainak kijegyzetelésére. Ennek viszont fontos feltétele az olvasási készség birtoklása.

Hasonlóan fontos szerepet tulajdonít az *ismétlésnek* is. Felfogása szerint az ismétlést ellenőrzéssel és vizsgákkal kell összekapcsolni. Ezek biztosítják ugyanis, hogy az ismétlések tartalmasak, fejlesztő jellegűek, nevelő hatásúak legyenek. A számonkéréskor a kérdésekre adott válaszok alapján kiderül, hogy a gyermek ismeri-e a dolog, fogalom lényegét, jelentését, használatát megértette-e, megtanulta-e s tudja-e alkalmazni a tanultakat, szorul-e valamilyen segítségre. Hasznosnak, fontosnak tartja a vizsgát az órán, a tanórák után naponként, hetenként az utolsó tanítási napon, havonta, negyedévenként s

⁹⁰ Comenius: A Panszofikus Iskola tervezete. = Kovács E. i. m. 143.

végül a tanév végén az osztályozó vizsgát. A vizsgáknak nagy szerepet tulajdonít a tananyag elmélyítése, a tanulók szorgalmának fokozása s az előrehaladással kapcsolatos tájékozódás szempontjából egyaránt.

A nevelés fontos módszerének tartja a beszélgetést, a tudós, jámbor, szorgalmas és ékesszóló emberekkel való gyakori társalgást. A tanulóra ugyanis jó hatással van a felnőtt példája, tehetsége és jelleme. Ezen túlmenően sokszor ejt szót a tanító és tanulók beszélgetésének feladatairól, követelményeiről is. Fontosnak tartja, hogy a tananyag-feldolgozás eredményessége, a tanulók figyelmének, aktivitásának biztosítása érdekében munka közben gyakran intézzen a tanító kérdéseket a tanulókhoz. Ha a gyermek nem tud válaszolni, mást kell felszólítani a kérdés megismétlése nélkül. Így megszokják a tanulók, hogy amit egynek mond, arra is mindnyájan figyeljenek. Hol az egyik, hol a másik tanulót kell kérdezni, feleltetni s ha valamelyik megakad vagy nem megfelelőt mond, egy másik tanuló segítse vagy javítsa ki. Minden hibát a tanulókkal kell kijavíttatni, csak ha nem sikerül ez, akkor javítsa maga a tanító.

Comenius idejében gyakori iskolai módszer volt az *előadás, magyarázat*. Ezzel kapcsolatos előremutató felfogására is jellemző, hogy ennél a módszer-nél sem csak a tanító aktivitását hangsúlyozza, hanem itt is szükségesnek tartja a tanulók aktív részvételét a munkában. Ezért azt kívánja, hogy a tanító a tanítás közben tegyen fel kérdéseket a tanulókhoz. Módszerének ez a vonása, a tanulók aktivitása Comenius pedagógiájának fontos elve. Ennek érvényesítésével biztosítható, hogy „nemcsak egy nap, de még egy óra se múljék el a tanulók tudásának újabb gyarapodása, tanulmányaikban elért újabb előrehaladás nélkül”.⁹¹

Comenius szerint a tanítás-tanulás fontos módszere, az iskolai gyakorlás egyik formája, a tétlen tunyaság ellenszere a *színjátzás*, melynek hatása az iskolai oktatásban sokrétűen érzékelhető. Segítségével „a dolgok egész körét, azaz a tanulnivalók egész egyetemét” személyes megtapasztalás és öntevékenység, gyakorlás által sajátítja el a tanuló. Amikor egy-egy ember életét beszéddel és cselekvéssel ábrázolja, a gyermek rövid úton, minták és utánzások segítségével megismeri a dolgok változatosságát, megtanulja a gyors válaszadást, az arcával, kezével, testével természetes módon való viselkedést, a feszélyezetlen szereplést, a paraszti elfogódottság leküzdését. Az iskolai színjáték nyilvános tevékenységével „jobban fokozódik az emberi szellem mozgékonyasága, mint ahogyan bármiféle figyelmeztetéssel vagy fegyelme-

⁹¹ Comenius: A Vestibulum előszava. = Kovács E. i. m. 241.

zéssel elérhető lenne”.⁹² A színjátékban bemutatott, feldolgozott anyag könnyen bevésődik az emlékezetbe. A szerepléssel kapcsolatos dicséret vagy dorgálás más feladat megoldása esetében is kiváló sarkalló eszköz. Általa a szülők is közelebb kerülnek az iskolához. A színjátékban megmutatkoznak a kiemelkedő tehetségek s a tanító és a szülők jobban megismerik a tanulókat. Az iskolai színjáték fejleszti az érzékeket, az értelmet és a nyelvet, az erkölcsöt, az életben helytálló viselkedést, a dolgok intézésében óvatos okosságot s az elfogulatlan, bátor beszédet.

A módszerek mellett nagy jelentőséget tulajdonít a *tanítási eszközöknek*. Szerinte a mindentudás legfontosabb eszközei: a világ, az értelem és Isten törvénye. Ezek szemlélésére, értelmezésére három szemet kaptunk Istentől: az érzékelést, az eszt és a hitet, s ezekhez hozzátartozik még az eszközök eszköze, a kéz, továbbá a nyelv. Az egyetemes műveltség fontos eszközei a jó *könyvek*, amelyek segítik a dolgok jobb, bővebb megismerését, az erényes életet és az ékesszólást. „A jó könyv, ha valóban jó és bölcsen van megírva, valóban a tehetség közsörüköve, az ítélőképesség ráspolya, a szem kenőcse, a bölcsesség tölcse, mások gondolatainak és tetteinek tükré, a mieink irányítója.”⁹³

A tanítás-tanulás fontos eszközei a *tankönyvek*. Pataki írásaiban, előadásaiban többször is érinti ezt a problémát. Korszerű, ma is érvényes követelményeket támaszt a tankönyvekkel szemben. Azt kívánja, hogy a tankönyv segítse az osztály tantervi céljának elérését, s ezért az előírt anyagot dolgozza fel, annak lényegét fejtse ki, foglalja össze. Jól megfogalmazott, hibátlan szabályokat tartalmazzon. Ne legyen nagy terjedelmű. Legyen gondosan, egyszerűen, világosan, népszerű módon, de választékosan megírva. Úgy kell elkészíteni, hogy alkalmas legyen a tanulók önálló gyakorlására. Legyen könnyen tanulható, ébressze fel és tartsa ébren a figyelmet, ösztönözze szorgalomra a tanulót, tanulásában, használatában a gyermek találjon örömet. Azt is követelményként szabja meg, hogy gondos szerkesztéssel biztosítani kell a feldolgozott anyagban a könnyű tájékozódást.

A könyvek és tankönyvek jelentős szerepe miatt Comenius fontosnak tartja a *könyvnyomda* működtetését. S a pataki nyomda, melynek munkája Comenius kérésére indult el, teljesítette is e hivatását, szerepét. 1650-től 1671-ig Comenius 18 munkáját jelentette meg, s évszázadokon át sok tankönyv és könyv került ki belőle. A nyomda működése – Comenius idejében és később

⁹² Comenius: A Schola Ludus előszava. = Kovács E. i. m. 333.

⁹³ Comenius: A lelki tehetségek kiműveléséről. = Kovács E. i. m. 90.

is – nemcsak a tanulóknak tankönyvekkel való ellátását tette lehetővé megszűntetve a jegyzetek időt rabló másolását, hanem tudományos munkálkodásra ösztönözte a tanárokat is. Comenius törekvése, a nyomda működése is bizonyára hozzájárult ahhoz, hogy a kollégiumban „a tudós tanár” típusa fontos szerepet kapott.

V. Pataki munkásságának eredménye, hatása

Comenius sárospataki működését vizsgálva, szólnunk kell röviden e munkásságának eredményéről és hatásáról is.

Comenius törekvéseit, munkásságát Sárospatakon nem fogadta mindenki bizalommal, nem értékelte nagyra mindenki. Tevékenységének eredményessége, hatása már azért sem lehetett olyan, mint amilyen jelentőségű volt kidolgozott terve és pedagógiai eszméinek gyakorlati megvalósítására irányuló munkája. S ennek több oka is volt. Nehéz volt megváltoztatni a megrögzött szokásokat, a korabeli gyakorlatot, az általános közvéleményt. Az itt töltött néhány év ehhez nem volt elegendő. Nem kedvezett törekvéseinek az sem, hogy nem tudta megvalósítani, megszervezni a hétosztályos panszofiai iskolát, továbbá az sem, hogy a háromosztályos latin iskola osztályait is egymásután gyorsan kellett megnyitni. Ehhez járult még az is, hogy a tankönyvek túl terjedelmesek voltak, és az osztályok megnyitása után, később jelentek meg. Ezért nem is érvényesülhetett kezdettől fogva az iskola munkájában kellő eredménnyel „a jobb, könnyű és kellemes tanítási módszer”. Nehézséget jelentett az is, hogy az osztályok tanítói akadémiai hallgatók voltak, akik még maguk is tanultak, s ennek megfelelően egyrészt az új módszerrel való tanítást nem végezheték s nem végezték teljes energia-befektetéssel, másrészt pedig az addig alkalmazott tanulási módszertől, a memorizálástól is nehezen tudtak szabadulni. Bizonyos mértékben nehezítette a korszerűsítést, gátolta a jobb eredmény elérését a tanárok közti teljes egyetértés hiánya is, amit Comenius az iskola jövője szempontjából komoly veszélynek tartott. Ezért is kérte hangsúlyozottan búcsúbeszédében az iskola-felügyelőket, tanárokat és tanítókat az egyetértés fenntartására.

A fentiekhez más nehézségek is járultak. A puritanizmus eszméihez hajló patakiakban visszatetszést keltett Comeniusnak közvetlenül ideérkezése előtt megjelentetett *Independentia* című munkája, amelyet az angol independensek ellen írt, s amelyben óvott az episcopális, presbiteriális és independens egyházkormányzás túlkapásaitól. Annak bizonyítására törekedett, hogy az aláren-

deltség az egyházkormányzatban Isten rendelése, s a monarchikus, arisztokratikus és demokratikus egyházkormányzatban egyaránt található visszaélés. Ezeken kívül sok embert ösztönzött a vele szembeni tartózkodásra, a tőle való elidegenedésre a Drabik látomásainak, jóslatainak hitelt adó politikai agitációja, tevékenysége is, amelyet az ország és a Rákóczi család érdeke szempontjából helytelenítettek.

Mindezek ellenére mégis megállapítható, hogy Comenius pataki munkássága nagy jelentőségű és eredményes volt. „Az a négy esztendő, amit Comenius Patakon töltött, sem magára Comeniusra, sem a sáros-pataki főiskolára, sem Magyarország kulturális életére nem vezett el, sőt mindenikökre nézve gazdag gyümölcsöket termett.”⁹⁴

Comenius rövid ideig tartó sárospataki tevékenysége életének, pedagógiai működésének leggyümölcsözőbb, eredményekben leggazdagabb korszaka volt. Az iskoláért, annak továbbfejlesztéséért nagy anyagi áldozatot vállaló patrónus család nagy érdeme, hogy „a népek tanítóját” Patakra meghívta, munkájához a lehetőségeket, a nyugodt körülményeket, a biztonságot, az anyagi feltételeket és segítőtársakat biztosította. A pataki tevékenység Comenius számára nemcsak arra adott lehetőséget, hogy pedagógiai felfogását, törekvéseit a gyakorlatban kipróbálja, megvalósítsa, hanem arra is, hogy a magyar viszonyokat, helyzetet, iskolai pedagógiai gyakorlatot közvetlenül megfigyelje, megismerje, s az iskola hatékonyabb működését segítse. Arra ösztönözte Comeniumot, hogy *a már kialakult elméleti pedagógiáját újra átgondolja és az adott konkrét helyzethez, feladathoz alkalmazza s továbbfejlessze*. Ennek következményeként pl. „a panszofikus iskola terve nem pontos másolata a *Didactica Magna*-ban kifejtett latin iskola tervének, mint ahogy a tankönyvek sem pusztá átirásai a régebbi kiadásoknak. Mutatja ez Comenius összeforrottságát a környezettel, a helyi viszonyokkal, hagyományokkal, de azt is, hogy nevelési rendszere sem merevedett meg, hanem lépést tartott a követelményekkel. Patak és iskolája tárták fel előtte a *Didaktikában* megszabott terv egyes nehézségeit s ennek alapján korlátozta a tananyag mennyiségét”.⁹⁵ Ezen túlmenően pataki munkássága olyan szakirodalmi művek megalkotását segítette, tette lehetővé, amelyek gyöngyszemei, ma is értékes kincsei a magyar és egyetemes pedagógiai irodalomnak, segítői, útjelzői a pedagógia, a művelődés fejlődésének. Itt alakította ki a latin (közép) iskolai oktatás tan-

⁹⁴ Rácz Lajos i. m. 249.

⁹⁵ Kovács Endre i. m. 47.

tervét és módszertani utasításait, az *Orbis pictus* és a *Schola ludus*. Itt állította össze az *Erkölcsei szabályzatot* és az *Iskola törvényeit*. Fentiekén túl igen tartalmasak, nagy jelentőségűek az iskola szervezeti és korszerűsítési tervei, továbbá azok az iskolában tartott beszédei is, amelyekben a nevelés-tanítás csaknem minden kérdésében véleményt nyilvánított és tanított. Lényegében növeli Comenius pataki működésének jelentőségét magyar szempontból az is, hogy különböző írásaiban többször hivatkozik magyarországi megfigyeléseire, tapasztalataira, s tesz értékelő megjegyzést, mond javaslatot a magyar iskolázásra, művelődésre, közállapotokra egyaránt.

Comenius pataki munkássága eredményes és hatásos volt a főiskola és általában a magyar művelődés szempontjából is. Pataki tevékenységének eredményeit, hatását vizsgálva hivatkozom két pataki tanárra, akik közül az egyik a főiskola történetének kutatása során, a másik meg Comenius magyarországi munkásságát elemezve jutott el bizonyos következtetéshez. *Szombathy János*, a pataki kollégium első nagy történetírója Comenius pataki munkásságának fontos eredményeként könyveli el a régebbinél könnyebb tanítási módszer meghonosítását, a magasabb erkölcsi műveltséggel kapcsolatos igény érvényesítését, a latin iskola három osztályának felállítását, számukra tankönyvek készítését, nevelő hatású színjátékok alkalmazását, a világi gondnokok beállítását, az alsóbb osztályok tanítására is állandó tanerők biztosítását s a nyomda munkájának megindítását.⁹⁶ *Dezső Lajos* Comenius pataki munkásságának jelentőségét, hatását a fentiekén túl abban látja, hogy rendet teremtett a tanév megkezdésében és befejezésében, tantermeket építtetett és rendeztetett be, nagymértékben gyarapította az iskola könyvtárát, általánossá tette a tankönyvek használatát, amivel megszüntette a jegyzetek időt rabló másolását. Különös érdeme Comeniusnak, hogy a latin nyelv tanításában a dolgok és a nyelv ismeretét összekapcsolta, a nyelvet a grammatizáló módszer helyett gyakorlati módszerrel, beszédgyakorlatokkal taníttatta.⁹⁷

Comenius azt hagyta örököül az itt maradtakra, hogy művelődési törekvéseit, nevelési-oktatási munkáját, feladatmegoldásait folytassák, és a közösség érdekében fejlesszék tovább. S Comeniusnak ez a hagyatéka, feladat megjelölése a későbbi koroknak is szól. A gátló tényezők, a mostoha körülmények miatt sok szép elgondolása sem akkor, sem később közvetlenül nem valósulhatott meg, de ez a Comenius idejében hangsúlyozottan érvényesülő szellem, a küldetésudat, a

⁹⁶ *Szombathy János*: *Biographia Professorum*. 270.

⁹⁷ *Dezső Lajos*: Comenius Ámos János Magyarországon. Sárospatak, 1883. 71.

közösségi felelősségvállalás, „a használni, szolgálni, segíteni akarás szelleme” a pataki kollégium életében általában mindvégig érvényesült. Ez a szellem nevelte többek között Bessenyei Györgyöt, Kazinczy Ferencet, Fáy Andrást, Kosuth Lajost, Szemere Bertalant, Teleki Lászlót, Tompa Mihályt, Erdélyi Jánost, Kiss Áront, Árvay Józsefet, Dezső Lajost, Móricz Zsigmondot és másokat is. S Comenius művelődési öröksége ma is előremutató, jelent gazdagító, továbbfejlesztő, tehát jövőt építő eszme, hagyomány s ezért ma is ható erő. Hasznosítása szép és fontos feladat, melyet érdemes vállalni.⁹⁸

Comenius munkája, a comeniusi eszme beleépült a sárospataki kollégium életébe, művelődésébe, s szellemi hatása érvényesült az iskola törekvéseiben, munkájában, nevelési, oktatási, képzési feladatainak megoldásában is. Mutatja, jelzi ezt többek között az is, hogy pl. az 1930-as, 1940-es években a teológiai akadémián az „alkotva válunk alkotóvá” comeniusi felfogásnak megfelelően az „építve-épülve való építtetés” elvének érvényesítésével folyik a lelkesképzés.

Comenius hatásáról szólva utalunk röviden arra, hogy eltávozása után is tartott némi kapcsolatot Sárospatakka. Erre vonatkozólag már eddig is napvilágra került néhány bizonyíték, adat. Körmendi Péter, aki 1655-ben lépett a nagydiákok sorába Patakon, 1662-ben Amszterdamban felkereste Comeniust. Amikor sajtó alá rendezte az *Opera Didactica Omnia* művét, ahhoz a Patakon írt és nyomtatott munkáit a Hollandiában tanuló pataki diákok juttatták el hozzá. Klobusiczki András és Mednyánszky Jónás közvetítésével II. Rákóczi György erdélyi fejedelemmel is kapcsolatban állt, akinek a sikertelen lengyelországi hadjárata után 1658-ban megírta s barátai megjelentették a *De principis Transylvaniae ruina. Informatio amici ad amicum* című munkáját. 1667-ben három Magyarországra visszatérő pataki diákot látott el jóindulatú tanácsokkal, állított össze számukra *Memoriale datum Dno Michaeli Z., Némethy et Dno Samueli Tatai et Dno Michaeli Sárospataki Amsterdamo in patriam redeuntibus* címmel kis emlékfüzetet.⁹⁹ Reméljük, hogy a hazai és nemzetközi kutatások Comeniusnak Sárospatakka való kapcsolatára további adatokat fognak feltárni, amelyek tovább erősítik azt a következtetést, hogy 1654 után is volt kapcsolata Sárospatakka, s gyakorolt is némi hatást a tanárookra, diákokra.

⁹⁸ Vö.: Ködöböcz József: A Magyar Comenius Társaság megalakulásához. = Pedagógiai Szemle, 1987. 2. sz. 166.

⁹⁹ Rácz Lajos i. m. 241.

Comenius pataki hatását az is mutatja, hogy a város is őrzi emlékét és hálás itteni munkásságáért. S ennek történeti bizonyítékai vannak. A comeniusi örökség feltárásában és tudatosításában nagy szerepet vállaltak a tudós pataki tanárok, a református kollégium és a tanítóképző. A tanítóképzőben Comenius Önképzőkör működött, Comenius Internátus volt, majd az iskola írta homlokára Comenius nevét, előbb 1957-ben (de csak két évig, mert 1959-ben a középfokú tanítóképző megszűnt), majd a felsőfokú tanítóképző főiskolává fejlesztésekor, 1976-ban. Sárospatakon a Comenius Moziban folyt a filmvetítés, s ma utcanév hirdeti emlékét. Patakon alakult meg a Magyar Comenius Társaság, amely „Comenius szellemi örökségének feltárására, tudatosítására, hasznosítására törekvő elméleti és gyakorlati pedagógusokat, történeti, művelődéstörténeti, neveléstörténeti kutatókat, érdeklődőket igyekszik összefogni, a mai nevelés helyes továbbfejlesztésének segítésére, szolgálatára egyesíteni.”¹⁰⁰

Comenius *hatása azonban szélesebb körű, s Sárospatak határán túlra, messzire terjed.* Nemcsak arra törekedett, hogy a Rákóczi Iskola, mint „a tehetségek igazi köszőrüköve (a műveletlenség még meglévő maradványainak eltávolítása után) az emberi műveltség igazi műhelye, a valódi bölcsesség aranybányája, a nyelveknek igazi munkaháza” legyen, hanem arra is, hogy „a többi iskolának mintául szolgáljon”.¹⁰¹ Meg volt győződve arról, hogy a pataki kollégium vonzó példájára, az igazi iskolai munka eredményes megszervezésének hatására, „a dolgok jobb és igazibb tudása minden más iskolában is gyorsan elterjed”. S e meggyőződésének reális alapja volt, és a gyakorlat is igazolta. Jó lehetőséget biztosított ehhez az, hogy a Sárospatakon végzetek közül külső munkájuk során az első években, a tanulmányaikat abbahagyó diákok közül meg sokan egész életükben tanítói munkát végeztek a gyülekezetek iskoláiban. S a Patakról kikerültek ott a pataki iskolában látott, tapasztalt, átélt minta szerint szervezték, végezték munkájukat.

Mindez azt mutatja, hogy Comenius ugyan Sárospatakra jött, de itteni munkájával a magyar nép műveltségének színvonalát szélesebb körben is emelte. Így lett az egész ország nevelője s társadalomkritikájával a korabeli magyar társadalomtörténeti gondolkodás jelentős alakja. Hatása hazánkban részben az iskolákban országszerte sokáig (még a múlt század első felében is!) használt tankönyvei révén, illetve a *Praecepta Morum* verses átdolgozásaival,

¹⁰⁰ Kódöböcz József: Comenius nyomában Magyarországon. = Comenius és Magyarország. Bibliotheca Comeniana III. Sárospatak, 1990. 40.

¹⁰¹ Comenius: A lelki tehetségek kiműveléséről. = Kovács E. i. m. 102.

részben egyes nevelési-tanítási módszerének felhasználásával, alkalmazásával, részben pedig nevelési elméletével évszázadokon keresztül érvényesült. Pedagógiai elveinek nagy része beépült a gyakorlatba, megvalósult. Mai pedagógiai törekvésünk, nevelésünk, iskolai gyakorlatunk számos vonása már megtalálható Comenius gondolatai, törekvései között is. S az utóbbi 100 évben napvilágot látott sok tanulmány, gyakorló pedagógusi vallomás jelzi, hogy a nevelők magukévá tették máig is érvényes alapelveit.

Comenius pataki munkájáról Rácz Lajos, századunk Comenius-kutató tudós pataki tanára, összefoglalóan a következőket állapítja meg: „Az a négy év, amit Comenius a sárospataki főiskolában, annak tanügyi reformálásában töltött, legfényesebb korszaka volt a sárospataki főiskolának; azzá tette nem annyira az elért eredmény, mint inkább a mester, aki az iskolai munkálatokat vezette, azzá tették az eszmék, amelyek e munkálatokat áthatották, a tankönyvek, amelyek azokhoz vezérfonalul szolgáltak... Comenius itteni munkásságával, itteni, a mi magyar ifjainkhoz intézett beszédeivel, a magyar ifjaink számára írt tankönyveivel Sárospatakot azzá a szószékké tette, melyről az egész kultúr világ számára hirdette előrehaladott nevelési és oktatási elveit, s ezzel a sárospataki főiskola nevét örökre beírta az egyetemes nevelés- és oktatástörténetbe”.¹⁰²

¹⁰² Rácz Lajos i. m. 257.

HARSÁNYI ISTVÁN

A tehetségvédelem gondolata Comenius pedagógiai rendszerében

Comenius a sárospataki református kollégium köztudat szerinti alapítási éve után kerek száz esztendő múlva írta meg alapvető művét, a *Didacticát* (1631), amely nevét Európa-szerte ismertté tette. Húsz év múlva, 1650-ben került Sárospatakra, hogy ott folytassa pedagógiai elméletének kidolgozását és kipróbálja gyakorlati megvalósítását. Közelítő pontossággal tehát mintegy három és fél évszázaddal ezelőtt alakult ki egy nagy pedagógus személyiség agyában az a pedagógiai rendszer, amelynek hatásai mindmáig elevenen élnek az európai művelődésügy területén, s akit a neveléstörténet máig legnagyobb hatású nevelőszemélyiségei között tart számon.

Comenius nemcsak a maga idejében volt hallatlanul modern, újszerű, a nevelés szinte valamennyi fontos kérdésére választ kereső szenvedélyes, agitátori lendületű gondolkodó. Ha belemertülünk összegyűjtött munkáinak tanulmányozásába, lépten-nyomon szinte fölszisszenünk máig helytállónak bizonyult, értékes, gondolatébresztő, nem egyszer mindmáig meg nem valósított oktatási-nevelési javaslatainak olvastán. Mintha csak itt élne közöttünk, azt látná, amit mi látunk, s aki úgy gondolkozik, ítél a tapasztalt dolgokról, mint mi magunk, s olyan tanácsokat ad, amelyekkel mi is szívesen azonosulunk, noha világnézeti szempontból már idejét múltnak minősíthetjük a természettudományok lendületes fejlődése következtében jó néhány gondolati kötődését, amelyek egészen a középkor talajában gyökereznek.

Ha Comeniusszal foglalkozunk, tudomásul kell vennünk, természetesnek kell elfogadnunk megkérdőjelezhetetlen vallásos hitét, meggyőződését. Gondolatrendszerében a teremtető Isten mindenhatóságába vetett hit a kiindulópont. Isten az, aki teremtett, fenntart és igazgat mindeneiket. Az ember Isten képére teremtett lény, akinek az a kötelessége, hogy minél jobban hasonlítson Istenhez, aki mindent világosan ért, mindent szentül akar, mindent végrehajt

hatalmával és mindenekezen dicsőségesen uralkodik. Comenius gondolatvilágában Isten az alfa és az omega, a primus movens, és a végső cél, a fundamentum és a legmagasabb szintű fölépítmény. Ennek az alapgondolatnak a fölismerése nélkül meg sem közelíthetjük Comenius gondolatvilágát. Ebben egymás mellé rendelő fontos szerepet játszik az *ész*, az *értelem*, az *akarat*, az *erkölcs*, a *cselekvés* és a *beszéd*. De a *játék*, a *testnevelés*, a *szórakozás* is éppen úgy szerves része az oktatásnak, a nevelésnek, mint az illetmen. Kiderül ebből, hogy Comenius az egész embert célozta meg, s hogy az, amit ma a személyiség etikai faktorának nevezünk, kiemelt helyen szerepel a *Praecepta morum* mottójában egy Seneca-idézet keretében így: „Erkölcset tanulj először, aztán bölcsességet! Ezt erkölcs nélkül nem lehet tanulni.” „Aki halad a tudományban és hanyatlik az erkölcsben, többet hanyatlik, mint halad” (közmondás). A legmodernebb nevelési követelmények – ha más kifejezések formájában is – megtalálhatók írásaiban, s ezért ma is sokat tanulhatunk tőle. Pedagógiai rendszerében annyi modernség van, hogy amit pontosan 337 évvel ezelőtt elmondott a „nagyfényű pataki iskola tervezetében”, az ma is szinte mindenestül javára válnék a pataki Rákóczi Gimnáziumnak és a pataki Comenius Tanítóképző Főiskolának.

Ez alkalommal egyetlen Comenius által élesen megvilágított témára összpontosítom figyelmemet, amelyről Patakon tartott székfoglaló értekezésében beszélt. Címül ezt adta neki: *De cultura ingeniorum oratio*. Vagyis: *Beszéd a lelki tehetségek kiműveléséről*. Comenius ezt a beszédét néhány hetes pataki tájékozódása után, 1650. november 24-én mondotta el az iskola egyházi és világi vezetői, valamint a tanulóifjúság jelenlétében. A tehetséges szegény sorsú tanulók felkarolásáról híres pataki hagyományok mellett ez a székfoglaló értekezés is egyik ősforrása a Sárospatakon 1935-ben elindított népi tehetséggutató és tehetségmentő mozgalomnak. Köztudomású, hogy ez hamarosan más református iskolákba is áterjedt, majd mintaképpül szolgált az 1941-ben államilag megszervezett tehetségkiválasztó intézménynek, amelynek keretében az 1946. évben már ezernél több szegény sorsú, jó képességű, versenyvizsgákon kiválasztott vidéki gyerek tanulhatott az ország kijelölt 75 gimnáziumában, s néhány polgári iskolájában.

Comenius tehetséggfogalma

Ma is sok – gyakran fölösleges – vita folyik a tehetségvédelem kérdéseivel foglalkozók körében arról: mit is kell tehetségen értenünk. Comenius olyan tehetséggfogalommal dolgozik, amelynek lényeges összetevői a mai te-

hetségvédelem számára is megbízható eligazítást adnak. Székfoglalójában ezt olvassuk: „A *tehetség* – ingenium – szó itt számunkra *lelkünknek azt a veleszületett erejét jelenti, amely által emberek vagyunk*, tudniillik azt, amely minket, Isten képére teremtetett lényeket születésünknel fogva arra képesít, hogy minden dolgot megértsünk, a megértett dolgokból a jobbakat válasszuk, a kiválasztottakat buzgalommal kövessük és elérjük, végül az elértéken tetszés szerint uralkodjunk, s azokat élvezzük...” Az emberek igazi és üdvös műveltségéről még ezeket fűzöm az eddigiekhez: „*Senki sem tehető művelté művelés vagy kiképzés, azaz szorgalom és fáradozás nélkül*”.

Tegyük most a definíció mellé Révész Géának, a tehetség kérdéseivel egyik legalaposabban foglalkozó pszichológusnak világszerte használt definícióját: „Tehetségen azt a velünk született adottságokra épülő, majd gyakorlás, céltudatos fejlesztés által kibontakoztatott képességet értjük, amely az emberi tevékenység egy bizonyos vagy több területén az átlagosat messze túlhaladó teljesítményeket tud létrehozni.” – Mint látjuk: mindkét definíció nélkülözhetetlen eleme egyrészt az *öröklés*, másrészt a *gyakorlás*, a *tanulás*, vagyis a *céltudatos fejlesztés*. Ehhez járul még hozzá a Comenius koncepciója szerint annyira fontos erkölcsi, *etikai faktor* is. Így bátran mondhatjuk, hogy Comenius tehetségfogalma negyedfélszáz év próbáját is kiállta. S ugyanígy megragadja figyelmünket az a feltétel nélküli *humanitás*, amely Comenius minden állásfoglalását át- meg átjárja. „A művelt emberek – mondja – valóban emberek, azaz emberiek erkölcsükben; a barbárokat vagy állati durvaságuk teszi undorítóvá, vagy vadállati vadságuk kegyetlenné, úgy hogy emberi alakjukon kívül (és azon kívül, hogy beszélnek és bögnék) alig lehet bennük valami emberit találni. Ha egy művelt nemzetnél azt a rendet nézed, amelyet köz- és magánügyeik intézésében mutatnak, minden az órához hasonló, amelyben egy megmozgatott alkatrész mozgat mindent: az egyik kerék mozgatja a másikat, mégpedig szám, nagyság és súly szerint. A barbároknál minden olyan, mint a feloldott rőzseköteg vagy a homok mész nélkül.”

Minden tehetséget ki kell művelni

Comenius tehetségprogramjának kiindulási tétele ez: „*Szükséges (tehát általában minden tehetséget kiművelni, hogy mindenki, aki embernek született, tanuljon meg emberként élni*”.

Ám Comenius azt is világosan látja, hogy nem mindenki képes – sajátos adottságainál fogva – a legmagasabb lépcsőfokot elérni. „A lelkeket titkon alakító Isten a szellemi adományokat nemcsak az egyes emberek hanem a nemzetek között is úgy osztotta el, hogy egyeseknek

tollból, másoknak fából, ismét másoknak ólomból, másoknak meg vasból és acélból legyenek azok... Nem csinálhatunk mindent viaszból, sárból, gipszből; *márványra, vasra és acélra is szükségünk van.*” „Nem vagyunk mindnyájan mindenre képesek. Nem terem meg minden föld mindent. De minden föld terem valamit, és ha művelik, minden tehetségnek vannak tápláló erei...” „Mutassátok meg, hogy nálatok nemcsak vizek erei vannak, hanem a tehetség erei is.” „Minden embernek művelődnie kell. Most legalább azt kívánnám, hogy nálatok senki a nemességből, senki a polgári rendű ifjúságból, senki a jobb tehetségű paraszti népből e tanultabb csiszoltságtól ne legyen távol, hogy elérjétek, hogy ezután sohase hiányozzanak olyanok, akiket állami s egyházi hivatalokra dicsérettel s közhaszonnal alkalmazni lehet... *Gondoskodni kell arról, hogy az otthoni szűk vagyoni helyzet senkit se akadályozhasson, ha művelődni akar.* Állítani kell a szegényebbek ingyen táplálására közös asztalokat, amilyen nagy számban csak lehet, mert az iskola nagy látogatottságának ez az egyetlen alapja, amint a szántóföldön a gazdagabb aratásnak a bőségebb vetés.” „Elsősorban mégis azokat kell kiművelni, akiket a többieknek tükörképül, zsinórmértékül vagy támaszul kell adni, azaz valamilyen emberi társaság vezetésével kell megbízni a családban, az iskolában, a városban és az államban. De azokat is tanítani kell, akiket a természet alárendeltségre jelölt ki, hogy okosan tudjanak alárendeltek lenni és a rendnek engedelmeskedni. Szükséges csiszolni a nehéz fejűeket (tardos), hogy mesterségesen segítsük őket némi előhaladásra. Szükséges a tehetségeket is, hogy elméjük szerfeletti mozgékonyosságával rosszba ne rohanjanak, vagy csapongó gondolatokba el ne merüljenek. Szükségük van művelődésre a jó természeteknek, hogy a rosszasságtól megóvassanak, de ugyanúgy szükségük van rá a rossz természeteknek is, hogy a természet hibái kijavíttassanak.”

Témafelvetés és kidolgozás

Comenius szépen kifejti, hogy beköszöntő értekezése témájául miért éppen a lelki tehetségek kiművelésének kérdését választotta. „Titeket is megérintett már tökéletlenségetek érzése, és elfogott a jobb, igazabb és teljesebb tudomány után való vágy. Engem, aki ... oly nagyon szükséges dologról fogok szólni, jóakarattal hallgassatok! Isten segítségével arra fogok törekedni, hogy ne bánjátok meg, hogy meghallgattatok. De mi az, ami hozzátok, ily nagy hallgatósághoz méltó, a mindkét részről támadt kívánságoknak megfelelő, és mindnyájunknak, kiket a vállalt dolognak komoly elhatározással való véghezvitelére buzdítani kell, hasznos lesz? Olyan tárgyat választottam, amely a

helyhez, időhöz, személyekhez illő, és amely az önagyságaiktól adott alkalmából legott kínálkozott számomra, s ez a *lelki tehetségek kiművelése* (cultura ingeniorum).”

Az előadó már beszédének bevezetésében pontosan felépíti mondanivalójának gondolatmenetét, s közli, hogy erről a fontos ügyről az alábbi sorrendben szól

– Mi a lelki tehetség, és mi a tehetségek kiművelése?

– Mi szükség kívánja meg, hogy a tehetségek ne maradjanak műveletlenül, mint az erdős hegységek és az elhagyott pusztaságok, hanem nagy gondal műveltessenek, mint a virágos kertek, a szőlő és faültetvények?

– Majd miképpen végezhető el szerencsésen ilyen kiművelés egy egész nemzetben?

– Hozzáteszem még: miért most, miért itt és miért nekünk, jelenlevőknek illik ezt az óhajtott munkát Isten szent nevében elkezdni minden további halogatás nélkül ... és mi módon?

A tehetség kiművelésének szükségességéről ezt mondja: „*A tehetségek kiművelése (tehát), amely egyedül képes bennünket Isten hasonlóságára fölemelni, a világ minden gazdaságánál, tiszttségénél, gyönyörénél és mindannál, amit kívánni lehet és szokásos, inkább szükséges az embereknek, és ezért mindennél jobban kívánatos.*”

A tehetségek kiművelésének lehetőségéről Comenius optimista nézetet vall, bár vannak megszorításai. Így az is, hogy *az egyéni tehetségek különbözőek*. Azt nem mondja, hogy egyáltalában nincsenek teljesen sterilis ingeniumok, csupán azt, hogy „amint nincs oly terméketlen föld, amely megművelve valami magot be nem fogadna, és termést ne hozna, úgy *alig van* (de van!) *teljességgel terméketlen tehetség*, csak szorgalmasan műveljük meg, csak ne mellőzzenek el semmi segítőeszközt.” Más helyen ezt így fejezi ki: ne akadályozzák semmivel a kibontakozását. (A latin szövegrész: „Ita ingenium vix ullum omnino sterile, modo diligenter colatur, modo nihil auxiliorum intermittendum.” „Nyilvánvaló, hogy teljesen ki lehet művelődni, ha teljes vágygal és komolyan foglalkozunk e dologgal, mert nem nehéz, még kevésbé lehetetlen bármily dolgot eljuttatni oda, ahová saját magától hajlik (vagyis: amire hajlama van!), ha eltávolítjuk az akadályokat és a természetes hajlamot okosan irányítjuk.” Comenius az okos irányítást döntően fontosnak tartja s ennek érdekében dolgozza ki egész didaktikáját, de még annak a lehetőségét is látja, hogy „a jobb természet ösztöne folytán soknak mások irányítása nélkül

is sikerül az, hogy önmagában megtalálja a tanítót és a tanulót, a tanulmányt és a tanulmány útját vagy módszerét. Az autodidaktákat értem, akik idegen vezetés nélkül lesznek tanultak, becsületesek, szorgalmasak és ékesszólók. Igaz, hogy nem mindenki ilyen szerencsés, soknak tompább természet jutott. *De senki sem vad annyira, hogy meg ne szelídhülhetne, ha türelmes füllel fordul a tanulás felé.*”

Comenius Patakot kiemelkedő iskolának tartja, ahová nem mindenkit kíván bevenni. Innen ki is eshetnek a nem idevalók. Lusta fatuskókra nincs itt szükség. A lustaságnak az iskolából való kiűzéséről szenvedélyes tanulmányt írt. S egy helyen ezt mondja: „Én leghelyesebbnek azt gondolom, hogy mi, akik e versenypályán felállottunk, egymást kölcsönösen biztassuk a gyorsaságra; nemcsak szavakkal, hanem példával is, és nemcsak példával, hanem szavakkal is. Futásban versenyző fiúknak szól a költő szava: *„A rüh érje utol az utolsót!”* (Horatius). A bölcsességnek ebben a komolyabb versenyében tegyük meg a magunkét mi mindnyájan, férfiak és ifjak! Mert bizony, *aki itt nem akar futni, azt a lustaság rühe fogja utolérni.* Ha ez tetszik neki, hát tessék. *Mi a buzgóbbaknak beszélünk és fogunk beszélni, az ő érdekükben cselekszünk és fogunk cselekedni.*” Talán nem túl merész megjegyzés ehhez, ha azt mondjuk, hogy ebben az állásfoglalásban megtaláljuk a ma annyiszor emlegetett „elit iskolák” létjogosultságát. *A pataki alumnátus törvényei* között ilyen paragrafus is szerepel: „Aki felvételét kéri, hozzon tanúsítványt tisztességes születéséről és feddhetetlen életéről attól az egyháztól, ahonnan jött, hogy biztos legyen, vajon méltó-e a befogadásra. Azután *meg kell vizsgálni tehetségét és előrehaladottságát, hogy kitűnjék, alkalmas-e a tanulmányokra.* Ez az igazgató feladata legyen.”

Ezek a követelmények szinte szó szerint belekerültek az 1935-ben Patakon elkezdődött tehetségvédelem munkájába. Az alábbi sorok pedig mintha szóról szóra szerepelnének az 1930-ban megnyílt Angol Internátus manzard-alumnusaival szemben felállított követelményekben: „Az alumnátus minden növendéke az iskola törvényeinek a többi diáknál pontosabban engedelmeskedjék, *becsületessége, szerénysége, jámborsága és szorgalma példájával mindenki előtt fényeskedjék,* hogy teljes biztonsággal nyilvánvaló legyen, hogy a jótéteményeket nem méltatlan emberekre fordították.”

Egy egész nemzet kiművelésének lehetőségei

Ezzel a kérdéssel is részletesen foglalkozik Comenius. „Az a kérdés – írja –, lehetséges-e, hogy a tehetségek kiművelése egy egész nemzetben elterjedjen, és mi módon érhető el ez könnyen egy még nem eléggé művelt népnél. Én bizony nem tudom, miért akarja valaki a lehetőséget kérdésessé tenni, amikor erre már tényleges bizonyítékok vannak, tudniillik a már finomra kiművelt sok nemzeté, habár talán a műveltség teljességéig aligha jutott el bármelyik is.”

Hogyan látja Comenius az egész magyar nemzet művelődésének útját, tehetségének kifejlesztését?

„A tehetségeknek teljes és egyetemes kiművelése egy nemzetben, még a legműveltebbben sem lehetetlen, ha az emberek azt akarják, hogy az ész vezesse őket. Most az én nemzetemet (*natione moravus*nak mondja magát) és a titeket fogom megvizsgálni, vajon nem kell-e valami jobb műveltségre szólítani, és ha igen, mi módon... Ami (tehát) minket, magyarokat és morvákat (cseheket) illet, az igazat megvallva eddig sem az én nemzetemnek, sem a titeknek nem volt elegendő műveltsége. Ezért Európa műveltebb nemzetei között tehetségünk folytán nincs semmi különös fényünk... a szomszédi szeretet arra készítet, kedves magyar szomszédok, hogy mindenekelőtt nektek komolyan tanácsoljam: törekedjétek jó és rossz tulajdonságaitokat jobban megismerni, azokat növelni, ezeket kisebbiteni. Elismerem, hogy eddig sem hiányzott nemzetetekben a tehetségek kiművelése, de hiányzott azok alapos kiművelése. Hogy ezt magatok is megismerjétek, ha ugyan még nem ismeritek, tehetségeitek kiművelését földetek művelésével leszek merész összehasonlítani.” (Itt következik a mezőgazdasági kritika, alapos helyzetismerettel!) „Egyszóval ez a szerencsés föld, ha teljesen és helyesen megművelnétek, kétszer, háromszor több embert is eltarthatna, mint amennyit eltart; tízszer több gyönyörűségeket és pompákat lehetne, ha ismernétek és használni tudnátok javaitokat... ti egyáltalában nem álltok tehetségben alul, és hogy a szittyá vadságot már levetettétek, (de) *a tehetségek kiművelése nálatok még nem érte el a csúcst, valahol középben megakadt.* Mutatja ezt az iskoláitok durva, száraz, darabos latinsága; mutatják a be nem vett magasabb tudományok; ... mutatják a városok, amelyek még nem teltek meg műalkotásokkal és mindenfajta művészekkel; mutatják a tömeg durva erkölcei, a kevéssé művelt magatartás stb. De azt hiszem, nem szükséges ennek bizonyításával tovább foglalkoznom, mivel jól tudom azt, hogy közületek az értelmesebbek

maguk is elismerik ezt, és vágyódnak a magasabb művelődés alkalmai után. Vágyódjatok is utána, kedveseim! Bizonyára nem sokáig fogtok már hiába vágyódni. Látom ugyanis és *nem habozom nyíltan is azt állítani, hogy ha ti hunok, tehetségetekkel élni tudtok, Európa egy népénél sem fogtok bölcsességben hátrább állni*, hiszen nem ellenségetek nektek sem a természet, sem az ég, sem a föld, hanem mint testeteknek, lelketeknek is gazdag lakóhelye van.”

Annak módjaira, eszközeire is rámutat Comenius, hogyan lehet az egyének és az egész nemzet tehetségét kibontakoztatni. Felsorolja az „egyetemes művelődést szolgáló” nyolc segédeszközt. Íme ezek:

1. Az első az, hogy a tehetségek szerencsés kiműveléséhez *a szülők és ápolók* lerakják az első alapot, gondosan ügyelve arra, hogy (életük, egészségük, érzekeik és erkölceik tekintetében) gyermekeiket semmi ártalom ne érje. (Erről könyvet is írt csehül. *Schola infantiae* a latin fordítás címe.)

2. Második helyen a *nevelők* vannak... (Részletezés után:) „Nagyon igaz az a mondás, hogy egész életünkben olyanok vagyunk, amilyené a gyermekkori nevelés tett bennünket.”

3. Harmadik eszköz „*a közös iskolák*”, mint a közös emberi műveltség műhelyei. (Részletezetés.)

4. Az egyetemes műveltség negyedik eszköze – iskolában és iskolán kívül – „*a jó könyvek*”. (Részletezés.)

5. A tehetségek élesítésének ötödik eszköze „*a tudós, jámbor, szorgalmas és ékesszóló emberekkel való gyakori társalgás...*”

6. Nem elegendő bölcs férfiak társaságában élni: *magukat az ifjakat kell gyakorolni az állandó tevékenységben*, hogy megszokják azt, hogy egész életüket cselekvően kell eltölteniük; csak akkor lesznek mesterek, ha a gyakorlat teszi őket azzá. Hiszen, hogy ne tévedjen, azt mindenki csak gyakori tévedésekből, a tévedések felismeréséből és kijavításából tanulja meg, csak *alkotva leszünk alkotókká*.

7. A tehetségek közös kiművelése előmozdításának hetedik eszköze: *a bölcs tisztviselők* az ő lelkiismeretes, aggódo gondolkodásukkal. (Patrónusok, gondnokok, előljárók.)

8. Végül a tehetségek kiművelésének utolsó, de mindennél szükségesebb eszköze *Isten kegyelme*.

Nem volna Comeniusra jellemző, ha a valóban bölcs tanácsok rendszerbe szedése után megállna. Nem teszi ezt, mert a másoknak is javasolt tennivalókat mindenekelőtt magára vonatkoztatja. Megkérdi hát magától, hogy ebben

a közös munkába mi az ő feladata, mert – ugyancsak gondolatrendszeréből fakadóan – *mindenelőtt saját példaadásával kíván hatni*, s megtenni mindent, hogy a pataki iskola százéves jubileumára (ő 1549-re teszi hát a kollégium alapításának évét!) értékek termelődjenek: „Minthogy pedig az évfordulók végzetes ereje... azt parancsolja, hogy jobbra vagy rosszabbra való változást várjunk, az okosság és jámborság feladata lesz arról gondoskodni, hogy a változás jobbra történjék. ... Mert az igazhitű egyház megszokta már, hogy ezt a pataki iskolát úgy tekintse, mint ahonnan legtöbbször viszik a többi iskola tanítóit, semmi sem lehet illendőbb dolog, mint az, hogy a tehetségek ezen kiművelőinek legyen meg itt saját kiképzésük jól berendezett műhelye, és így itt tanulják meg, hogy az iskoláknak ne csak az élén legyenek (prae-sint), hanem hasznára is (prosint).” És itt tér rá saját itteni és mostani feladatának – itt van Rhodosz, itt ugorj! – ismertetésére:

„Ami engem illet, kijelentem nektek, hogy lelkem kész, és legyetek meggyőződve, hogy nem fogok elfutni a teher elől, amelyre kérdéseitek rávettek, barátaim tanácsai ösztönöztek, s amelyet maga Isten helyezett rám. Ha Istennek és nektek úgy tetszik, nem vonakodom attól sem, hogy *példával járjak elől*... Megemlékezve tehát arról, hogy milyen célból vagyok egy időre ide hívva, küldve és vonva, azt erőmhöz képest teljesíteni akarom. Itt pedig azért vagyok: először, hogy *titeket és a tieiteket jó társalgással az emberi műveltség szabad emberhez illőbb módon való tanulására erősebben hívjalak*, vagy kellemesebben csalogassalak. Másodszor, hogy *segítsek összeállítani a lehető legjobban a módszeres könyveket, tehetségeitek köszörűköveit, a dolgokról való ítélet reszelőit és a nyelvnek (a latin és az anyanyelvnek) irányzó vonalzóit*. Harmadszor, hogy az *állandó gyakorlat példaival* megmutassam, hogy magyarázzuk és tegyük hasznossá ezeket a tanuló ifjúságnak. És végül, hogy ennek az iskolának és a többi magyarországi igazhitű iskolának *önmagatok által való megformálására* alkalmat adjak (amennyire Isten engedi!). Így mondom: *önmagatok által*. Mert az én vállam, egy hatvanéves öregember válla, nem bír már el ilyen terhet, de ha elbírja is, akkor sem lenne sem biztonságos, sem gyönyörűséges nekem, idegen embernek elvállalni egy irigységnek kitett feladatot. Jó tanácsot, ha van, adhatok, még ha idegen és fáradt öregember vagyok is. A maga javát keresni viszont minden igyekvőnek – akár az egyes embernek, akár a népnek – a saját feladata.”

Lám, Comenius milyen alaposan fölmérte saját feladatának nehézségeit is a Sárospatakon töltött rövid három hét alatt! S már ebben a székfoglalóban

félreérthetetlenül utal a feladatok megvalósítására hivatott munkatársak negatív személyiségtulajdonságaiban rejlő akadályokra, ilyen keserű szavakkal: „Az emberi lélek még soha semmi olyat nem parancsolt magának nyomatékosan, amit Istenben és bátorságában bízva el ne ért volna. De mégis félnie kell a rosszakaratúak irigységétől. Ezek, ha mást nem tudnak, azt fogják megkísérelni, hogy az újítás vádját emeljék és gyanúsításokkal illessenek. Ami az irigységet illeti, én ugyan senkire sem tudok irigykedni, akár tanultságával, akár erényével, akár ékesszólásával tűnik is ki az embereknek bármelyik rendjében, nemzetségében, felekezetében vagy pártjában. Ha valaki rászánja magát, hogy irigykedjék rám... kiengesztelem őt, ha tehetem; ha nem, Isten együgyűségem pajzsa. Ha valaki újítási törekvést vet szememre, járatlanságát árulja el. Mert új dolog az, ami régi, sőt örök eszmékhez tér vissza?” ... „El fog bukni az irigység és a düh, mielőtt elpusztítaná Isten munkáját, vagy azokat, akik magukat hű munkásokul Istennek ajánlják.”

A comeniológia kutatásai bizonyították, hogy Comenius aggodalmai nem voltak alaptalanok. De innen tovább lépni már nem az én feladatom. Viszont engedtessek még meg nekem, hogy néhány szót szóljak az általam annyira szeretett, tisztelt és nagyra becsült pataki előd egy kivételes tehetségéről, az általa is olyan fontosnak tartott *nyelvi kifejező erejéről, gazdag, színes, képekben dúis, lenyűgöző stílusáról*, amelyet bizonyára kivételes figyelemmel kísérték nagy hallgatóközönségének mindazok a tagjai, akik föl tudtak érni gondolatainak és magával ragadó, szenvedélyes, agitatív, művészi stílusának csúcsáig. Befejezésül, ízelítőül hadd álljon itt közülük néhány:

„Hát mi tagbaszakadt koldusok, örökre más népektől fogunk írásocskákat, könyvecskéket, diktálmányokat, betűket, írásjeleket stb. koldulni? Örökké azt fogjuk-e énekelni a hamis sáfárral: 'Kapálni nem bírok', de azt a másikat soha: 'Koldulni szégyellek?'”

„Félretéve tehát minden vonakodást, Ti, e nemzetben és e helyen Istentől szólított lelkek, már most cselekedjétek, hogy már ez alkalommal, már itt, már most, már magatokban, másokra nem várva kezdjétek meg... iskoláitok megjavításának ezt a munkáját. Más iskolákénál előbb ennek a Rákóczi Iskolának a megújítását, hogy a többieknek ez szolgáljon mintául, mint a tehetségek igazi köszőrüköve, az emberi műveltség igazi műhelye, a valódi bölcsesség aranybányája, a nyelveknek igazi munkaháza.” „Nincs szükség az érveknek sok faltörő kosára.”

S emlékezzünk még a pataki programját mintegy összefoglaló néhány mondatra:

„Mi fog tehát történni a tehetségekkel a mi ilyenféle vezetésünk alatt? Feleletem: kettős az út. Tudniillik vagy magukra kell hagyni őket, hogy úszó-öv nélkül kíséreljék meg az úszást (hiszen már bizonyos, hogy nem merülnek el), minthogy néhány jó könyvet már átforgattak, vagy vissza kell még őket tartani az iskolában, hogy új vezetés alatt munkához lássanak, azaz, hogy mint a kasokból kiengedett méhecskék tanulják meg beröpködni a szerzők rétjeit, megszédni az összes útba eső virágokat, és mindegyikből kiszedve a mézet, megtanulják összehordani azt a feljegyzések és az emlékezet kaptáiraiban, s hogy a bölcs mester vezetése alatt megtanulják felépíteni a bölcsesség lép-sejtjeit, míg csak maguktól is szépen meg nem tudják csinálni őket.” „Világo-san látom, hogy bizonyos tehetsős elméket eddig is fogant nemzetetek. De mi-vel, hogy ez a természeti fogantatás nem részesül kellő ápolásban, nem nyeri a kellő alakítást, vagy rosszul nyeri, vagy legalábbis gyöngén, innen van, hogy több a tehetségek elvetélése, mint öröndetes megszületése stb.” „Szégyellje magát minden tehetséges ifjú, ha inkább akar lenni valamilyen csekély mű-veltség silány rabszolgája, mint a bőséges tudás tiszteletreméltó birtokosa.”

BAKOS JÓZSEF

Comenius Tirociniuma

I.

1. A magyar Comenius-irodalomban éppen újabb kutatásaink nyomán vált ismeretessé,¹ hogy Comenius *Sárospatakon* (1650-1654) írta meg *Artificii legendi et scribendi Tirocinium* című, az olvasás- és írástanítás alapvonalait, illetőleg módszertanát nyújtó – teljes szöveggel még meg nem jelent – művét. Ennek az írásnak bevezető részében arról is részletesen szól, miért tartja fontos nyelvpedagógiai feladatnak ezzel a problémakörrel való behatóbb foglalkozást is. A *Tirocinium* e részlete annál is inkább figyelemre méltó, mert Comenius a betű, az írás, az olvasás tanításának módszertani vonatkozásai mellett haladó népoktatási törekvésekről is szót ejtett. A hazai, a magyar népoktatási törekvések története szempontjából is figyelemre méltó alkotás tehát a *Tirocinium*. Bevezetőjében azt is részletesen fejtegeti Comenius, hogy mindenkinek már gyermekkorában biztosítani kell azt a lehetőséget, hogy megtanuljon írni és olvasni (legi et scribi aetate prima puerili...), mégpedig nyilvános, közös iskolákban, szakavatott nevelők, oktatók segítségével (in Scholis publicis, a Praeceptoribus publicis).

Miért emeltük ki a Bevezetőből ezeket a tételeket, illetőleg követelményeket? Elsősorban azért, mert Comenius ezen a területen is szakított azzal a követelménnyel és gyakorlattal, hogy írni és olvasni csak azért kell megtanítani az embereket, hogy tudják olvasni a bibliát. Még ezt vallja *Ickelsamer* is.

„*Die rechte Weis aufs Kürztist lesen zu lehren*” (1627) című írásában ui. azt fejtegeti, hogy az olvasás Isten ajándéka (Lesen ist eine herrliche Gabe Gottes), s így az olvasásra tanító pedagógus valójában az Isten eszköze (Der leselehrer ein Werkzeug Gottes), hiszen az Isten igéjének olvasásához az az út vezet el az embert, hogy megtanítyák olvasni. Ennek az elvnek és célki-

¹ Vö. Bakos József: Comenius és az emberi beszédhang vizsgálata. Az Egri Pedagógiai Főiskola Füzetei, 216. sz.

tűzésnek megfelelően – tehát az iskolákban az alsó fokon csak azért kell tanítani „az olvasás eleit”, hogy a „gubás auditorium”, a deáktalan község is olvashassa a szentírást. A magyar *Dévai Bíró Mátyás* is ezt az elvet hirdeti, amikor ezeket írja (*Orthographia Vngariica*, 1649): „Az írásra, a betűeknek esmerete és az olvasásnak tudasa utunc. Meg kell azert azt nekonc tanulnonc, hogy olvashassuc minnaian az szent írast...” S valóban az iskolákban az ábécé megtanulása s a betűknek egyszerű szótagokba való rakása (*Tabula Syllabarum*) után azonnal a *Pater Noster*, a *Miatyánk* vagy más imádság (*Salutatio Angelica*) olvastatása következett. Comenius az írás- és olvasástanítás elméletéről és gyakorlatáról érkező írásában erről is ejt ugyan szót, de Comenius már nemcsak ezeknek az elveknek és céloknak szolgálatában kutatja, keresi azt, hogyan lehetne az írás-olvasás-tanítás folyamatát megkönnyíteni, s a legkönnyebb és leghasznosabb módszert kialakítani. Igen haladó hagyományt, illetőleg példát kapott örökölni ezen a területen is. Husz és követői, később pedig a „cseh testvérek” antifeudális mozgalmának vezetői is nagy gondot fordítottak arra is, hogy minden gyerek tanuljon meg olvasni és írni. Arra is volt gondjuk, hogy a legjobb módszerrel szerkesztett ábécés könyvek álljanak a gyerekek rendelkezésére.² Comenius tehát sok merész és hasznos próbálkozás tanulságait is kamatoztathatta a *Tirocinium* megírásában. A kéziratot művet Prágában tanulmányozhattam behatóan, s e cikkben idézett szövegrészeket is a prágai kézirat nyomán idézem.

2. Comenius már ezen a fokon (a betűvetés, az olvasástanítás fokán!) is tudatosan törekedett arra, hogy a tervszerűen formált írás-olvasástanításhoz is jó indítást adjon. Ismeretes, hogy Comenius az egytűvé tartozókat (pl. a dolgok ismerete és megnevezése) egyszerre, összefüggésben kívánta tanítani, ismertetni. Ezen a fokon is következetes ehhez az elvhez, amikor külön is kiemeli, hogy az írást az olvasással együtt kell megtanítani: *Lectio et scripto simul docenda*. Nyelvpedagógiai rendszerének általános elveihez is hűen úgy formálja könyvecskéje mondanivalóját, hogy eleget tegyen a természetesség, a könnyed, a gyors és biztos ismeretátadás, illetőleg ismeretszerzés követelményének is. (*Finis est docere puerum literas legere et scribere: certo, cito, facile et spontanea cum lubentia*). A *Tirocinium* így nem csupán az írás-olvasástanítás technikáját leíró alkotás, hanem a legfontosabb didaktikai alapelveknek (a szemléletesség, a fokozatosság, a rendszeresség, a teljesítő képesség, a szí-

² Vö. *Földes Éva*: A huszita-táborita népoktatási törekvések. Magyar Pedagógia, 1962. 458.

lárdtság) gyakorlatban való alkalmazhatóságát, illetőleg alkalmazását is jól tükröző, példázó próbálkozás.

A tanuló gyerek lehetőségeit éppen úgy tekintve veszi, mint a tanító pedagógussal szemben támasztható követelményeket, s a tanítás eszközeit és módjait. A tanuló és a tanító tevékenységének, szerepének s a tanítás módjainak rendszeres egységbe hozásával kívánja az írás- és olvasástanítást is könnyebbé tenni.

Igen fontos követelményként írja elő azt is, hogy megfelelő olvasókönyvecskét (Libellus lectorius) kell a gyerekek kezébe adni. Gondoskodni kell fatáblácskákról is, amelyekre krétával írhatnak a tanulók. Az ábécés könyvnek tartalmaznia kell a hangok, illetőleg a betűk sorát, a hangok, illetőleg a betűk kombinációit, továbbá az olvasás és írás gyakorlására szánt rövid szövegeket. A fatáblácskákra írják, illetőleg utánozzák a gyerekek a tanult betűjegyeket. A betűket azonban nemcsak szemlélet útján s utánzással tanulják meg a tanulók leírni, hanem hangoztatják is a betűnek megfelelő hangot. A menetet a következő: előbb szemlélik az egyes betűket, azután hangoztatják hangértéküket, s végül leírják (*prius intueri, nominare, mox pingendo exprimere...*). Ezt a műveletet azonban „*non severe, sed blande*” kell végeztetni; s a tanító állandóan segítőtje legyen a lassan mozduló gyermeki kéznek, s a hangoztatásban hibát ejtő szájnak. A játékoság elve vezesse a tanítót a betűk, az írásjelek alkotóelemeinek (puncta, linea, crures, circuli stb.) bemutatásában és gyakoroltatásában is. Még a kréta használatára is meg kell tanítani a gyereket (*Cretam tenere docenda ante omnia*), elsősorban ügyelvén arra, hogy szabadon, könnyedén mozogjon a kéz, s oldódjék fel a merevség. A tanulás lassan folyik, nem sietve, s egy nap alatt csak egy hangot, illetőleg betűt tanuljanak meg helyesen hangoztatni, kiejteni és leírni a gyerekek (*uno die unam recte pingere ac promuntiare didicisse...*).

Itt álljunk meg egy pillanatra. Amint látjuk, Comenius gyakran utal arra, hogy a gyerekek ne csak írják a betűket, hanem hangoztassák is a megfelelő hangokat (*Tirones non silentio scribere, sed perpetuo id quod scribunt, enuntiare adsuefiant...*). Ezzel a módszerrel Comenius a hangoztatást is előtérbe állította, s ebben az írásban sem a betűkből, az írásjegyekből indult ki csupán, hanem a *hangokból* is. Comenius tehát a nyelv elemeinek, a hangoknak és írásjegyüknek, a betűknek tanítását együtt végezteti. Ezt a módszert nemcsak a *Tirocinium* lapjain írja le és ajánlja, hanem más munkáiban is. A *Triertium* lapjain (Cap. XV.) is ezt a módszert ajánlja: „*Literas recte promun-*

tiando, scribendo formes, aurium et oculorum indicio.” A *Pampaedia* hátsó oldalán is azt fejtegeti Comenius, hogy a helyes nyelvoktatás alapját az olyan írás-olvasástanításban kell megvetni, amelyben a tanulók „*litteras didicerunt nosse pronuntiare, pingere*”. Ez pedig azt is jelenti, hogy a tanítónak sok fonetikai ismerettel is rendelkeznie kell, hiszen az olvasás és írás tanítását össze kell kapcsolnia hangfiziológiai ismeretek nyújtásával is. *Ickelsamer* (Teutsche Grammatica, 1531) már hasonló elveket, illetőleg követelményeket hangoztatott, de a gyakorlatban a legkövetkezetesebben Comenius valósította meg ezeket. A német megfelelő szakirodalomban gyakran találkozunk olyan nézettel is, hogy az írás és olvasás, illetőleg ejtés együtt tanításának (Schreib-Lese-method) Ratke a megalapítója. Ratke valóban utal az írás és olvasás (ejtés) tanítás együtt folyásának előnyeire, s így Comenius tőle is kapott indítást ennek az újszerű és igen hasznos módszernek a leírására és gyakorlati megvalósítására. Különben is több XVI. és XVII. századi kísérletről tudunk arra vonatkozólag is, hogyan lehetne megkönnyíteni a betűk megtanítását, illetőleg az írásra és olvasásra oktatást.

Azt a régi módszert, ugyanis, hogy vallásos iratok szövegeinek elolvasása és az olvasás utánzása, illetőleg a szövegben előforduló betűk formális másolása útján tanítottak írni és olvasni, már régen haszontalannak tekintették azok a pedagógusok, akik azt vallották, hogy az írás- és olvasástanítás komolyabb és módszeresebb munkát igénylő feladat. A XVI. század közepéig az ún. „*Tabulae abcdariae pueriles*”-ek segítségével tanították az írást és olvasást. A tanulók a magánhangzókat a legkülönbözőbb mássalhangzókkal kapcsolták össze, s a szótagok kombinációja segítségével gyakorolták az írást és az olvasást (pl. ab-eb-ob-ba-be-bo-bu-ad-ed-id-od-ud-da-de stb.). Az írás-olvasástanítás szisztematikusabbá és egyúttal könnyebbé tevését célozta az ún. Képes ábécék használata, illetőleg a képek, rajzok, ábrák segítségével történő írás-olvasástanítás bevezetése. A kép és a betű (illetőleg a hang) egymást kísértse, illetőleg annak a tárgynak a képe társult a betűhöz, amelynek megnevezését adó hangsorában az első hang, illetőleg betű megegyezett a megtanítandó írásjeggyel.

A német ábécékben pl. az *a*, *A* betűhöz kapcsolták a *bárd* (fejsze) ábráját, mivel *e* tárgyat megnevező német hangsor (*Axt*) valóban az *a* betűvel (hanggal) kezdődik. *Olearius* (Deutsche Sprachkunst, 1630) munkájában így párosult az *o*, *O* betűvel (hanggal) a *fil* (Ohr) képe, az *u*, *U*-val az *óra* (*Uhr*) ábrája stb. Róbert Alt igen értékes gyűjteményében (Bilderatlas: 207) közli annak az

abécének egy lapját fakszimilében, amelyben úgy próbálta a szerző képekkel is megkönnyíteni az írás-olvasás tanítását, hogy a betűkhöz annak a tárgynak képét társította, amelynek alakja hasonlított a betű formájához, pl. a nagy *A* betűhöz társította egy nyitott körző ábráját stb.

Gyakoriak voltak az olyan abécék is, amelyekben a memória erősítésére a betűkhöz odarajolták annak az állatnak a képét, amelynek nevében mint első hang szerepel, így az *a*, *A* betűhöz (a német nyelvterületeken a *liba* képét (*Anser*), a *b*, *B* betűhöz a *bagoly* ábráját (*Bubo*) stb.³ Caspar Buckwitz „Eyn silben buchleyn” (1527) című abécéjében a *dr*, *fr*, *kr*, *st*, *sp* hangkapcsolatokhoz⁴ társította a *sárkány* (*Drach*), a *béka* (*Frosch*), a *daru* (*Kranich*), a *kő* (*Stein*), a *dárda*, a *kopja* (*Spieß*) rajzát. Hogy ez a módszer az iskolai abécékben milyen hosszú életet élt, bizonyítja az az *egri* kiadvány is,⁵ amely 1808-ban jelent meg a régi, XVI. századi képekkel is ellátva. Ez az abécés könyvecske egy régebbi német nyelvű kiadvány alapján, illetőleg utánnyomásával készült. A képek mellett tartalmában is tükrözi a régi XVI-XVII. századi abécék pedagógiai céljait és módszereit. A betűk sora után a betűk kombinációja (ba-be-bi-bo-bu-ab-eb-ib-ob-ub), illetőleg a szótagok alkotása (Bar-ba-ra, bin-der, burger, le-der stb.) sorakozik, majd az imádságokat ún. „hasznos” (nutzliche) (főleg vallás-erkölcsi) közmondások követik (Je grösser die Noth, je näher ist Gott, Die morgen Stund, Tragt Gold in Mund stb.), s végül egy lapnyi számítani ismeret és szorzótábla zárja a könyvecskét.

Comenius tehát az elődök sok példáját, kiadványát tanulmányozhatta át a *Tirocinium*, azaz az írás-olvasástanítás módszertanát nyújtó műve megalkotása előtt. De nagyon jól ismerte Comenius azokat a próbálkozásokat is, amelyekben a szerzők a betűk *játékos* megtanításának módjait és eszközeit is felhozták. A *Pampaedia* hasábjain külön is bemutatja a *Lusus alphabetariorum* eszközét (kockák, amelyekbe bevésték az egyes magán- és mássalhangzók írásjegyeit) és a velük való tanulási módokat is.

Comenius a *Tirocinium* hasábjain az írás- és olvasástanítás módszeres fogásainak, menetének leírásában is sok értékes megjegyzést rögzített. Amikor pl. a szillabizáltatást elítéli (*maveratio illa ingeniorum et inutilis*), azt is feltárja, hogy miért haszontalan mód ez a tanításban. Azért, mert ha a gyerek már

³ Vö. P. F. Joh. Romberch: Arsmemorativa, 1533.

⁴ Geflochtene Stimmen, oder Buchstaben in der ersten Sylben.

⁵ Neues Nahmen oder Lehr-Buchl, in welchem Ein besonderer Kurzer Weeg bald und leichtlich lesen zu lernen... Erlau, Gedruckt in der Erz-Bischofflichen Schul-Buchdruckerey.

képes a hangokat szótagokká kapcsolni, a szótagokat ejteni, hangoztatni, akkor képes a hangsorokat, a szavakat globálisan is elolvasni. A könyvben közölt közmondások elé azért tette oda intésül Comenius, hogy ezeket a mondatokat⁶ nem szillabizálva olvastatjuk a tanulókkal, hanem globálisan.

3. Nagyon figyelemre méltó a *Tirocinium* harmadik részében található Dialógus is, amelyben éppen az írás és olvasás hasznáról⁷ s jelentőségéről folyik a diskurzus a tanító és tanítványa között.

A tanító azt is elmondja, hogy valamikor „erőszakosabban”, ütések, verések (virgis, ferula) közepette tanították meg a tanulókat írni és olvasni, most pedig játékosan. Az írás és olvasás tanulása azonban nemcsak „játék”, hanem komoly munka (labor) is. De ez a „munka” éppen az új módszer nyomán már nem lehet terhes, nem lehet elrémítő és kimerítő (*non molestus, terrens et vires atterens ac frangens*), hanem kellemes, kedves és felüdítő (*jucundus, svavis, vires corporis et animi recreans...*). Érdemes még a következő igen jelentős gondolatot is kiemelni: Az írás az emberek számára – fejtegeti a tanító – csodálatos felfedezés, igen hasznos újítás, mert az írással az emberek rögzíteni és állandósítani képesek a mondanivalót, s az emberi gondolatok, tudattartalmak nem enyésznek el, mint a röpke szellő, hanem újra és újra életre kelnek, valósággá válnak, valahányszor csak a leírt közlést elolvassuk. (*Cogitationes pingi possunt... et verba, ne cum vento transeant, materiae possunt affigi...*) Az is csodálatos – folytatja a tanító –, hogy az ember nemcsak a nyelvvel, hanem a kezével is képes beszélni (*non lingua tantum, sed manu loqui potest*), s nemcsak halló érzékünk számára hozzáférhető a gondolat, az emberi közlés, hanem látó érzékszervünk számára is (*non auribus tantum, sed et oculis sermonem percipere...*).

A tanító a dialógusban tovább tágítja az ismeretanyagot az írással és az olvasással kapcsolatban, s igen hasznos és lelkes párbeszéd hangzik el az írás és olvasás hasznos voltáról, az állandó gyakorlás jelentőségéről, s végül a jó könyvek olvasására buzdító nevelői intésekben ilyen, ma is megszívlelendő sorok olvashatók: Csak jó és tanulságos könyveket érdemes olvasni (*ad legendum sumas librum bonum, qui te boni aliquid docere possit*), mert a könnyű és üres írások olvasása haszontalan, sőt káros (*nugas legere inutile est, noxium potius*). A könyveket olvassuk végig (*ab initio ad finem*), s ne olvassuk sietve, figyelmetlenül, hanem merüljünk el az olvasmányban (*Nihil legas animo pe-*

⁶⁶ Ama virtutem, Omnes homines ama, Otium fuge, Ipse loquere pauca, Nec esto garrulus stb.

⁷ De Artis lectoriae et scriptoriae utilitatibus.

regrinante, sed lectioni affixo). Ha közösségnek olvasunk fel, tisztán, világosan, jól tagoltan kell ejtenünk a szavakat, hangokat, hogy érthető legyen felolvasásunk (*Si quid aliorum in usum legis aut recitas clare, distincte, articulate pronuntia!*)

Az interpunkciókról és szerepükről is írt sorokban sok beszédtechnikai vonatkozás is olvasható.

Comenius részben a tanítók, részben a szülők és a tanítványok okulására, az írás technikájára vonatkozólag is nyújt tanácsokat. Külön is kiemeli a szép, a csinos írás értékét, és megrója azokat, akik úgy vetik papírra a betűket, az írásjegyeket, mintha egy tyúk kaparásai lennének. (*Turpe est... tales Scripturae characteres pingere, quales Gallina etiam ruspando faceret.*) Nagyon jellemző az is, hogy a tanító és a tanuló közötti párbeszédben még a gyorsírás (*Tachygraphia*) hasznáról is szó esik. Miért van szükség a gyorsírára, hangzik el a kérdés. Azért, hogy minél több ismeretet és minél gyorsabban jegyezhesünk le. A jó gyorsíró a beszélő szájáról szóról szóra, pontosan rögzíti a mondanivalót. Mivel egy tanuló azt veti közbe, hogy ez lehetetlen, a tanító elmondja, hogy már az ókorban használták a gyorsírást, amellyel „*ore fluentem orationem excipiebant verbotenus*”. Comenius azt is elmondhatja a tanítóval, hogy Angliában már szélesebb körben élnek ezzel az írással.

4. A *Tirocinium* utolsó fejezetében Comenius – panszofikus elgondolásának megfelelően – röviden kifejti véleményét az iskolák hasznáról, feladatáról is. Az iskolák valójában „*hominum officinae, ubi ingenium animaeque facultates ita excitantur, ut homo omnibus... praeparetur*”. Az „*omnibus*” (mindenre!) szó nagyon jellemző itt is, s ebben az összefüggésben is. A mindent átfogó egyetemes tudás biztosítása az emberek számára valójában azt jelenti, hogy ezáltal válik az ember igazi emberré, azaz *értelmes, okos* (*sapiens*) és *tanult* (*doctus*) lénnyé.

Az írás és olvasás „eleit” tanító pedagógus számára is széles horizontú távlatot nyitogatott Comenius a *Tirocinium* utolsó fejezetében, s ezzel azt is példázni akarta, hogy az *elemi* ismereteket nyújtó pedagógus is igen fontos feladatot teljesít az élet műhelyének tartott iskola hasznos munkájában. Előre láttatja a nagy célt: a betűvetés, az írás és az olvasás tanítása az eruditióhoz és sapientiahoz vezető úton nemcsak kezdő, hanem igen fontos lépés is.

Itt azt is ki kell emelnünk, hogy az írás és olvasás tanításának módszeres fogásait (pl. a betű, a hang, a kép, az ejtés és vonalvezetés komplex kapcsolata) Comenius elsősorban empirikus mivoltukban, illetőleg mechanizmusuk-

ban mutatta be, s nem gondolta mélyebben végig, nem fejtette ki részleteiben is azokat a metodikai követelményeket (az elmélet és gyakorlat kapcsolatában) és nevelési célokat (a figyelemre, a figyelem koncentrációra nevelés, az emlékezés fejlesztés stb.), amelyek együttes hatásában alakul ki az eredményes írás- és olvasástanítás. Comenius a pataki *Tirocinium*ban elsősorban praktikus jellegű tájékoztatást és gyors segítséget kívánt nyújtani a szülők és nevelők számára. Latinul írta meg, de feltehető, hogy magyarra is lefordította. Alaptétele volt ui., hogy amilyen a kezdet, olyan a folytatás és az eredmény is. A jó alapot az eredményes olvasás- és írástanítás is adja, s mivel Patakon hiányzott ez az alap, írta meg Comenius éppen Patakon a *Tirociniumot*!

5. A legújabb Comenius-kutatás sem véletlenül szentel komoly figyelmet e comeniusi mű értékeinek megmutatására és elemzésére. H. Geissler⁸ azt sem véletlenül emeli ki, hogy Comenius ebben a munkájában is utal panszofikus elképzeléseire, s e kezdő fokon, az alapismeretek nyújtásában is az egész embert kívánta nevelni, s valóban így is van. A fentebbiekben már utaltam is erre, itt csak néhány kiegészítéssel szeretném Geissler gondolatmenetét megtoldani. Comenius a *Tirocinium*ban azt is kifejti, hogy a pedagógus feladata nemcsak a betűk, az írásjegyek megtanítása, s az egyes metodikus lépések helyes felhasználása, hanem a betűk tiszteletére, az olvasás nagyobb megbecsülésére való nevelés is feladata, ezért nem mindegy, kire bízuk ezt a munkát. Igen művelt és igen jártas pedagógust kell ezzel a feladattal megbízni. A hangsúlyt a *művelt* jelző viseli Comenius elgondolásában, annál is inkább, mert Comenius arra is utal, hogy az alapkészségek kialakítását célzó módszeres munka mellett a gondolkodva tanulás hasznát is átértő, az elmélet és a gyakorlat helyes arányát is érzékelő, s az értelmi munka gyönyörére is fogékony emberek neveléséhez itt teszi meg az alapvető, a kezdő lépéseket a pedagógus. Ezért ezt a comeniusi művet is – a modern kutatás szempontjait és céljait is tekintetbe véve – be kell sorolnunk abban az egységet is jelentő alkotássorozatba, amiben Comenius panszofikus terveit, elgondolásait kívánta körvonalazni, illetőleg a gyakorlat oldaláról is bemutatni, még akkor is, ha jól tudjuk, hogy ezt a munkáját egészen praktikus célok szolgálatában írta meg hazánkban, Sárospatakon.

⁸ Comenius über die Grundlagen des Lesen- und Schreibenlernens, das Tirocinium von 1654. mit dem Text, Schule und Leben, 1958., 6-171.

II.

1. Már szóltunk arról is, hogy a magyar Comenius-filológia sokáig – illetőleg az általunk a comeniusi írásra vonatkozó adatok közléséig – nem ismertette, s nem elemezte a Tirociniumot, mint a *pataki évek termését*, pedig ez az írás a hazai oktatási viszonyokra vonatkozólag is értékes forrás, Comenius ui. ezt a művét, vagy talán az is lehetséges, hogy egy régebben megírt munkája *átdolgozását* nagyon is praktikus megfontolások alapján, s a szükség diktálta rövid idő alatt adta a patakiak kezébe.

A latin iskola magyar diákjai között ui. többen lehettek, akik az írásban és az olvasásban nem érték el a kívánt szintet, ezért adja a könnyen és gyorsan írni és olvasni tanítók és tanulók kezébe a *Tirociniumot*.

2. J. Hendrich az 1934-ben felfedezett kézirat latin textusát cseh nyelvre fordítja,⁹ s bevezetőjében utal arra, hogy ez az írás – szerinte 1650–1654 között – Patakon készült a latin iskolához szánt bevezetőnek. Állítása bizonyítására idézi a kézirat e mondatát is: „*Hungari quia latinis literis utuntur, nihil hic moneri et morari opus habent*”. Comenius ezt a megjegyzését, illetőleg utasítását a kézirat e mondatához kapcsolja: „*Quia Linguae diversos habent a Latinis literarum Characteres (út Germani... etc.) difficiliiores habentes ductus, quam Latini, hic demum post latinos, docendi et discendi sunt, si gradatim ducere volumus Ingenia*.”

Comenius – szerintünk is – valóban a magyar tanítók és tanulók számára írta e munkáját, mert csak így van értelme a fentebb idézett mondatnak, illetőleg utasításnak. Jiří Kyrášek¹⁰ a pataki szerzés évét is pontosabban próbálja meghatározni, s szerinte Comenius 1651-52-ben írta meg a *Tirociniumot*. Érvei meggyőzőek. Comenius valóban – már csak a hasonló cél szolgálata kapcsán is –, ha 1653-ban vagy 1654-ben írta volna e munkáját, említést tett volna az *Orbis Pictus* elé tett „élő ábécéről” (1653), illetőleg a Patakon már előadott *Schola Ludus*nak (1654) arról a részletéről is, amelyben azt mutatja be, hogyan használja fel az „élő ábécét” a tanár a tanítás folyamán.

3. Comenius a *Tirociniumot* később sem adja ki, s nem említi a pataki évek írásai között sem. Ennek oka elsősorban az, hogy Comenius úgy vélte, az „élő ábécében”, illetőleg a *Schola Ludus*nak az írás és olvasás tanítására vonatkozó általunk is részletesebben ismertetett részében hasznosabb és jobb

⁹ J. A. Komensky: Počátkové čtení a psaní, přel. J. Hendrich, Praha, 1946.

¹⁰ O vzniku Komenského spisu počátky čtení a psaní, Acta Comeniana, 1960. XIX. 1-5.

módszeres lépéseket és módokat talált fel, illetőleg adott át a gyakorlatnak, s a *Tirociniumban* kifejtett, illetőleg érintett panszofikus nézetek, gondolatok pedig megtalálhatók a pataki évek egyéb írásaiban is, így csak feleslegesen ismétlésbe bocsátkozott volna a kiadásra kerülő *Tirociniumban*.¹¹

¹¹ E tanulmány első megjelenése: Pedagógiai Szemle 1966. 5. sz. 416-422.

KÖDÖBÖCZ JÓZSEF

Comenius öregkori visszaemlékezése életére,
különös tekintettel a sárospataki évekre

Comenius 1669–1670-ben készítette el önéletrajzát, írta meg visszaemlékezését hányatott sorsára, munkás életére. E munkájának címe: *A testvéri intelleum folytatása a vetélkedés szeretettel való mérsékléséről...*¹ Vajon mi készítette az öreg s beteg Comeniust arra, hogy életére visszatekintve, törekvéseit és munkásságát ilyen részletességgel feltárja, nyilvánosságra hozza?

A leideni teológusok viszálykodása során 1669-ben Samuelis Maresius holland teológus egyik írásában Comeniust is megtámadta. A botrányt okozó vitaműveket a Holland Rende és az Akadémia gondnokai betiltották. A tiltó rendelkezés azonban nem vonatkozott Maresius Comenius-ellenes, Comenius rossz híret keltő írására azzal az indokolással, hogy ő nem holland állampolgár és közhivatalt sem tölt be. Comenius a viszálykodást megszüntető, de az őt ért támadással nem foglalkozó többséghez fordult. Írásában hivatkozott a bibliában olvasható isteni parancsolatra, mely szerint „Ugyanaz a törvény legyen érvényben mind a jövevényre, mind a bennszülöttre”. Kérte, hogy az ő ügyét is vizsgálják ki, és úgy ítélkezzenek kettejük dolgában. „Hetvenhét éven át szolgáltam Krisztusnak – írja – arra törekedve mindig, hogy lelkiismeretem tiszta legyen Isten és az emberek előtt, részint hazámban, részint idegen földön (kiváltképp a száműzetésem idején, amit az evangéliumi hitemért több, mint 40 éven át elszenvedtem), eközben pedig lelkiismeretem és hitem Isten kegyelméből mindez ideig makulátlan maradt. Hát a kikötőben szenvedjen hajótörést életem? Még hozzá Hollandiában, a jégmadarak földjén? Hát olyat kell elszenvednem barátaim: körében, amit még ellenségeim között sem? Ráadásul mindezt velem egy hiten lévő teológustól, vezetőtől és jó barátomtól,

¹ Az írás teljes ismert szövege latinul és magyarul megtalálható (többek között) a Miskolci Egyetem Comenius Tanítóképző Főiskolai Kara könyvtárában. Részleteket közöltünk belőle latinul és *Ősz Ferenc* magyar fordításában a *Bibliotheca Comeniana* IX. kötetében, Sárospatak, 2002. 10–35.

kivel meghitt barátságban voltam, aki hirtelen barátból ellenséggé lett, miközben részemről semmi jogtalanság sem érte (csupán, azért, mert én nem gyűlöltem az általa gyűlölt embereket), elviselhetetlen vádakát szórva rám, mint egy állhatatlan személyre, akinek elveszett a jó híre és lelkiismerete, méltatlan az emberek társaságára: Pellengérre állított és a köz utálatának tett ki. Így kiűzve engem erről a helyről, ahol békés öregségemet reméltem, rákényszerítve arra, hogy máshol keressem síromat és azon fáradozva, hogy ősz fejemet fájdalommal hajtsam végső nyugalomra”.² Fáj Comeniusnak, hogy nem szánták meg őt, aki pedig „mások szolgálatában emésztette életét, erejét, egyszóval mindenét”, s nem álltak ki mellette, nem keltek ártatlanságának védelmére.

Ezért folyamodik Groningen tartomány uraihoz, Hollandia Rendjeihez és az Akadémia gondnokaihoz, s kéri őket, hogy az érvényes egyházi törvényeknek megfelelően vizsgálják meg mindkettejük egész életét, és ezután döntsenek a vád ügyében. Vizsgálják meg, hogy melyikük volt keresztyénibb lelkülettel a másikhoz, melyikük kezdte az ellenségeskedést, melyikük követett el csalást, bűnt, s amelyik vétkes, példásan büntessék meg. Ezzel együtt keresztyén lelkülettel hassanak is oda, hogy a vétkes magába szálljon, és próbálja meg helyrehozni az egyházban okozott botrányát. „Ez az első nyilvános ügyem – írta – egész életem folyamán. Adja Isten, hogy ez legyen az utolsó is, amennyiben méltóztattok az ügyet bölcsen lezárni.”³

Comeniust több cél vezette a *Continuatio admonitionis fraternae* megírásában. Válaszolni akart Maresius rágalmira és a valóság megmutatásával, az események ismertetésével szerette volna tisztázni, védeni magát a súlyos vádakkal szemben, megcáfolni a rágalmakat. Ezzel együtt megfelelő adatokat, anyagot kívánt szolgáltatni a felettes hatóság számára is a pártatlan döntéshez. Mindezekon túl szerette volna mentesíteni az egyházat a botránytól, és szerette volna jobb útra téríteni, vádjai visszavonására bírni Maresiust is. Írásának címe arra utal, hogy Comenius már írt egy „testvéri intelmet” Maresiusnak (1659), s mivel azzal nem ért célt, hiszen 10 év múlva, most Maresius újra súlyos vádakkal illette őt, ezt az írását az előző folytatásának szánta.

Comenius azzal kezdte a Maresiushoz intézett írását, hogy hiába intette mint öreg az öreget, hogy ne keresse a viszálykodást, mert ez nem illik az öregséghez, a teológusi és a keresztyén nevet pedig megcsúfítja. Írásával most újra több tudóst megtámadott, s őt is hazug rágalmakkal illetett. Maresius töb-

² I. m. 3.

³ I. m. 4.

bek között azzal vádolta meg Comeniust, hogy „kóborló” személy, aki „csalóként járja az országokat”, „őrült, bolond”, „köpönyegforgató”, aki hiába keresett Svédországban, Angliában és másutt, nagyúri, fejedelmi támogatókat, akiket igyekezett becsapni, nem sikerült neki!

Maresius vádjaival szemben Comenius a következőkben talál vigasztalást: „A tanúk egész felhője áll mellettem – írja – minden földről, akik a személyes beszélgetéseinkből vagy írásaimból jól tudják, hogy az Istentől más jellemet kaptam, mint amilyennek Te a saját színházadban ábrázoltál engem (ott ugyanis egy ördögi arcot tettél rám)”.⁴ Ezért ismételten kéri Maresiust, hogy ne éljen vissza a teológiai műveltségével, tekintélyével, amit Istentől és az egyháztól a köz építésére kapott. Comenius egyrészt örül, hogy még életben van, válaszolhat a vádaskodásra, és a homályt szétoszlathatja, másrészt szomorú az egyház miatt a botrányokozásért és Maresius miatt, hogy irigy, alaptalan vádjaival szégyenfoltot égetett a saját nevére, továbbá önmaga miatt is, hiszen védekeznie kell, s idejét nem tudja hasznosabb célokra használni. Abban reménykedik, hogy a kettejük viszálykodása hamar lecsitul és barátságba fordul. Testvériesen kéri Maresiust, ha van valamilyen vádja ellene, azt az egyház előtt s az ő jelenlétében mondja el, hogy ha valamelyik vád igaz hibát takarna, kijavíthassa, és a hiba megmutatásáért neki köszönetet mondhasson.

Visszaemlékezését, munkálkodásának ismertetését Comenius azzal kezdi, hogy amikor egész Cseh- és Morvaországból kiűzték egyházának, lelképásztoraikat és a hitük megtagadását, megváltoztatását nem vállaló előkelő embereket, azok részben Németországba, nagyjából pedig Lengyelországba és Magyarországra vándoroltak. Comenius sok hitsorsosával együtt a lengyel Lesno városba került s ott „tudományos munkálkodásba kezdett”. Felfigyelt az iskolai tanítás hibáira, s gondolkodni kezdett azok kijavításáról. Abban a reményben, hogy mielőbb visszatérhetnek hazájukba, az otthoni iskolai tanítás javítására megírta *A nyelveknek és az alapvető tudományoknak szemináriuma* című munkáját. A lesnoi gimnázium két vezetőjének a kérésére a művet átdolgozta, továbbfejlesztette s 1632-ben a *Nyelvek nyitott kapuja* címmel meg is jelent. Könyve kedvező fogadtatásra talált, s a mecénások ösztönzésére a pedagógiai munkálkodását tovább folytatta. Amikor pedig megválasztották a száműzött egyház előljárói közé, és az ifjúság teológiai tudományokba való bevezetésének gondját őrá bízta, még fontosabb kötelességének tekintette a pedagógiai irodalmi munkát.

⁴ I. m. 9.

A továbbiakban részletesen leírja azokat a tárgyalásait, melyeket a tudományos munkájával kapcsolatban több országban, városban (Lesno, London, Leiden, Amszterdam, Bremen, Hamburg, Norköping, Stockholm, Elbing, Sárospatak, Marienburg, Orla) folytatott. Az egyes országok, városok vezetői felismerték, hogy pedagógiai eszméi rendkívül hasznosak a keresztyén ifjúság, a nevelés számára, s szeretnék volna, ha ezeknek az üdvös gondolatoknak a gyümölcse náluk érik be, és rajtuk keresztül terjed el más népek között. Ezért mindenütt szívesen látták, s kellő anyagi támogatást biztosítva kérték, maradjon ott hosszabb időre, s munkálkodjék terve megvalósításán.

Az 1650-es évek második felében ismét súlyos megpróbáltatások érték Comeniust. A svédek elfoglalták Lesnót, majd 1656 áprilisában lengyel hadsereg vonult a város felé, hogy az eretnekek fészket elpusztítsa. Ennek hírére a lakosság elhagyta a települést, elmenekült. A megérkező lengyel sereg felgyújtotta a várost, s az ott maradt öregeket és gyermekeket megölte. Elpusztult Comenius háza, egész könyvtára, vele a *Panszofista erdő*, a meghatározások, alapelvek és fogalmak összegyűjtött és letisztázott szótára is, továbbá minden holmija, annak kivételével, amit menekülése előtt a hálósobájában elásott. Comenius Hollandiába vándorolt. Itt magyar diákok is felkeresték, és átadták neki a távozása után Patakon kiadott írásait, köztük a *Schola Luchst* is. A Patakon végzett munkájáról Hollandiában is beszámolt, s támogatói a *Schola Luchst* ott is megjelentették.

Visszaemlékezéséből Comenius 1669. szeptember közepéig 70 számozott részt készített el, amikor is súlyosan megbetegedett. Október elején megszűnt ugyan a láza, de a szervezetét a betegség annyira legyengítette, hogy csak 1670. január 6-án vette először újra a tollat remegő kezébe, és folytatta írását. Ekkor már – érezve, hogy nincs sok ideje a földi életből hátra –, lemondott arról, hogy a politikai ítélkezés elé állítsa Maresiust, csak a lelkiismeret fórumán akarta vele rendezni a vitáját. Ennek megfelelően a vándorlása történetét igyekezett minél hamarabb befejezni, s minden idejét egy másik mű, „a jó emberek által vágyott, Maresiustól viszont gyalázott mű” befejezésére fordítani. Levelének ez a második része 58 részt tartalmaz, s így az egész munkája 128 részből áll.

Comenius írása. az 1658. év elejére való visszaemlékezéssel megszakad, legalábbis a birtokunkban lévő szöveg ezzel véget ér. Ennek megfelelően a következő évek munkásságának ismertetése hiányzik. A visszaemlékezésnek a szövege hazánkban eddig sem latinul, sem fordításban magyarul nem jelent

meg, s nincs is meg. A latin szöveg megszerzése több próbálkozásom után Viera Žbirková nyitrai professzor aszszony, Comenius-kutató segítségével sikerült. Erre a szövegre Jan Kvačala a szentpétervári könyvtárban talált rá és az „Archiv pro badani o živote a spiesech J. A. Komenského, V Brně, 1913” kiadványban tette közzé. A szöveg azonban nem befejezett. Hiányzik belőle egyrészt az utolsó évek munkájának ismertetése, másrészt pedig a levél szokásos lezárása, Comenius nevének aláírása, ami pedig Comeniusnak minden ilyen írása végén megtalálható.

Mindez többféleképpen értelmezhető. Lehet, hogy csak ebből a kapott szövegből hiányzik a befejező rész, de az is lehet, hogy Comenius betegsége vagy a halála akadályozta meg az írás befejezésében. A fordító szerint a szövegben is található itt-ott elírás. Az igazság kiderítése céljából ezért próbáltam a szöveget Hollandiából megszerezni, de ez többszöri és többirányú hivatalos és magán próbálkozással sem sikerült. Mivel a Csehországban 1968-ban meghirdetett *Opera Omnia* kiadásának kezembe került prospektusa szerint a kiadásban Comeniusnak ez a munkája is szerepel, próbáltam ezt a szöveget megszerezni, de eredménytelenül. Ugyanakkor Csémy Lajos prágai professzor megerősített abban a feltevésemben, hogy a 128. rész Comenius teljes anyagát tartalmazza, a betegsége és a halála ugyanis megakadályozta abban, hogy írását befejezze.

Comenius visszaemlékezésében jelentős helyet kap a Magyarországgal kapcsolatos rész. Hazánkról a 97. részben történik említés, s még a 120.-ban is található utalás. A pataki első látogatásról a 102-104., a pataki működésről pedig a 106-114. részben emlékezik meg. A következőkben részletesebben foglalkozom Comenius velünk kapcsolatos visszaemlékezésével, s szólok annak két fontos problémájáról: a magyarországi állapotokra tett megjegyzéséről és a pataki közérzetéről.

Mivel az 1648-as vesztfáliai béke nem biztosította Csehország szabadságát és a száműzetésben lévő morva testvérek visszatérésének lehetőségét, kilátástalan helyzetükben a szétszórta élő közösségek vezetői 1650 elején Lesnóban zsinatra gyűltek össze, hogy a további teendőkben megállapodjanak, „katasztrófa-tervet” készítsenek. Ezen a zsinaton a Magyarországon élő testvérek közül az öregségre, a betegségre, a hosszú útra, téli utazásra hivatkozással senki sem vett részt. Ugyanakkor levélben azt kérték, hogy mivel a száműzetés 22 éve alatt ők többször elmentek a lesnói zsinatra, őket viszont az alatt az idő senki nem látogatta meg, szükséges lenne, hogy egy vezető,

Comenius jöjjön el, telepedjék le itt, vagy legalább tájékoztassa őket a helyzetről.

Comenius ezen a zsinaton kapta meg Rákóczi Zsigmond „nyájasan invitáló” meghívó levelét is: jöjjön el hozzá Felső-Magyarországra, és tanácskozzék vele az iskolareformokról és a panszofikus tanulmányokról. A fejedelem leveléhez csatoltan érkezett Comenius emlékezése szerint Tolnai Dali Jánosnak, „a nagyhírű pataki iskola rektorának levele is „tele rábeszélő érvekkel”. S mivel a vezetők fontosnak tartották Comenius magyarországi útját, és az övéi is küldték, vállalta az utat.

Comenius 1650. április 16-án, húsvét szombatján érkezett Szokolcára, a Morvaország felőli út első magyarországi városába hittestvérei meglátogatására. Küldetésének teljesítése közben felkereste Nagyszombatban Kanizsai Mihály magyar lelkipásztort is, aki Comenius tervezett pataki látogatásáról értesülve segítségét kérte a magyar református egyház belső békéjének megtartásához. Elmondta, hogy az Angliából visszatért fiatalok az egyházban a függetlenséget népszerűsítik, és vezetőjük, Tolnai Dali János nagy kegyben van a fejedelem anyjánál és Zsigmondnál, s gyűlöletet hint el bennük az egyház régi vezető testületei iránt. Arra kérte Comeniust, beszélje le őket az ilyen újításokról, s javasolja nekik a békét és a rendet.⁵

Egyházi küldetését elvégezve, a magyarországi huszita gyülekezeteket meglátogatva Comenius vissza akart térni Lesnóba. Rákóczi Zsigmondot és Tolnai Dali Jánost levélben akarta értesíteni, hogy meghívásuknak később tesz eleget. Tervét azonban a száműzött testvérei két indokát elfogadva (a Rákóczi család árnyékában élének, s nem szabad jótevőiket hálátlansággal megsejteni, továbbá: a későbbi látogatás esetén Lengyelországból a hosszú utat kétszer tenné meg) elindult Sárospatakra, ahová Paulus Veterinus kísérijével hétnapos út után érkezett meg.

Comenius Patakon először Tolnai Dali Jánost kereste fel, akivel az angliai egyház zavaros helyzetéről is szót váltott. Arra intette: „Óvakodnunk kell, ne terjedjen át egyházainkra ez a ragály. Ennek a személyes figyelmeztetésnek annyi eredménye lett, hogy Tolnai kijelentette: 'Ha tévedtem valamiben, kész vagyok azt kijavítani, mivel megtanultam a helyesebb elveket!'”⁶

Később Tolnai a várba kísérte Comeniust bemutatkozó látogatásra. Rákóczi Zsigmond a szobájában fogadta a vendéget, „ahol – írja – az ő bölcs

⁵ I. m. 50.

⁶ I. m. 51.

beszédével tápláltam fülemet és lelkemet”.⁷ A vacsora előtt köszöntötte a fejedelemasszonyt is, aki „új és nagyon várt vendégként” üdvözölte őt. A továbbiakban egész napokat töltött a Zsigmonddal való beszélgetéssel, aki igyekezett Comeniust rávenni arra, hogy „ne csak tanácsadónak maradjak itt néhány napig vagy hétig, hanem fogadjam el meghívását hosszabb tartózkodásra”.⁸

Zsigmond megbízásából mások is igyekeztek őt erre rábeszélni. A legfőbb érvük ez volt: „Jöjj és szabadíts meg minket a barbárságtól!” Comenius erre csodálkozva azt mondta: „Én e nép között egyszerű erkölcsöket tapasztaltam, nem pedig barbárságot!” S visszaemlékezésében ezután Comenius zárójelben a következőket jegyzi meg: „Hogy senki ne írja a hízelgés számlájára azt, amikor én a nép egyszerűségéről, nem pedig barbárságáról beszéltem, kitérek néhány dologra, ami örömet okozott nekem (a műveltebb népeknél sem láttam még effélett!). felhoztam például a fiataloknak az idősebbek iránt, az alacsonyabb sorúaknak az előkelőbbek iránt és a műveletlenebbeknek a művelt emberek iránt megnyilvánuló tiszteletét. Ha az utcán játszadozó gyermekek meglátnak egy arra átmenő tekintélyes férfit, abbahagyják a játékot és fővegük levételével, valamint térdhajtással tisztelegnek előtte; csak az ő elhaladása után folytatják a játékot. Vasárnaponként oly buzgón látogatják a templomokat, hogy istentisztelet idején bajosan találni bárkit az utcán. A nyilvános kocsmák pedig ünnepnapokon vagy végig zárva tartanak, vagy rákényszerítik az itt ivókat, hogy elmenjenek a templomba, és csak az istentisztelet után térhetnek vissza. Még sorolhatnám az ehhez hasonlókat!”⁹

Amikor a szíves hívást többször megismételték, Comenius azt mondta, hogy ügyében az egyházi vezető közösség dönt, másrészt pedig mecénásának, Ludovicus de Geernek az engedélye is szükséges. A patakiak erre azt válaszolták, hogy a fejedelemasszony a lengyelországi egyházi vezetőkhez, Zsigmond pedig de Geernek küld kikérő levelet. „Mit tehettem volna – írja – ekkor? Ezt mégsem tilthattam meg, ráadásul vonzódtam is ehhez, az irántam annyira jóindulatú nemzethez, amely betegségeinek orvosául (ugyanis is felismerte ezeket és meg akart szabadulni tőlük) akart fogadni engem. Valamint Krisztus azon szavai is eszembe jutottak, hogy 'Nem az egészségeseknek van szükségük orvosra, hanem a betegeknek.' Nem állhattam hát ellen ilyen

⁷ I. m. 51.

⁸ I. m. 51.

⁹ I. m. 52.

konokul tovább, különösen hogy láttam a hozzám küldött írásos meghívó levelet, amit pecsétjével erősített meg a fejedelem és komoly fizetés ígérését társította hozzá. Bőséges ellátmányban részesítve bocsátottak utamra, de mellem adtak egy lovas kísért (hogy biztonságban legyek, valamint megismerjék a hozzám, Lesnóba vezető utat).¹⁰

Lesnóba visszatérve Comenius tájékoztatta a vezetőket a Magyarországon történekekről, s átadta a fejedelemasszony meghívó levelét. A vezetők hozzájárultak az újabb pataki úthoz, de meg akarták várni de Geer beleegyező levelét is. Miután azonban Zsigmond négyszer is küldött sürgető követet, a vezetők, hogy el ne veszítsék a fejedelmi család jóindulatát, de Geer levele megérkezése nélkül is elengedték, küldték „egy időre” Comenius Patakra.

A pataki küldöttel Comenius sietve utazott Patakra, de a fejedelmi család a megérkezésük előtti napon már elindult Erdélybe, a téli szálláshelyükre. Comenius azonban Klobusitzky András, Verécsi Ferenc és Tolnai Dali János, továbbá két nemes és két teológus kíséretében Tokajban utolérte a fejedelemasszonyt és fiát. A találkozással kapcsolatban visszaemlékezésében Comenius a következőket jegyzi meg: „Hogy mit alkottunk négy esztendőn át az ő felhatalmazásukkal, az a Didaktikám harmadik kötetében olvasható. Egyet azonban nem szabad elhallgatni: aki meghívásomnak oka volt, az a Tolnai lett később jobbító törekvéseimnek első ellensége. Akár mert féltette a saját hírnevét, akár mert (barátaim tanácsára) újra kiadattam *A függetlenség az örök zavar eredetéről* szóló értekezésemet.”¹¹

Egy idő múlva az övéi figyelmeztették a visszatérésre, s mivel maga sem akart Patakon viszálykodásban élni, gondolt a távozásra. „Ám Zsigmond fejedelem még az említését sem tűrte annak, hogy távoznék. Azt mondogatta, hogy jegyesével (Henrietta palotahercegnővel, Frigyes király lányával) együtt ide fog érkezni az egész német udvar, nagy szükség lesz az én jelenlétemre. Meg is érkezett a menyasszony, és 1651 júniusában ülték a lakodalmat: esketésük megítéző feladata pedig hozzám került, ugyanis a vőlegény németül, a menyasszony pedig se magyarul, se latinul nem értett. Így nem adhatta össze őket magyar püspök, mivel nem akadt olyan, aki jól ismerte volna a német nyelvet. Azonban örömünk gyászra változott: nem sokkal az esküvő után mind a vőlegény, mind a menyasszony előbb megbetegedett, majd elhunyt, az utóbbi októberben, az előbbi a következő év februárjában. Mindez új alkalmat

¹⁰ I. m. 52.

¹¹ I. m. 53.

szolgáltatót, hogy engedélyt kérjek a távozásomra, ám erről a fejedelemsasszony és a kurátorok hallani sem akartak.”¹²

Amikor tudomására jutott Comeniusnak mecénása, Ludovicus de Geer halálhíre, a nemesek, teológusok és a diákok előtt gyászbeszédet mondott, és azt kinyomtatva a családnak is elküldte. Mivel az elhunyt fia, Laurentius de Geer levelében biztosította a panszofikus tanulmányaihoz nyújtott támogatás folytatásáról, Comenius újra gondolt a távozásra, s megírta Lesnóba, hogy amennyiben akarják, írjanak visszatérése ügyében a fejedelemsasszonynak. S amikor a levél megérkezett, a fejedelemsasszony az iskola vezetői előtt megkérdezte Comeniust, hogy miért akar elmenni. Comenius a válaszában arra hivatkozott, hogy az ő jelenléte itt nem szükséges, hiszen a munka nem az ő tanítási elvei szerint folyik. „Az én oktatási módszerem teljes egészében arra irányul, hogy a régi iskolai gyakorlat játékká és gyönyörűséggé alakuljon át, ezt azonban itt nem akarják megérteni. Szolga módjára bánnak a tehetséges emberekkel, még ha nemesek is azok; a tanítók komor tekintetükkel, kemény szavakkal, sőt ütlegekkel teremtik meg tekintélyüket, inkább akarják, hogy féljenek tőlük, mint szeressék őket... Javasoltam, hogy használjunk fel az oktatásban néhány színházi jelenetet. tapasztalatból tudom, nincs ennél hatékonyabb eszköz arra, hogy kiűzzük a tehetséges diákokból a lustaságot, és felcsigázzuk érdeklődésüket. Mégis csak ennyi volt a válasz: 'Hagyd csak meg ezeket a bolondságokat (az iskola komédia-előadásokat) a jezsuitáknak! Téged komoly munkára hívtunk magunkhoz’.”¹³ Comenius hivatkozott arra is, hogy a lengyel iskoláikban ezekkel a módszerekkel, gyakorlatokkal megszerettették a fiatalokkal az iskolát, a tanulást, s jobban felkészítették őket az életre.

A beszélgetést a fejedelemsasszony a következőkkel zárta le: „Erőszakkal ugyan nem tartóztathatunk, de kérünk, legalább ezen a télen maradj még velünk, és próbáld ki kedved szerint oktatási módszered erejét tehetséges diákjainkon. Teljes felhatalmazást adok erre! Majd az iskolavezetőkhez fordult e szavakkal: Senki se próbáljon útjába állni! Ez a parancsom!”¹⁴

Comenius bibliai történetet akart a tanulókkal előadatni. Tolnai azonban ezt a szent dolgok megszenteltetésének tartotta. Ezét Comenius *A nyelvek nyitott kapuja* című könyve anyagának egy részét mutatta be 52 nemes ifjú szerepeltetésével. Az első előadást a kis auditoriumban tartották a prefektus

¹² I. m. 53.

¹³ I. m. 54.

¹⁴ I. m. 55.

és Veréczi, továbbá az idősebb diákok jelenlétében. „Ezen az előadáson egy csodálatos változás (amit még én sem reméltem) történt – írja – a diákságban. Olyan nagyszerűen játszották a szerepüket, hogy csak ámuldozva néztük. Az olyan fiatalok, akik korábban még az ember tekintetét is alig viselték el, sőt beszélni sem voltak képesek dadogás nélkül, most tetszetős előadásmóddal játszottak el mindent... Előadás után az iskolavezetők véleményét Veréczi a következőkben foglalta össze: 'Bevalljuk, hogy mindeddig nem értettük, mi-féle titkai vannak, Comenius, a te *Latin nyelv kapuja* című művednek, és milyen hasznára lehet az az ifjúságnak, most azonban a saját szemünkkel győződhattunk meg ezekről.' Majd a diákokhoz fordulva: 'Örüljete, hogy olyan szerencse jutott osztályrészül, amit a mi fiatal korunkban nem kaphattunk meg!' Az idősebb diákokhoz: 'Örvendeztetek ti is, mivel a szemetekkel láthattátok, mi módon tehetitek sikeres neveléssel jobba a rátok bízott ifjúságot.' S felém fordulva: 'Kérünk téged, Comenius, ne menj el tőlünk, míg nem alakitod át ilyen gyönyörű színdarabokká az egész Latin nyelv kapuját. Ígérjük, hogy ezek előadása iskolánkban örökre emlékezetessé és sikeressé teszi a nevedet'.¹⁵

Az első előadás nagy sikere után a következőre sok szülő is eljött, s így azt az iskola udvarán kellett megtartani. Az utolsó előtti előadásra még nagyobb közönség gyűlt össze, s jelen volt Tolnai is. Az előadás után az iskola kurátorai más előkelő emberekkel próbálták Comeniust maradásra bírni. Mivel azonban ő nem tett ígéretet, továbbbították neki a fejedelemsasszony levélben írt két kérését. Várja meg Patakon a visszajöveteltét, s az utolsó előadást akkor tartsa meg, azon részt vesznek a fejedelemnek vele érkező követei is. A kurátorok végül arra kérték, adja oda nekik *A latin nyelv kapuja* könyv komikus átíratát, hogy megjelentethessék.

Lorántffy Zsuzsanna 1654 májusában tért vissza Patakra Kemény János fővezérrel és Mikes Mihály kancellárral. Mivel a fejedelemsasszony az udvarhölgyeivel együtt akarta megnézni az előadást, azt a várban tartották meg. Előadás után a követek is próbálták rábeszélni Comeniust a maradásra, de sikertelenül. Comenius ugyanis a családját már előzőleg minden holmijával együtt útnak indította.

Comenius másnap tartotta a búcsúbeszédét, melynek meghallgatásán meghívására a követek is részt vettek. „Én pedig – írja – a beszéd végeztével útra keltem úgy, hogy az egész iskola, sok nemes ember és a lelkipásztorok

¹⁵ I. m. 56.

egészen a mezőig kísérték, ott pedig újra elbúcsúztattak. Említhetném azokat a megtiszteltetéseket, amiket az utamba eső szabad városok, Eperjes és Lőcse (ahol már a mi módszerünk szerint tanítottak az iskolákban) tanácsai nyilvánították ki, hogy ez alapján világos legyen mindenki előtt: engem tisztelettel hívtak meg Magyarországra, és még nagyobb tisztelettel távoztam onnét.”¹⁶

A következőkben részletesebben szeretnék szólni Comenius magyarországi visszaemlékezésének két fontos problémájáról: az emberek viselkedésére, az itt tapasztalt erkölcsi állapotokra és a sárospataki közérzetének alakulására tett megjegyzéseiről.

Írásában Comenius elismerően emlékezik meg a magyarországi erkölcsről, az emberek közösségi viszonyulásáról, az „ember”, a másik ember megbecsüléséről, tiszteletéről, a fiatalok felnőttek iránti tiszteletadásáról, az ünnepnapok pihenő, ünnepi jellegének megnyilvánulásáról, az egyház törvényeinek következetesebb megvalósulásáról, a valláserkölcshöz, vallási gyakorlatnak magasabb fokú érvényesítéséről. A társadalmi viselkedésnek olyan értékes megnyilvánulását tapasztalta itt, amilyennel életében egyetlen más művelt országban sem találkozott, s amely őt örömmel töltötte el. S az Európa sok országát bejárta Comeniusnak ez a megállapítása jó érzéssel, nemzeti büszkeséggel tölthet el bennünket.

Hazánk akkor is Európához tartozott, sőt a mindennapi közösségi életgyakorlatnak volt olyan megnyilvánulása, a kultúrának olyan területe, amellyel nemzetünk a többi országnak például is szolgálhatott. Hazánk a tatárok és törökök ellenében évszázadokon át a testével védte a keresztyénséget, megvédte Nyugat-Európát, s ez nagy emberáldozattal és sok érték elpusztulásával járt. Nemzetünk eme helyállása következtében mentesült Nyugat-Európa ettől a nagy áldozattól és értékpusztulástól, s közben nyugodt körülmények között szabadon fejlődhetett. S ha figyelembe vesszük nemzeti értékeinket, különösen a művelődésben, a kultúrában, a művészetekben elért eredményeinket, akkor sem kell szégyenkezniünk. Kis nemzetünk nagy értékekkel gazdagította Európát, a világot. Ezért is helytelen, alaptalan az a manapság olykor hangoztatott nézet, hogy „Európa felé menetelünk”, nemzetünk ugyanis Európához tartozik, hazánk Európának része, most az Európai Unió tagjává is akarunk lenni, ami a 2003. április 12-én tartott népszavazással lényegében el is dőlt.

¹⁶ I. m. 57.

Visszaemlékezésében Comenius többször is szól Patakról való eltávozási szándékáról, illetve Tolnai Dali János rektorral való viszonyáról. S ennek több oka is volt. Comenius 58 éves volt, amikor 1650-ben Patakra érkezett. Abban a korban ez már magasabb életkort jelentett. Fokozta a nehézségeit, problémáit nagy mértékben az a tény, hogy életének nagy részét hazájától távol, idegen földön, száműzetésben kellett töltenie. Idejövetele előtt hosszú éveken keresztül az egyházi tevékenység mellett tudományos irodalmi munkásságot fejtett ki. Ebben az időben a panszofista tanulmányokkal foglalkozott, s ehhez kapott anyagi támogatást a holland de Geer családtól. Előrehaladott kora miatt szerette volna ezt a munkáját minél hamarabb befejezni. Erre ösztönözte Ludovicus de Geer, s az ő halála után a fia, Laurentius de Geer is. Ezzel együtt az egyháza is igényt tartott a munkájára. Amikor 1650 őszén Patakra jött, akkor is ideiglenesen, „csak egy időre” engedélyezték számára a pataki tartózkodást azzal, hogy „elvégezve az elvégzendőket, még a télen, ha lehetséges, térjen vissza”. Laurentius de Geer levelének kézhezvétele után ezért is írt levelet egyháza vezetőinek: ha visszatérését kívánják, írjanak ez ügyben Lorántffy Zsuzsannának. Lesnóból a levél meg is érkezett, s benne a kérés ilyen indoklással: „Comenius nálunk közéleti személy, így távollétét már nem tudjuk tovább elviselni.”¹⁷

Ezzel együtt erősítette Comenius távozási szándékát a sárospataki helyzete, elsősorban a rektorral, Tolnai Dali Jánossal való viszonyának alakulása is. Comenius 1650-ben Rákóczi Zsigmond levelével együtt Tolnaitól is kapott meghívó levelet, s a májusi megérkezésekor még jó viszonyban volt vele. Az angliai egyház zavaros helyzetével kapcsolatos figyelmeztetését is megértéssel fogadta Tolnai. A kettejük közötti viszony romlásához elsősorban az vezethetett, hogy Comenius 1650 nyarán – Kanizsai Mihály kérésére is emlékezve – megjelentette *A függetlenség az örökös zavar forrása* című munkáját, melyet 1648-ban az angol independensek ellen írt. Comenius ebben nem támadta ugyan a presbiteri-puritán irányzatot, de elítélte a presbitérium általi egyházkormányzást, s helyeselte az egyházkormányzásban az alárendeltség elvének érvényesülését, a püspöki, esperesi egyházkormányzást, és bírálta az independenseket. E munkát szeptemberben Tolnainak is elküldte, aki így közelebbről is megismerte Comenius felfogását. Az independensek és a presbitérium elítélése Tolnai szemében egyenlő volt a presbiteri-puritán eszmék elítélésével. Tolnai rendkívül elkötelezett híve, vezető alakja volt a puritán-

¹⁷ I. m. 54.

presbiteri irányzatnak, eszméknek, melyeknek érvényesítésétől várta, remélte az egyház megújulását. Amikor tehát megismerte Comenius munkáját, rájött, hogy a régi egyházkormányzási rendszer híve, annak fennmaradásáért harcol, s a puritanizmust elítéli. Ennek megfelelően bizonyos szempontból Comenius ellenfél lett Tolnai számára, bár ellentétük elsősorban az egyházkormányzási kérdésben volt erős.

Fentieken túl egyéb tényezők is szerepet játszottak viszonyuk alakulásában. Comenius és Tolnai különbözőképp ítélték meg Drabik vízióit is, és Tolnai az ország érdekeire nézve károsnak tartotta Comenius politikai agitációját. Tolnai azonban ezek ellenére is híve volt az iskolai reformoknak, és ösztönözte Comeniust iskolakorszerűsítő munkájában. Ezt Comenius is elismerte. Sőt, búcsúbeszédében a reformok munkálói között a fejedelmi család után Tolnait az első helyen említette, aki „idehívásomnak fő javaslója s a munka sürgetésében is szüntelen unszoló voltál”.¹⁸ Tolnai tehát segítette Comeniust a munkában, de azokban a törekvéseiben, melyek a puritanizmus eszméivel nem egyeztek igazgatóként nem támogatta. S ez sértette Comeniust, fájt neki.

A Comenius és Tolnai közti ellentét megnyilvánulását nem lehet a mai kor szemléletével nézve megérteni, azt csak a XVII. században folyó szellemi, elméleti harcok gyakorlati lefolyását figyelembe véve ítéelhetjük meg helyesen. Abban az időben rendkívül éles harc folyt a református egyházon belül is a püspöki egyházkormányzási rendszerhez ragaszkodó ortodoxok és a Tolnai Dali János által képviselt puritánus mozgalom, a presbiteri egyházkormányzás hívei között. Lorántffy Zsuzsanna az újítók mellé állt, őket támogatta. A pataki lelkész, Veréczi Ferenc ortodox volt. A pataki egyházat Lorántffy Zsuzsanna tartotta fenn, a lelkészt is ő fizette. Mégis Veréczi Ferenc egyik alkalommal az istentiszteleten nyilvánosan kihirdette, hogy a fejedelemasszony-nak az úrvacsorai szent jegyeket nem szolgálja ki. S Lorántffy Zsuzsanna nagyon szomorúan hagyta el a templomot! Ez az egyetlen eset is kellően bizonyítja, hogy azokban az években milyen éles harc folyt az újítók és az ortodoxok között. A Comenius és Tolnai közötti szembenállás ennek a harcnak csak kisebb, jelentéktelenebb megnyilvánulása volt, annyiival is inkább, hiszen Lorántffy Zsuzsanna fontosnak, szükségesnek tartotta Comenius pataki munkásságát, s mellette állt, támogatta őt feladatai megoldásában.

¹⁸ *Comenius Ámos János* búcsúbeszéde. = Művelődésünk múltjából. Bibliotheca Comeniana VIII. Sárospatak, 1999. 32.

Más okai is voltak, lehettek annak, hogy Comenius többször is gondolt az eltávozásra. Patakon az elméleti tevékenység mellett gyakorlati munkát is folytatott. Közvetlen kapcsolatban volt az iskola mindennapi gyakorlati munkájával, s e feladat megoldásában rá volt utalva mások megértésére, segítségére, együttműködésére. Más országokban tudományos, elméleti tevékenységet fejtett ki, s a témája kidolgozása során nem kellett másokhoz alkalmazkodnia, mások véleményére figyelnie. Az országok főemberei tárgyaltak vele, s kérték, marasztalták, minden támogatást megadtak számára, hogy elgondolását megvalósítsa, választott témáját kidolgozza. Ezért is érinthette érzékenyebben az ortodoxia elleni évtizedes harcban megedződött, megkeményedett Tolnai tartózkodó viselkedése, a vele kapcsolatos fenntartása, nézeteltérése, bizalom megvonása. Ilyen ellenállást Comenius másutt nem tapasztalhatott. Ennek megfelelően a fenntartás nélküli támogatóktól elkényeztetett Comeniusban mélyebb nyomokat hagyott a mindennapi gyakorlati munka során tapasztalt esetleges meg nem értés, véleményének nem azonnali érvényesülése, a másféle felfogás, melynek figyelembevételével tervét esetleg módosítania is kellett. Bánthatta Comeniust az is, hogy az iskolakorszerűsítés elgondolását, tervét a gyakorlatban nem sikerült az általa elképzelt módon és ütemben megvalósítania, az itt folyó – már megszokott – nevelési-oktatási gyakorlatot, a megrögzött szokást rövid idő alatt kellően megváltoztatnia, átalakítania. Ezért is hagyhatott mélyebb nyomot Comeniusban az iskola rektorának, Tolnainak olykori ellenző magatartása, melyről azonban elsősorban az élete utolsó évében írt visszaemlékezésében beszél nyomatékka.

Amikor Comenius a pataki működése kapcsán iskolai tervei megvalósításának akadályairól szól, csak általánosságban beszél a régihez ragaszkodásról, a nevelésnek a megszokott módon való – és nem az ő felfogásához, javaslataihoz igazodó – végzéséről. Munkája sikertelenségéért nem teszi felelőssé Tolnait. Sőt, búcsúbeszédében a helyzettel ismerős, a vele együtt munkálkodó közösség előtt Tolnaival kapcsolatban kiemelten azt hangsúlyozta, hogy ő a munkáját szorgalmazta, sürgette. Hosszú évek múlva, élete végén írt visszaemlékezésében ugyanakkor elítélően nyilatkozik róla, s azt írja, hogy „jobbító tervének első ellensége” volt. A pataki megállapítása a közös munkában résztvevők körében, az átélő tanúk előtt hangzott el, a tapasztalat közvetlen kifejezése volt, a visszaemlékezését pedig a Patakról való távozás után 15 évvel foglalta írásba.

Értékelése változásában több tényező is szerepet játszhatott. 1656-ban Comeniust újabb nagy megpróbáltatás érte: csaknem mindenét elvesztette, s ismét menekülnie kellett. Mivel mecénásai jól ismerték a helyzetét, magatartásukkal, megfelelő tiszteletadással, segítőkészséggel, gyöngédséggel igyekeztek őt kárpótolni. Ezek is hozzáárultak ahhoz, hogy a Tolnaival kapcsolatos ellentét emléke benne felerősödött. Ezzel együtt az öregség és a betegeskedés is szerepet játszhatott abban, hogy életének problémái, nehézségei most mélyebben, érzékenyebben érintették, bántották. Mindezek következtében s hatására kerülhetett sor Comenius Tolnaival kapcsolatos véleményének öregkori ilyen megfogalmazására.

Comeniusnak a halála előtt írt visszaemlékezése védekező, életét ismerető írás. Védekezik Maresius vádjaival szemben, s leírja törekvéseit, másokat segítő, a közösségnek, az embernek használó, felelősséggel végzett szolgálatát. Írásából átfogó képet kapunk a száműzetésben élő hittestvérek önzetlen vezetőjéről, a sok művelt országban szívesen látott ember munkásságáról, „a nemzetek tanítójáról”. Sajnálatos, hogy az élete nagy részét száműzetésben töltő embernek élete végén az erkölcsében, becsületében, emberségében sértő támadás ellen kellett védekeznie, de ez az írása is kellően bizonyítja Comenius nemes törekvéseit, felelősségteljes közösségszolgálatát, emberi nagyságát.

COMENIUS ÁMOS JÁNOS

búcsúbeszéde

melyet a pataki iskolából való távozása alkalmával tartott
1654. június 2-án

Fordította:
Dezső Lajos

*A mi segedelmünk jöjjön az Úrtól,
Aki teremtette a mennyet és a földet.
Ámen.*

Nagyságos, nemzetes, tisztelendő, tudós és nagyhírű férfiak!

Hol kezdjem búcsúbeszédemet? Mert búcsút kell vennem; másfelé hív sorsom! Midőn közibétek való megérkezésemkor – negyedfél évvel ezelőtt – e helyről szólék hozzátok, első szavaimat a vígszínműről kölcsönöztem: „Az isteneknek mi emberek, miként labdák, hatalmukban vagyunk; oda dobnak, ahová akarnak”. Most Salamon szavaival élek (Prédikátor I. 4-7.): Egyik nemzedék jó, a másik megy. A nap fölkel és lenyugszik, újra helyére tér. Ugyanezeket mondja ő a folyókról és szelekről és az emberekre alkalmazva, hasonló lévén ezek sorsa is. Ezek is születnek és meghalnak; világra jönnek, ismét eltávoznak; hasonlóképpen változik az élők sorsa is; ezt bizonyítja (t. i. bölcs Salamon) az egész könyvben. Hogy mindez igaz, velem együtt mindnyájan tanúim vagytok. Száz év előtt senki sem volt itt közülünk, s száz év múlva senki közülünk nem lesz itt, vagy bárhol a nap alatt; sőt 30 év előtt aligha volt itt valaki közülünk, s íme most itt vagyunk; de meddig? Menni kell, kinek-kinek, merre a sors hívja; némelyeknek ma, másoknak holnap, s így tovább. Legyek példa előttetek. Eljöttem hozzátok, láttalak, s most elhagylak benneteket; mert Isten oda térít vissza, honnan eljöttem. Tehát: Isten veletek! Több semmi? Isten veletek! Mindent kifejeztem az üdvözet eme szavaival.

De mégis jólesik hozzatok bővebben szólani. Figyeljetek s hallgassatok meg, midőn utolszor szólok hozzatok! Pál efézusi barátainak azt mondta, midőn Ázsiából eltávozott: Tudom, hogy nem látjátok többé az én orcámat. Én nem mondhatom, hogy tudom, de mondhatom, hogy tartok tőle. Beszéljünk tehát mint olyanok, kik egymást többé nem látjuk, s egymással többé nem beszélünk. Beszéljünk úgy, hogy mindkét részről tiszteletre méltó emlékezetet hagyjunk hátra, s e mi jelen ájtatos együtt időzésünk szolgáltasson alkalmat a visszaemlékezésre.

Honnan vegyem hát búcsúbeszédem tárgyát? Eddig talán mint filozófus, bizonyára mint tanférfiú szóltam hozzatok e szószékről; most szólni fogok mint lelkipásztor, mint az apostolok követője. Beszédemet János apostol ama szavaira alapítom (II. János V. 8.): „Oltalmazzatok meg magatokat, ne veszítsetek el, amit munkálkodtunk, hanem hogy teljes jutalmat vegyünk.”

Eme minden keresztyénhez intézett aranyintést (hogy figyelmetlenség által el ne veszítse valaki a hitet, szeretetet és reményt, s veszteséget szenvedjen az ügyben, melyért munkálkodott), tegyük most magunkévá, kérlek mindnyájukat, akik jelen vagytok. Vigyázzunk hát mi is, hogy az iskola, az egyház eme jeles veteményes kertje körüli fáradozásainknak gyümölcset el ne veszítsük. Szólni fogok arról:

1. Mi az, amiben itt három év alatt fáradoztunk?
2. Mire kell ügyelni, hogy ezt el ne veszítsük? S kiknek kell vigyázni?
3. Mit értsünk teljes jutalom alatt? Mit teljes jutalom elnyerése alatt? S végre mire kell ügyelni, hogy a jutalmat elnyerjük?

I.

Figyelemreméltó, hogy a Béza- és Paganini-féle fordításban az apostol szavai úgy hangzanak, amint az imént felolvastam; a vulgata és némely más fordítások pedig mindezeket második személyben fejezi ki. Oltalmazzatok meg magatokat, ne veszítsetek el, amit munkálkodtatok, hanem teljes jutalmat vegyetek. És nemcsak latin, hanem görög példányok is így hangzanak. Mit véljünk e változatokról? Lássuk először ezt! Valószínű, hogy a változtatást nem az apostol, hanem a másoló követte el. Melyik módon szólhatott hát az apostol? Nem tudom; mindkettőt helyesnek találom. Az apostolok is munkálkodtak, s a hívők velük együtt; mind az apostolok elvesztették volna munkájuk gyümölcset, mind a hallgatók, ha nem vigyáztak volna mindkét részről. Azt hiszem tehát, hogy a leírás ama változása ama isteni rendelés által szár-

mazott, hogy a lelkipásztorok mindkét módon szólhassanak a hallgatókhoz. Én is hát így szólok hozzátok. 1. „oltalmazzatok” és „oltalmazzuk”; 2. „amit munkálkodtunk” ti. én, veletek együtt, és „amit munkálkodtatok” ti. ti az én javaslatomra; 3. Hogy „el ne veszítsük”, mert én is veszítek, ha ti veszítetek, és „el ne veszítsétek”, mert veszteség volna az reátok s az utókorra nézve; 4. Hanem hogy „teljes jutalmat vegyünk”, mert végtére nekem is jutalom lesz, ha ti tanúi lesztek annak, hogy én a munkát befejeztem, és „teljes jutalmat fogtok venni”, ha nagyobb tudományt hagytok örökségül az utódokra. Ezeket így értelmezvén, térjünk az egyes kérdésekre.

Először is: mit műveltünk itt három év lefolyása alatt? Felelet. Hogy mi volt az én munkám, kitűnik 1. A fejedelemasszony Ő Magasságának ezen ügyben hozzám intézett meghívóleveléből, 2. a kiadott könyvekből, 3. magának a javítani kezdett iskolának jelen állapotából. A mi a fejedelemasszony levelét illeti (melyet a munkát sürgető bölcz Zsigmond, akkor az ő, most az ég gyönyörűsége által intézett hozzám) örömezt közlöm annak ide vonatkozó részét, hogy tisztán álljon előttetek, s az utókor előtt. Ő Magasságai dicső céljuk: „A végből hívunk tégedet (a magunk és dicső fiaink nevében), hogy üdvös segítségül légy pataki iskolánk reformálásában (miben Isten dicsőségére, nemzeti ifjúságunk javára, s az ország keresztyén egyházainak üdvére kényesen és komolyan fáradozunk), s hogy itt nálunk nemzetek szerte dicsőíteni kezdett természetes módszeredet valódi, teljes s világos példában mutasd be. Nem mintha téged komolyabb tanulmányaidtól, melynek öreg korodat szentelted a közjóért, s melyek által elfoglaltnak lenni hallunk, a poros levegőjű iskola terhes gondjaihoz akarnánk hívni; hanem hogy igazgatásod alatt a mi tudós férfaink: ezen mi iskolánknak előljárói, igazgatói s tanítói szerencsésebben haladván a kívánt reformálásban, a tanulmányok módszerének nyomozása körüli fáradságos munkáid végrehajtásában örömdre legyenek, s ez úton is annál több kedv, nyugodt elme s jó remény fűződjék azon nagyobb tervedhez, melyekre Isten segítségével törekszel” stb.

Így a fejedelemasszony. Én pedig? Miután hozzátok érkeztem, az első nyilvános beszédemet tartottam: „A lelki tehetségek műveléséről”, hogy miért nem kell azokat az ő velük született terméketlenségükben meghagyni, mint az erdőket és a pusztákat; hanem miként a kertek lombozatát gyönyörködtetésre és termékenységre serényen művelni. Név szerint pedig: vajon van-e ok arra, hogy a ti nemzetetekben a lelki tehetségek valamely egyetemesebb, teljesebb és jobb művelése fölött gondolkodjunk, s miután láttuk, hogy nemcsak az ok

nem hiányzik, hanem az alkalom is megvan: hozzátettem, hogy miért kellett ez időben, ezen helyen, általunk, jelenvoltak által, semmi halasztást nem tűrve, semmi alkalomra nem várva, ezen óhajtott munkát Isten szent nevében megkezdeni.

A dologra térve előterjesztettem, hogy az iskola reformálásában mit tűzünk ki magunk elé Isten segítségével leendő teljesítés végett; nevezetesen, nyilván kimutatni és behozni a) a latin nyelv tanítására és tanulására szolgáló rövid módszert, hogy annak kellemes tisztaságát kellemes utakon érhessük el; b) a józanabb bölcselkedés virágait, hogy minden dolgok okát, amennyire a keresztyén alázatossággal összeegyeztethető, elmésen nyomozhassuk; c) az erkölcsök helyes pallérozását, hogy a világi rendből valók innen kimenve, bármily emberekkel való társalkodásra képesítve távozzanak.

Az első célra, t. i. a helyes, tiszta, szép latinság tanulására nézve, hogy a kívánságoknak eleget tegyünk, három fokozatba osztottuk azt, három osztályon keresztül, melyek három évi időszak alatt bevégezendők. Az első évben tanítandó és tanulandó a latinság alapja, a másodikban annak egész rendszere, harmadikban mindennemű ékessége. E végből egyenesen e célra alkalmas könyveket szerkesztettünk: a latin nyelv tornácát, a latin nyelv ajtaját s a latin nyelv pitvarát. Mindegyik három részből áll. Az elsőben a szavak betűrendben vannak elrendezve: ily könyvek szótároknak szoktak nevezettni. A második részben ugyanazon szavak a dolgok rendje szerint vannak elhelyezve, amint azok természetben vannak, hogy megszokván szavainkat a dolgokhoz alkalmazni, ne csak az értelem nélküli szavakat, hanem a szavakkal a dolgokat is megtanulják a tanítványok; az ilyen könyveket a dolgok névjegyzékének, a dolgok történeti magyarázatának nevezzük. Végül a nyelv szavai nyelvtani rendben szabályok alá vannak rendezve. Így hát a latin nyelv tanítására, tanulására szolgáló eme mi módszerünk mindazon kellékekkel bír, mit e nemben kívánhatunk, és pedig – irigység nélkül mondva – mindegyike jobb a közönségesen használtknál. Mert a vestibuláris szótár a legrövidebb, a nyelvnek csak gyökereit tartalmazza, kevés származékszóval; mással az elmét nem terheli; így a vestibuláris nyelvtan is csak az alapokat és hasonlókat mutatja föl, egyebekkel nem ijeszti el a tanulót; a *Vestibulum* szövege pedig a természeti világot a gyermeki fölfogáshoz mérten úgy tünteti föl, hogy az első fejezetben dolgokat s csupa főneveket számlál el, másodikban a dolgok tulajdonait s csupa melléknéveket, harmadikban a dolgok cselekvését és szenvedését,

vagyis ígéket. A dolgoknak illetén elemzése a legkönnyebb, mindazonáltal az összes tudomány alapját lerakja.

A három *januális* könyvet is úgy dolgoztuk ki, hogy e nemben a legjobb-
bak legyenek. Ugyanis a januális szótár a nyelvgyököket származékaikra,
összetételeikre bontván, valamennyit kapcsolatba hozza, ti. azon jeles mon-
datok rendiben, melyek valami (természeti vagy erkölcsi tekintetben) hasz-
nosat állítanak az értelem elé. Innen van, hogy unalom nélkül, sőt gyönyö-
rűséggel lehet mindezeket olvasni; ily szótár még nem létezett. Nyelvtanunk is
a közönségeseknél teljesebb (mert a beszédnek egész mesteriségét föltárja a
körmondatok tanáig), mindazonáltal rövidebb és kellemesebb, s hozzáteszem:
igazabb olvasmány, mert semmi hamis szabályt nem ad, minők máshol nagy
számmal találhatók, miként azt az előszóban kimutattam. Végre a dolgok
névjegyzéke, vagyis a januális szöveg a világon levő kiváló dolgoknak rövid,
velős s igazi magyarázatát adja enciklopédiaszerűen, hogy az egész tudomá-
nyos ismeret velejét tartalmazza.

Végre az *Atrium* ugyanily három fokozatban ugyanolyan mesterségesen
van szerkesztve. Ugyanis a szövegben mindaz, ami a Janua szövegében saját
értelemben egyszerűen van kifejezve, különféleképp festett ruhában jó elő,
hogy könnyen átlátható legyen a különbség az ékes és az egyszerű termé-
szetes irány között. Az Atrium nyelvtana minden szólásmódot, jeles mondást,
közmondást s a nyelvfordulatok szabályait adja. Az atriumbeli latin szótár
vezetése mellett végül a Januából már ismert latinságok még latinosabban fe-
jezhetők ki, s a tisztább latinságok is a legtisztább latinsággal, t. i. a klasszikus
szerzők szólásmódjával cserélhetők fel.

Látjátok immár, hogy a latin nyelv tekintetében mit műveltünk három év
alatt. Hát a reál tantárgyak, művészetek és a filozófia tekintetében? Legrövi-
debb lenne azt mondani, hogy a fölsorolt nyelvészeti könyvekben minden
alapvető benne foglaltatik, ti. a tudományos műveltségre tartozó dolgok ismer-
rete, az emberi gondolkodás szakadatlan láncával. Mert nem adtuk a dióhéjat
a bél nélkül, nem árultuk az edényt bor nélkül. Szavakat és dolgokat adtunk
párhuzamosan, beszélni a dolgokat és megérteni, a dolgokat megérteni s
azokról beszélni tanítottunk; mert embereket s nem kajdácsokat akartunk ké-
pezni. Ha tehát tanítványunk a *Vestibulum*ban, *Januá*ban és *Atrium*ban foglal-
takat áttanulta s megértette, sem a dolgok ismeretében, sem elmeélben nem
szenved fogyatkozást, s egész életén át hasznát veszi. Mivelhogy azonban a
mag még nem gyümölcs, s a filozófia eleme nem maga a filozófia: beisme-

rem, hogy valami nagyobb, teljesebbet s részletesebben kell kívánnunk mindazokban, melyeket a gyakorlati élet követel. Miért is a filozófia, sőt pansofia gyűjteményes könyveinek kidolgozását is megkezdjük, bár be nem fejeztük. Mindazonáltal az emberi bölcselkedésnek, az örök eszméknek, az Isten természeti műveinek s az emberi okosság munkáinak elemi részei már kezeik között vannak s tanítani fogják utódaink, kiket később fogok említeni: a hátralévők elküldhetők lesznek, ha Isten éltet.

Harmadik, amit terveztünk, az erkölcsök nemesítése volt; hogy ebben mennyire haladtunk, mutatja a múlt évben a nyomdából *Erkölcsei szabályok* cím alatt kikerült könyvecske, s annak előtte: *Újraébredt Fortius, vagy a restségnek az iskolából való kiűzéséről*.

De itt már okunk van panaszkodni és sajnálkozni a fölött, hogy némelyek vadsága erősen ellenünk szegült s ellenállott a durva szokások jobbrafordulásának. Ezek között újból felmerült a nyilvános tanulók s az osztálybeli nemes ifjak között néminemű ártalmas versengés, melynek ellenében gyógyszer keresni a ti dolgotok, honatyák s az iskolának pártfogói, nem az enyém.

Annyit azonban mondok, hogy itt bölcs mérsékletre van szükség; hogy a nemesül szülőttekben szolgai bánásmóddal a lélek nemessége meg ne töreszk; másrészről hogy a némelyekkel velük született ártalmas lelki fölfuvalkodottság elnyomassék. Mindkettő a tanítók éber atyai gondja, nem pedig valakinek kevélysége és szeszélye által lehetséges; ha ezen rendetlenséget túrni fogjátok, iskolátokat az erkölcsök és pallérozottság tekintetében (mit pedig elsősorban céloz ezen mi újításunk) sohasem fogjátok jobb, kedvezőbb helyzetben látni.

Meg kell jegyezni, hogy a kifejezés, melyet az apostol itt használ, „munkálkodtunk”, többet jelent, mintha azt mondotta volna „cselekedtünk”, „tetünk” vagy „amiben foglalatostokdunk”, mert fáradságos és terhes, de gyümölcsöző munkára inti a keresztyénséget, hogy Isten segélyével térjen a dologhoz és munkához. Bizonyára ilyen volt az iskolaügy javítására célzó ezen mi törekvésünk, mely nekünk vajmi sok különféle küszködést hozott, és egyik munkát a másikra, nemcsak a csömörlésig, hanem majdnem a kétségbeesésig. Mindazonáltal győzött az állhatatosság s Istennek velünk való kegyelme, mely sok nehézség és akadály eltávolítására ama könnyű, kellemes utat mutatta, mely hogy mind a tudományoktól való csömörnek az elmékből leendő kiűzésére, mind a munkavágyanak azokba való beplántálására s így az iskolai táposó malmoknak játékhelyekké való átváltoztatására elég erővel bír, már ma-

gából az eredményből világos. Értem ama gyakorlatokat, melyek által a nyilvános színkörben az ifjak szorgalmukat bemutatják, s játékban most azt cselekszik, mit egykor komolyan cselekedni fognak; illendő arccal és taglejtéssel s a dolgokhoz mért beszéddel alkalom nyújtatván nekik, hogy ily módon nyilvános föllépésük alkalmára való tisztességes magatartásra tegyenek szert. Mert ha igaz, amit Seneca mondott: kit a dologban remegni látni nem akarsz, a dolog előtt kell gyakorolnod, akkor helyes, hogy a foglalkozások előtt gyakoroljuk az iskolánkból kikerülő világi rendűeket akként, hogy az élet foglalatosságai között ne rettegjenek, hogy az iskolából kilépven semmi se legyen előttük új, amit ti. itt iskolánkban a dolgok vizsgálása és élénk megjelenítése által előre ne ismernének. A módszer ezen élő gyakorlatát tehát mind tanítókra s tanulókra egyaránt legegyszerűsebb utat (melyen gyönyörködve lehet előhaladni) méltán tesszük itteni fáradozásunk kellemes záradékaul. Ennyit az első tételről, és most következik:

II.

Mire vigyázzunk, hogy el ne veszítsük, amit munkálkodtunk? Könnyen elveszíti ügyét, ki azt elhanyagolja, miként a keresztyének Istennek szavát, ha figyelemmel nem hallgatják, szívükbe be nem vésik, nem gyakorolják (Zsid. II. 1.) Mi is, ha elhanyagoljuk, amit az iskola számára munkáltunk, s nem gyakoroljuk szüntelen, bizonyára elveszítjük. Igyekezzünk tehát, hogy el ne veszítsük. S kinek kötelessége lesz ezekre ügyelni? Mindnyájunknak, kik munkálkodunk. S kik munkálkodunk? Mondtam, hogy az apostol szavai ket-tős jelentésűek: munkálkodtunk és munkálkodtatok. Kössük össze ezeket, hisz tényleg együtt fáradoztunk és dolgoztunk. A dicsőség oroszlánrésze fejedelemasszonyunkat, a legjobbat akaró Maecenást illeti, kinek kegyes keresztyéni buzgósága ezen épületnek sarkkővét vetette meg, s eddig az egészet fönn-tartja. Ő Magasságának e munkában legközelebbi munkatársa s hív tanácsa volt: az ő gyönyörűsége s az egész nép egykori szemefénye s koronája, nekünk pedig mindnyájunknak – Isten után – legfőbb reményünk, dicsőséges urunk, Rákóczi Zsigmond, kit a sors a földnek csak megmutatott, s mint méltatlantól, tőle ismét elragadott. Tégedet teszlek a munkások között harmadik helyre, nagyhirű Tolnai János úr, ki idehívatásomnak főként javaslója, s a munka sürgetésében is szüntelen unszoló voltál. Súlyt adott a dolognak nemzeti és nagyságos Klobusitzky András úr, a magas erdélyi fejedelem hűséges tanácsosa, nekünk pedig méltóságos iskolai kormányzónk; ki midőn

ide igyekeztem, s Eperjesen nálad megállapodtam, úgy föllelkesítettél, hogy jóllehet semmi szándékom sem volt ide hozzátok jönni, s nem is látszott lehetségesnek, te bölcs beszélgetéseiddel először keltéd föl szívemben a hajlandóságot. Idehozatván te adtál ösztönt tisztelendő s nagyhírű Verécsi Ferenc úr, ezen egyház első lelkésze s ezen gimnáziumnak éber kormányzója, ki engemet a följánlott meghívás elfogadására kéréseiddel erősen sürgettél, szorgalmaztál. Általatok vette kezdetét a munka. S magában a munkában ki vett részt? Ismét mindnyájan. A fejedelemnő ő magassága pártolás, gyámolítás által, a többiek tanácsadás által; ti pedig, szeretett barátaim, tanulók! a latin-magyar szótár szerkesztésében való segítség által. Sőt, ti is osztálybeli tanulók! az elébetek adott kellemesebb szellemi táplálék szorgalmas fölhasználása által. Tehát mindnyájan, kik az iskola ügyét pártolásokkal előmozdítani méltóztattatok, nemes pártfogó urak, tisztelt lelkész urak, gondoljátok, hogy nektek szól az: Oltalmazzatok meg magatokat, ne vesszessük el, amit munkálkodtunk. De miként? Te, magas Fejedelemnő azáltal, ha nem vonod el adakozó kezedet. Ti, iskolai kormányzók azáltal, ha nem fordítjátok el vigyázó szemeket. Ti, tanárok s tanítók azáltal, ha nem tértek el a helyes módszer és szorgalom útjáról. Ti, tanítványok azáltal, ha szerényen fölhasználjátok az alkalmat, s az igazi tudományos műveltség szeretetére egymást kölcsönösen tüzelitek. Én pedig veletek együtt törekszem: míg jelen vagyok, intelek benneteket, azután imádkozom értetek, s ha a ti ügyetekben valami jó gondolatot ad majd Isten, azt híven közlöm veletek.

III.

Hátra van még, hogy megvizsgáljuk az apostol utolsó szavait: „hogy teljes jutalmat vegyünk”. A munka jutalma: maga a fölvállalt munkának eredménye s azon jónak megnyerése, mely végett a munkát kezdtük. Teljes jutalom: a kívánt jónak teljes elnyerése s biztos birtoka, hogy a munka nagyságának megfelelő legyen a haszon s az ebből eredt öröm nagysága. Jutalmat veszünk, ezen szóval a tanítók s tanulók dolgát a magvetéshez hasonlítja, t. i. a magot azért szórja a magvető, hogy kamatostól nyerje vissza. Adjad, óh Istenünk, hogy mi is visszanyerjük! Mert teli marokkal szórtuk a magot, adjad, hogy megfelelő legyen az aratás, hogy munkáinknak s áldásodnak gyümölcsét ne vékával, hanem csúrral mérjük. Ezt kell emelni kedves magyarjaim, s Isten jósága és magatok munkássága által várni. Ne mondja senki se: a mi vetésünk még gyöngye, hiszen már gyarapodni kezd. De ha mindjárt gyöngye is a vetés

arra, hogy nagyobb előmenetelt várhassunk; csak legyen igazi vetés, nem fog kimaradni az aratás; melyhez Krisztus tanúsága szerint nem másképp lehet jutni, minthogy a vetés szárba, majd kalászbá hajt s azután magvat hoz. Mikképpen tehát a földműves a vetést bokrosodni látván, bár nem akképp, mint a csűrök megtöltése után, mégis örül, mert vidám reményt lát maga előtt; így ti is örüljétek, ha elmétek virággzani látjátok. Azt mondtam pedig, hogy a gazdag vetést Isten jóvoltából s a magatok erejéből várjátok. Egybe kötöm e kettőt, mert Istenünk akarja, hogy azok egybekötve legyenek, s ő maga köti egybe, ígervén, hogy megnyitja, fölfödözi, megadja azoknak, akik zörgetnek, kérnek, keresnek. Ugyanis Isten közönséges dolgokhoz közönséges eszközöket választ, melyek között mindig első maga azon teremtmény, melyet megtartani vagy nevelni akar, ha a beleoltott önfenntartási ösztönrel s gyarapodással való igyekezettel s szorgalommal kellőleg él. Erre való tekintetből nem azt mondja az apostol: kérjétek Istent, hogy ne engedje elveszítenetek munkátok gyümölcsét, sem azt, hogy oltalmazzanak titeket vezetőitek, vagy akiknek gondjaira bízátok dolgaitokat; hanem: oltalmazzátok meg magatokat, hogy el ne veszítsétek, amit munkálkodtatok, hanem teljes jutalmat vegyetek. Magatoktól várjátok, tehát uraim és barátaim s nem másoktól azoknak, melyek iskolátokban jobbra fordulni kezdenek, mind állandósítását, hogy valami okból el ne vesszen, mind gyarapodását, hogy végre munkátoknak teljes jutalmát lássátok és elvegyétek.

Annyival inkább mondom pedig, hogy vigyázzatok, minél világosabban tűnik fel, mily kevés híja volt, hogy munkánk jutalmát teljesen el nem veszítettük, midőn oly sok nehézség között majdnem mindnyájan kétségbeesni kezdtünk. Nosza hát most megújult lélekkel reméljétek, férfiasan cselekedjétek, nehogy elveszítsétek, amit munkálkodtatok. Fáj hallanom, lelkiismeretem tanúsága szerint, hogy némelyek az iskolának távozásom utáni romlását jósolják. Akként állítottatok engem roskadozó egeteknek Atlaszául, hogy annak távozásommal össze kelljen omolnia? Annyira mindent egy idegenre bízotok? Annyira nem bízotok magatokban? Ne süssétek a szégyen bélyegét nevetekre! Ne vádoljátok oly igazságtalansággal a javak közös adóját, Istent, ki benneteket is ellátott értelemmel, elmeéllel s erővel, mint bármely más nemzet. Csak az akarat legyen meg, a képesség nem fog hiányozni, miután már tudnotok adatott általam.

Nyíltan beszélek veletek, mert így kell tennem. Ha a latin nyelvnek s az igazi bölcselkedésnek s az által a tudománynak tanulmányozása segítségemmel

virágzásnak indult, s ha az elmék kiművelésének fő eszközéül amaz iskolai színjátékokat elismeritek: akkor mi akadályozza azoknak távozásom utáni folytatását? Kivált miután szó szerint leírva s a tanvezető kezébe átadva vannak, s azokat kinyomtatás által az elveszéstől megóvni elhatároztátok. Végül a tanítók is el fogják találni ezen játékok helyes rendezésének módját. Hasonlóképpen itt hagyom a többi tantárgyaknak az osztályokban való tanításmódját, mellékelve az osztálykönyvekhez, melyek kinek-kinek kezénél vannak, csak kövesse hát mindenki a kijelölt ösvényt, eltévedni nem lehet. Itt hagyom azon felül a maga nemében páratlan könyvecskémet, a *Lucidariumot*, mely tele van a dolgok névjegyzékét szemléltető képekkel; ez új szerzemény tanítóknak s tanulóknak egyaránt jó szolgálatot tesz, miként az előszóban kimutattam. Itt hagyom végül a latin lexikont, melynek segítségével az ékes irálybeli gyakorlatokat annál könnyebben lehet sarkallni, minél több nehézséggel volt ezelőtt egybekötve ezen dolog. Főképp miután iskolánk oly serény és okos férfiakat nyert Isten kegyelméből, kik az igaz módszerben nem járatlanok, s annak titkaiban jelenleg már be vannak avatva, emellett munkaszeretők, kik nem mulasztják el annyi világosságot árasztani az iskolának alájuk rendelt körében, amennyit a módszer Napjától maguk nyertek. Szűnj meg ezen Atlaszok erejét, hűségét, tudományát kétségbe vonni te, aki a siker fölött még kételkedtél! Sőt, szűnjetek meg mindnyájan magatokat rágalmazni, azt híresztelvén magatokról magatok és mások előtt, hogy senki sincs, aki erős, állandó oszlopként a rendnek szilárdságot adjon. Szóval én úgy vélem, hogy semmi sincs, amiért itt maradnom szükséges volna, miután Isten és saját lelkiismeretem visszahív engem az én rendes lelkipásztori hivatásomhoz, miután mindazt, amit az ifjúság jobb nevelése körül Isten tudnom adott, előttek föltártam, s miként kincstárban itt hagyom ifjúságtok számára; Isten pedig ezen már könnyen folytatható módszerben szorgalmas, kegyes és hű utódot adott.

Talán még az van hátra, hogy ha a dolgok jól megkezdett rendjének állandósítására s gyarapítására valamit még alkalmasnak látok, azt ezen utolsó beszédemben föltárjam, s kérésekkel s esdeklésekkel kieszközölni el ne mulasztam. Örömet teszem, mivel kezdettől fogva tanúsítottam, miszerint azért jöttem ide, hogy használjak. Nem kell tehát végül másként gondolkoznom, mint-hogy a befejezés a kezdetnek megfelelő legyen.

Különösen nagyon szépen kérlek benneteket, hogy módszerünknek, mely nálatok most lett először nyilvánosan behozva, célja felől helyesebben gondolkodni, azt jobban méltatni s szigorúbban követni kezdjétek. Az nem abban áll,

hogy a latin tudomány elemeivel valahára örömeztőbb játszadozzatok, vagy az ifjúság ajkát a különféle dolgoknak külső fölületes ismeretével érintsétek, vagy az erkölcsöknek pusztán külső pallérozását előmozdítsátok, hanem a cél: hathatósan előmozdítani az ismeretszerzésben a teljes, szilárd, tiszta és rendezett gondolkodást, a cselekvésben az ügyességet, s a gondolatok közlésében való ékesszólást.

Ez elérhető először, ha az ifjak szemeit mindenben feltárjuk, hogy azután bámerre fordulnak az életben, világosan lássanak, az isteni s emberi dolgok szemlélésében gyönyörködni, mindazokról ésszerűen ítélni tudjanak. Azután tisztességes és folyamatos tevékenység által úgy kell őket gyakorolni, hogy munkaszeretők, Istennel, emberekkel, magukkal s más teremtményekkel való érintkezésre alkalmasak legyenek, s hogy az élet bármely munkakörébe jutván, magukat a cselekvésre alkalmasoknak érezzék, s ennek érzete a dolgok használata közben bennük erősödjék. Végezetre, hogy ahol beszélni szükséges, tudjanak ékesen, kellemesen s hatással szólni. Látjátok-e már, mire törekszünk? Esdve kérlek benneteket, tegyetek fogadást, s akarjátok, hogy ilyen igaz, valódi, kegyes és szent nevelésnek műhelye legyen e ti iskolátok, s ha akarjátok, hogy olyan legyen s maradjon, minden erőttökkel mozdítsátok elő. Hiszen oly alap van lerakva, melyre az igazibb és teljesebb nevelésnek ezen egész épülete bizvást fölépíthető, csak tessék az osztályok fokozatán művészielen elrendezett egész alkotmányt megszilárdítani. Mert a világosság s erény eme jutalmai azoknak ígértetnek, akik serények, kitartók s tanulmányuk végéig állhatatosak, nem pedig akik tunyák, lanyhák, akik kimaradnak s az iskolát elhagyják.

Hozzád fordulok most Méltóságos és Főmagasságú Fejedelemnő, úrnőm és kegyes pártfogóm nekem és az iskolának; a te kezébe van Isten után letéve, hogy az iskolát vagy teljesen felvirágoztasd vagy hanyatlásnak engedd. Fölvirágoztatod, ha azon férfiakat, akiket most adott az Isten, ezen iskola fényeit és oszlopait kegyesen gyámolítod, s azok számát annyira gyarapítani fogod, hogy a két alsó osztályban is állandó tanítókról legyen gondoskodva. Kérem az Istent, hogy miután Magasságod az egész munkának központja s alapja, tegyen a dicső terv kedvelésében állhatatossá.

Élj sokáig, dicső Fejedelemnő, hogy örömben láthasd iskolád növekedését!

Hát tihozzátok, nagyhírű iskolakormányzó urak, kik ezen épületnek sarkkövei vagytok, mit szóljak? Gondoljátok meg, hogy mindeneke előtt hozzátok

van intézve a szöveg ama kifejezése: Oltalmaztatok meg magatokat stb. Hogy arra képesek legyetek, adja Isten, hogy az ifjúság javáért való buzgalmatok állandó legyen. Adja Isten, hogy szándéktok, intézkedéseetekkel folytonos összhangzásban legyen. Adja Isten, hogy az iskolát szolgáló férfiak közötti egyvetértés fönntartásán szerencsével fáradozzatok. Mert megvallom, hogy ha tartani kell, én nem más, mint ezen oldalról tartok a romlástól. Hozzáteszem, hogy az iskola minden osztályában s nyilvános termeiben a színjátékokat virágoztassátok, s mindennapi gyakorlatok által mindegyik tanítványotokat ki-műveljétek. Ha e gyakorlatokat hanyatlani engeditek (főként a januális szín-darabot): az iskola hanyatlásának lesz jele.

Titeket pedig az iskola egének világosságai, tanárok és tanítók, nem kevésbé illet amaz apostoli mondás: Oltalmaztatok meg magatokat, hogy el ne veszítsétek stb. Vigyázzatok, kérlek, hogy el ne veszítsétek az igazi módszert, a szorgalmat, a lelkek egybehangzását; ha ezeknek csak egyikét, nemhogy mindenikét elveszítenétek, elpusztul az iskola. Legyetek egyek az Úrban! Hisz az Úrnak ugyanazon munkájában foglalatoskodtok. Te, Rozgonyi, utódaiddal az olvasás elemeit szorgalmasan tanítsd! Te, Némethy, vedd meg szilárdul a latinság alapját! Te, Veresegyházi, az egész épületet eszesen fejezd be! Te, Szántai, a nyelv egész szerkezetét díszítsd fel ékesen. Te, Szatmári, a dolgok és szavak tornácaiból, ajtajaiból és pitvaraiból az Isten könyveinek palotájába vezesd be a tiedet, tanítsd őket bölcsseknek lenni az élet szolgálatára!

Te, Tolnai, töltsd be őket égi tudománnyal, legyen gondod reá, hogy mindnyájan egyenként betöltsenek, s jó erkölcsök tekintélyével zabolázd az ifjúság tombolását!

Ti, végre, felsőbb és alsóbb tanuló ifjak, akartok-e ti is valamit cselekedni, hogy el ne veszítsük, amit műveltünk? Nektek is kell valamit tennetek, hisz a ti érdeketek forog leginkább szóban. De hát miképpen? Úgy, hogy serényen használjátok fel az alkalmat. Tegye föl magában mindenki, ki az első osztályba lépett vagy lépni fog: nem megyek el innen, míg el nem sajátítottam az elő-írtakat. Ugyanazon lelki állhatatossággal lépjen a második és harmadik osztályba. Sőt, mindenki, ki ezen fokozatos előmenetelre berendezett iskolába belép, határozza el magát, hogy nem lép ki előbb, míg minden fokot, az első-től az utolsóig, át nem haladott, az alapoktól a tetőig emelkedő teljes tanultságot el nem érte. A hízogató se térítse el nyájaskodással, még bottal se kergetse el valamelyik durva tanító; legyen itt Diogenes s a tudományok iránti szeretetből, a pálcával fenyegető Anthistenesnek szívesen nyújtsa a nyakát:

Üss, csak taníts! Vajha, kedveseim, eltelnének a bölcsesség szeretetével! Vajha szorgalmatok által tanítóitokat irántatok való szeretetre s a ti képzéseitekben való buzgalomra indítanátok! Bárcsak senki se lenne ezután, mint eddig, ki az osztálybeli könyvek fáradságos beemlézésétől visszariadna! Azt akarjuk, s nektek is azt kell akarnotok, hogy ne csak máza legyen rajtatok a tudomány-nak, hanem áthatva legyetek attól teljesen. Miért fogadott be emlékezetébe oly nagy mennyiséget az, ki semmit sem akar megtartani? Miért akarod elmédet inkább üresen, mint a bölcsesség becses készletével telten hordani? Hisz e könyvben össze van hordva a te használatodra, óh ifjúság, mindaz, ami lényeges a tiszta latinság, az igazabb bölcselkedés s a tisztességes erkölcsök és kegyesség tekintetében megállapított. Ezt máshol bölcs és nagyhirű férfiak elismerik, fiaikkal ezen három könyvet szó szerint betanultatván; tízéves gyermekek betanulják az egész Atriumot. Mert az egész életen át hasznát reménylik azoknak; ha nagyobb korukban bármely dolog említetik, csakhamar belátják az emlékezet kincseiből előidézett szólásmódok, jeles mondatok, példabeszédek szolgálatát. Reméljétek s tegyétek ugyanazt, kedveseim, s nem fogtok csatlakozni.

Bár szólhatnék szüleitekhez, s azokhoz, kiket Isten gyermekekkel megajándékozott. Azokat is kérném, hogy maguk részéről segítenének, hogy el ne vesszen e nemzetnél, amit munkáltunk, különösen azokat, kik gyermekeiket vagy éppen nem, vagy csak melleleg tanítatják, bármi kicsinyes okból az iskolától elvonván, vagy éppen visszahíván. Megmondanám: segítetek, kérlek, mindnyájan! Engedjétek át örömet gyermekeiteknek a jobb s teljesebb szellemi nevelésnek, hogy velünk együtt munkánknak teljes jutalmát vegyék. S miért nem akartok gyermekeitekből inkább embereket, mint azok árnyékát képezni? Inkább embereket, mint emberkéket; pallérozott, kiművelt, kellemes embereket inkább, mint durvákat, nyerseket, műveletlen erkölcsűeket? Talán kellemetlen vagyok, hogy ezeket annyiszor ismétlem? Bizony, közölnöm kell, hogy éreztetek, miszerint szeretlek benneteket, s magatok is a jobbakat komolyabban szeretni, becsülni, óhajtani kezdjétek. Ha ezt elérem, dicsőítem Istent s velem együtt ti is és utódaitok, hogy én a keresztyén ember kötelességét teljesítettem. De ti is cselekedjétek! Adj a Isten, hogy nemzetetekben is jobban felvirágozzanak a bölcsészeti tudományok, mint eddig. Bízatok, jelenlevők, az iskolának igen tiszteletes kormányzói, tanítói, növendékei, ha azokat teszitek, amikre intettelek, bizonyára megalapítjátok iskolátok ügyét! Megszilárdul, virágzik s gyümölcsöt hoz Isten dicsőségére s az egyház vigaszára.

Immár az utolsó, szomorú istenhozzádra kell térnem. Nehéz szívvel térek arra. Eszembe ötlík, hogy a magam és a ti vigasztalásokra még tovább is mondjak valamit. Az apostolok cselekedeteiben olvassuk, hogy Pál éjjeli látomás által hívatott Macedóniába s bizalommal ment; de az első városban, Philippiben megostoroztatva börtönbe vettetett. Elbocsáttatván azonban folytatta Isten igéjének hirdetését oly sikerrel, hogy ugyanott a legvirágzóbb egyház keletkezett, melyet ezután Pál a többi egyházak fölött dicsérettel halmozván el, örömének s koronájának nevezett. Vajha hasonló történnék velünk! Vajha én nem az álmodozóktól álmodozva, hanem éberektől ébren hívatam volna hozzátok, bár előítéletek ostorát elég soká tapasztaltam, de azért nem csüggedtem, végre az én pataki iskolámat – habár távozásom után – úgy felvirágozni látnám, hogy azt örömömnek s koronámnak nevezhetném! Immár könyörögni kezdek s értetek forrón imádkozni s titeket kölcsönös szeretetre s egyetértésre melegen inteni. Micsoda szavakkal? Pál szavaival: „Ha annak okáért valami keresztyéni intésnek helye vagon bennetek, ha a szeretetnek valami gyönyörűsége, ha a szent léleknek valami társasága, ha valami szívből való könyörületességek vannak bennetek, teljesítsétek be az én örömömet, hogy egyenlő indulattal legyetek, egy értelemmel s egy akarattal legyetek. Semmit ne cselekedjeteK versengés vagy hiábavaló dicsőség által, hanem alázatosság által, minden mást nálánál jobbnak ítéljen lenni. Ne nézze ki-ki mind az ő hasznát, hanem minden egyebek hasznát is nézze, ti. a közös épületet.” (Phil. II: 1-4.) Mit mondjak többet? Ugyancsak Pál szavait: „Melyeket tanultatok is, vettetek is, hallottatok is, láttatok is én bennem, azokat cselekedjéteK és a békességnék Istene leszen veleteK” (Uo. IV: 9).

Isten hozzád, pataki iskola! Isten hozzád, pataki egyház! Isten hozzád, Patak városa! Isten hozzád, Magyarország! Éljetek boldogul, minden barátaim! Comeniusotoknak barátságos emlékezetét őrizzéteK meg magatok között; kísérje őt barátságos jókívánságotok. Ha valakit megszorítottam, míg veleteK voltam, tulajdonítsátok azt emberi gyarláságnak, hogy nem szándékkal történt, tudja az, aki mindeneket tud. Különösen Isten veleteK, kedves kártyásak! S ha úgy hívéteK, hogy én a ti Illésetek voltam s tőleteK való távozásom fölött szomorkodtok, én mint az én Elizeusaimat tekintelek titeket, s kívánom, hogy kettős mértékben adassék nekteK az én szellemem, hogy a közjónak szeretetében, az annak előmozdítása körüli munkát türesben, a félénkebbekhez való gyöngédségben, a jó előmenetelben úgy fölülmúljatok, miként a csodák elkövetésében Illést fölülmúlta Elizeus, hogy ezen ti iskolátokat

s másokat is oly feddhetetlenül és bölcsen kormányozzátok, amely feddhetetlen és bölcsen kormányozta a próféták iskoláit Elizeus.

Ámen.

Isten hozzátok ez iskolának kedves növendékei, az ifjúság virágai, a haza reményei! Vezetőitek előtt, kiket Isten s a fejedelemszony irántatok való anyagi gondoskodása nektek adott vagy adni fog, oly tanulékonyaknak, szelídeknek, mindenkben engedelmeseknek, egymás közt pedig egyetértőknek mutassátok magatokat, miként a próféták fiai mutatkoznak Elizeus előtt s egymás előtt.

Éljetek boldogul minden barátaim, pártfogóim, védnökeim! Élj boldogul végre mindenek fölött Te, mindnyájunk kegyes pártfogója, védasszonya, anyja, magas fejedelemnő, az egész dicsőséges Rákóczi házzal! Éljetek! Örüljetek! Virágozzatok örökké! Hallgasd meg és töltsd be szavaimat, ki egyedül teheted, imádandó Isten!

Ámen.¹

¹ Megjelent a *Nemzeti Nevelés* c. folyóirat 1881. januári számában, 40-57. o. – Közlésünk alapja a Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményeiben őrzött gépirat (IV. 1229).

FÜGGELÉK

Az Országos Széchényi Könyvtár állományában
található COMENIUS-művek jegyzéke¹

- Anyaiskola. Ford. Petrich Béla. Előszóval ellátta Kenyeres Elemér. Bp., 1929. Kisdnevelés.
- BÖTTICHER Wilhelm: Die Erziehung des Kindes in seinen ersten sechs Jahren nach [Johann Heinrich] Pestalozzi und nach Johann[es] Amos Comenius. – (COMENIUS Johannes Amos: Aussprüche des Comenius zu Gunsten des Handfertigkeits-Unterrichtes. Znaim 1872.
- Spisy Jana Amosa Komenského. Č. 6. FELIN, Jan: Rozebrání obrany Sam[uela] Martinia. – [COMENIUS, Johannes Amos] KOMENSKY, Jan Amos: Cesta pokoje. – Inducia Martiniaea. Uvod. A poznamkami opatřil: Josef Th[eodor] Müller. Praha 1902.
- Cesta pokoje to jest, prawý, neomylný, jediný, prostředek, ... Praha 1902.
- Comenius Magyarországon. Comenius Sárospatakon írt műveiből összeáll., bev. és jegyz. Kovács Endre. (Ford. Kovács Endre, Kovács Gyula stb.) [Kiad. a Budapesti Pedagógiai Tudományos Intézet. 2. Kiad. Bp., 1970. (Neveléstörténeti könyvtár.)
- Comenius Schola Ludusának előszava. (Ford. Gulyás József) Sárospatak 1935. (Klny.: Sárospataki Református Lapok.)
- [COMENIUS, Johannes Amos] KOMENYŰSU: Dai kyō jugaku. (Didactica magna.) 1. (Yaku): Suzuki Hideo. Tōkyō 1986.
- De primario ingenia colendi instrumento, sollerter versando, libris. – Jak dovedně užívat knih, hlavního nástroje vzdělávání. ... – A könyvekről, az értelmi képzés fő eszközeiről. Etc. (Prelož. Jaromir Kopecky, Kovács Gyula etc.) Praha 1970.

¹ A kutatók segítése érdekében közöljük e jegyzéket. Köszönetet mondunk az OSZK-nak, *Elekes Irén* ügyintézőnek és *Tóth Ferenc Tibor* osztályvezetőnek az állományukban lévő Comenius-művek bibliográfiájának összeállításáért, rendelkezésünkre bocsátásáért. Emlékeztetjük az érdeklődőket arra, hogy *Stumpfné Oláh Etelka* összeállításában a Comenius Tanítóképző Főiskola külön kötetben tette közzé a „Comenius irodalom a sárospataki közgyűjteményekben” című bibliográfiát: Sárospataki Pedagógiai Füzetek 13. k. Sárospatak, 1992. 244 pp. (A Szerk.)

- De rerum humanarum emendatione consultatio catholica. Tom 1-2. Ed. princeps. [Ed.] Otokar Chlup. Epilogus: Jan Patočka. Praeae 1966.
- De studii pansophici impedimentis. – Laborum scholasticorum in illustri Patakino [Sárospatak] gimnasio Continuatio. – Vydání spisu Fortiova a Erasmove. – Fortius redivivus. – Praecepta morum. – Leges scholae bene ordinatae. – Schola ludus. Coronis. K vydání upravit Ot. Kadner. Brno 1915.
- Didaktika česká. Didactica magna. Informatorium školy mateřské. Schola infantinae. Informatorium der Mutterschul. Upravit: Jan V. Novák. Brno 1913.
- Didactica magna. Informatorium scholae maternae. Paravit Jos[ef] Hendrich. Ed. 2. Brno 1938.
- Dilo. Opera Omnia. 15/1. Didactica magna. – Schola infantinae. (Věd. red.: Éva Kamikova) Praha 1986.
- Didaktika česká. Didactica bohemica. Ed.: Stanislav Králík, recens.: Jaromír Červenka, Josef Tichý. Praeae 1970. (Editio Cimelia Bohemica 14.) A prágai Nemzeti Múzeum könyvtára II. B8 sz. kéziratának hasonmás kiadása.
- Dilo. Opera omnia. 1. Epistula ad Montanum. Problemata miscellanea. Etc. Věd. Red. Antonín Škarka. Praha 1969.
- Dilo. Opera omnia 2. Retuňk proti Antikristu a svodum jeho... – Haggaeus redivivus. Věd. red.: Antonín Škarka. Praha 1971.
- Dilo. Opera omnia 3. Truchlivy, listové do nebe ... Věd. red.: Milan Kopecký. Praha 1978.
- Dilo. Opera omnia 4. Zpráva a naučení o kazatelství ... Věd. red.: Milan Kopecký. Praha 1983.
- Dilo. Opera omnia 11. Paradisus ecclesiae renascentis. (Ráj církve znovu se rezele-návající.) Didactica. Informatorium školy mateřské. Etc. Věd. red. Bohuslav Havránek. Praha 1973.
- Dilo. Opera omnia 12. Geometria. – Cosmographiae compendium. Etc. Věd. red.: Luboš Nový. Praha 1978.
- Dilo. Opera omnia 13. Sermo secretus Mathanis ad Davidem. – Sermo secretior (secundus) etc. Věd. red.: Oldřich Rfha. Praha 1974.
- Dilo. Opera omnia 14. Janua rerum sive Totius pansophiae seminarium. – Pansophiae Christianae liber 3. Etc. Věd. Red. Ludvik Svoboda. Praha 1974.
- Dilo. Opera omnia 17. Artificii legendi et scribendi tirocinium. – Vestibuli et Januae lingvarum lucidarium. – Orbis sensualium pietus. Věd. red.: Jaromír Červenka. Praha 1970.
- Dilo. Opera omnia 18. Prima philosophia, Judicium de Responsione serarii etc. Ved. red.: Ludvik Svoboda. Praha 1974.

- Duchovní písně. Příprav. Antonín Škárka Praha 1952. (Živy odkaz domova. 17.)
- Dva spisy vševedné. 1. Praecognita. – 2. Janua Rerum (1643). – Two pansophical works. Vyd G. H. Turnbull. (Anglické texty přel. T.V. Miškovská.) Praha 1951.
- Dvěře jazyků odevřene ... způsob ... (Janua linguarum reserata ...) Léta 1633. (Ed. [appendix]: Jaromír Červenka.) Pragae 1968. (Editio Cimelia Bohemica 4.)
- Dvoji poselství k českému národu. (Kšaft.) (Smutný hlas.) (Příprav., poznámkami opatřil Antonín Škárka.) Praha 1970.
- Eruditiones scholasticae. Pars prima, vestibulum, rerum et lingvarum fundamenta exhibens... Vienna 1718.
- Eruditionis scholasticae pars prima. Vestibulum, rerum et lingvarum fundamenta exhibens. Debrecini 1724.
- Eruditionis scholasticae pars prima, vestibulum rerum et lingvarum fundamenta exhibens... nunc... mendis quamplurimis sublati ... editum. Debrecini 1727.
- Eruditionis scholasticae pars prima: Vestibulum, rerum et lingvarum fundamentae exhibens Claudiopoli 1729.
- Eruditionis scholasticae pars prima, Vestibulum rerum etc. Debrecini 1737.
- Faber Fortunae, sive ars consulendi sibi ipsi, itemque regulae vitae sapientis. Amstelodami 1657.
- Gentium salutis reparator. Comenii de pacis instituendae culturaeque universalis propagandae beneficiis cogitationes.- Posel miru a blaha národu. Komenského myšlenky o dobrodiní miru a všeobecné vzdělanosti. Preklad: Josef Hendrich, Metodej Klucka. Praha 1956.
- Historia fratrum Bohemorum, eorum ordo et disciplina ecclesiastica ... cum Ecclesiae Bohem. ad Anglicanam paraenesi. Accedit eiusdem auctoris Panegesis ... praemissa est praefatio 10. Francisci Buddei [Johann Franz Buddeus]. Halae 1702.
- Historia persecutionum Ecclesiae Bohemicae iam inde a primordiis conversionis suae ad Christianismum, hoc est, anno 894. ad annum usque 1632. ... Nunc primum edita cum duplici indice. H. n. 1648.
- Informatorium školy materské. Úvod a poznámky napsal Josef Hendrich. V Praze 1925.
- Comenius] Ianuájának előbeszédje. – Atriumának előszava. [Ford. Gulyás József.] [Sárospatak, 1935.]
- Januae lingvae latinae vestibulum. Claudiopoli, 1867.
- Janua linguarum reserata aurea, sive seminarium linguarum et scientiarum omnium, hoc est: compendiosa Latinam, Italicam, Bohemicam et Germanicam linguarum una cum scientiarum artiumque omnium fundamentis ... comprehensa. Ed. Latino-Bohemica 4. ... Prague 1716.

- Janua linguae Latinae reserata aurea, sive seminarium linguae Latinae et scientiarum omnium ... Leutschoviae 1724.
- Janua linguae Latinae reserata aurea, sive, seminarium linguae Latinae et scientiarum omnium in usum scholarum Hungariae, juxta editionem postremam, accuratam et auctam in Hungaricam Szilágyi I[stván Benjamin]. Debrecini 1729.
- Janua linguae Latinae reserata aurea, sive seminarium linguae Latinae et scientiarum omnium ... Coronae 173[5].
- Januae linguarum reseratae aureae vestibulum, quo primus ad Latinam aditus tyrunculis paratur, cum versione interlineari Germanica, Hungarica et Slavonica, editum a Joanne Amo Comenio. Posonii 1747.
- Januae Latinitatis vestibulum, quo primus ad Latinam linguam aditus tyrunculis paratur, cum versione interlineari Germanica editum —, deinde ipsius authoris consensu revisum, multis vero nunc in locis auctum, et indice Germanico instructum ... Lipsiae 1688.
- Janua rerum. Nachdr. Der Ausg. Von 1681. Einl. Klaus Schaller. München 1968.
- Januae linguarum reseratae aureae vestibulum ... Dat ist Het Voor-Hof der Guldene ontflootone Deure der Talen. ... Amstelodami 1642.
- Januae linguarum reseratae aureae vestibulum ... Leutschoviae 1714.
- Januae linguarum reseratae aureae vestibulum ... Leutschoviae 1722.
- Janua linguarum reserata aurea. Zlatá brána gazykuw otevreńá. – Neu eröffente goldene Sprachenpforte. Hrsg. v. Karl Ignatz Tham. 6. ganz neu verb. Aufl. H. n. 1805.
- Janua linguarum reserata aurea: sive seminarium linguarum et scientiarum omnium, hoc est: compendiosa Latinam, Italicam, Bohemicam et Germanicam linguam una cum scientiarum artiumque omnium fundamentis ... comprehensa. Ed. Latino-Bohemica 3. Praeae 1694.
- Janua linguarum reserata. Ed. synoptica et critica ... Janua Comenii textum Bohemicum continens. Praeedit commentatio ... Curavit Jaromir Cervenka. Praha 1959.
- Kis beszéd az ékes latinság tanulásáról. Ford. Gulyás József. Mezőtúr 1931. (Kiny. a Protestáns Tanügyi Szemléből.)
- A kisdedkor iskolája (Schola infantiae.) [Ford.] (Petrich Béla). Bratislava 1965. A szerző Informatórium skoly materské az óvónőképző isk. számára átd. kiad. fordítása.
- Korrespondence. Listy Komenského a vrstevniku jeho. Nová sbírka. V Praze 1897. (Komenský Jan Amos: Spisy I.)
- Korrespondence. Sebral a k tisku připravil A. Patera. V Praze 1892.

- Korrespondence. Listy Komenského a vrstevníku jeho. II. Zprávy o zivote jeho ze soucasnych pramenu. Mensí latinské spisky nekteré. Vydavá Jan Kvacala. V Praze 1902.
- Ksaft umrijaci matky jednoty bratrské. Uvod a poznámky napsal Rudolf Schams. V Praze 1930.
- Labyrint sveta a ráj srdce, to jest světlé vymalování ... [V Praze] 1919.
- Labyrint sveta a raj srdca. (Prekl. Julius Lenko. Ill. Ján Konupek.) Martin 1952.
- A világ útvesztője és a szlv paradicsoma. (Labyrint sveta a raj srdce.) (Ford. Dobossy László, Mayer Judit. Utószó és jegyzet: Kozor Ilona.Ill. Ferdis Dusa. 3. kiad. Bratislava-Budapest 1982.
- Labyrint sveta a ráj srdce. K vydání upravil Frant[isek] Papírník. Praha [év nélkül].
- A látható világ. (Orbis sensualium pictus.) (Közzétette, bevezette és jegyzetekkel ellátta Geréb György.) Bp. 1959. Az 1669-es kiadás fametszeteivel.
- Leges ... gymnasii Lesniensis. Didactica dissertatio.Diogenes Cynicus ... Abrahamus ... Regulae vitae. Linguarum methodus .. Upravil Josef Reber. V Brně 1911.
- A lelki tehetség kiműveléséről. Ford. Gulyás József. Budapest 1930. (Klny. a Magyar Paedagógiából.)
- Linguae Latinae janua reserata. – (Die eröffnete /oder aufgeschlossene/ Sprachen-Tür.) Tremoniae 1685.
- Listové do nebe. Znovu vydal a úvodom opatril Ján Kvacala. Turiz St. Martin [Túrócszentmárton] 1902.
- Listové do nebe. Premislování o dokonalosti krestanské. Nedobytedlny hrad. ... Vyhod hostu. Upravil Jan V. Novák. Brno 1910.
- Magna didactica. Ex editione Amstelodamensi anni 1657 omnes libros didacticos complectente nunc primum separatim edidit Fredericus Carolus Hultgren. Lipsiae 1894.
- COMENIUS (Johannes Amos) Magyarországon. – Sárospatakon írt műveiből. Összeáll.: bev. és jegyz. Kovács Endre. (Ford. Kovács Gyula, Ollé István stb.) Bp. 1962.
- Manualník aneb jádre celé biblí svaté Uprev Jindrich Hrozný. Brno 1926.
- Maudrost starých Cechu, za zrcadlo vystavená potomkum. Z rukopisu Lesenského vydává Jan V. Novák. V Praze 1901.
- Na spis proti Jednoté Bratrské od Samuele Martinia etc. ... Ohlášeni. Praha 1898.
- COMENIUS [Johannes Amos] Ámos János Nagy oktatástana. [Magna didactica.]. Ford. Dezső Lajos. Sárospatak 1896.
- COMENIUS Ámos János Nagy oktatástana. (Magna didactica.) Ford., bev. és jegyzetekkel ell. Geréb György Bp. 1953.
- Néhány Comenius-fordítás. (Gulyás József.) Sárospatak 1932.

Neu umgearbeiteter Orbis in drey Sprachen. 1-2. Heft. Herrmannstadt 1812.

Neuer Orbis pictus für die Jugend, oder Schauplatz der Natur, der Kunst und des Menschenlebens ... in deutscher, lateinischer, französischer und englischer Sprache. Bearb von J. E. Galler. 3. Aufl. Reutlingen 1835.

Neuer Orbis pictus für die Jugend, oder Schauplatz der Natur, der Kunst und des Menschenlebens ... in deutscher, lateinischer, französischer und englischer Sprache. Bearb von J. E. Galler. 4. Aufl. Reutlingen 1838.

Opera didactica omnia. Tom. 1-2. P. 1-4. Tom. 3. Commentationes. [Ed.] Academia Scientiarum Bohemoslovenica. Moderante Otekar Chlup. Pragae 1957.

Oratio de cultura ingeniorum ... ex tenebris protracta per Samuelem Theschedik [Tessedik]: Accesserunt ... fragmenta ... ex opere Comenii de pellenda e scholis ignavia. Pesthini 1791.

Orbis pictus. H. n. [1755.] [Címlapja hiányzik, végén csonka.]

Orbis pictus. Die Welt in Bildern, in zwey und achtzig Abschnitte zum Gebrauche der kleinsten studierenden Jugend in den kaiserl. Königl. Staaten zusammengezogen. Wien 1788.

Orbis pictus, in Hungaricum, Germanicum et Slavicum translatus et hic ibique emendatus. – A világ le-festve. Die Welt in Bildern. – Swet namalowany. Pozsony 1798.

Orbis pictus. – A világ le-festve. Ford. Sz[ombathi] J[ános] – Die Welt in Bildern. Pozsony 1798.

Orbis pictus, ... et hic ibique emendatus. – A' világ le-festve. Magyarra ford. és megjobbított Sz[ombathi] J[ános] által... – Die Welt in Bildern. In die ... deutsche Sprache übers. ... und wieder verb. Pozsonban 1798. [Hasonmás kiadás] [Sárospatak-Miskolc] 1986.

Orbis pictus. H.n. [179?] [Csonka.]

Orbis pictus – A világ le-festve. Ford. és helyyel-helyyel megjobbított Sz[ombathi] J[ános] által. – Die Welt in Bildern. – Swet namalowany. Po'son 1806.

Orbis pictus. – Die Welt in Bildern ... Hradec Králové 1833.

Orbis pictus in Hungaricum et Germanicum translatus ... – A világ le-festve. Ford. Sz[ombathi] J[ános]. – Die Welt in Bildern. – Swet namalowany ... Poson 1820.

Orbis pictus. Upravil H. Jarník. V Brne 1929.

Orbis sensualium pictus ... omnium fundamentalium in Mundo rerum et in vita actionum pictura et nomenclatura ... – Die sichtbare Welt ... Leutschoviae 1728.

Orbis sensualium pictus (Noribergae 1658. Endter.) Hrsg. [und mit einem] (Vorw.)[vers.] von Johannes Kühnel. Leipzig 1910. .

Orbis sensualium pictus quadriliguis ... Leutschoviae 1685. (Uspor. L'udovit Bakoš. Epilog Jiřina Popelová. Praha [1956.]

Orbis pictus. Die Welt in Bildern, in zwey und achtzig Abschnitte zum Gebrauche der kleinsten studierenden Jugend in den kaiserl. Königl. Staaten zusammengezogen. Wien 1785.

Orbis sensualium pictus bilingvis... A' Látható Világ kétféle nyelven... Coronae 1675. [Facs. Kiad.] (a Magyar Tudományos Akadémia. Pedagógiai Bizottság; Magyar UNESCO Bizottság.) Bp. 1970.

Orbis sensualium trilingvis, hoc est: omnium fundamentalium in mundo rerum et in vita actionum nomenclatura Latina, Germanica et Hungarica, in usum et commodum scholasticae juventutis noviter emissa. Cibinii 1722.

Orbis sensualium trilingvis, hoc est: omnium fundamentalium in mundo rerum et in vita actionum nomenclatura Latina, Germanica et Hungarica, in usum et commodum scholasticae juventutis noviter emissa. Cibinii 1738.

Pädagogische Schriften. Bd. III.: Der Mutter Schul. Didaktische Aehrenlese. Herausg. Von C. Th. Lion Langensa i za 1907.

Přemyslowáni o dokonalosti křestanské. ... W. Pesti 1843.

Přemyslowáni o dokonalosti křestanské. ... Békéss-Čaba 1896.

Problemata miscellanea. Sylloge quaestionum controversarum. – Theatrum universitatis rerum. – Physicae Synopsis. – Pansophiae Prodrum. – Conatuum Pansophicorum Dilucidatio. – Faber fortunae. K vydání upravili Jos[eph] Reber – Jan V. Novák. Brno 1914.

Řád jednoty. Haggaeus. Otázky o jednotě. Ohlášení. Cesta pokoje. Uprávil Jan Th. Müller. V Brně 1912.

Scholarum novi ordinis formator. - KOMENSKY, Jan Amos tvurce nového uspořádání škol. Praha 1957.

Selections. Intr. By Jean Piaget. Paris 1957.

Spicilegium didacticum. Artium discendi ac docendi summam brevibus praeceptis exhibens. Coll. Et ed. C(hristina) V(áclava) N(igrina) Rosenbergae 1895.

Spisy Jana Amosa Komenského. C. 2. Theatrum universitatis rerum. Podáv. Jan V. Novák, Adolf Patera. Praha 1897.

Synopsis historica persecutionum ecclesiae Bohemicae, iam inde a primordiis conversionis suae, hoc est, anno 894, ad annum usque 1632 continuata ... Lugduni Batavorum 1647. Praha 1959.

Unum necessarium, scire quid sibi sit necessarium, in vita et morte, et post mortem, quod ... mundo expendendum offert. ... Francofurti ad Oderam 1682.

Comenius Amos János válogatott írásai. Vél., jegyz. Kálmán Viktória. [Bev.] Dankanits Ádám. (Ford. Geréb György, Kálmán Viktória stb.) Bukarest 1971.

Vestibulum rerum et linguarum. Portael der saecken en spraecken. Amstelodami 1658.

Vestibulum rerum et linguarum – Het portael der saecken en spraeken. – Die Vortühre der Sachen und Sprachen Amstelodami 1673.

Veliká didaktika. Bratislava 1954.

A' világ képekben a' magyar ifjúság számára, vagy a' természetnek, művészetnek és az emberi életnek nézőhelye, száz két köremetszett képpel és pontos magyarázattal, legújabb kiadás, Comenius szerint a' mostani nyelvfejlődéshez és korszellemhez alkalmazva, németből magyarra fordítá K. Karcsai Tóth János. Pozsony 1842.

Világ labirintusa és szív paraditsoma ... Ford. Rimány István. Posony 1805.

Világ útvesztője és szív paradicsoma. Magyar nyelvre átd. Stromp László. Pozsony 1905.

A világ útvesztője. Ford. Dobossy László. Bp. 1961.

COMENIUS, Johannes Amos: A világ útvesztője és a szív paradicsoma. Ford. Dobossy László, Mayer Judit. Bratislava-Budapest 1977.

COMENIUS, Johannes Amos: A világ útvesztője és a szív paradicsoma. Ford. Dobossy László, Mayer Judit. Bratislava-Budapest 1982

Vmenj kazatelské, gez po stu a sedmdesáti dwau letech z rukopisu wybral, a porwé mydal Josef Liboslaw Ziegler. W Praze 1823.

[Vybor ze spisu.COMENIUS, Johannes Amos] KOMENSKY, Ján Amos: Vybor ze spisu. Usporadal uvodem a poznárkami opatril Karel Stech.V Praze 1933.

Vybrané spisy 1. ...Velika didaktika. (Red. Jan Potocka.) Praha 1958.

Vybrané spisy 2. ... (Uvod a doslov.: Otokar Chlup.) Praha 1960.

Vybrané spisy 2-3. (Red. L'udovit Bakos.) Bratislava 1956-1957.

Vybrané spisy 3-4. Sv. 3. Nejnovější metoda jazyků. Sv. 4. Vybor z obecné porady o náprave věcí lidských a z věcného pansofického slovníku. Praha 1964-1966.

Vybrané spisy. Rejstriky 1-8. Svazku. (Sest. Marta Becková, Ruzena Skálová.) Praha 1978.

Vybrané spisy 4.(Red. L'udovit Bakos.) Bratislava 1959.

Vybrané spisy 5. (Red. Josef Váca, Jaromir Cervenka.) Bratislava 1968.

Vybrané spisy 6. (Pripr. Josef Polisensky, Josef Brambora.) Praha 1972.

Vybrané spisy 7. Dila slovesného umelce.... (Pripr. Antonin Skarka.) Praha 1974.

Vybrané spisy 8. Autobiografická vyznání. (Uvod. Josef Brambora.) Praha 1975.

TARTALOMJEGYZÉK

KÖDÖBÖCZ JÓZSEF:	
Pedagógiánk továbbfejlesztéséért	5

I. COMENIUS A NEVELÉS-OKTATÁS CÉLJÁRÓL, FELADATAIRÓL

COMENIUS NAGY OKTATÁSTANA

VI. fejezet:	
Az embernek ... nevelésre van szüksége	9
IX. fejezet:	
Mindkét nem levő összes ifjúságot az iskolába kell küldeni	13
X. fejezet:	
Az oktatás az iskolában legyen általános	16
COMENIUS: PAMPAEDIA	
I. fejezet:	
Mi a pampaedia?	21
II. fejezet:	
Mennyire szükséges minden embert... kiművelni?	25
III. fejezet:	
Mit jelent az emberi természetet kiművelni?	39
IV. fejezet:	
Mit jelent mindenkit, minden tekintetben, teljesen kiművelni?	62

II. COMENIUS A NEVELÉS ÉS OKTATÁS KÖVETELMÉNYEIRŐL

COMENIUS NAGY OKTATÁSTANA

XXIX. fejezet:	
Az anyanyelvi iskola vagyis népiskola eszméje	77
COMENIUS: PAMPAEDIA	
V. fejezet:	
Minden helységben iskolát kell nyitni	83
VII. fejezet:	
Pandidascalia vagyis a szellem egyetemes művelőiről	95
COMENIUS:	
A könyvekről, az értelmi képzés eme főeszközeiről	125

III. COMENIUS A NEVELÉS ÉS OKTATÁS MÓDSZEREIRŐL

COMENIUS: A lelki tehetségek kiműveléséről	137
COMENIUS NAGY OKTATÁSTANA	
XXVI. fejezet:	
Az iskolai fegyelemről	169
XX. fejezet:	
A tudományok tanmódja különösebben	174
COMENIUS: TIROCINIUM	
Az írás és olvasás alapelemei	181
COMENIUS: SCHOLA LUDUS [JÁTSZÓ ISKOLA]	
Legyen az iskola az élet előjátéka	209
COMENIUS: VESTIBULUM [ELŐCSARNOK]	
A latin nyelv tanításának feladata, módszere, gyakorlati eljárása	219

IV. COMENIUS ÉS MAGYARORSZÁG

KÖPECZI BÉLA:	
Comenius és a magyar művelődés	233
SIMON GYULA:	
Comenius a magyar pedagógiában	240
BODOSI BÉLA:	
Comenius és Apáczai	255
KÖDÖBÖCZ JÓZSEF:	
Dezső Lajos Comenius eszméinek magyarországi érvényesítéséért	266
BAKOS JÓZSEF:	
Comenius és a magyarok	274
LÁZÁR SÁNDOR:	
Tanítási motiváció Comenius oktatási rendszerében	274

V. COMENIUS SÁROSPATAKI TEVÉKENYSÉGE

KÖDÖBÖCZ JÓZSEF:	
Comenius sárospataki pedagógiai tevékenységének elméleti alapjai	289
HARSÁNYI ISTVÁN:	
A tehetségvédelem gondolata Comenius pedagógiai rendszerében	339
BAKOS JÓZSEF:	
Comenius Tirociniuma	350
KÖDÖBÖCZ JÓZSEF:	
Comenius öregkori visszaemlékezése életére, a sárospataki évekre	361
COMENIUS	
búcsúbeszéde a pataki iskolából való távozása alkalmával	376
FÜGGELÉK: Comenius-művek az Országos Széchényi Könyvtárban	391

A Magyar Comenius Társaság fontos feladatának tekinti, hogy névadója eszméinek, hagyományainak feltárására, a magyar nevelés és oktatás történetének kutatására ösztönözzön, s fórumot biztosítson a kutatási eredmények publikálására. Arra törekszünk, hogy a pedagógiai elmélet és gyakorlat továbbfejlesztése a történelmi fejlődés tapasztalataival szembesítve, a múlt tanításainak, tanulságainak figyelembevételével minél sikeresebben, hatékonyabban történhessék.

Társaságunk **BIBLIOTHECA COMENIANA** című könyvsorozatának első kötete az *Orbis Pictus* 1798. évi kiadásának hasonmása volt (1986). A II. kötet 1988-ban a névadónak „A lelki tehetségek kiműveléséről” mondott beszédét adta közre, továbbá művelődéstörténeti írásokat közölt. A III. kötet *Comenius és Magyarország* címmel 1990-ben jelent meg Comenius írásaival, a Comenius-kutatásokról szóló beszámolókkal. A *Pam-paedia* fordítása 1992-ben a IV. kötetként látott napvilágot, az V. kötetet pedig, amely az 1992-es jubileumi megemlékező ünnep tanulmányait fűzi csokorba, *Comenius és a magyar művelődés* címmel 1994-ben adtuk ki. A *Comenius és a sárospataki iskola* című VI. kötet 1997-ben jelent meg, benne tájékoztattunk a neveléstörténeti kutatás újabb eredményeiről, és bemutattuk a 140 éves sárospataki tanítóképzés nevelő munkáját. A VII. kötet (1999) Comeniusnak három Patakon, a magyar iskola számára készített munkáját (a *Tirociniumot*, a *Lucidariumot*, a *Schola Ludus* két fejezetét) tartalmazza latinul és magyarul, emellett ismertetést közöl e három munkáról. Ugyancsak 1999-ben adtuk ki sorozatunk VIII. kötetét *Művelődésünk múltjából* címmel, s benne Comeniestől, Comeniusról, koráról, neveléstörténetünk néhány személyiségéről és jelenségéről közöltünk dolgozatokat. A *Comenius és a hazai művelődés* című IX. kötetünkkel (2002) tovább bővítettük a magyarul olvasható Comenius művek körét *A testvéri intelem*, illetve a *Vestibulum* részleteinek közzétételével, s közöltük benne a Társaság felolvasóülésein elhangzott előadásokat.

A sorozat jelen X. kötetével gazdag tartalmú szemelvénygyűjteményt adunk az érdeklődők kezébe. A tudós szerkesztő, *Ködböcz József* élete utolsó befejezett munkájaként olyan kézikönyvként használható művet állított össze, amely a ma is időszerű Comeniest állítja eléink. A kötet korrektúralevonatát kezébe vehette, a kész könyvet már nem. Munkájának gyümölcse azonban sokakat vezethet el a nagy pedagógus-előd méltó ismeretéhez, üzeneteinek megértéséhez, nevelési gyakorlatunk gazdagításához. Ebben a reményben indítjuk útjára 400 oldalas új kötetünket.